

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

100 *Років*
ХЕРСОНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТУ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 3
Том 1

Херсон-2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засекіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, ректор Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 26 червня 2017 р. № 15)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Херсонський державний університет – провідний науково-освітній центр Півдня України, який у 2017 році святкує свій 100-літній ювілей. Це не просто значний відтинок часу, а ціла епоха для нашого університету. Це шлях наполегливої праці багатьох поколінь досвідчених, творчих, талановитих фахівців. Це шлях утвердження власних принципів, пошуків, звершень, зростання та примноження здобутків.

Херсонський державний університет відомий своїми науковими школами, які розвиваються та виховують молодих науковців. За керівництва відомих учених у нашому навчальному закладі підготовлено не одне покоління висококваліфікованих фахівців. Серед них – народні й заслужені вчителі, артисти, народні депутати України, олімпійські чемпіони, чемпіони Європи та світу, видатні вчені, письменники, журналісти, економісти, менеджери, юристи, державні й політичні діячі тощо.

Університет є засновником багатьох журналів, 12 з яких – фахові наукові видання України. Філософія збірника наукових праць «Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» полягає в науковому осмисленні та практичному застосуванні кращих світових, європейських і вітчизняних тенденцій психологічної науки.

Упевнений, що високий професіоналізм та самовіддана праця вчених Херсонського державного університету сприятимуть подальшому розвитку і примноженню освітнього й наукового потенціалу нашої держави.

Щиросердно вітаю редакційний колектив, авторів і читачів «Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» з ювілейною датою. Хвала і шана талановитим і невтомним творцям цього видання!

З повагою,

Ректор Херсонського державного університету
Василь СТРАТОНОВ

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Абсалямова Л.М. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ.....	8
Алиев Э. А. ФОРМИРОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У БОКСЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОК.....	13
Артюхіна Н.В., Сімовоник А.І. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЖИТТЄВИМ СЦЕНАРІЄМ ТА СПРЯМОВАНІСТЮ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	20
Афанасьєва Н.Є. ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ НА АУТОДЕСТРУКТИВНУ ПОВЕДІНКУ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ.....	27
Бончук Н.В. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ МАТЕМАТИЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ.....	33
Борейчук І.О. СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ ЯК СКЛАДНИК МЕХАНІЗМУ КСЕНОФОБІЇ.....	39
Борисенко Л.Г. УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА СІНГЕЛІСА ТА ІН. (1995) ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОГО СИНДРОМУ «ІНДИВІДУАЛІЗМ – КОЛЕКТИВІЗМ».....	44
Волошина Н.В., Бондар І.В., Шакіб О.В. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНИХ КЕРІВНИКІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	51
Гайдук Г.А. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СМИСЛОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ МЕХАНІЗМИ.....	57
Дереча А.А. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОГО ПРОФІЛЮ КРЕАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	62
Иванова М.Д. СКРЫТЫЕ МОТИВЫ В СТРУКТУРЕ МОТИВАЦИИ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ТАМОЖНИ.....	67
Каргіна Н.В. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ЧАСОВОМУ ВИМІРІ.....	73
Кельнер С.С. ОСОБИСТІСНА ЦІЛІСНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПРОЯВИ, ОСНОВНІ ПІДХОДИ.....	78
Кириченко Т.В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	82
Коваленко-Кобилянська І.Г. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПІДТРИМКА ЛЮДИНИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ГРУПОВОЇ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ.....	88
Коць Є.М. ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ОСІБ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ.....	92
Кочергіна І.А. ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЖІНОК, ЯКІ ЗАзнали ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА В РОДИНІ.....	97
Кравчук С.Л. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА НЕКОНСТРУКТИВНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ.....	104
Мотков С.О. ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ТРАВМУЮЧИМ ДОСВІДОМ.....	109
Назаревич В.В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ РОБОТИ ІЗ ФОТОЗОБРАЖЕННЯМ У КОНСУЛЬТАТИВНІЙ ПРАКТИЦІ ПСИХОЛОГА.....	116
Одінцова В.М. ОСОБЛИВОСТІ МОТИВІВ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ ПСИХОЛОГА.....	121

Петровська І.Р., Куц О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМИ ОБРАЗАМИ ПРЕЗИДЕНТА ДЕРЖАВИ	126
Приходько В.В., Шевяков О.В. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СУБ'ЄКТА СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	132
Ситник В.В. ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ З ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	138
Сурякова М.В. ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІКОВОМУ ВИМІРІ	143
Фурман А.А. СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ	148
Харченко С.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІБНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ	153
Хоржевська І.М. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ПРОЯВУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВООХОРОНЦЯ	158
Швайкін С.А. ПОРІВНЯННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО ПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ ЗДОРОВИМИ І ХВОРИМИ У ПЕРІОДІ СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	162
Шевченко Н.Ф., Смирнова Н.Г. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ МОТИВАЦІЇ КОХАННЯ ПОДРУЖЖЯ З РІЗНОЮ ТРИВАЛІСТЮ ШЛЮБУ	168

СЕКЦІЯ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Дубчак Г.М. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ	173
Конюхова К.Ю. СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ	180
Щербина І.Є. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СУМІСНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПЕРВИННИХ ТАКТИЧНИХ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ У ВЕРТИКАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ «КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛІ»	184

СЕКЦІЯ 3 МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Бригадир М.Б. ШИЗОФРЕНІЯ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ? (ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ)	193
Дзюбенко О.А. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ІЗ СИНДРОМОМ ВЕГЕТО-СУДИННОЇ ДИСТОНІЇ	198
Лукашенко М.В., Павлюк А.І., Лукашенко А.І. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ НА СТАН ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ	203
Манилов И.Ф. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУГГЕСТИВНОЙ КОРРЕКЦИИ «КАРТИНЫ МИРА»	209
Попелюшко Р.П. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОВО-ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У КОМБАТАНТІВ	214
Шевченко Н.Ф. ВИКОРИСТАННЯ КАТАТИМНО-ІМАГІНАТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ В КОМПЛЕКСНОМУ ЛІКУВАННІ ХРОНІЧНИХ СОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ	219

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Absaliyeva L.M. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CAUSES OF VIOLATIONS OF EATING BEHAVIOR.....	8
Alyev E. A. FORMATION OF MORAL QUALITIES IN BOXERS IN THE PROCESS OF TRAINING.....	13
Artyukhina N.V., Simovonik A.I. THE INFLUENCE OF LIFE SCENARIO ON THE PERSONAL ORIENTATION OF ADOLESCENCE.....	20
Afanasyeva N.E. IMPACT OF PSYCHOLOGICAL CONSULTING ON SELF-HARMING BEHAVIOUR OF SPECIALISTS IN EXTREME SPHERE OF ACTIVITY.....	27
Bonchuk N.V. THE GENDER ASPECT OF THE MATHEMATICAL TALENT PROBLEMS....	33
Boreychuk I.O. SOCIAL DISTANCE AS A COMPONENT OF XENOFOBIA.....	39
Borysenko L.H. A UKRAINIAN ADAPTATION OF SINGELIS ET AL.'S (1995) SCALE FOR THE MEASUREMENT OF INDIVIDUALISM – COLLECTIVISM	44
Voloshyna N.V., Bondar I.V., Shakib O.V. THE VALUE ORIENTATIONS OF THE LEADERS UNDER THE CIRCUMSTANCES OF THE TRANSFORMATION OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY.....	51
Hayduk H.A. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SEMANTIC REGULATION OF PERSONALITY AND ITS MECHANISMS.....	57
Derecha A.A. FEATURES OF THE STRUCTURAL PROFILE OF CREATIVITY IN THE SENIOR SCHOOL AGE.....	62
Ivanova M.D. HIDDEN MOTIVES IN THE STRUCTURE OF MOTIVATION OF THE LABOR ACTIVITY OF CUSTOMS STAFF.....	67
Kargina N.V. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN THE TIME PERSPECTIVE.....	73
Kelner S.S. PERSONAL INTEGRITY: PSYCHOLOGICAL FEATURES, MANIFESTATIONS, BASIC APPROACHES.....	78
Kyrychenko T.V. PSYCHOLOGICAL CONTENT OF PERSONALITY SELF-REGULATION....	82
Kovalenko-Kobylianska I.H. INTELLECTUAL SUPPORT OF THE INDIVIDUAL IN THE PERIOD OF GERONTOGENESIS IN CONDITIONS OF GROUP TRAINING WORK....	88
Kots Ye.M. PSYCHOLOGICAL NATURE OF PEOPLE WITH SOCIAL ANXIETY.....	92
Kocherhina I.A. INDIVIDUAL FEATURES OF THE SELF-REGULATION OF WOMEN WHO SUFFER FROM PSYCHOLOGICAL ABUSE IN A FAMILY.....	97
Kravchuk S.L. THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SPIRITUAL VALUES AND NON-CONSTRUCTIVE FORMS OF BEHAVIOR IN YOUTHFUL AGE IN THE POLITICAL-LEGAL SPHERE IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT....	104
Motkov S.O. CHARACTERISTIC FEATURES OF BEHAVIOUR OF TEENAGERS WHO HAD TRAUMATIC EXPERIENCES.....	109
Nazarevich V.V. METHODOLOGICAL TECHNIQUES WITH PHOTOGRAPHIC IMAGES IN PSYCHOLOGICAL CONSULTING.....	116
Odintsova V.N. FEATURES OF MOTIVES FOR CHOOSING A PROFESSION OF A PSYCHOLOGIST.....	121
Petrovska I.R., Kutz O.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STUDENTS WITH DIFFERENT IMAGES OF THE PRESIDENT OF THE STATE.....	126

Prikhodko V.V., Shevyakov O.V. TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE NATURE OF A SPONTANEOUS ACTIVITY SUBJECT.....	132
Sytnik V.V. FEATURES OF THE MOTIVATIONAL SPHERE OF FUTURE IT SPECIALISTS.....	138
Suryakova M.V. APPROACH TO THE STUDY OF INTERPRETATION ACTIVITY CHARACTERISTICS THROUGH THE AGE SCALE.....	143
Furman A.A. WORLDVIEW POINTERS OF PSYCHOLOGICAL COGNITION OF PERSONALITY.....	148
Kharchenko S.V. FEATURES ABILITIES OF SOCIAL INTELLIGENCE IN TEENAGE AGE.....	153
Horzhevska I.M. STUDY OF LEVEL OF MANIFESTATION OF PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROFESSIONAL CULTURE OF THE LAW ENFORCEMENT OFFICER.....	158
Shvaikin S.A. COMPARISON OF PECULIARITIES OF EMOTIONALLY-VALUABLE SELF-ACCEPTANCE BY HEALTHY AND SICK EXAMINEES IN THE PERIOD OF MIDDLE ADULTHOOD.....	162
Shevchenko N.F., Smyrnova N.G. FEATURES OF THE LOVE MOTIVATION MANIFESTATION OF THE SPOUSAL WITH VARIOUS MARRIAGE DURATION.....	168
SECTION 2	
ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY	
Dubchak G.M. FORMATION OF PROFESSIONAL STRESS RESISTANCE OF FUTURE SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS.....	173
Koniukhova K.Yu. BEHAVIORAL STRATEGIES EMPLOYEES DSNS OF UKRAINE IN CONFLICT SITUATIONS.....	180
Shcherbina I.Ye. FEATURES OF PROFESSIONAL COMPATIBILITY OF WORKERS OF PRIMARY TACTICAL FIRE-RESCUE UNITS SES OF UKRAINE IN VERTICAL RELATIONS «LEADER – INFERIOR».....	184
SECTION 3	
MEDICAL PSYCHOLOGY	
Brygadyr M.B. SHIZOFRENIA: MYTH OR REALITY? (THEORETICAL APPLIED ASPECT ANALYSIS OF THE PROBLEM).....	193
Dziubenko O.A. THE PECULIARITIES OF THE ADOLESCENTS' PSYCHO-EMOTIONAL STSTE WITH A VEGETATIVE-VASCULAR DYSTIONIA SYNDROME.....	198
Lukashenko M.V., Pavluk A.I., Lukashenko A.I. THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE STATE OF YOUNG PEOPLE'S HEALTH.....	203
Manilov I.F. CERTAIN FEATURES REPRESENTATIVE FOR SUGGESTIVE CORRECTION OF THE WORLD VISION.....	209
Popeliushko R.P. RESULTS OF THE RESEARCH STRESS-DEPRESSIVE CONDITION IN COMBATANTS.....	214
Shevchenko N.F. USE OF KATATHYM IMAGINATIVE PSYCHOTHERAPY IN COMPLEX TREATMENT CHRONIC SOMATIC DISEASES	219

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.97

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Абсальямова Л.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

У статті обґрунтовується, що порушення харчової поведінки охоплюють поведінковий діапазон від виражених обмежень у живленні (аж до повної відмови від їжі) при нервовій анорексії до епізодів переїдання, коли людина зазнає виражені утруднення в контролі над об'ємом поглиненої їжі (при нервовій булімії і компульсивному переїданні). Зазначається, що розлади виникають, як правило, в підлітковому і ранньому дорослому віці, коли зазвичай велика увага приділяється власній зовнішності. Порушення харчової поведінки часто є способом контролю тих змін у тілі, які приносять із собою статеве дозрівання і дорослішання. Під час проведення досліджень встановлено, що не менше половини сімей, в яких хоч би один із членів страждає таким розладом, мають «довгу історію» надмірного занепокоєння про свій зовнішній вигляд і дотримання дієти. До основних чинників виникнення порушень харчової поведінки відносяться: соціальний акцент на худорлявості і упереджене відношення до повних людей; сімейна обстановка, в якій члени сім'ї можуть бути облутані павутиною внутрісімейних зв'язків; Еґо і когнітивні розлади, включаючи недостатнє почуття незалежності; поганий настрій; незадоволення життям; біологічні чинники, такі як активність гіпоталамуса, хімічних речовин і встановлена вага.

Ключові слова: харчова поведінка, порушення харчової поведінки, адикції, чинники, сім'я, упередження, когнітивні розлади, біологічні чинники.

В статье обосновывается, что нарушения пищевого поведения охватывают поведенческий диапазон от выраженных ограничений в питании (вплоть до полного отказа от еды) при нервной анорексии до эпизодов переизбытка, когда человек испытывает выраженные затруднения в контроле над объемом поглощенной еды (при нервной булимии и компульсивном переизбытке). Отмечается, что расстройства возникают, как правило, в подростковом и раннем взрослом возрасте, когда обычно большое внимание уделяется собственной внешности. Нарушение пищевого поведения часто является способом контроля тех изменений в теле, которые приносят с собой половое созревание и взросление. При проведении исследований установлено, что не менее половины семей, в которых хоть бы один из членов страдает таким расстройством, имеет «длинную историю» чрезмерной обеспокоенности своим внешним видом и соблюдением диеты. К основным факторам возникновения нарушений пищевого поведения относятся: социальный акцент на худощавости и предвзятое отношение к полным людям; семейная обстановка, при которой члены семьи могут быть опутаны паутиной внутрисемейных связей; Эго и когнитивные расстройства, включая недостаточное чувство независимости; плохое настроение; неудовлетворенность жизнью; биологические факторы, такие как активность гипоталамуса, химических веществ и установленный вес.

Ключевые слова: пищевое поведение, нарушение пищевого поведения, адикции, факторы, семья, предубеждение, когнитивные расстройства, биологические факторы.

Absaliyeva L.M. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CAUSES OF VIOLATIONS OF EATING BEHAVIOR

In the article it is argued, that food behavioral disfunctions include a behavioral range from the expressed limitations in food (up to complete refusal from meals) at a nervous anorexia to the overeating episodes, when a person feels the clear difficulties in control over the volume of eaten meals (nervous bulimia and compulsive overeating). It is marked, that disorders arise up, as a rule, in juvenile and early adult age, when usually large attention is spared to one's appearance. Food behavior disfunctions often is the method of control of those changes in a body, that bring with itself the sexual maturing. It is marked, that family can play a critical role in the development of eating disorders. It is proved, that the more than half of families in which at least one of members suffers such disorder has «long history» of excessive disturbance about the appearance and keeping to the diet. To the basic factors of origin of violations of food behavior belong: social accent on a thinness and preconceived attitude toward obese people; domestic situation at that family members can be tied around by the web of interfamily connections; Ego and cognitive disorders, including insufficient sense of independence; bad mood; dissatisfaction with life; biological factors, such as activity of hypothalamus, chemicals.

Key words: food behavior, food behavior disorder, addictions, factors, family, prejudice, cognitive disorders, biological factors.

Постановка проблеми. Порушення харчової поведінки – група розладів поведінки зі схожими механізмами розвитку, об'єднаних хворобливою заклопотаністю з приводу маси і форми тіла і що проявляються порушенням стереотипу харчування. Вони охоплюють поведінковий діапазон від виражених обмежень у живленні (аж до повної відмови від їжі) при нервовій анорексії до епізодів переїдання, коли людина зазнає виражені утруднення в контролі над об'ємом поглиненої їжі (при нервовій булімії і компульсивному переїданні). Порушення харчової поведінки призводять зазвичай до виражених порушень соматичного здоров'я і рівня психосоціального функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню психологічних аспектів харчової поведінки, її розладів та порушень присвятили свої роботи чисельні дослідники, такі як Х.Е. Долл, Г.Ш. Ашурова, А.А. Марков, Дж. Терренс Уілсон, Кетлін М. Пайк, І.І. Федорова; Н.Ю. Красноперова, В.Д. Менделевич, І.Г. Малкіна-Пих, Ю.Л. Савчикова, С. Дж. Фрайберн, В.Я. Семке; Т.Г. Вознесенська, А.В. Вахмістров, П. Норман, Б.А. Девіс, Ц.П. Короленко та інші. За даними Ц.П. Короленка, дівчата і молоді жінки в 10 разів частіше захворюють на порушення харчової поведінки в порівнянні з чоловіками і юнаками [4]. Це дає основу вважати жіночу стать чинником ризику в розвитку порушень харчової поведінки. Розлади виникають, як правило, в підлітковому і ранньому дорослому віці, коли зазвичай велика увага приділяється власній зовнішності. Порушення харчової поведінки часто є способом контролю тих змін у тілі, які приносять із собою ставате дозрівання і дорослішання. Проживання в західному суспільстві – стійкий чинник ризику розвитку порушень харчової поведінки, оскільки часто в такому суспільстві робиться акцент на взаємозв'язку соціальної успішності і привабливої зовнішності. Засоби масової інформації чинять виражений соціальний тиск відносно схуднення [1, с. 29].

Постановка завдання. Метою дослідження було здійснення психологічного аналізу проблеми виникнення порушень харчової поведінки.

Задачами дослідження було вивчення причини виникнення розладів харчування, а також визначення соціокультурних та психологічних факторів, що детермінують порушення харчової поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Порушення харчової поведінки виникають частіше в тому випадку, якщо в родичів відзначалися такого роду розлади, а також розлади настрою (депресія), залежності від психоактивних речовин (особливо алкоголю), а також ожиріння (для нервової булімії). Розвитку порушень харчової поведінки сприяють дезадаптивні умови сімейного виховання, сексуальне насильство, прихильність дієтам членів сім'ї і самого

підлітка (у 18 разів вище в тих дівчаток-підлітків, які використовують жорсткі дієтичні програми, і в 5 разів вище – при помірних дієтичних обмеженнях у зіставленні з тими підлітками, які дієт не дотримуються). Провокувати розвиток порушень харчової поведінки можуть критичні зауваження відносно маси і форми тіла з боку членів сім'ї і найближчого оточення. Ризик розвитку розладів вище в осіб, що займаються специфічними видами спорту, або професіями яких вимагає відповідності жорстким стандартам зовнішності (наприклад, легка атлетика, танцюристи балету, модельний бізнес і ін.). Для людей, що страждають порушенням харчової поведінки, властива знижена самооцінка, перфекціонізм (задоволеність від досягнення дуже високих результатів, невиправдано високі стандарти, інакше – переживання приниження і поразки) як риса характеру.

На відміну від нервової анорексії і булімії, розлад за типом переїдання лише в 1,5 разу рідше зустрічається серед чоловіків, ніж серед жінок, і вік більшості пацієнтів складає від 30 до 50 років [2].

Причини появи розладів харчування.

Останніми роками під час пояснення причин прояву нервової анорексії або нервової булімії фахівці прибігають до багатостороннього розгляду перспектив ризику. Тобто вони визначають ключові чинники, які ставлять людей перед ризиком таких захворювань. Чим більше таких чинників у даний момент, тим вище ризик розвитку розладу. Серед лідируючих чинників: соціокультурні умови (соціальний і сімейний тиск), психологічні проблеми (когнітивні розлади, дезадаптований стан) і біологічні чинники [3, с. 67].

Соціокультурні умови.

1. Соціальний тиск.

Багато психологів переконані, що в зростання числа серйозних розладів режиму харчування великий вклад вносять сучасні західні стандарти жіночої привабливості. Ці стандарти із часом змінюються, останніми роками з помітним зрушенням до худорлявості.

Оскільки худорлявість особливо цінується в індустрії моди, акторів, танцюристів і деяких спортсменів, представники цих груп сильніше турбуються про свою вагу. За прогнозами психологів, дослідження повинні виявити, що люди в цих областях більше, ніж в інших, схильні мати порушення в режимі харчування [6]. І дійсно, ряд знаменитостей – молоді актриси, спортсменки, балерини – публічно підтвердили, що останніми роками мають серйозні проблеми з харчуванням.

Установка на худорлявість може допомогти пояснювати наявність економічних і расових відмінностей у поширенні розладу. Білі американки з порівняно високих соціально-економічних страт, як правило, виражають вели-

ку стурбованість відносно своєї фігури і дієти в порівнянні з афроамериканками з низьких соціальних страт. Відповідно, серед них сильніше поширені і порушення режиму харчування [9]. Останніми роками, проте, заклопотаність своєю фігурою і необхідністю дотримуватися дієти певною мірою зростає в усіх класах і групах меншин, паралельно всюди збільшується число випадків порушення режиму харчування.

Культурні відмінності також допомагають пояснити виразний гендерний розрив у випадках порушення режиму харчування. У нашому суспільстві зовнішньому вигляду жінок приділяється більша увага, ніж зовнішньому вигляду чоловіків. Деякі психологи переконані в тому, що такий подвійний стандарт і примушує жінок сильніше турбуватися про схуднення і дотримуватися дієти, що і призводить до частіших випадків розладів режиму харчування.

Західне суспільство не лише вихваляє худорлявість, але і створює клімат, сприятливий для прояву упередженого відношення до людей із надмірною вагою різного віку. Тоді як дискримінація на основі етнічної приналежності, раси і гендера вважається неприпустимою, грубі жарти про огрядних людей – справа звичайна на телебаченні, в кінофільмах, книгах і журналах. Упереджене відношення до огрядних людей – явище, глибоко укорінене в культурі. Майбутні батьки, яким показують фотографії товстощогої дитини, дитини із середньою вагою і худорлявої, оцінюють першого як менш доброзичливого, менш активного, менш кмітливого. Вони говорять, що віддали перевазі б, щоб їх майбутня дитина була схожа на зображеного на останній фотографії, а не на першій. В іншому дослідженні дошкільники, яким надавали право вибору ляльки для гри, завжди вибирали не «товстушку», а «худорляву», хоча і не могли пояснити, чому. Це не занадто дивує, оскільки не менше 50% дівчаток, що вчаться в початковій школі, прагнуть схуднути [4, с. 45].

2. Сімейна обстановка.

Сім'я може грати критичну роль у розвитку розладів режиму харчування. Під час проведення досліджень встановлено, що не менше половини сімей, в яких хоч би один із членів страждає таким розладом, мають «довгу історію» надмірного занепокоєння про свій зовнішній вигляд і дотримання дієти. Сім'я може також створити сприятливий клімат для розвитку розладу, якщо в ній встановлюються ненормальні внутрісімейні стосунки.

Члени сім'ї надмірно залучені в справи один одного і занадто заклопотані деталями життя один одного. Позитивним у такій схемі взаємин є те, що члени сім'ї можуть бути такими, що люблять, і терпимими; негативним – те, що вони можуть ставити в залежність. Занадто мало простір для індивідуальності і незалежності. Батьки занадто залучені в життя своїх дітей.

Підліткам властиво прагнути до незалежності, а це загроза сімейної гармонії і близькості. Ситуація, що склалася, підштовхує дитину обрати роль «хворого» – так розвиваються серйозні порушення режиму харчування, виникають інші хвороби. Проблеми дитини дають можливість сім'ї зберігати видимість гармонії. Існують також безліч сімей, де всі внутрішні проблеми компенсуються вживанням великої кількості різноманітної висококалорійної їжі. Зазвичай у таких сім'ях сформована неадекватна харчова поведінка, що пов'язана з отриманням задоволеності від її вживання, в той час коли отримання задоволення від інших видів активності повністю або частково відсутнє. Усі члени таких сімей, зазвичай, мають надмірну вагу та, як наслідок цього, проблеми зі здоров'ям. У родинях, в яких всі її члени мають надмірну вагу, батьки схильні вважати, що надмірна вага їх дітей залежить від спадковості. Але в багатьох випадках це результат неправильного харчування. У кожній родині є свої харчові уподобання, харчові звички та традиції, що пов'язані з приготуванням та вживанням їжі. У родинях, яких члени їх мають надмірну вагу, сформувалися неадекватні харчові звички. У таких родинях перевага надається висококалорійній їжі, та кількість її значно перевищує норму насиченості.

Розвиток харчової індустрії.

Останнім часом інтенсивно розвивається харчова індустрія. На ринок виходить усе більше нових харчових продуктів. Йорг Цитлау та Аннета Саберські вказують на те, що всі галузі харчової промисловості прагнуть накормити людей смачно та швидко та заробити на цьому гроші. Оскільки харчова промисловість – це одна з найбільш прибуткових та перспективних галузей, то туди вкладають великі гроші. Основна задача виробника – вигідно продати свій продукт та отримати прибуток. Тому маркетологи прагнуть привернути увагу до певного продукту, використовуючи різні рекламні кампанії. Таким чином, на думку Й. Цитлау та А. Саберські, харчова індустрія стимулює людину вживати все нові, так звані «корисні» та «смачні» нові продукти. Тобто харчова промисловість за допомогою реклами формує в людини певні харчові звички, які не завжди можуть бути корисними, навіть приводити до збільшення ваги. Водночас на ринку з'являється безліч продуктів, які нібито сприяють зменшенню ваги. Це так звані жироспалювачі, а також різні білкові продукти, нормалізатори обміну речовин та ін. Таким чином, одні продукти, згідно з рекламою виробника, нам треба вживати тому, що вони корисні та смачні, а інші треба вживати для того, щоб зменшити зайву вагу, яка з'явилася в результаті вживання перших. Тому Й. Цитлау та А. Саберські вважають, що харчова промисловість робить із нас харчових адиктів, тобто наркоманів.

Психологічні проблеми.

1. Его і когнітивні розлади.

Хільда Браш – першовідкривач у вивченні і лікування порушень системи харчування, розробила теорію, що використовує психодинамічні і когнітивні поняття [10]. Вона стверджує, що порушення у взаєминах «матір-дочка» приводять до значного дефіциту Его в дитині (включаючи нестачу незалежності і контролю) і до серйозних когнітивних розладів, що спільно призводять до розладу системи харчування.

Згідно з Браш, батьки можуть реагувати на своїх дітей ефективним і неефективним чином. Ефективні батьки проявляють велику увагу до біологічних і емоційних потреб дітей, даючи їм їжу тоді, коли вони плачуть із голоду, і комфорт тоді, коли вони плачуть від страху. Неефективні батьки, навпаки, не реагують на внутрішні потреби дітей, вони самі вирішують, коли їх діти голодні, замерзнули або втомилися, без урахування реальних обставин. Вони швидше погоджують дітей тоді, коли ті неспокійні, ніж тоді, коли вони голодні, і швидше почнуть їх заспокоювати тоді, коли діти втомилися, а не тоді, коли ті дійсно чимось стурбовані. Діти, які стикаються з таким відношенням, можуть рости, не усвідомлюючи своїх внутрішніх потреб, не знаючи, коли вони голодні, а коли ситі, не здатні визначати свої власні емоції.

Досягши перехідного віку, під час якого велика частина підлітків прагне до незалежності, ці діти почувають себе нездатними до самостійного життя [9]. Для того, щоб здолати почуття безпорадності, вони встановлюють найстрогіший контроль над параметрами своєї фігури і звичками в харчуванні.

Коли Браш опитувала матерів, діти яких страждали анорексією (51 людина), багато хто гордо заявляв, що вони завжди «передбачають», що хочуть їх діти, і ніколи не дозволять, щоб «дитина почувала себе голодною».

Результати досліджень також підтверджують, що люди з порушеною системою харчування неточно сприймають внутрішні сигнали. Будучи стурбовані або засмучені, люди з анорексією або булімією частенько помилково думають, що вони голодні, і реагують так, як зазвичай реагують на голод, – починають їсти [4, с. 65].

2. Розлади настрою.

Багато людей із порушеною системою харчування, особливо з булімією, переживають депресію. Вони впадають у смуток, песимізм, починають соромитися себе, роблять логічні помилки.

На користь того, що анорексія і булімія пов'язані з депресією, є докази. По-перше, людям із порушеною системою харчування частіше, ніж іншим, ставиться діагноз «депресія». По-друге, близькі родичі таких людей частіше за інших мають погані настрої. По-третє, люди з порушеною системою харчування, особливо з

булімією, так само як і люди, що переживають депресію, часто мають низьку активність серотоніну. І нарешті, вони часто допомагають собі, приймаючи антидепресанти [6, с. 113].

3. Незадоволеність життям.

Існує безліч причин, що викликають незадоволеність життям, серед яких можна виділити такі, як прагнення відповідати очікуванню інших, неадекватна самооцінка, відсутність цілей, невірна їх постановка, високий рівень перфекціонізму та ін. Незадоволеність життям часто призводить до зневіри, розладів настрою та виникнення цілому ряду хвороб та впливає на життєвий тонус, а також може призводити до порушення харчової поведінки. Наше дослідження було спрямоване на вивчення задоволеності життям в осіб, що мають проблеми з харчовою поведінкою. Для визначення задоволеності життям у досліджуваних із різним індексом маси тіла нами було застосовано методіку М. Селігмана «Тест на задоволеність життям». Середній індекс маси тіла в групі досліджуваних (N=157) дорівнював 22 (min 15, max 36, ст. відх. = 4). Середній рівень задоволеності життям по групі досліджуваних дорівнює 22,6, що відповідає середньому рівню задоволеності життям для дорослої людини (min = 9, max = 35, $\sigma = 6,1$). Був виявлений значущий зворотний зв'язок між рівнем задоволеності життям та індексом маси тіла ($r = -0,19$ при $p = 0,05$; $N = 157$). Отже, особи, які мають вищий індекс маси тіла, менш задоволені життям, ніж особи з меншою вагою. Таким чином, можна зробити висновки, що, з одного боку, зайва вага може перешкоджати відчуженню задоволеності життям, а з другого боку, ця незадоволеність може компенсаторно сприяти вживанню більшої кількості їжі, щоб отримати задоволення. Отже, виникає таке замкнуте коло. Таким чином, незадоволеність життям може бути як причиною, так і наслідком надмірного вживання їжі.

Біологічні чинники.

Біологи, пояснюючи, чому в людини відбувається збій у системі харчування, зазвичай вказують на гіпоталамус, частину мозку, що допомагає контролювати багато фізіологічних функцій. Дослідники локалізували дві області гіпоталамуса, які допомагають контролювати процес харчування. Перша, латеральний гіпоталамус, будучи активізованою, викликає голод. Інша область, вентромедіальний гіпоталамус, навпаки, пригнічує відчуття голоду.

Можна припустити, що обидві області гіпоталамуса і хімічні речовини, працюючи спільно, допоможуть встановити в організмі людини «термостат ваги», яка направлятиме людину підтримувати вагу на певному рівні встановленої ваги. Коли вага людини падає нижче за встановлену, латеральний гіпоталамус активізується і прагне відновити втрачену вагу, викликаючи голод і знижуючи метаболічний рівень тіла – рі-

вень, на якому організм витрачає енергію. Коли вага людини зростає вище за встановлене, активізується вже вентромедіальний гіпоталамус і прагне зменшити вагу, пригнічуючи голод і підвищуючи метаболічний рівень тіла.

Встановлена вага – задане значення ваги, яку людина має намір підтримувати; частково контролюється гіпоталамусом [7].

Висновки. Таким чином, сучасні вчені під час пояснення, чому порушується система харчування, зазвичай розглядають перспективу ризику з різних сторін, визначаючи декілька ключових чинників, які ставлять людину перед ризиком такого порушення [8]. Основні чинники: соціальний акцент на худорлявості і упереджене відношення до повних людей; сімейна обстановка, при якій члени сім'ї можуть бути облутані павутиною внутрісімейних зв'язків; Его і когнітивні розлади, включаючи недостатнє почуття незалежності; поганий настрій; біологічні чинники, такі як активність гіпоталамуса, хімічних речовин і встановлена вага.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каменская А.И. Современная психотерапия и лечение зависимостей / А.И. Каменская, А.Ф. Радченко // Методы современной психотерапии. Учебное пособие / Составители Л.М. Кроль, Е.А. Пуртова. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001.

2. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 264 с.

3. Корешкин И.А. Все способы похудения / И.А. Корешкин. – СПб. : ВНУ – Санкт-Петербург, 1998. – 294 с.

4. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Ц.П. Короленко // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. – 1991. – № 1. – С. 67–78.

5. Короленко Ц.П. Социодинамическая психиатрия / Ц.П. Короленко. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 544 с.

6. Красноперова Н.Ю. Пищевая зависимость как форма аддиктивного поведения / Н.Ю. Красноперова // Актуальные вопросы пограничных и аддиктивных состояний. — Томск–Барнаул, 1998. – С. 112–123.

7. Креславский Е.С. Избыточная масса тела и образ физического Я / Е.С. Креславский // Вопр. психологии. – 1997. – № 2. – С. 28–37.

8. Малкина-Пых И.Г. Телесная терапия. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – Эксмо, 2007. – 752 с.

9. Циттлау Й. Ешь или умри! Как индустрия питания делает из нас наркоманов / Й. Циттлау, А. Саберски. – СПб. : Питер, 2010. – 192 с.

10. Oppenheimer E.T. Adverse Sexual Experiences in Childhood and Clinical Eating Disorders: A Preliminary Description / Oppenheimer E.T. et al. // Journal of Psychiatric Research, №19, 1985. – Pp. 157–161.

11. Schwartz M. Sexual Abuse and Eating Disorders / Schwartz M., Cohen L. – New York : Brunner/Mazel, 1996. – 488 p.

УДК 37.037(075.8)

ФОРМИРОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У БОКСЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОК

Алиев Э. А.,

преподаватель кафедры теории и методики физкультуры и спорта

*Азербайджанская государственная академия**физической культуры и спорта*

В процессе соревновательной деятельности особое значение имеет изучение психологических качеств боксеров. Личностные особенности у боксеров должны формироваться в единстве. Сила педагогических воздействий тренера-преподавателя на сознание, чувства и поведение воспитанников должна соответствовать их возрастным и индивидуальным особенностям.

Ключевые слова: *нападение, точность, расстояние, болельщик, свобода, напряженность, системный, недоверие, здравоохранение, развитие, сомнение.*

У процесі змагальної діяльності особливе значення має вивчення психологічних якостей боксерів. Особистісні особливості у боксерів повинні формуватися в єдності. Сила педагогічних впливів тренера-викладача на свідомість, почуття і поведінку вихованців повинна відповідати їх віковим та індивідуальним особливостям.

Ключові слова: *напад, точність, відстань, уболівальник, свобода, напруженість, системний, недовіра, охорона здоров'я, розвиток, сумнів.*

Alyev E. A.. FORMATION OF MORAL QUALITIES IN BOXERS IN THE PROCESS OF TRAINING

Of particular importance is the study of the psychological qualities of boxers in the process of competitive activity. The personal characteristics of boxers should be formed in unity. The power of pedagogical influences of the trainer-teacher on consciousness, feelings and behavior of boxers should correspond to their age and individual characteristics.

Key words: *attack, exactness, distance, fan, freedom, tension, system disbelief, level, development constantly, hesitation.*

Постановка проблемы. Тренировочная деятельность боксера должна быть организована в соответствии с его личным характером. Его психологическая подготовка строится на основе природы индивидуального психологического характера. А характер боксера устанавливается по повседневному поведению. При работе со спортсменами, имея в виду их восприятие, память, точность зрения и слуха, глубину ума, скорость мышления и так далее, применяется психологическое воздействие и определенные методы обучения. Некоторые из боксеров своевременно выполняют задачи, но у них бывают трудности в общении со своими товарищами по команде во время тренировки. Но у себя дома с членами семьи, в школе с друзьями у них отношения дружеские и нормальные. У таких боксеров проявляются две формы поведения и реакции на окружение. Во время тренировки они стесняются и отделяются от товарищей, а после тренировок они ведут себя очень доброжелательно. У этих типов спортсменов разные стороны характера выявляются в соответствующих обстоятельствах [4, с. 40].

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы психологической подготовки спортсменов являются предметом пристального внимания исследователей. Потребность

в данном направлении психологии возникла давно. Воспитание волевых и эмоциональных качеств у каждой личности в различных условиях жизнедеятельности необходимо для активного участия в общественной жизни, формирования необходимой жизненной позиции. Имеется огромная литература по психологии спорта, причем как на уровне теоретических разработок, так и практических методик и рекомендаций. В этом отношении наиболее активными являются ученые стран Запада. В частности, можно сослаться на исследования Р.М. Найдиффера по психологии спортсмена, переведенные на многие языки мира [2].

Вместе с тем работа по исследованию региональных особенностей психологической подготовки спортсменов также идет достаточно интенсивно. Среди российских исследователей следует указать интересные работы Г.Д. Горбунова, нашедшего в постсоветском пространстве многочисленных последователей. Н.Б. Станбулова, А.Ц. Пуни и другие психологи и педагоги обобщают накопленный опыт и создают новые концептуальные основы развития психологии спорта как важного направления психологии личности [1; 3; 4]. Вопросы психологии физкультуры и спорта активно разрабатываются также и азербайджанскими исследователями и практиками.

Необходимость проведения данной работы обусловливается реформированием школьного обучения, выдвиганием на первый план вопросов повышения качества обучения. Большой вклад в азербайджанскую психологию спорта внесли Э.А. Гусейнов, Г.А. Марданов, Г.Дж. Абдуллаев, К.О. Алиев, Т.Х. Бабанлы и др. [5–13]. Вопросы психологии здесь изучаются в соответствии с профилем подготовки спортсмена. Следует отметить, что вопросы подготовки боксера с учетом национальных особенностей характера и темперамента еще изучены недостаточно.

Психологические модели подготовки боксеров в соревновании следует устанавливать после определения состава сборной. В это время в отношении боксеров основного состава должны применяться разные формы психологической подготовки в соответствии их психическому состоянию.

Исследование доказывает, что психологические особенности и характер спортсменов, а также их физические возможности могут быть улучшены в результате дальнейших тренировок, проводимых тренерами. Некоторые тренеры даже при выборе к серьезной подготовке молодых спортсменов делают выводы на основе этих факторов.

Изложение основного материала исследования. В целом наследственные способности к обучению, а также унаследованное из поколения в поколение состояние нервной системы (пластичность) являются очень важными факторами. Без этого подготовка и обучение не будут иметь никакого положительного влияния на организм. В связи с этим при помощи обучения формируются новые акты действий, в частности, реализуется возможность улучшения техники подготовки и проведения спортивных мероприятий. Кроме того, у одного и того же человека резко отличаются различные проявления действий. Поэтому при выборе спортивных видов надо принимать во внимание морфологические особенности и вегетативные функции юношеского возраста, а также способности координации действий и обучения.

В различных возрастных периодах способность к обучению бывает различной. В младшем возрастном периоде обучение более сложным двигательным актам проходит эффективнее. В отношении умственной и мышечной активности эти периоды различаются. В целом освоение сложных спортивных движений зависит от возрастных периодов и этапов. В связи с этим для эффективного обучения спортивной технике в том или ином виде физического движения уровень и предел подготовки должен быть определен в соответствии с возрастом. Как известно из опыта, гимнастика, плавание и другие виды обучения являются

более эффективными в детском возрасте.

Есть несколько фаз формирования двигательного навыка. На первой фазе происходит иррадиация нервных процессов (это процесс распространения возбуждения или торможения в кору больших полушарий головного мозга). За счет этого начинают действовать дополнительные мышцы. На этом этапе акты движений начинают принимать полноценную форму. На второй фазе нормализуется регуляция движений, удаляется лишнее напряжение мышц. На третьем этапе происходит стабилизация навыка и улучшение регуляции. А на четвертой фазе навык становится автоматическим.

Иногда некоторые фазы могут отсутствовать. Это связано с несколькими факторами: все зависит от сложности и тяжести работы мышц, от состояния двигательного аппарата, от квалификации спортсмена и т.д. Двигательный акт на всех этапах формирования и осуществления связан с афферентными и другими факторами центральной нервной системы.

П.К. Анохин указывает на четыре основных фактора: 1) мотивация; 2) память; 3) информация об условиях; 4) исполнительная информация.

В трудовой и спортивной деятельности спортсменов имеют большое значение различные виды мотивации. Следы в нервной системе (память) играют особую роль для оценки ситуации, информация об условиях также играет важную роль в процессе их объединения. Информация об условиях, пришедшая из внешней среды и зависящая от состояния функций организма, связывается с соответствующими компонентами программирования центральной нервной системы. Наконец, имеет значение и исполнительная информация. Поэтому спортсмены, как правило, используют различные сигналы (движение флага, голосовые команды свистка, выстрел из спортивного пистолета и т.д.). Но раздражительные стимуляторы бывают и первыми сигнальными системами, исполняющими сложные движения. А это затрудняет афферентный синтез. Например, в различных видах борьбы и спортивных играх приходится исполнять заново новое движение. Но при этом характер и начало движения не зависят от одного сигнала. Во время двигательной деятельности экономия использования энергии происходит за счет регуляции двигательной и вегетативной функций. Затраты энергии снижаются за счет развития физических движений и навыков.

Иногда в психологическом плане у молодых боксеров встречаются такие случаи, которые всегда остаются на повестке дня в центре внимания, которые психологически оцениваются положительно. Этот период развития личности считается переходным периодом.

Несмотря на то, что в это время молодежь бывает агрессивной и непослушной, психологи считают, что, правильно направляя их, можно достичь положительных результатов.

В исследовании, проведенном нами, приняли участие 20 боксеров разного возраста (подростки, молодежь и взрослые) с целью анализа их духовной и психологической подготовки. Было использовано пять направлений социальной и психологической подготовки: 1) достоинство; 2) честь; 3) совесть; 4) любовь; 5) борьба.

Переходной возраст подростков и молодежи, а также их психологическая чувствительность, действуя на их психологическое самочувствие, дали большой толчок для улучшения результатов в социальной и психологической подготовке.

Боксеров младшей возрастной группы можно убеждать, мотивировать и руководить ими легче. Во время тренировок тренеры и психологи должны позаботиться о том, чтобы спортсмены им доверяли полностью. В это время все зависит от того, насколько сильным и эффективным будет психологическое воздействие, то есть результаты духовной и психологической подготовки могут быть столь же эффективными и положительными.

Эффективность воспитания, моральной и духовной подготовки старших возрастных групп зависят от опыта их жизни. Боксеры старших возрастных групп больше верят реалистичным фактам и полагаются только на факты. Духовная и психологическая подготовка этой группы проходит в течение более длительного времени, нежели в других возрастных группах.

Духовная и психологическая подготовка спортсменов играет положительную роль и в профессиональном спорте, и в жизни вне спорта. Эти люди отличаются положительными чертами, такими, как патриотизм, гуманизм, заботливость и любовь к семье. Эти положительные психологические черты человек приобретает благодаря занятиям спортом.

Дети имеют более общительный и покладистый характер по сравнению со взрослыми. Правильное воспитание и обучение детей в предыдущие периоды их жизни еще сильнее углубляет их психологические качества. Ошибки в воспитании и обучении, а также грубость, беспечность и безответственность ослабляют чувство гуманизма. В целом на протяжении многих лет эти чувства слабеют, а иногда полностью исчезают. Современная цивилизация ускоряет этот процесс еще сильнее. Из-за увеличения числа населения растет конкуренция на всех уровнях межличностных отношений. Этот психологический процесс также отрицательно влияет на жизнь спортсменов.

В исследованиях, проводимых нами, основное внимание уделялось именно мо-

дельной характеристике подготовительной деятельности боксеров в целях устранения нарушений психической деятельности и воспитания молодого поколения в здоровом духе. Количественные и качественные модели создания этого процесса основываются на методологии исследования проблемы спортивной борьбы в конкретных видах спорта. В этом вопросе существуют трудности ввиду отсутствия единой теории о причинно-следственных связях и закономерностях борьбы. Трудности могут быть преодолены с помощью трех ведущих теорий комплексной методики системных исследований: 1) теория действий (А.Н. Леонтьев); 2) концепция физиологии активности (Н.А. Бернштейн); 3) теория функциональных систем (П.К. Анохин).

В основу комплексного контроля психологической методологии и управления подготовкой профессиональных боксеров положена теория функциональных систем. Предлагаемая система определяет функциональную иерархию психических элементов, которая лежит в основе воздействия на управление.

I уровень – СП; II уровень – основные стороны психологической подготовки; III уровень – система организма, средства и методы тренировки спортсмена и определение их объема. Для достижения оптимального эффекта были разработаны интегральные оценки для различных сторон (технических, тактических, психологических, физических), которые вместе дают общую психическую характеристику умственного уровня, позволяя определить сильные и слабые стороны в структуре подготовки боксеров.

I уровень играет основную роль в модельной характеристике. Проверка психологического состояния профессиональных боксеров в соревнованиях на экспериментальном уровне позволяет выявить их отдельные элементы и прогнозировать требуемый уровень параметров. Следующие параметры используются при расчете интегрального значения, обеспечивающего высшее достижения СП: анализируется психологическая интенсивность спортсменов, коэффициент эффективности защиты и ударов, плотность технических движений.

Модельная характеристика II уровня СД – это такой уровень соответствия, который необходим для того, чтобы достичь намеченных результатов. Для общей и специфической физической, психологической и технико-тактической подготовки планируется метод интеграционного оценивания данных по подготовке сторон.

III уровень модельной характеристики ориентирован на требуемый уровень сторон основной психологической подготовки профессиональных боксеров.

Модельный уровень психической подготовки боксеров объединяет в себе количественные и качественные показатели, которые отражают аспекты физической, технической, тактической и психологической подготовки. Следует отметить, что равные стороны подготовки спортсменов были оценены при помощи модельной характеристики СД.

Поэтому желательно, чтобы с помощью оценки уровня производительности на тренировках подготовки боксеров можно было определить уровень мастерства, показанный в СД. А это, в свою очередь, способствует повышению эффективности работы по созданию характеристики подготовки и поведения боксеров на тренировках и соревнованиях. Чтобы эффективнее реализовать эту теорию на практике, надо провести соответствующие тесты. Например, мы тестируем выносливость боксера, поэтому мы должны быть абсолютно уверены в правильности теста и его апробированности. Можно проверить этот метод с помощью корреляционного анализа, или иным способом, в данном случае необходимо определить взаимосвязь между уровнем выносливости и характеристиками модели СД. К такой характеристике можно отнести и коэффициент выносливости. Если коэффициент показателя теста достаточно близок к уровню выносливости, то его можно рассматривать как единый тест, он может быть использован на уровне модельной характеристики боксеров.

В результате исследования выявилось несколько показателей, делающих пригодными психологическую подготовку боксеров в качестве использования модельной характеристики. Этот тест, отражающий уровень выносливости, силы удара, показывает и уровень развития психологической прочности их силы. Кроме того, в ходе тестирования выражаются тактические и технические моменты, а также эффективность атаки и защиты боксеров.

Для оценивания уверенности в ударной силе в построенных нами по специальной методологии тестах было принято значение ударов в промежутке 5 и 8 секунд с максимальной силой и частотой. Общая сумма силы и сумма импульсов силы ударов тесно связана с зарегистрированным коэффициентом выносливости СД. Таким образом, удалось определить очень малую долю модельной характеристики уровня подготовки боксеров. Справедливости ради следует отметить, что в данном исследовании были использованы серии тестов, отражающие и общую подготовку спортсменов. В частности, с помощью тестов были проверены техника, тактика, психическая быстрота, ловкость, а также чувство усвоения урока боксерами.

Кроме того, на основе результатов работы боксеров можно говорить о возможности соз-

дания специальной модели обучения. Модельные характеристики уже использовались в практике управления подготовкой квалифицированных боксеров. Основной раздел разработки развития методологии модельных характеристик – это способ выбора определения соответствующего количественного уровня. Создание необходимых норм моделей ОФП и СП для квалифицированных боксеров представляет собой особый интерес. Для получения результатов, необходимых для планирования эмоциональных норм, применяются тесты по выявлению умственных и физических качеств.

Для моделирования характеристик тренировочной нагрузки надо обобщать, обосновывать и изучать тренировочный опыт профессиональных боксеров, которые успешно выступают на соревнованиях.

Определяя и дифференцируя сходства условий соревнования с задачами тренировок со специализированными психологическими уровнями, задания боксеров подразделяются на пять групп:

- 1) общие развивающие действия (ОРД);
- 2) специальные подготовительные действия (СПД);
- 3) психологические запросы и задания (ПЗЗ);
- 4) то, что применяется для повышения технического и тактического мастерства, которое помогает сочетать условия боя с действиями напарника (ТТПМ);
- 5) соревновательные действия (спарринги) (СД).

С учетом объема и в зависимости от интенсивности нагрузки классифицируются на три интенсивные зоны. Объем загрузки в каждой зоне перед началом соревнования определяется минутами, а соотношение тренировочных средств – процентами. В общей сложности было оценено 17 параметров деятельности тренировок. Перед тренировочным этапом большая часть времени подготовки боксеров (1 650 мин, 54%) отделяется общим развивающим действием (ОРД). Интенсивность этих действий была очень низкой (5 баллов). Следует отметить, что если действия будут интенсивными, то объем работы станет меньше. Единственным исключением является специальная подготовка и тренировка на снаряжениях.

При минимальном объеме работ (115 минут), но максимальной интенсивности (27 баллов) выполняются соревновательные действия – бои. Для улучшения технического и тактического мастерства (ТТПМ) выделяется 8% от общего времени. Это связано с улучшением качества скорости и силы боксеров. Анализ СД показывал отставание от других боксеров в мире. Именно поэтому больше времени

тратилось на специальные подготовительные действия, на развитие качества скорости и силы, специальные действия на снаряжении. По этапу 13 баллов средней интенсивности объем общей нагрузки составил 3 042 минуты. Средняя интенсивность связана с большим объемом работ ОФД. А.В. Черняк и другие в своих исследованиях определили, что в средней интенсивности объема нагрузки трудно сказать о каких-то соображениях по поводу выполняемого объема работ разной интенсивности.

Согласно нашим исследованиям, большая часть работы (1 655 мин., 54%) ушла на среднюю интенсивность во 2-й зоне, без высокой интенсивности (1 086 мин., 36%) в 1-й зоне, максимальной интенсивности (301 мин., 10 %) в 3-й зоне. Характер и содержание работ, осуществляющихся с разной интенсивностью, показали, что во время начальных действий в процессе тренировки и в конце действия, усилившие психологический момент развития, а также при тяжелом беге интенсивность составляет минимум. Невысокие и средние интенсивные психические подготовительные действия характерны при выполнении действий невысокого темпа на специальных снаряжениях и ладонях. Темп действий на снаряжении и с напарником имеет высокий уровень психической напряженности.

Максимальная психическая напряженность была замечена в соревнованиях (свободные бои и спарринги), в том числе при действиях на специальных снаряжениях (тренировочный цикл) и с напарником с максимальной скоростью. В состав ОФД в подготовительных и дополнительных частях тренировки включены различные тренировочные упражнения, в том числе кроссы и спортивные игры

(с упрощенными правилами баскетбол, футбол и т.д.).

Выявление силы воли личности

Спортсмены, которые имеют высокую самооценку:

6 из 40 (15,0 ± 5,6%) низкую, 23 (57,5 ± 7,8%) среднюю, 11 (27,5 ± 7,1%) имеют самую высокую волевую силу.

Спортсмены, которые имеют завышенную самооценку:

36 из 75 (48,0 ± 5,8%) среднюю, 39 (52,0 ± 5,8%) имеют самую высокую волевую силу (табл. 1).

Между уровнями воли и самооценки спортсменов были обнаружены статистически достоверные различия и корреляции ($p = 0,002$; $r = 0,296$). Это значит, что с повышением силы воли растет уровень самооценки.

Результаты тестов для определения типов темперамента

1. Определение уровня возбуждения нервной системы.

Спортсмены, которые имеют высокую самооценку: 17 из 40 (42,5, ±7,8%) средний, 23 (57,5,0±7,8%) имеют самый высокий уровень возбуждения.

Спортсмены, которые имеют завышенную самооценку: 6 из 75 (8,0 ± 3,1%) средний, 69 (92,0 ± 3,1%) имеют самый высокий уровень возбуждения (табл. 2).

Между самооценкой и уровнем нервной системы есть значительная связь и корреляция ($p = 0,001$; $r = 0,411$). Спортсмены с высоким уровнем возбуждения нервной системы более склонны завышать самооценку.

2. Определение уровня задержки в реакции нервной системы.

Спортсмены, которые имеют высокую самооценку: 17 из 40 (25,0±6,8%) средний, 30

Таблица 1

Ответы	Уровень воли		
	Низкая	Средняя	Высокая
Высокая самооценка	6 15,0±5,6%	23 57,5±7,8%	11 27,5±7,1%
Завышенная самооценка	0	36 48,0±5,8%	39 52,0±5,8%
χ^2 ; p	$\chi^2=9,961$; p=0,002		

Таблица 2

Ответы	Типы темперамента		
	Уровень возбуждения нервной системы		
	низкая	средняя	высокая
Высокая самооценка	0	17 42,5,±7,8%	23 57,5,0±7,8%
Завышенная самооценка	0	6 8,0,±3,1%	69 92,0,0±3,1%
χ^2 ; p	$\chi^2=19,238$; p=0,001		

Таблиця 3

Ответы	Типы темперамента		
	Уровень задержки нервной системы		
	низкая	средняя	высокая
Высокая самооценка	0	10 25,0±6,8%	30 75,0±6,8%
Завышенная самооценка	0	0	75 100%
$\chi^2; p$	$\chi^2=20,357; p=0,001$		

Таблиця 4

Ответы	Типы темперамента		
	Уровень мобильности нервной системы		
	низкая	средняя	высокая
Высокая самооценка	0	11 27,5±7,1%	29 72,5±7,1%
Завышенная самооценка	0	23 30,7±5,3%	52 69,3±4,7%
$\chi^2; p$	$\chi^2=0,125; p=0,724$		

(75,0±6,8%) имеют самый высокий уровень задержки.

Спортсмены, которые имеют завышенную самооценку: все 75 (100%) имеют самый высокий уровень задержки (табл. 3).

Между уровнем задержки в нервной системе и уровнем самооценки существует взаимозависимость и корреляции ($p = 0,001$; $r = 0,423$). Испытуемые с низким уровнем задержки нервной системы имеют низкую самооценку.

3. Определение уровня мобильности нервной системы.

11 из 40 (27,5±7,1%) средний, 29 (72,5±7,1%) имеют самый высокий уровень мобильности.

Спортсмены, которые имеют завышенную самооценку:

23 из 75 (30,7±5,3%) средний, 52 (30,7±5,3%) имеют самый высокий уровень мобильности (табл. 4).

Между мобильностью нервной системой и самооценкой была обнаружена значимая корреляция и разница ($p = 0,726$; $r = -0,033$).

Выводы с проведенного исследования. Нами представлено исследование, как в процессе тренировок растет интенсивность и психологическое состояние нагрузок (как количественно, так и качественно), как происходят изменения тренировочных средств, их соотношение при подготовке на различных стадиях.

В результате многолетних исследований нами были сопоставлены модели ОФП и СП профессиональных боксеров. При изучении модельных характеристик, определении объема тренировочной нагрузки, подготовке профессиональных боксеров необходимо было

определить не только эффект от уровня воздействия задач, но также выявить характеристики их выполнения.

Для разработки модельных характеристик объемов нагрузок их сначала надо описывать по свойствам воздействия и направления на организм. Обычно важно определить оценку тренировочной нагрузки, выявленной с объемом и интенсивностью. Для улучшения управления процесса тренировки они должны быть предоставлены количественными параметрами. Необходимо принимать во внимание и другие важные особенности тренировочной нагрузки, условия выполнения задач и методы тренировок.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Горбунов Г.Д. Практический психолог в спорте : [лекция] / Г.Д. Горбунов. – СПб. : Изд-во СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1995. – 213 с.
2. Найдиффер Р.М. Психология соревнующегося спортсмена / Р.М. Найдиффер ; пер. с англ., предисл. А. В. Родионова. – М. : Физкультура и спорт, 1979. – 224 с.
3. Пуни А.Ц. Психология физического воспитания и спорта / А.Ц. Пуни. – М. : ФиС, 1979. – С. 12–17.
4. Стамбулова Н.Б. Психология спортивной карьеры : [учеб. пособ.] / Н.Б. Стамбулова. – СПб. : Центр карьеры, 1999. – С. 65–69.
5. Худатов Н.А. Психологическая подготовка боксеров юношей / Н.А. Худатов. – М. : Физкультура и спорт, 1986. – 60 с.
6. Бабанлы Т.Х. Проявления психолого-эмоционального состояния боксеров и особенности их урегулирования / Т.Х. Бабанлы. – Баку, 1998. – 134 с.
7. Гусейнов Э.А. Психология личности / Э.А. Гусейнов // Труды очных исследователей. – Баку, 1998. – № 1. – С. 123–125.

8. Гусейнов Э.А. Роль целеполагания в психологической подготовке боксеров / Э.А. Гусейнов // Актуальные проблемы исследования гуманитарных наук. – Баку, 2000. – № 2. – С. 15–25.
9. Гусейнов Э.А. Предсоревновательная психологическая подготовка боксеров / Э.А. Гусейнов // Известия педагогического университета. – Баку, 2002. – № 2. – С. 13–18.
10. Гусейнов Э.А. Первичная подготовка подростков-боксеров / Э.А. Гусейнов. – Баку, 2008.
11. Алиев К.О. Психология победы спортсменов. Клятва победы / К.О. Алиев. – Баку, 2008. – 112 с.
12. Гусейнов Э.А. Всесторонняя подготовка боксеров : [науч.-метод. произвед.] / Э.А. Гусейнов, Г.А. Марданов, Г.Дж. Абдуллаев. – Баку, 2012. – 89 с.
13. Гусейнов Э.А. Самооценка личности в психологической подготовке боксеров / Э.А. Гусейнов, Г.Дж. Абдуллаев // Произведения молодых исследователей. – Баку, 1998. – 201 с.

УДК 159.922.736:316.612

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЖИТТЄВИМ СЦЕНАРИЄМ ТА СПРЯМОВАНІСТЮ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Артюхіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології і психології розвитку особистості
Інститут математики, економіки і механіки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Сімовоник А.І., студентка
Інститут математики, економіки і механіки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті наведено результати дослідження взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості в юнацькому віці. Розглядається думка про те, що закладені ще з дитинства через традиційні історії (казки) основні напрями розвитку людини сприяють формуванню у неї певної спрямованості, яка зумовлює її подальшу діяльність. Також аналізується думка про те, що сценарій може бути зміненим через усвідомлення окремих його частин і формування нових більш дієвих способів взаємодії із людьми. Визначається, що юнацький вік є сензитивним для оптимізації процесу усвідомлення життєвого сценарію, пошуку та здобуття юнаками можливостей щодо його змін, побудови особистісної автономії. Стверджується, що необхідним для розуміння специфіки життєвого сценарію особистості юнацького віку є знання її життєвих цілей, інтересів, переконань, ставлень, переживань, тобто її спрямованості.

Ключові слова: *особистість, традиційні історії, казки, життєвий сценарій, спрямованість, юнацький вік.*

В статье приведены результаты исследования взаимосвязи между жизненным сценарием и направленностью личности юношеского возраста. Рассматривается суждение о том, что заложенные с детства через традиционные истории (сказки) основные линии развития человека способствуют формированию у него определенной направленности, которая обуславливает его дальнейшую деятельность. Также анализируется мнение о том, что сценарий может быть изменен через осознание отдельных его частей и формирование новых более действенных способов взаимодействия с людьми. Анализируется юношеский возраст как сензитивный для оптимизации процесса осознания жизненного сценария, поиска и получения возможностей по его изменению, построения личностной автономии. Утверждается, что необходимым для понимания специфики жизненного сценария личности юношеского возраста является знание ее жизненных целей, интересов, убеждений, отношений, переживаний, то есть ее направленности.

Ключевые слова: *личность, традиционные истории, сказки, жизненный сценарий, направленность, юношеский возраст.*

Artyukhina N.V., Simovonik A.I. THE INFLUENCE OF LIFE SCENARIO ON THE PERSONAL ORIENTATION OF ADOLESCENCE

The article presents the results of studying the relationship between life scenarios and personality orientation in adolescence. A judgment is being considered that the main lines of human development, laid down from childhood through traditional stories, namely fairy tales, contribute to the formation of a certain direction in it, which determines its future activity. The view is also considered that the scenario can be changed through the recognizing its individual parts and the formation of new more effective ways to interact with people. The youthful age is analyzed as a sensitive one for optimizing the process of realizing the life scenario, searching for and receiving opportunities to change it, building personal autonomy. It is asserted that the knowledge of its life goals, interests, beliefs, attitudes, experiences, that is, its direction, is necessary for understanding the specificity of the life scenario of a person in adolescence.

Key words: *personality, traditional stories, fairy tales, life scenario, direction, adolescence.*

Постановка проблеми. Особистість як відкрита динамічна система, яка здатна до розвитку і саморозвитку, має соціальні витоки свого походження. Людина з моменту свого народження потрапляє у простір загальнолюдської культури, який наповнений системами безлічі смислів і значень, що втілюються у культурних артефактах і транслюють-

ся безпосередньо через найближче оточення [9]. Оптимальним способом передачі життєво важливої для існування людини інформації є готові оповідання – перекази, міфи і казки, які можуть стимулювати особистісну уяву і допомагають в усвідомленні власних уявлень і дій. Ці розповіді належать до традиційних історій, є універсальними інструментами взаємодії, ви-

ховання розуміння доброго і поганого, формування певних патернів поведінки. Часто саме вони впливають на становлення життєвого сценарію особистості [2].

Формування індивідуального життєвого сценарію починається із дитинства, з того, що дитина, багаторазово слухаючи вподобану нею історію, починає переносити на себе образ головного героя. За допомогою уяви дитина створює власну «віртуальну» реальність, яку може сприйняти за реальну і почати діяти в ній. У подальшому така дія може стати для неї нормою життя [9].

Провідна діяльність дитини у віці формування сценарію – це рольова гра. У ній вона може спробувати себе в будь-якій ролі, і ті ролі, які дитина грає найбільш достовірно, які отримують позитивне підкріплення з боку референтних для неї осіб, «вростають» у її особистість і стають основою життєвого сценарію як СКД (системи конденсованого досвіду) [1].

Але яким би не був життєвий сценарій, слід пам'ятати, що людина сама повинна робити той чи інший вибір, ставити перед собою цілі і визначати засоби, за допомогою яких вона буде досягати цієї мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До проблеми дослідження життєвого сценарію особистості зверталось багато вітчизняних (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Л. Анциферова, О. Асмолов, Г. Балл, Л. Бурлачук, Ф. Василюк, Л. Виготський, Є. Головаха, І. Кон, О. Кронік, Д. Леонтьєв, Н. Логінова, Б. Ломов, С. Максименко, В. Моляко, В. Панок, М. Рибніков, С. Рубінштейн, Л. Сохань, В. Татенко, Т. Титаренко, Ю. Швалб) та зарубіжних учених (А. Адлер, Е. Берн, К. Стейнер, Й. Стюарт, В. Джойнс, С. Вуллемс, Б. Хеллінгер, Дж. Кемпбелл, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Л. Зонді, К. Левін, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Х. Томе, В. Франкл, З. Фройд, Е. Фромм, Т. Харріс, К. Штайнер, К.-Г. Юнг, Б. Гросс) [1].

Найбільш докладне вивчення зумовленості життєвого шляху особистості дією дитячих несвідомих рішень, які призводять до оформлення життєвого сценарію, було здійснено в межах теорії транзакційного аналізу (Е. Берн) та сучасними представниками цього напрямку (Х. Вікофф, М. Гродер, Б. Гулдінг, М. Гулдінг, С. Карпман, Т. Кейлер, Ч. Тойч, Т. Харріс, К. Штайнер). Серед вітчизняних науковців значний внесок у дослідження життєвого сценарію зробили П. Горностай, В. Гусаковський, Т. Титаренко, Г. Хомич, Ю. Ільїна, Т. Костіна та ін. [3; 4].

Особливо актуальним є питання впливу життєвого сценарію на спрямованість особистості юнацького віку. Під спрямованістю ми розуміємо сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність особистості, є відносно незалежними від наявних ситуацій і дають уяв-

лення про світогляд людини [8]. Узагалі спрямованість визначає життєву позицію людини, становить найважливіший аспект особистості, визначає її соціальну і моральну цінність. Вона є стрижневою психологічною особливістю, оскільки структурує усі інші властивості і прояви, детермінує їх зміст, систему відносин людини зі світом. Спрямованість характеризує не діяльність, не одиничні акти поведінки, а суб'єкта з боку його різноманітних прагнень.

На формування життєвих світів (сценаріїв) юнаків також впливають життєві ситуації (точніше специфіка переживання цих ситуацій індивідом), які пов'язані з наявністю таких емоцій, як стрес, фрустрація, конфлікт, криза, якими так рясніє юнацький вік. Світ, у якому живе особистість у цьому віці, є складним із погляду внутрішнього складника життєвого світу, важким у зовнішньому його складнику, тому що це період змін та новоутворень [6]. За типологією життєвих світів Ф. Василюка він має назву «творчого». Саме у цьому віці відбувається розвиток мотиваційної сфери особистості, пов'язаний з особистісним та професійним самовизначенням, відмежуванням від батьківської сім'ї, пошуком партнера, побудовою життєвих цінностей, підвищенням рівня самоусвідомлення та рефлексії.

Процес усвідомлення продуктивності – непродуктивності життєвого сценарію, його впливу на спрямованість особистості неможливий без глибокого розуміння свого «Я», тобто самоусвідомлення. Як зазначають учені, особливість юнацького віку вже має у наявності необхідні механізми (зокрема, розвиток самосвідомості на рівні дорослої людини), що сприяють усвідомленню юнаком себе, свого життєвого шляху та особливостей життєвого сценарію.

Для розуміння особливостей процесу усвідомлення життєвого сценарію у юнацькому віці має значення виокремлення специфічних компонентів – особистісних смислів, якими людина оперує під час набуття й інтерпретації свого життєвого досвіду [6]. Представники нарративної психології зазначають, що осмислювання й усвідомлювання особистого досвіду виводить на утворення, яке у нарративній психології визначається як «особистий міф» [5], суттєвою рисою якого є те, що він майже не рефлексується, його важко виокремити серед контексту світосприймання особистості. Особиста міфологія, на думку психологів Д. Файнштейна та С. Кріпнера, є способом організації досвіду. Вона працює як лінза, яка зафарбовує сприймання відповідно до її власних припущень і цінностей. У процесі такого сприймання певні цінності вирізняються, інші відходять на задній план. Люди, проживаючи життя, майже не усвідомлюють свою «лінзу», через яку дивляться на світ. Усвідомлення життєвого сценарію – це

динамічний процес, який потребує уваги індивіда до себе та свого життя, що також є притаманним юнацькому віку. Кожна взаємодія суб'єкта зі сферами розгортання сценарію дає інформацію для розуміння себе і свого сценарію. Особистість, яка за певних обставин ще не здійснила життєвого вибору у бік автономності (та повернулася на рівень програвання життєвого сценарію), із часом може вийти за його межі за умов усвідомлення причин своїх дій [1; 7].

Саме дослідженню питань взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості юнацького віку присвячена наша стаття.

Постановка завдання. Мета статті – визначення взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості юнацького віку.

Дослідження проводилося на базі ОНУ імені І.І. Мечникова, ОТХУ (Одеського театрально-художнього училища), громадської організації Impact HUB Odessa. Загальний обсяг вибірки – 72 респондента обох статей. Середній вік – 20,6 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене дослідження взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості юнацького віку дає можливість зробити такі висновки щодо отриманих результатів. Для більш обґрунтованого й точного вивчення взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості юнацького віку було використано низку методик, які надали змогу отримати емпіричні показники й дати їм якісну та кількісну оцінку. Такими методиками стали методика ТИГР (психографічний тест: конструктивний малюнок людини з геометричних форм), автори В. Лібін, А. Лібін, Е. Лібіна; методика ТЮФ (тест гумористичних фраз), автори А. Шмелев, А. Бабина; анкета визначення життєвих сценаріїв, розроблена А. Сімовоник. Методики були підібрані таким чином, щоб із ними могли впоратися респонденти юнацького віку.

Виходячи з результатів методики ТИГР, було виявлено декілька закономірностей.

1. Студентам-психологам найчастіше властиві такі риси: у ведучому психотипі – упорядковувачий стиль поведінки, старанність (17,2%); в актуальному психотипі перевага віддається синтетичному стилю поведінки, трансформації в уяві негативних тенденцій у позитивні образи (17,2%); імпульсивному стилю поведінки, все піддається сумніву (17,2%) та перебільшуючому стилю поведінки, легко збуджуються (17,2%); у потенційному психотипі більш виражений докладний стиль поведінки, емотивний (20,7%) та перебільшуючий стилі поведінки (24,1%).

2. Студентам-акторам найбільш характерні такі риси: у ведучому психотипі – упорядковувачий стиль поведінки, старанність (20,9%);

в актуальному психотипі – синтетичний стиль поведінки, трансформація в уяві негативних тенденцій у позитивні образи (25%); у потенційному психотипі – екстернальний стиль поведінки, організаторські здібності (25%).

3. Представникам організації HUB найчастіше властиві такі риси: у ведучому психотипі – упорядковувачий стиль поведінки, старанність (31,6%); в актуальному психотипі – імпульсивний стиль поведінки, все піддається сумніву (26,3%); у потенційному психотипі – рефлексивний стиль поведінки, самодостатність, здатність витримувати великі навантаження (26,3%).

Таким чином, нами були виокремлені індивідуально-типологічні особливості двох видів: ті, що характерні певній групі респондентів, і ті, які є спільними у респондентів різних груп.

Так, загальною характеристикою за ведучим психотипом для груп студентів-психологів, студентів-артистів та працівників HUB буде їхнє прагнення усе впорядковувати та їхня старанність. У методиці ТИГР цей типологічний статус описується як такий, що «володіє силою впорядковувати невизначені ситуації». Він є предметно орієнтованим. Отже, для респондентів «уміння робити справу» є першочерговим. Вони прагнуть досконалості в оволодінні професією, володіють високим почуттям відповідальності. Вимогливі до себе та інших. У відносинах досить педантичні. Високо цінують справедливість і мають підвищену чутливість до правдивості. Характеризуються багатством рисами «організаторів», проте у прийнятті відповідальних рішень їх часто долають сумніви. У взаємовідносинах відрізняються зайвою делікатністю. Вважають незручним відмовити у проханні. Беруться за всі справи, часто переоцінюючи свої можливості в їх виконанні. Впевнені, що можуть упоратись із будь-якою справою самостійно. Не можуть передати частину своєї роботи іншому, довіряючи лише собі. Упертість часто сприймається ними як відстоювання своїх принципів. Інтенсивно переживають навіть незначні невдачі. Оточуючі вважають їх працьовитими, тими, хто вимогливо ставиться до себе. Цих же якостей вони очікують від інших. Можуть витримувати значні розумові навантаження, хоча висока інтенсивність роботи викликає роздратування. Не можуть швидко включатись у процес, оскільки їм необхідний тривалий підготовчий період. Сам процес діяльності не приносить особливого задоволення, однак істотне значення надається результату. Відчувають себе дискомфортно, коли процес залишається незавершеним. Фізіологічна реактивність організму підвищена, що зумовлює різкі зміни в емоційному стані під впливом зовнішніх факторів.

Щодо актуального психотипу, то ми можемо побачити схожі результати у студентів-пси-

хологів та студентів-акторів, а також у парі студенти-психологи та працівники НУВ.

Загальною характеристикою для перших двох груп, за методикою ТИГР, є «сила трансформувати в уяві негативні тенденції у позитивні образи». Ці респонденти легко абстрагуються від реальності, мають «концептуальний розум», прагнуть до оволодіння обраною предметною діяльністю незалежно від того, як складаються відносини з оточуючими. Нерідко відчують себе не такими, як усі. Схильні слідувати своїм уявленням про світ, які найчастіше бувають далекі від реальності. У скрутних ситуаціях схильні до фантазування. Легко встановлюють контакти з оточуючими і вміють зберігати з ними певну дистанцію. У критичних міжособистісних ситуаціях замикаються у собі, зовні демонструючи незворушність. Відрізняються різноманітністю здібностей, починаючи від уміння описувати пережиті події і закінчуючи малюванням, рукоділлям. Схильні до діяльності, що вимагає добре розвинених навичок тонкої моторики, не терплять рутини. Від нудної і монотонної роботи впадають у пригнічений стан. Зміна діяльності їх надихає, нові можливості – окрилюють. У рамках однієї професії їм тісно, тому вони можуть абсолютно несподівано її змінити і зайнятися чимось новим. Найчастіше хобі стає їхньою другою професією. Представники цього типу часто зустрічаються серед осіб, що займаються різними видами мистецтва – літературною і театральною творчістю, цирковим мистецтвом, мультиплікацією, рекламою і дизайном. У зв'язку з цим ми знову переконуємося, що психологія є творчою професією.

Загальною характеристикою у парі студенти-психологи та працівники НУВ є «сила багато що ставити під сумнів». Вони мають високу чутливість нервової системи і її швидку виснажливість. У них присутня виражена емоційна лабільність. Найефективніше працюють, маючи можливість перемикається з одного виду діяльності на інший. Мають підвищену чутливість до новизни. Схильні до переживань із приводу можливого несприятливого розвитку подій. Діють за першим спонуканням або довго не можуть на щось зважитись узагалі. Їхня нерішучість є наслідком труднощів у швидкій переробці великого обсягу інформації, що надходить. Вони намагаються охопити неосяжне й досягнути неможливе. Це призводить до складнощів у вираженні своїх думок і почуттів. Прямодушні. Їхні слова часто випереджають думки, а звичка «говорити правду в очі» призводить до ускладнень у відносинах. Навколишні їх часто не розуміють або розуміють неправильно. У колективі виробляють власні норми поведінки та виконують їх. У соціальній поведінці орієнтовані на певну групу людей, як правило, нечисленну. Відчують

у собі сили для того, щоб грати в колективі роль неформального лідера. Реалізації цієї потреби може заважати невпевненість у собі, породжена страхом виглядати смішними в очах оточуючих. Дискомфортний стан виникає через внутрішнє протиріччя «усе розумію, але нічого не можу з собою вдіяти». Схильні до самоаналізу, до критичної оцінки власних учинків і переживань. Водночас їхні погляди досить важко коригуються іншими. Воліють постійно контролювати обставини, щоб уникнути стресових ситуацій. Волелюбні. Бурхливо реагують на будь-які обмеження. Фізично не терплять безладу. Через останній конфліктують з оточуючими. Відрізняються підвищеною вразливістю. Сумніваються у собі. Потребують м'якого підбадьорювання.

Потенційний психотип у наших групах є чітко індивідуальним. Студенти-психологи в потенційному психотипі характеризуються докладним стилем поведінки, котрий у ТИГРі позначається як «той, що має силу передавати емоції і переживання різними засобами». Респонденти потенційно можуть мати підвищене співпереживання щодо інших, можуть бути співчутливими. Проблеми інших людей можуть викликати у них участь і співчуття. Схильні витрачати на турботу про інших занадто багато сил і енергії, можуть часто ускладнювати реалізацію їх власних інтересів і здібностей. Відрізняються підвищеною готовністю до спонтанного вираження емоцій та імпульсивних учинків. Прагнуть до освоєння різних видів діяльності, однак більш продуктивні в разі вибору будь-якої однієї сфери. Можуть бути чутливими до найтонших нюансів відносин, болісно сприймати зміни у взаєминах з іншими, глибоко переживати сварки. Відрізняються стійкістю переживань. Протягом тривалого часу можуть перебувати під враженням подій, у яких їм довелося брати участь. Товариські і невимушені в контактах з оточуючими. Схильні до заперечення і придушення труднощів у міжособистісних взаєминах. Прагнуть до дотримання прийнятих у групі норм поведінки. Характеризуються підвищеною сприйнятливістю до оцінки себе та своєї діяльності з боку інших.

Також студентам-психологам потенційно властивий перебільшуючий стиль поведінки, котрий у ТИГРі позначається як «той, що володіє легкістю у пробудженні активності». Це означає, що респонденти, яким властивий цей стиль поведінки, можуть бути розгальмовані у поведінці й мові. Безпосередні в соціальних відносинах. Вони можуть легко залучатись у ситуацію і так само легко з неї виходити. Респонденти можуть бурхливо реагувати на події, що відбуваються. За миттєвим поривом погоджуються брати участь у справах, які стоять на заваді раніше окреслених цілей. Легко долають невизначені відносини, незручні ситуа-

ції і конфліктні обставини. Мають економічне чуття. Респонденти можуть швидко реагувати в незнайомій обстановці. Водночас у них може бути знижена чутливість до поточної ситуації, через що юнаки схильні робити поспішні висновки. Найчастіше кидають почату справу, не доводячи її до кінця. Більш успішні за такої організації процесу, коли є можливість перемикатися з однієї справи на іншу. Мають високу самооцінку, впевнені в собі.

Студенти-артисти в потенційному психотипі характеризуються екстернальним стилем поведінки, котрий у ТИГРі позначається як «той, хто володіє достатньою силою, щоб вести інших за собою». Легко адаптуються у соціальній сфері. Схильні до керівництва й організаторської діяльності. Орієнтовані на авторитети і значущі у суспільстві норми поведінки. Часто володіють даром хороших оповідачів, що базується на високому рівні мовного розвитку (високий предметний темп за темпераментом). Прагнуть до домінування над іншими. Той, хто усвідомлює цю властивість і володіє розвиненим рівнем самоконтролю, намагається утримувати себе в певних межах. Їх відрізняє виражена потреба в активних діях. Розвинена психомоторика. Велике значення має не тільки результат, а й сам процес його досягнення. В оцінці як успіхів, так і невдач схильні до перебільшення. Зіштовхуючись із перешкодами, стають вкрай збудливими. У соціальних відносинах вирізняються рішучістю й азартом. У відносинах з іншими схильні займати позицію лідера. У напружених міжособистісних ситуаціях у респондентів переважає стратегія суперництва. Вимагають визнання, прагнуть звернути на себе увагу оточуючих. Усіма силами намагаються виправдати покладену на них довіру. Вважають себе відповідальними за багато що і демонструють це перед іншими. У крайніх випадках схильні до гіпертрофованої відповідальності, що переходить у демонстративне самобичування або пред'явлення підвищених вимог до оточуючих. Залежні від миттєвого настрою. Імпульсивні у прийнятті рішень. Можуть приймати рішення, яке їм здається правильним на певний момент, не передбачаючи, що воно може спричинити за собою неприємності в подальшому.

Працівники HUB у потенційному психотипі характеризуються рефлексивним стилем поведінки, котрий у ТИГРі позначається як «той, що володіє достатньою силою витримувати навантаження». Такі люди зазвичай емоційно стабільні. Їхня поведінка характеризується тенденціями, протилежними емотивному типу. У більшості випадків володіють собою і послідовно дотримуються певних правил. Унікально спілкування із тими, хто не вміє приховувати своїх почуттів. Віддають перевагу цілеспрямованій бесіді, аніж «розмовам про життя». Перш

ніж зав'язати знайомство, намагаються краще придивитися до передбачуваного партнера. Чутливість до переживань інших людей злегка знижена внаслідок поглиненістю предметним (діловим) аспектом спілкування. Виявляють суворість до себе та інших. Будучи гарними фахівцями, можуть відмінно організувати предметний аспект справи. Схильні замикатись у колі власних проблем. Мають розвинений самоконтроль. У скрутних ситуаціях розраховують тільки на свої сили. Вважають себе, а не обставини, відповідальними за власні успіхи і невдачі. Більше воліють до індивідуальної роботи. У колективі займаються організацією процесу предметної діяльності. У роботі створюють власну систему. Не схильні користуватися досвідом і напрацюваннями інших. Докладно продумують варіанти своїх дій. Мають розвинені «ручні» навички й образну уяву, що дає їм можливість успішно займатися технічними видами творчості, архітектурою, інформаційними системами та технічними засобами.

Статистичний аналіз результатів дослідження індивідуально-типологічних особливостей респондентів юнацького віку за методикою ТЮФ за допомогою визначення критерію Манна-Уїтні під час зіставлення результатів різних груп респондентів, які взяли участь у дослідженні, свідчить про наявність як результатів, які перебувають у зоні значущості, так і відмінностей, які перебувають у зоні незначущості і невизначеності. Так, існують значущі відмінності за шкалою агресивності між студентами-психологами та працівниками HUB, $U_{\text{Емп}} = 97$ ($p \leq 0,01$). Емпіричні значення U критерію Манна-Уїтні під час зіставлення груп студентів-акторів і працівників HUB перебувають у зоні невизначеності, $U_{\text{Емп}} = 121$ ($p \leq 0,01$). У зоні незначущості $U_{\text{Емп}} = 137,5$ ($p \leq 0,01$) перебуває співвідношення результатів груп психологів-студентів та студентів-акторів. На нашу думку, такий стан речей може свідчити про такі особливості спрямованості нашої вибірки респондентів юнацького віку:

– представники організації HUB володіють більш активною життєвою позицією, самовпевненістю, агресивністю (при цьому агресивність розглядається як властивість особистості, спрямована на активне пристосування до навколишнього соціального середовища). Вони працюють, реалізують свої потенції, заробляють гроші, забезпечуючи собі більш комфортний рівень існування;

– психологи цієї вибірки порівняно з працівниками HUB відрізняються більшою пасивністю, наявністю проблем екзистенціального рівня, песимізмом, негативним ставленням до своєї ролі у цьому світі, до прожитого життя, можливою схильністю до депресій;

– наявність результатів, які перебувають у зоні невизначеності, отриманих під час зі-

ставлення результатів студентів-акторів і співробітників HUB, свідчать про те, що вони мають кращу адаптованість у соціальному середовищі за наявності певних психологічних проблем порівняно із психологами, але меншу пристосованість порівняно із співробітниками організації HUB. На нашу думку, це може бути пов'язано із професійною спрямованістю акторів, коли програвання різних ролей дозволяє доповнити свій особистісний простір різними рольовими ресурсами. Також це може вказувати на користь практичної обробки отриманих ними навчальних навичок.

Схожі показники були отримані нами за шкалою «пагубні пристрасті (пияцтво)». Існують значущі відмінності за цією шкалою між студентами-психологами та працівниками HUB, $U_{\text{Емп}} = 96,5$ ($p \leq 0,01$). Емпіричні значення U критерію Манна-Уїтні під час зіставлення груп студентів-акторів і працівників HUB перебувають у зоні невизначеності, $U_{\text{Емп}} = 116,5$ ($p \leq 0,01$). У зоні незначущості $U_{\text{Емп}} = 158$ ($p \leq 0,01$) перебуває співвідношення результатів груп психологів-студентів та студентів-акторів. На нашу думку, такий стан речей може свідчити про такі особливості спрямованості респондентів. Так, представники організації HUB є найбільш соціально спрямованими. Вони частіше замислюються щодо проблематики самопрезентації у рольових взаєминах – як формальних, так і неформальних. Їм властива грубуватість, товстошкірість. Психологи цієї вибірки порівняно з працівниками HUB, як ми вже казали, відрізняються наявністю проблем екзистенціального рівня, схильністю до депресій. Їхня проблематика глибша, більш емотивна, стосується міжособистих взаємин у гамфотерних (сімейних тощо) групах, тобто сильним мотиваційним фактором для них є близький контакт із рідною людиною. Наявність результатів, які перебувають у зоні невизначеності, отриманих під час зіставлення результатів студентів-акторів і співробітників HUB, свідчить про те, що вони мають як соціальну спрямованість, властиву співробітникам HUB, так і сильно розвинуту емпатію, чутливість у взаєминах з оточуючими. На нашу думку, це також може бути пов'язано із професійними характеристиками кожної групи.

Отримані емпіричні значення перебувають у зоні незначущості за шкалами «Взаємини статей», «Гроші», «Мода», «Кар'єра», «Сімейні негаразди», «Людська дурість», «Бездарність у мистецтві». У цих шкалах немає суттєвих відмінностей у впливі на мотиваційну сферу нашої вибірки респондентів юнацького віку. Однаково високі показники в усіх трьох групах зустрічаються у шкалах «взаємини статей» та «людська дурість», що свідчить про такі характерологічні особливості юнацького віку, як демонстративність, гіпервідвертість, відсутність

бар'єрів, умовностей у спілкуванні, позитивне ставлення до роботи з людьми, схильність до зовнішніх обвинувальних реакцій, відсутність інтересу до свого внутрішнього світу і нюансів переживання інших людей.

У ході дослідження особливостей життєвого сценарію респондентів юнацького віку за допомогою анкети визначення життєвих сценаріїв нами були отримані такі результати. Так, у групі дівчат студентів-психологів найбільшою популярністю користуються персонажі Русалонька, яка була обрана 23,8% респондентів, і Білосніжка – 14,28% респондентів цієї групи. Студенти-артисти обирають Русалоньку – 18,08% респондентів, Попелюшку – 31,8% респондентів та Білосніжку – 9,09% респондентів. Працівникам організації HUB із цієї тріади властиво обирати лише персонаж Попелюшки – 11,76% респондентів жіночої статі.

Можна побачити певну закономірність. Так, респондентам із групи студентів-психологів найбільш властиво обирати персонажів трансформаційних казок (Русалонька, Білосніжка), які є більш зосередженими на внутрішньому опрацюванні особистісних труднощів. Головні персонажі, що володіють певними характеристиками спочатку, наприкінці постають перед нами абсолютно зміненими.

Для юнаків у цих групах характерно обирати таких відомих казкових персонажів, як Чіполіно, Гидке каченя, Колобок, Незнайка. Ці персонажі більшою мірою є представниками соціальних казок, що ілюструють їхню взаємодію із соціумом, з оточуючим середовищем. У цих казках у сюжеті також присутнє «друге дно», що так цікавить психологів, котрі працюють у контексті архетипів. Наприклад, казка «Гидке каченя» – це казка про поступове зростання людини, формування тілесного аспекту, тісно пов'язаного із становленням особистості; подолання випробувань, пов'язаних із відмінністю від оточуючих, мотив самотності у зовні благополучному, але чужому середовищі проживання, коли страждаюча душа зріє у своїх пошуках, бореться зі страхом відмінності від інших, долає тривоги покинутості, зростає і, зрештою, із недолугості уявної неповноцінності перетворюється на прекрасного лебедя, знаходячи самість. Інший приклад – казка «Буратіно». Персонаж цієї казки приймає різні обличчя, часто суперечить самому собі, не знає правил, у несвідомих поривах дитячої енергії часто не розуміє або не визнає загальноприйнятого, тому що він вирізаний із дерева. Це герой без спадкових вроджених якостей, відірваний (фігура космічного дитя), цікавий, який переймає хитрість і чужий обман, який усвідомлює прояв доброти і вихованості, із проявами почуття справедливості. Це такий собі карнавальний блазень, образ маски, що дозволяє людині зробити що-небудь несподі-

ване, нестандартне, що дозволяє зняти напругу і побачити те, що відбувається у незвичному для неї ракурсі.

Отже, трансформаційні казки ілюструють перехідний період між дитинством і дорослістю, вказують на готовність учасників групи юнацького віку до можливих змін, демонструють їхню здатність перенести ці зміни на психологічному рівні. Саме такі особливості є властивими для цього періоду у групі студентів-психологів, на відміну від співробітників громадської організації HUB, що засвідчили свою зацікавленість казкою соціального типу («Попелюшка»), тобто такою, що описує взаємодію між людьми. Такі казки, на відміну від трансформаційних, ілюструють спрямованість на інших людей і навчають сценаріям поведінки із ними. Студенти-артисти також характеризуються схильністю більш звертати увагу на соціальну взаємодію, але їм також властива зацікавленість власним внутрішнім світом, трансформацією та саморефлексією.

Під час розподілу на три групи спрямованості життєвих сценаріїв (за Е. Берном) респонденти цієї вибірки характеризуються такими результатами:

– студенти-психологи: 37,93% «переможців», 51,72% «не переможців», 10,34% «переможених»;

– студенти-артисти: 25% «переможців», 50% «не переможців», 25% «переможених»;

– співробітники громадської організації HUB: 26,32% «переможців», 68,42% «не переможців», 5,26% «переможених».

Виходячи з отриманих нами результатів, можна стверджувати, що результати всіх трьох груп умовно відповідають визначенню норми. Так, найбільш розповсюдженим для усіх трьох груп респондентів є сценарій «не переможець», який характеризується лояльністю і старанністю, є приємним у спілкуванні. Такі люди вдячні долі за те, що вона їм піднесла, нікому не створюють проблем. Вони можуть стати добрими співробітниками і друзями, що, у свою чергу, сприяє встановленню міжособистісних взаємин – ключовому завданню (за Е. Еріксоном) представників юнацького віку.

Висновки з проведеного дослідження. Визначення взаємозв'язку між життєвим сценарієм і спрямованістю особистості юнацького віку свідчить про закладені ще з дитинства через традиційні історії (казки) основні напрями розвитку людини, які сприяють формуванню у неї певної спрямованості, що зумовлює її подальшу діяльність. Сценарій може бути зміненим через усвідомлення окремих його частин і формування нових більш дієвих способів взаємодії з оточуючим середовищем. Він є

вкрай індивідуальним, багато в чому залежить від зовнішніх факторів, усвідомлення його людиною.

Юнацький вік є сензитивним для оптимізації процесу усвідомлення життєвого сценарію, пошуку та здобуття можливостей щодо його змін, побудови особистісної автономії та усвідомлення того, що можна зробити вибір, який не буде підпорядкований сценарним рішенням, прийнятим у дитинстві. Необхідним для розуміння продуктивності або непродуктивності життєвого сценарію особистості юнацького віку та усвідомлення можливостей щодо його зміни є знання життєвих цілей юнаків, їхніх інтересів, переконань, ставлень, переважань, тобто їхньої спрямованості.

Яким би не був життєвий сценарій особистості, слід пам'ятати, що людина сама повинна робити той чи інший вибір, ставити перед собою цілі і визначати способи, за допомогою яких вона буде досягати своєї мети.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахмеров Р.А. Жизненные программы личности / Р.А. Ахмеров // Наука и практика. Диалоги нового века : матер. Междунар. науч.-практ. конфер. Ч. 1. – Набережные Челны : Изд-во Камского гос. политех. ин-та, 2003. – С. 3–4.
2. Брагіна Н.В. Вплив сім'ї на формування життєвого шляху особистості / Н.В. Брагіна // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 1. – С. 149–154.
3. Горноста́й П.П. Из дебрей жизненного сценария, или Трансактная психодрама / П.П. Горноста́й // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 94–98.
4. Костіна Т.О. Вивчення формування життєвого сценарію у психології розвитку / Т.О. Костіна // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2010. – № 2. – С. 101–105.
5. Чепелева Н.В. Наративні психотехнології : [посіб.] / Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, О.М. Шилівська, С.Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – 159 с.
6. Ралько І.М. До проблеми становлення особистісної свободи в юнацькому віці / І.М. Ралько // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 232–242.
7. Жизненный путь личности / [Л.В. Сохань и др.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с.
8. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
9. Гросс Б. Сказки как указание на жизненный сценарий, идентификации и другие перенятые чувства / Б. Гросс [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.transactional-analysis.ru/script/150-script>.

УДК 159.9.001

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ НА АУТОДЕСТРУКТИВНУ ПОВЕДІНКУ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

У статті проаналізовано особливості впливу психологічного консультування на аутодеструктивну поведінку фахівців екстремального профілю. Дослідження певних станів та схильностей «до» і «після» консультування показує наявність суттєвих зрушень у показниках рівнів ситуативної тривожності та агресивності, вираженості астеничної симптоматики, підвищення впевненості у собі, послаблення відчуття безнадійності та безвихіддя, ворожості до оточуючих.

Ключові слова: психологічне консультування, аутодеструктивна поведінка, фахівці екстремально-го профілю.

В статье проанализированы особенности влияния психологического консультирования на аутодеструктивное поведение специалистов экстремального профиля. Исследование определенных состояний и склонностей «до» и «после» консультирования показывает наличие существенных изменений в показателях уровней ситуативной тревожности и агрессивности, выраженности астенической симптоматики, повышение уверенности в себе, ослабление чувства безнадёжности и безысходности, враждебности к окружающим.

Ключевые слова: психологическое консультирование, аутодеструктивное поведение, специалисты экстремального профиля.

Afanasyeva N.E. IMPACT OF PSYCHOLOGICAL CONSULTING ON SELF-HARMING BEHAVIOUR OF SPECIALISTS IN EXTREME SPHERE OF ACTIVITY

In the article the features of influence of the psychological advising are analysed on autodestructive behavior of specialists of extreme profile. Research of the certain states and inclinations before and after advising shows the presence of substantial changes in the indexes of levels of situation anxiety and aggressiveness, expressed of asthenic symptomatology, an increase of confidence is in itself, weakening of sense of hopelessness and irreparableness, to hostility to wider public.

Key words: psychological counseling, aumodestructive behavior, specialists of extreme profile.

Постановка проблеми. Усучасній психології аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка розглядається як поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності та розвитку самої особистості. Передумовою аутодеструктивної поведінки, зокрема, є апатія, зневіра в особисті перспективи, зниження творчої і вітальної активності в результаті психічної травми. Однак наявність психотравмуючої ситуації – це недостатня умова для появи аутодеструктивної поведінки. Другий складник – це особистісні особливості. Багато авторів виявляють низку особливостей особистості, що не дозволяють їй адекватно реагувати на життєві проблеми і тим самим повертають до аутодеструктивної поведінки. До них зараховують такі: напруга потреб і бажань, невміння знайти способи їх задоволення, відмова від пошуку виходу зі складних ситуацій, низький рівень самоконтролю, невміння послабити нервово-психічне напруження, емоційна нестабільність, імпульсивність, підвищена сугестивність, безкомпромісність і відсутність життєвого досвіду [2; 3].

Таким чином, фундаментальне поняття «аутодеструкція» включає широке коло явищ,

об'єднаних неусвідомленим прагненням особистості до фізичного і морального саморуйнування. Сюди можуть бути віднесені алкоголізм, куріння, наркоманія, делінквентні вчинки, зневага лікарськими рекомендаціями, «трудоголізм», невиправданий ризик тощо. Непряме саморуйнування відрізняється протяжністю у часі та неусвідомленістю наслідків саморуйнування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка проблеми аутодеструкції і аутодеструктивних форм поведінки людини йшла в різних напрямках. Загальнометодологічні і філософські питання, що стосуються аутодеструктивних форм поведінки людини, були предметом спеціального дослідження видатних мислителів XIX і XX століть. Серед них такі вчені: М. Бердяєв, В. Вернадський, Л. Гумільов, А. Камю, С. К'єркегор, Ч. Ломброзо, Ф. Ніцше, П. Флоренський, А. Шопенгауер, К. Ясперс та ін.

Феномен аутодеструктивної поведінки людини був також предметом дослідження у психології. У цьому контексті вивчались окремі форми аутодеструктивної поведінки: алкоголізм (Б. Братусь, А. Лічко, П. Сидоров та ін.), суїциди (А. Амбрумова, В. Войцех, В. Тихо-

ненко, Н. Фарберов, З. Фрейд, Е. Шнейдман, К. Юнг), наркоманії (В. Гур'єва, Б. Зейгарник, А. Лічко, А. Мещеряков), ризиковані види діяльності (В. Іванніков, А. Петровський, В. Петровський та ін.).

У своєму дослідженні ми спираємося насамперед на роботи сучасних українських психологів із теорії та практики надання психологічної допомоги (О. Бондаренко, П. Горностаї, С. Васьковська, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.), а також психології діяльності в особливих умовах (М. Томчук, Ю. Александровський, Г. Балл, М. Левітов, Ю. Швалб, М. Корольчук, А. Столяренко, О. Тімченко та ін.).

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей впливу психологічного консультування на аутодеструктивну поведінку фахівців екстремального профілю діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аутодеструктивна поведінка, тобто неконструктивні (агресивні, суїцидальні) думки, висловлювання, дії, властиві клієнтам, які переживають стан депресії, кризи. Саме у стані депресії, кризи клієнт найбільше схильний до саморуйнування у прихованій або явній формах.

Феномен аутодеструкції найчастіше пов'язують з уявленням про психологічну кризу. Мається на увазі гострий емоційний стан, що виникає у певній ситуації зіткнення особистості з перешкодою на шляху задоволення її найважливіших життєвих потреб; перешкодою, яка не може бути усунута способами вирішення проблеми, що відомі особистості з її минулого життєвого досвіду [4].

Особистість, яка схильна до аутодеструктивної поведінки, характеризує:

- напруженість потреб – надмірно виражене ригідне бажання досягти конкретної мети, за якого психологічна напруга не зникає до задоволення потреби;

- підвищена потреба в емоційній близькості з партнерами – емоційна залежність;

- слабкість психологічного захисту.

Емоційну сферу характеризує нестабільність, лабільність, а також емоційна в'язкість, ригідність афекту, торпідність емоційних переживань, іноді імпульсивність. Протягом стресової ситуації становище суб'єкта, що її переживає, характеризується переходом від емоцій тривожного ряду до депресивних емоцій, до котрих належать почуття безперспективності та безвиході з відчуттям нездоланності ситуації.

Етапи консультування клієнтів, які перебувають у кризі:

1) вислуховування і прояснення ситуації, позиції клієнта, його життєвих установок, відносин, бажань, потреб, фантазій, планів тощо. На цьому етапі застосовуються техніки активного слухання та уточнюючих питань. Важли-

во, щоб клієнт символізував свої переживання, надав їм словесну форму. Так він зможе краще зрозуміти свої почуття і побачити більш повно свою ситуацію;

2) виявлення вузлових переживань та проблем кризи. Обговорення тих способів вирішення, які вже були відомі клієнту. Обговорення особливостей відомих клієнтові способів вирішення. Зіставлення «за» і «проти» звичних способів вирішення. Таке обговорення дозволяє клієнту немов би «побачити з боку» себе і свої звичні стратегії, сформувати до цього ставлення і підготуватися до пошуку нових способів;

3) творчість у створенні та апробації нових способів подолання кризи. Важливо, щоб клієнт не просто спробував новий спосіб, а й зберігав здатність до самоаналізу і самостереження, міг помітити, як його активність змінює ситуацію та його самого. Іншим важливим аспектом є те, що зміни потрібно вносити, маючи достатню систему підтримки і самопідтримки. Таким чином, переходити до третього етапу потрібно тільки тоді, коли у клієнта є достатній ресурс та енергія.

Основними стратегіями в роботі з клієнтом у ситуації кризи є такі.

«Настрій» консультанта. Від психолога вимагається підвищити свою сприйнятливості до проблеми, почати інакше слухати, віддаючи собі звіт у важливості кризи в житті клієнта. Важливо зрозуміти, чи виходить клієнт за межі власного «Я», за рамки звичного, повсякденного життя. Сутністю, напрямом психологічної допомоги в таких ситуаціях є прагнення допомогти клієнту вийти за рамки власного життя, за межі його інтересів.

Психолог-консультант повинен мати підвищену чутливість, він цікавиться життям та поглядами клієнта, глибоко вивчає його основні цінності в діяльності, коханні, переживаннях.

Спосіб перефокусування – це аналіз життєвого шляху, але не стільки з погляду подієвості, що передбачає психобіографічний дебрифінг, а з позиції пошуку та усвідомлення сенсу активності клієнта.

Переосмислення. Слід знайти якийсь загальний патерн, смисловий малюнок у події життєвого шляху клієнта.

Дерефлексія. Стратегія дерефлексії пропонує клієнту відволіктися від власного «Я», від своєї дисфорії, від джерела своєї кризи і переключитися на збереження частини власної особистості та на смисли, доступні для нього у світі. Дерефлексію слід розглядати як спробу допомогти людині не фокусуватися на собі і знайти сенс поза «Я». Наступним кроком є визначення установок людини щодо ситуації та виявлення доступних для неї смислів.

Парадоксальна інтенція. Її завдання – злати кругові механізми патернів реагування.

Зробити це можна, позбавивши підкріплення кризові стани. У такому разі слід звернутися до здатності до самоусунення.

Залученість. Залученість постає тут як антагоніст безглуздості.

У процесі психологічного консультування депресивних клієнтів необхідно встановити, з депресією якого роду ми маємо справу: із проявом психотичного стану, з невротичною депресією або просто з нормальною реакцією печалі на сумні події. У консультуванні частіше стикаємось із так званою «реактивною депресією», яка зазвичай виникає як реакція у відповідь на події, що травмують життя клієнта. Це може бути тривале соматичне захворювання, пов'язане з руйнуванням звичного життєвого стереотипу; конфлікти та проблеми, що загрожують втратою звичного соціального статусу; втрати близьких людей, наприклад, унаслідок смерті, розлучення, розриву відносин тощо.

У консультуванні депресивних особистостей важливо навчити їх, прислухаючись до власних бажань, розпізнавати значущі цінності та цілі й прагнути їх, замість того щоб намагатися сподобатись і догодити іншій людині. Відмова від власних бажань може призводити депресивну особистість до того, що вона втрачає зв'язок із самою собою, перестає прагнути досягнення значущих для неї цілей, втрачає власну індивідуальність. Консультування депресивної людини передбачає повернення до самої себе зі встановленням глибоких взаємин зі світом власних бажань і прагнень. Втрата депресивною людиною життєвої перспективи також є проблемою, що вимагає свого вирішення у процесі консультування. Одне із завдань консультанта – допомогти депресивному клієнту у вибудовуванні реалістичної життєвої перспективи, що має як далекі, так і близькі цілі, з розробкою конкретних способів їх досягнення. Важливо сформулювати в депресивного клієнта образ самого себе, до якого він би прагнув, уявлення про самого себе, яким він хотів би стати, окреслити реальні шляхи досягнення бажаного, конкретні кроки, які привели б клієнта до визначеної мети.

У низці випадків поряд із вибудовуванням життєвої перспективи доводиться також разом із клієнтом працювати і над образом минулого, який може бути затемненим та затьмареним труднощами, конфліктами і проблемами. Щоб у клієнта склалось адекватне й конструктивне уявлення про його життя, минуле також має бути піддано аналізу і перегляду з акцентуванням позитивно забарвлених подій, вдалим обставин, щасливих подій і придбань. У такому разі тема втрати, поширювана клієнтом на все його життя, починає згасати. На перший план постають більш оптимістичні уявлення та інтерпретації.

Стратегії психологічного консультування, спрямовані на зниження рівня аутодеструктивної поведінки:

– дати можливість клієнту якомога повніше вербалізувати свій стан та фактологічну канву;

– запевнити його, що консультант може бути корисним і є зацікавленим у продовженні розмови;

– якщо клієнт згадує про якісь позитивні дії або надії, слід посилити цей момент;

– надати допомогу в ідентифікації учинків, які клієнт міг би зробити замість саморуйнівних;

– вербально та невербально підтвердити розуміння того, що аутодеструктивна поведінка демонструє страждання цієї людини.

Розглянемо докладніше *прийоми консультування осіб, які мають ознаки аутодеструктивної поведінки*.

Структурування ситуації. Здійснюється за допомогою відповідних питань. У свідомості клієнта формується об'єктивна та послідовна картина психотравмуючої ситуації у її розвитку.

Пошук джерела емоцій. Клієнту пропонується встановити безпосередні причини свого емоційного стану, що допомагає усвідомити зв'язок між вчинками значущого іншого та власними емоціями.

Подолання винятковості ситуації. Використовується у разі, коли клієнт вважає, що критична ситуація складається тільки у нього з огляду на особистісні недоліки та помилкові дії.

Однак А. Амбрумова підкреслює, що цим прийомом слід користуватися дуже обережно, так як він може порушити спілкування, якщо клієнт замість підтримки почує заяву типу: «Ваша ситуація є банальною» [1].

Зняття гостроти ситуації. Клієнти часто вважають, що критичні обставини вимагають від них негайного, миттєвого рішення. У таких випадках консультант підкреслює, що є час на обмірковування та прийняття рішення.

Планування. Консультант спонукає клієнта до вербалізації планів діяльності (відмінної від аутодеструктивної).

Особливо хочеться відзначити, що психолог-консультант повинен бути особистісно та емоційно готовим до зустрічі з клієнтом, який має означені проблеми. Загалом допомога у вирішенні екзистенційно-особистісних проблем клієнта вимагає від консультанта особливих знань та вмінь, особистісної та емоційної зрілості, високої стресостійкості і досить великого досвіду консультативної практики.

Дослідження впливу психологічного консультування на аутодеструктивну поведінку здійснювалось у клієнтів через три місяця після завершення консультативних сесій. У дослідженні брали участь фахівці пожежно-рятувальних підрозділів, інспектори патрульної поліції та прикордонного загону, у яких була виражена ця проблематика з мінімальним включенням проблем з інших сфер життєдіяльності. Кількість учасників дослідження – 43 особи.

Дослідження рівня ситуативної тривожності фахівців до та після психологічного консультування здійснювалося нами за шкалою реактивної тривожності Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна, результати відображені в табл. 1.

Отримані результати вказують на незначне підвищення рівня ситуативної тривожності у фахівців у результаті проведеного консультування. Ми припускаємо, що це може бути пов'язано з двома обставинами: по-перше, під час первинної психодіагностики досліджувані могли несвідомо прагнути показати себе «у кращому світлі», більш спокійними, ніж це було насправді, що нівелювалось у результаті проведеної психологічної роботи. Досліджувані стали більш об'єктивно оцінювати свій внутрішній стан та відвертіше про нього повідомляти. По-друге, низький рівень ситуативної тривожності може свідчити про депресивні стани, знижену мотивацію тощо. Тоді її підвищення є показником пробудження активності, мотивації, відповідальності тощо.

Ми вважаємо, що показники повторного тестування реактивної тривожності більш адекватні, ніж показники первинного тестування, отже, можна говорити про сприятливий вплив психологічного консультування на цей стан особистості.

Дослідження астеничного стану фахівців до та після консультування здійснювалося нами за допомогою шкали астеничного стану Л. Мшової в адаптації Т. Чертової. Результати наведені в табл. 2.

Отримані результати свідчать про істотне послаблення астеничного синдрому у клієнтів після консультування. Відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента.

Астеничний стан із психологічного погляду – це розлад у системі потреб, до якого при-

зводять труднощі в реалізації особистісного потенціалу, а також негативні життєві обставини, стреси, захворювання. Неможливість (небажання) змінити ситуацію трансформується у стомлюваність і виснаженість із нестійким настроєм, психосоматичними симптомами, афективною лабільністю із переважанням зниженого настрою, що дозволяє особистості й надалі не усвідомлювати психологічних проблем і внутрішніх конфліктів.

Психологічне консультування допомагає зняти тривожний настрій, поліпшити емоційний стан, усвідомити базову мотивацію і ресурс особистісного розвитку, змінити ірраціональні установки щодо власної особистості та навколишнього світу, реконструювати особистість. Це сприяє зменшенню вираженості астеничної симптоматики, якщо вона пов'язана переважно з психологічними причинами.

Дослідження динаміки психічних станів фахівців до та після консультування здійснювалося за допомогою методики діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. Результати відображені в табл. 3.

Виявлені значущі відмінності між показниками досліджуваних до та після психологічного консультування за шкалою «Агресивність» ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Тобто внаслідок проведеної психологічної роботи агресивність досліджуваних досягла умовно оптимального рівня, тобто знизилась, але залишилася достатньою для ефективного і продуктивного соціального та професійного функціонування.

Однією із причин агресивності є невміння вибудовувати конструктивні взаємини з оточуючими, що виражається в утрудненнях встановлювати контакти з соціальним оточенням, у відсутності гнучкості. Розвиток комунікативної компетентності, формування психологічних

Таблиця 1

Показники реактивної тривожності клієнтів до та після психологічного консультування (ПК) (бали)

Шкала	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Реактивна тривожність	32,5±10,9	39,4±13,2	1,07	–

Таблиця 2

Показники астеничного стану клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкала	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Астеничний стан	84,5±28,3	67,3±22,6	2,23	0,05

Таблиця 3

Показники самооцінки психічних станів клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкали	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Тривожність	8,6±2,9	11,5±3,9	1,52	–
Фрустрація	12,7±4,3	10,4±3,6	1,21	–
Агресивність	14,5±4,9	10,2±3,5	2,26	0,05
Ригідність	11,3±3,8	10,9±3,7	0,21	–

прийомів і навичок побудови конструктивних взаємин із людьми, засвоєння комунікативних моделей тощо є способом оптимізації людської агресивності. У процесі консультування достатньо уваги приділялося формуванню саме цих умінь і навичок.

Для оцінки зміни стійких внутрішніх станів фахівців, які впливають на ставлення до інших людей і своєї роботи, до та після психологічного консультування використовувався опитувальник «Психічні стани особистості» А. Джерсайда. Результати представлені в табл. 4.

Отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних до та після психологічного консультування за шкалою «Ворожий конфлікт» ($p \leq 0,01$ за критерієм Стьюдента). У такому разі цей показник відображає ступінь ворожості (агресивності) стосовно оточуючих людей. Унаслідок проведеного консультування він значно знизився із причин, уже описаних нами вище.

Дослідження рівня суїцидального ризику до та після психологічного консультування проведено за допомогою методики Т. Разуваєвої. Отримані результати представлені в табл. 5.

Виявлено значущі відмінності між показниками досліджуваних до та після психологічного консультування за такими параметрами: показники шкал «неспроможність», «соціальний песимізм» і «злам культурних бар'єрів» ($p \leq 0,05$ за кожною шкалою). Тобто проведене консультування підвищило впевненість клієнтів у собі, покращило сприйняття оточуючих та світу загалом, вплинуло на здатність використовувати власний досвід та досвід інших людей у вирішенні складних проблемних ситуацій.

Особливості аутоагресивної поведінки фахівців до та після психологічного консультування досліджені за допомогою методики Є. Ільїна («Опитувальник ауто-гетероагресивності»), отримані результати відображені у табл. 6.

Таблиця 4

Показники психічних станів клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкали	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Самотність	5,3±1,8	4,1±1,5	1,26	–
Безглуздість існування	3,3±1,2	2,8±1,1	0,53	–
Свобода вибору	3,7±1,3	4,2±1,5	0,52	–
Статевий конфлікт	2,6±1,0	2,5±0,9	0,11	–
Ворожий конфлікт	6,1±2,1	3,5±1,3	2,73	0,01
Розбіжність між реальним та ідеальним «Я»	3,5±1,3	3,3±1,2	0,21	–
Свобода волі	1,8±0,7	3,6±1,3	1,89	–
Безнадійність	6,0±2,2	4,4±1,6	1,68	–
Почуття неприкаяності	3,9±1,4	3,2±1,2	0,74	–

Таблиця 5

Показники рівня суїцидального ризику у клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Субшкальні діагностичні концепти	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Демонстративність	3,8±1,6	2,4±1,2	1,2	–
Афективність	2,7±1,5	3,2±1,7	1,3	–
Унікальність	3,2±1,7	4,7±1,8	1,3	–
Неспроможність	4,6±1,8	2,5±1,6	2,2	0,05
Соціальний песимізм	5,2±2,2	3,3±1,4	2,1	0,05
Злам культурних бар'єрів	3,3±1,5	1,3±0,9	2,1	0,05
Максималізм	4,1±1,9	3,5±1,4	0,4	–
Часова перспектива	4,3±1,7	2,9±1,1	1,2	–
Антисуїцидальний чинник	4,9±2,1	5,1±1,7	0,1	–

Таблиця 6

Показники ауто- та гетероагресивної у клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкали	До ПК (n=43)	Після ПК (n=43)	t	p
Аутоагресивна поведінка	7,3±2,5	3,2±1,6	2,2	0,05
Гетероагресивна поведінка	5,4±2,1	5,1±1,8	0,4	–

Отримані значущі відмінності між показниками аутоагресивної поведінки клієнтів до та після консультування ($p \leq 0,05$ за критерієм Ст'юдента). Тобто після проведеного консультування знизилася вираженість основних психологічних предикторів аутоагресивної поведінки: відчуття безнадійності, тривожності, імпульсивності, агресивності, ригідності, фрустрації, неадекватного самовиправдання із завищеним неприйняттям себе, ескапізм, а також такі захисні механізми, як регресія, проекція, зміщення і компенсація.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, дослідження впливу психологічного консультування на аутодеструктивну поведінку фахівців екстремального профілю показало, що у клієнтів оптимізувалися рівні ситуативної тривожності й агресивності, значно зменшилася вираженість астенічної симптоматики, підвищилася впевненість у собі та сприйняття себе, ситуації, власного життя загалом як явища виняткового. Ми вважаємо це досить переконливими доказами ефективності психологічного консультування під час робо-

ти з проявами аутодеструктивної поведінки, яка не досягла патопсихологічного рівня.

У подальшому ми плануємо розробити психотехнології консультування для цієї категорії фахівців, які мають утруднення у сфері професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амбрумова А.Г. Психология одиночества и суицид / А.Г. Амбрумова // Труды Московского НИИ психиатрии. – М., 1981. – Т. 92. – С. 69–81.
2. Амбрумова А.Г. Социально-психологическая дезадаптация личности и профилактика суицида / А.Г. Амбрумова, В.А. Тихоненко, Л.Л. Бергельсон // Вопросы психологии. – 1981. – № 4. – С. 91–101.
3. Пилягина Г.Я. Аутоагрессия: биологическая целесообразность или психологический выбор? / Г.Я. Пилягина // Таврический журнал психиатрии. – 1999. – Т. 3. – № 3. – С. 24–27.
4. Соловьева С.Л. Психологическое консультирование. Справочник практического психолога / С.Л. Соловьева. – М. : АСТ, 2010. – 640 с.

УДК 159.99

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ МАТЕМАТИЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ

Бончук Н.В., аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
практичний психолог

Державний професійно-технічний навчальний заклад
«Міжрегіональний центр ювелірного мистецтва м. Києва»

У статті розглядається проблема гендерного аспекту математичної обдарованості. Висвітлено підходи, які присутні у психологічній науці, щодо пояснення причин кількісного переважання осіб чоловічої статі серед математично обдарованих осіб. Проаналізовано основні ймовірні чинники такого кількісного гендерного перекося. З'ясовано, що вагомими факторами домінування чоловіків серед обдарованих у математиці є соціопсихологічні умови, де формувалась особистість, зокрема рольові очікування від неї як особи певної статі з боку соціального середовища. Розглянуто механізми соціального впливу, які руйнують мотивацію дівчат до розвитку власної обдарованості та подальшої самореалізації у математиці.

Ключові слова: математична обдарованість, гендер, рольові очікування.

В статье рассматривается проблема гендерного аспекта математической одаренности. Освещены подходы, которые присутствуют в психологической науке, относительно объяснения причин количественного преобладания лиц мужского пола среди математически одаренных лиц. Проанализированы основные вероятные факторы данного количественного гендерного перекося. Выяснено, что весомыми факторами доминирования мужчин среди одаренных в математике выступают социопсихологические условия, где формировалась личность, в частности ролевые ожидания от нее как от лица определенного пола со стороны социальной среды. Рассмотрены механизмы социального влияния, которые разрушают мотивацию девушек к развитию собственной одаренности и дальнейшей самореализации в математике.

Ключевые слова: математическая одаренность, гендер, ролевые ожидания.

Bonchuk N.V. THE GENDER ASPECT OF THE MATHEMATICAL TALENT PROBLEMS

This article concerns the gender aspect of the mathematical talent problems. The approaches, which are present in psychological science, are described in relation to the explanation of the reasons of quantitative predominance of male persons among mathematically talented persons. The main probabilistic factors of this quantitative gender inequality are analyzed. It was found out that the dominant factors of men among the talented in mathematics are sociopsihologic conditions, in which the personality was formed, in particular the role expectations from her/him as a person of a certain sex from the social environment. The mechanisms of social influence, which destroy the motivation of girls to develop their own giftedness and further self-realization in mathematics, are considered.

Key words: mathematical talent, gender, role expectations.

Постановка проблеми. Закономірно, що вагомий вклад у розвиток науки вносять ті люди, які володіють більш високим рівнем здібностей до певного виду діяльності, що значною мірою пояснює неабияке значення, яке має проблема обдарованості в сучасному світі. Суспільство все більше потребує творчих людей із видатними здібностями, які рухатимуть уперед науку, а математика лежить в основі багатьох із них, є підґрунтям значної кількості галузей наукового знання і практичного людського досвіду. Підтримка обдарованих осіб, особливо молоді, є чи не єдиним надійним способом постійного відтворення інтелектуальної еліти нації. Недарма програми обов'язкової діагностики всіх дітей на ознаки обдарованості сьогодні існують у 47 державах. У світовій психології та педагогіці накопичено чималий досвід із вивчення обдарованих індивідів та навчально-виховної роботи з ними, однак багато питань залишаються невирішеними.

Актуальною психолого-педагогічною проблемою, яка вимагає поглибленого теоретичного осмислення і практичного вирішення, є питання гендерних особливостей проявів математичної обдарованості. Проте дослідники, які так чи інакше торкалися теми математичної обдарованості, відзначають, що гендерний склад математично обдарованих є значною мірою гомогенним і складається переважно з осіб чоловічої статі. Існують різні погляди на цю проблему, проте нині у психологічній науці відсутня єдина думка вчених із цього приводу.

У науковій літературі досі зустрічаються твердження про нижчий у середньому рівень здібностей, зокрема когнітивних, у жінок порівняно з чоловіками, аргументуючи це більш низьким рівнем досягнень жінок у видах діяльності, пов'язаних із точними науками. Однак проведені численні дослідження, присвячені пошуку відмінностей у проявах і розвитку обдарованості у жінок і чоловіків, неодноразово

доводили, що ця проблема є складною і багатогранною, вимагає комплексного вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення і аналіз проблеми гендерного аспекту математичної обдарованості в сучасній психологічній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемами загальної та спеціальної обдарованості займалися Б. Ананьєв, М. Левітов, Н. Лейтес, О. Матюшкін, В. Мясичев, С. Рубінштейн, Б. Теплов, В. Шадріков, А. Біне, Д. Гілфорд, Е. Клапаред, Е. Мейман, Дж. Рензулі, В. Штерн, Д. Фребес та ін.

В Україні проблемі обдарованості особистості присвячені дослідження В. Моляка, О. Кульчицької, В. Клименка, О. Музики, О. Бобир, О. Зазимко, Н. Куліш, М. Якимчук та ін.

Теорії математичних здібностей та обдарованості, шляхам їх розвитку присвячено праці А. Колмогорова, В. Крутецького, О. Крюкової, В. Дружиніна, Е. Голубевої, І. Дубровіної, О. Гусевої, І. Львовичкиної, В. Сапожнікова, В. Суворової і А. Капалайте, С. Ізюмової, С. Бутоліна, Т. Хрустальнової, О. Сибірякової та ін.

У різних дослідженнях підкреслюються гендерні особливості прояву здібностей вищого рівня (Д. Вебер, І. Зіглер, О. Гольдштейн, М. Чіксентміхайі, Л. Попова, Н. Орешкіна, Б. Хасан, Г. Бреслав та ін.).

Що стосується математичних здібностей, то статеві відмінності найбільш виразно проявляються насамперед у кількісному переважанні чоловіків у цій галузі діяльності. Сьогодні в науці існують різні думки про причини цього явища (А. Колмогоров, В. Дружинін, Т. Виноградова, В. Семенов, Ш. Беренбері, Дж. Стенлі, Т. Хілтон та ін.). Є різні пояснення причин цього явища: біологічні (К. Бенбоу, Д. Любінскі, Р. Стенфорд та ін.) і соціальні, зокрема система виховання, розподіл ролей, різна система мотивації (Д. Гудінаф, Дж. Фрімен, К. Хеллер та ін.). В. Дружинін висловлював еволюційний погляд на формування гендерних відмінностей у прояві інтелектуальних, зокрема математичних, здібностей.

Більшість свідчень про гендерні відмінності за здібностями і досягненнями (переважно за даними тестування) обдарованих дітей, молоді та дорослих отримано в західних країнах, зокрема в лонгітюдних проектах під керівництвом Л. Термана, П. Торренса та ін.

Як уже зазначалось, проблема кількісного переважаання осіб чоловічої статі серед математично обдарованих залишається до кінця невивченою і потребує подальшої розробки. Суперечність між потребою суспільства в більшій кількості здібних й обдарованих математиків та обмеженнями, які висуває суспільство до них за принципом статі, досі існує у всьому світі.

Мусимо констатувати, що, незважаючи на постійний інтерес дослідників до фено-

мена обдарованості, зокрема обдарованості математичної, загалом досліджень із психології особистості обдарованих з урахуванням їх гендерної належності досі недостатньо, оскільки наявні протиріччя у висновках науковців не дають ясного розуміння кореня проблеми. Особливо це стосується вітчизняних досліджень. Думки вчених щодо причин так званого «гендерного перекоосу» в психології обдарованості часто є діаметрально протилежними. На нашу думку, бракує праць, де було б ґрунтовно проаналізовано й висвітлено різні підходи до гендерного питання у психології математичної обдарованості. Розгляд цих питань становитиме завдання пропонованої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині у науці відомо багато різноманітних наукових концепцій обдарованості, створених у руслі різних теоретичних напрямів. Різноманіття цих концепцій відображає складність природи обдарованості, неможливість вироблення загальних стандартів і універсальних шляхів розвитку для усіх її проявів.

Дослідниками поняття «обдарованість» визначається як системна якість, що характеризує психіку індивіда загалом. При цьому саме особистість, її спрямованість, психологічні та психофізіологічні характеристики, мотиваційна та ціннісна сфера ведуть за собою розвиток здібностей і визначають, яким чином реалізовуватиметься потенціал обдарованості. У вітчизняній психології традиційним є погляд на математичну обдарованість як на високий рівень математичних здібностей. В. Крутецький під математичними здібностями розуміє «індивідуально-психологічні особливості людини, які сприяють швидкому і легкому опануванню певної, наприклад, математичної діяльності, оволодіння відповідними навичками та вміннями» [4]. Математична обдарованість – це найвищий прояв цих здібностей.

Питання кількісного переважаання обдарованих осіб чоловічої статі в точних науках є одним із складних у психології. Було проведено чимало досліджень, накопичено низку фактів, зроблено окремі висновки, часто діаметрально протилежні. Зрозуміло, що обдарованість є системним психологічним феноменом, через що механізми статевого фактору у розвитку математичних здібностей вивчені далеко не всі, оскільки це досить непросто.

За даними К. Бенбоу і Дж. Стенлі, на 13 математично обдарованих чоловіків припадає лише одна обдарована жінка. Серед учнів спеціалізованих шкіл для дітей із високим рівнем математичних здібностей більшу частину учнів становлять хлопчики. Комітет Філдсовської премії із математики вперше за 74 роки існування нагороди в 2014 році вручив її жінці – 37-річній Мар'ям Мірзахані з Ірану. За даними низки досліджень, у молодшій школі дівчатка

становлять половину математично обдарованих дітей. У старшій школі рівень оцінок дівчаток за тестами інтелекту знижується; у підсумку дівчата становлять лише одну третину обдарованих старшокласників.

Заслужений учитель України Сергій Ліфіц, який займається навчанням математично обдарованих дітей, підготував 16 переможців міжнародних математичних олімпіад, із них половина дівчат. У 2017 році серед переможців були 2 українські дівчини. За його словами, найсерйознішою серед шкільних олімпіад із математики є Міжнародна олімпіада (IMO). Щорічно в ній беруть участь школярі більш ніж зі 100 країн, у кожній команді по 6 осіб. Зазвичай із цих 600 осіб дівчата становлять не більше 10%.

Низка дослідників зауважують, що у початковій школі діти обох статей є однаково здібними у математиці, а ось розрив між ними в оволодінні точними науками відбувається із дорослішанням і стає відчутним у підлітковому віці (Terwilliger, Titus, 1995; Ziegler, 2005). Незважаючи на це, дівчата вже у 4-му класі злегка випереджають хлопчиків за вмінням рахувати, зберігаючи цю перевагу й надалі.

Науковці Маккобі і Джеклін, що вивчали прояви відмінностей у здібностях чоловіків та жінок, зробили висновок, що різниця між ними в математичних здібностях існує. У результаті їх досліджень отримано дані, що, починаючи з 11–12 років, хлопчики випереджають дівчаток за успішністю виконання математичних завдань, а з віком перевага чоловіків у математиці тільки посилюється (Massoby, Jacklin, 1974).

У ході лонгitudного дослідження математично обдарованих дітей, проведеного в США у 1980-х роках Каміллою Бенбою і Дж. Стенлі, було зроблено висновок про те, що хлопчики можуть демонструвати видатні здібності у математиці, тоді як здібності дівчат швидше середні [10].

Обстеження учнів, які навчались за єдиною програмою, виявило «виражені статеві відмінності в математичній обдарованості на користь хлопчиків». При цьому чим блискучішою виявлялась математична обдарованість учня, тим суттєвішим було переважання осіб чоловічої статі. Зокрема, серед тих, хто набрав у тестах із математики 500 балів, співвідношення хлопчиків і дівчаток було 2:1, серед тих, хто набрав 600 балів, – 4:1, а серед тих, хто набрав максимальну кількість балів (700 і більше), на 13 хлопчиків припадала лише одна дівчинка. Автори цього дослідження, а також деякі інші пов'язують високі досягнення чоловіків у математиці з їхньою природженою здібністю вирішувати зорово-просторові завдання краще жінок [11, с. 1263].

Як виявилось, вказане дослідження повною мірою не з'ясувало, чи справді дівчатка суттєво поступаються хлопчикам у математиці. Ма-

тематичні здібності хлопчиків і дівчаток у цьому дослідженні оцінювалися за результатами стандартизованого тесту SAT-M. Проте інші дані, зібрані в ході лонгitudу, спростовують висновок про більш розвинені здібності хлопчиків порівняно з дівчатками. Учасниці дослідження краще (порівняно з учасниками) вирішували завдання із математики у школі. Різниця між успіхами у математиці між хлопчиками і дівчатками не було виявлено і в подальшому дорослому житті: в університетах вони вибирали математичні курси однакової складності, мали майже однаковий рівень академічної успішності, а після здобуття вищої освіти приблизно порівну хлопців та дівчат з учасників програми отримували наукові ступені. Ці результати показують, що, незважаючи на відмінності за тестом SAT-M, дівчатка і хлопчики, які брали участь у дослідженні, вивчали вищу математику однаково інтенсивно і з рівною успішністю.

Психолог Гарвардського університету Елізабет Спелке вважає, що перевага чоловіків у математичних здібностях над жінками є суцільною вигадкою. На її думку, діти обох статей мають однакову структуру здібностей. Ширша репрезентація сильної статі в математиці й точних науках справді проявляється, але значно пізніше, у віці 18–19 років. Це може бути зумовлено різною мотивацією чоловіків і жінок до освоєння точних наук, різним ставленням суспільства до наукової кар'єри чоловіків та жінок.

Американський антрополог Е. Монтегю у книзі «Природна перевага жінки» писав, що коефіцієнт інтелекту в середньому у жінок є вищим, ніж у чоловіків, жінки краще зберігають цей показник до старості. М. Лапінський (1915) писав, що «навряд чи є що-небудь на світі, чого жіночий розум не може здолати і зрозуміти нарівні з чоловічим. Потрібно для цього тільки одне: предмет повинен зацікавити жінку».

Серед причин асиметрії чоловіків та жінок серед математично обдарованих дослідники розглядають біологічні і психологічні фактори. Низка фахівців вказують на те, що ці фактори поєднуються між собою, що є цілком справедливим, на нашу думку, твердженням щодо будь-якого особистісного феномена. Зокрема, відомий психолог Б. Ананьев пише: «Людський розвиток зумовлений взаємодією багатьох чинників: спадковості, середовища (соціального, біогенного, абіогенного), виховання (багатьох видів спрямованого впливу суспільства на формування особистості), власної практичної діяльності людини. Ці чинники діють не порізно, а разом на складну структуру розвитку» [1, с. 44–45].

Досліджень, присвячених суто біологічному фактору «гендерного перекоосу» серед математично обдарованих, насправді не так багато. Щодо генетичних досліджень, присвячених проблемі математичної обдарованості,

то більшість науковців зробили висновок, що генотип-середовищні співвідношення, отримані на групі хлопчиків, не відрізняються від отриманих на групі дівчаток. Здійснювались також дослідження ролі гормонів (зокрема, пренатального тестостерону) у розвитку просторових здібностей. Зокрема, Ю. Чертова та М. Єгорова аналізували статеві відмінності за математичними здібностями, які оцінювались за результатами виконання математичного тесту єдиного державного іспиту. У дослідженні брали участь близнюкові пари. За отриманими даними, хлопчики перевершують дівчаток за математичними здібностями, що підтвердило гіпотезу науковців про вплив пренатального тестостерону на розвиток цих здібностей. Вибірка дослідження включала 11 577 пар близнюків, які здавали іспит у 2010, 2011 і 2012 роках. За отриманими даними, дівчата в середньому гірше виконували математичний тест, ніж хлопчики, проте відмінності між групами невеликі і досягають рівня значущості тільки в одній віковій когорті (у тих, хто складав іспит у 2011 р.). За показником математичних здібностей отримано значущі відмінності між дівчатками з дизиготних різностатевих пар і дівчатками з моно- і дизиготних одностатевих пар, що підтверджує припущення дослідників щодо впливу пренатального тестостерону на формування математичних здібностей [9]. На нашу думку, висновки про біологічні фактори домінування осіб чоловічої статі серед математично обдарованих вимагають більшої конкретики, результати досліджень у цій площині не є однозначними, через що питання біологічних факторів вимагає подальшого уважного вивчення.

Стосовно психологічних факторів, які дослідники розглядають як можливі змінні впливу на математичну обдарованість у статевій площині, то окремі з них вказують на роль гендерно зумовлених якостей, особистісних рис та психологічних характеристик обдарованих, а також про соціальні умови, в яких вони зростали і формувались.

Дехто з науковців говорить про відмінності у перебігу когнітивних процесів залежно від статі. Втім, дослідники не знайшли суттєвих відмінностей у когнітивних здібностях між хлопчиками та дівчатками, проте вони говорять про ймовірні відмінності систем когнітивних здібностей і способів їх застосування. Ідеться про своєрідність чоловічого та жіночого когнітивних стилів, що формуються під впливом соціального оточення. За спостереженнями, у середньому хлопчики лідирують за просторово-візуальними та логіко-абстрактними здібностями. Дівчатка мають першість за вербальними. Проте слід пам'ятати, що ці відмінності не є сталими, вони зумовлені соціально-віковими та індивідуальними властивостями.

На нашу думку, теорія відмінностей у когнітивних стилях не пояснює, чому в молодшій та середній школі дівчатка не поступаються хлопчикам і навіть часто випереджають їх у точних науках. Не випадково низка дослідників вважають, що різниця у когнітивних стилях – це міф. Порівняння результатів математичних тестів у різних країнах часто показують, що дівчатка і хлопчики розв'язують математичні завдання на одному рівні. Щодо впливу факторів середовища на «відсів» математично обдарованих дівчат, то особливу вагу, на нашу думку, мають соціопсихологічні ролі очікування, які соціум висуває до математично обдарованих осіб залежно від їх статі. Недарма помічено, що обдаровані діти нелегко «вписуються» у рамки, які перед ними окреслюють соціальні інститути.

А. Танненбаум, який запропонував «психосоціальну» модель обдарованості, під час її побудови враховував і зовнішні, і внутрішні чинники особистості. Вчений зазначає, що важко визначити, які особистісні особливості детермінують людські таланти [13]. Якщо говорити про психологічні риси обдарованих, то науковці відзначають, що вони більшою мірою, ніж їх менш здібні однолітки, поєднують у собі психологічні характеристики, характерні як для власної статі, так і для протилежної (психологічна андрогінія) [8]. Низка вчених звертали свою увагу на андрогінні риси у математично обдарованих дівчаток. Стосовно особистісних рис О. Крюковою [5] встановлено поширеність у математично обдарованих дівчаток таких якостей, як суворість, вимогливість, практичність, підозрливість, егоцентричність. Серед юнаків дослідниця вирізняє багато обдарованих із рисами довірливості, терпимості, проникливості, обачності, обережності. Проте факт лишається фактом – психологічна андрогінія обдарованих дівчаток викликає більше суспільного неприйняття, ніж в обдарованих ровесників чоловічої статі. Не секрет, що дорослі нерідко докладають зусиль, щоб «виправити» в юній особі риси, які, на їхню думку, дівчатам непритаманні. Н. Конопльова описує це явище таким чином: суспільство, орієнтоване на жорсткі уявлення про те, що є «чоловічим» та «жіночим», нерідко відкидає і пригнічує обдарованість саме через «порушення правил поведінки, відповідних біологічній статі людини, зокрема дитини» [3].

Суспільна свідомість, на жаль, досі сповнена гендерних стереотипів. І це вносить свої корективи у розвиток обдарованих жінок. Л. Попова пише, що з моменту народження дівчата більш залежні від дорослих; ставлення до них із боку батьків, оточуючих формує почуття підпорядкованості іншим, несамостійності. А обдарованість, на думку автора, розвивається лише у разі наявності впевненості в собі, самостійності, свободи в особистісних проявах [6].

Механізм гендерно-рольових очікувань спрацьовує стосовно дівчат таким чином: у формуванні особистості дівчинки її вроджена жіноча сутність і подальша орієнтація на жіночу матір і представниць своєї статі, які не володіють тими особистісними рисами, які стереотипно приписують чоловікам, сприяють становленню фемінної жінки. Це створює своєрідний негативний вплив на становлення жінки у майбутньому як активної та незалежної особистості, здатної реалізуватись у точних науках, навіть якщо йдеться про математичну обдарованість. Цей процес відбувається, зокрема, за умови такого виховного впливу батька (або через відсутність батькового впливу взагалі), коли ним дочці через стилі спілкування і трансляцію гендерно-рольових очікувань прищеплюються звично фемінні риси (послух, пасивність, відсутність ініціативи, боязкість, орієнтація на обслуговування). Якщо батько виховує доньку як самостійну особистість, не транслюючи їй стереотипні гендерно-рольові очікування, відбувається таке. Близькість із батьком у дитинстві, орієнтація на нього і засвоєння його особистісних рис дозволять дівчинці придбати ці незалежність, активність – необхідні якості для реалізації себе у «чоловічій» сфері, що зроблять її більш логічною, раціональною, менш чутливою, а значить, більш успішною у діяльності, пов'язаній із виконанням напруженої інтелектуально-пошукової роботи.

Отже, причиною відставання жінок у точних науках, і в математиці зокрема, є міцно засвоєні з дитинства стереотипні гендерні ролі. «Якщо успіх у тій чи іншій сфері не відповідає стандартам жіночої статевої ролі (як це має місце в разі занять математикою), то у жінок може сформуватись так званий мотив уникнення успіху», – вважає Сінгльтон, автор праці «Статеві ролі в пізнанні» [12].

Слід брати до уваги, що існують достовірні факти того, що вищий рівень здібностей пов'язаний із сильно вираженим бажанням самореалізації. Вибираючи майбутню кар'єру, високообдаровані підлітки зважують не стільки абсолютний рівень своїх здібностей (чи достатні вони для успіху у цій галузі), скільки їх структуру. Відповідно до теорії очікуваної цінності Джеклін Екклз і Алана Уїкфілда, молоді люди схильні вибирати таку кар'єру або освіту, в яких, як їм здається, вони можуть реально досягти успіху і які мають для них високу предметну цінність [7].

Стереотипи, пов'язані зі статевими відмінностями, прищеплюються ще у ранньому віці. Навіть якщо діти не бачать відмінностей у математичних здібностях своїх однолітків різної статі, вони вважають, що у дорослих ці відмінності існують: чоловіки краще розбираються у математиці, ніж жінки. Очікування оточуючих здатні впливати на самооцінку поточних та

майбутніх досягнень. Незважаючи на те, що дівчатка старанніші у навчанні, вчителі та батьки схильні вважати математичні здібності у хлопчиків вищими, ніж у дівчаток. Успіхи дівчаток пов'язують із старанністю, успіхи хлопчиків – із здібностями та математичним інтелектом. Крім того, дослідники зауважують, що педагоги по-різному пояснюють низьку успішність учнів різної статі: неуспіх дівчаток пов'язують із відсутністю здібностей, хлопчиків – із браком працьовитості, недостатністю докладених зусиль. Ця відмінність має велике значення, адже за відсутності здібностей працьовитість і додаткові зусилля не вирішать проблему низької успішності у математиці. Отже, дівчаток мало мотивують на звершення, їх заохочують прийняти складнощі навчання точним наукам як щось належне, невиправне. А ось хлопчиків мотивують налаштовуватись на успіх через невтомну працю.

Потрібно пам'ятати, що дівчатка переважно старанніші за хлопчиків у навчанні, оскільки більше за них прагнуть схвалення, чутливіші до нього. Водночас саме це прагнення схвалення, визнання впливає на те, що дівчата втрачають мотивацію удосконалюватись у математиці. У суспільній свідомості ця абстрактна наука не сприймається як найнеобхідніша для суспільства. Масова свідомість визнає кориснішими заняттями для жінок такі науки, як медицина, педагогіка, філологія, хімія, біологія, мистецтво. Дівчата не помічають у математиці соціальної значущості і не намагаються у ній реалізовуватись, уникаючи галузі STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics), що базуються на математиці. Таким чином, дівчата опиняються перед дилемою: іти шляхом подальшого розвитку своїх здібностей або віддати перевагу потребі бути прийнятою групою. Навчені відповідати очікуванням оточуючих, дівчатка починають розуміти, які пріоритети існують для жінки в сучасному суспільстві.

На думку І. Кона, «традиційна гендерно-рольова соціалізація і засвоєння відповідної системи цінностей формують у дитини мотивацію, що сприяє підтримці звичних гендерних відмінностей. Хлопчику немає сенсу займатися: а) «дівчачим» предметом; б) предметом, до якого у нього явно немає здібностей (а як дізнатись, якщо ти цим предметом не займався?); в) якщо предмет важкий, а витрачені на нього зусилля соціально і морально не винагороджуються (наприклад, якщо гуманітарні професії менш престижні і гірше оплачуються). Це підтримує традиційну гендерну систему поділу праці незалежно від здібностей конкретних хлопчиків і дівчаток, а сприймається як індивідуальний вибір, реалізація власних інтересів дитини» [2].

Таким чином, під впливом соціуму вже з раннього віку жінки звикають до думки, що мате-

матика для них – надто важка сфера діяльності, що навряд чи їм вдасться домогтись у ній серйозних успіхів. Як бачимо, різноманіття теорій кількісного переважання обдарованих чоловіків у математиці зовсім не означає, що вказана проблема є достатньо вивченою. Вважаємо, що необхідні глибші комплексні дослідження, адже мета того варта: ширше охоплення дослідниками факторів, що заважають жінкам реалізувати власні математичні здібності нарівні із чоловіками, дозволять розробляти й здійснювати якісніший психологічний супровід розвитку жіночої математичної обдарованості й ефективно протистояти її втраті.

Висновки з проведеного дослідження.

Проблема гендерної диспропорції математично обдарованих є не тільки цікавою у науковій площині (адже досі причини цього феномена, незважаючи на значну кількість досліджень, залишаються не повністю з'ясованими), а й важливою з погляду потреби суспільства у максимальній самореалізації інтелектуалів задля наукового й економічного розвитку країни.

Сьогодні серед науковців домінують два підходи до визначення причин «відсіву» жінок до вершин математичного Олімпу. Один із підходів вказує на біологічні причини, пояснюючи скромніші математичні здобутки жінок порівняно з чоловіками впливом генів, гормонів та ін. На нашу думку, сьогодні ще не накопичено досить фактів, які дозволяють робити висновки про суттєвий вплив біологічних чинників на формат розвитку математичних здібностей та обдарованості. А тому наявні дані про роль біологічних факторів у формуванні менш виражених математичних здібностей жіноцтва порівняно з чоловіками потрібно уточнювати через проведення нових досліджень.

У рамках іншого підходу серед психологічних причин кількісного гендерного перекошу серед обдарованих математиків одними з найважливіших, на думку дослідників обдарованості, є соціопсихологічні фактори. На наш погляд, гендерно-рольові очікування, які пред'являються у суспільстві до жінок, здійснюють потужний вплив на демотивацію навчального розвитку математично обдарованих учениць, у результаті чого їхні здібності згасають, обдарованість зникає.

Вважаємо, що проблема має достатній потенціал залишатись у фокусі уваги дослідників: чим більше її чинників буде вивчено й обґрунтовано, тим більше шансів на реальні зміни у системі навчальної підготовки й психологічної підтримки математично обдарованих дівчат.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2 – 287 с.
2. Кон И.С. Мальчик – отец мужчины / И.С. Кон. – М. : Время, 2009. – 704 с.
3. Коноплева Н.А. Одаренность и гендер / Н.А. Коноплева // Женщина в российском обществе. – 2000. – № 1. – С. 24–30.
4. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников / В.А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1968. – 432 с.
5. Крюкова Е.А. Математическая одаренность: индивидуальные, гендерные и возрастные особенности : дис. ... канд. психол. наук / Е.А. Крюкова. – Пермь, 2001. – 198 с.
6. Попова Л.В. Гендерная социализация в детстве / Л.В. Попова // Гендерный подход в дошкольной педагогике: теория и практика : [монография] : в 2-х ч. – Мурманск, 2001. – Ч. 1. – 231 с.
7. Ридецкая О.Г. Психология одаренности : [учеб.-практ. пособ.] / О.Г. Ридецкая. – М. : Евразийский открытый институт, 2010. – 374 с.
8. Словарь гендерных терминов / под ред. А.А. Денисовой ; Региональная общественная организация «Восток-Запад»: Женские инновационные проекты. – М. : Информация – XXI век, 2002. – 256 с.
9. Черткова Ю.Д. Половые различия в математических способностях / Ю.Д. Черткова, М.С. Егорова // Психологические исследования (электронный журнал). – 2013. – Т. 6. – № 31. – С. 12.
10. Benbow C.P. Sex differences in mathematical reasoning ability: More facts / C.P. Benbow, J.C. Stanley // Science. – 1983. – № 222. – P. 1029–1030.
11. Benbow C.P. Sex differences in mathematical ability: Fact or artefact? / C.P. Benbow, J.C. Stanley // Science. – Wash., 1980. – Dec. 12. – V. 210. – No 4475. – P. 1262–1264.
12. Singleton Ch. Sex Roles in Cognition / Ch. Singleton // The Psychology of Sex Roles / eds. F. Mitchel, B. Cagan. – L., 1986.
13. Tannenbaum A.J. Gifted children: psychological and educational perspectives / A.J. Tannenbaum. – NY. : Macmillan, 1983.

УДК 159.9.07 – 123.1.314.04

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ ЯК СКЛАДНИК МЕХАНІЗМУ КСЕНОФОБІЇ

Борейчук І.О.,
викладач кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті здійснено дослідження та аналіз результатів рівня психологічної близькості між людьми, що сприяє або ж легкості взаємодії між ними, або ж комунікації, що характеризується символічністю, відчуженістю і формальністю. Отримані дані розкривають соціальну дистанцію як частину психодіагностичного комплексу, що сприяє утворенню ксенофобії.

Ключові слова: ксенофобія, соціальна дистанція, національна ізоляваність та відособленість, відкритість.

В статье проведено исследование и анализ результатов уровня психологической близости между людьми, которая способствует или легкости взаимодействия между ними, или же коммуникации, что характеризуется символическостью, отчужденностью и формальностью. Полученные данные раскрывают социальную дистанцию как часть психодиагностического комплекса, способствующего образованию ксенофобии.

Ключевые слова: ксенофобия, социальная дистанция, национальная изолированность и обособленность, открытость.

Boreychuk I.O. SOCIAL DISTANCE AS A COMPONENT OF XENOPHOBIA

The article deals with the research and analysis of the results of the level of psychological proximity between people, which contributes to either the ease of interaction between them or the communication characterized by symbolism, alienation and formality. The obtained data reveal the social distance as part of the psychodiagnostic complex, which contributes to the formation of xenophobia.

Key words: xenophobia, social distance, national isolation, openness.

Постановка проблеми. Як для України, так і для більшості країн Європи питання поширення ксенофобії є досить актуальним. Розповсюдження ксенофобних настроїв у студентській спільноті становить особливу небезпеку, адже молодь є винятково чутливою до різноманітних соціально-економічних змін, підвладною впливу засобів масової інформації, а саме інтернет-ресурсів, де, враховуючи нестабільне політичне становище, суспільний поділ України на Схід і Захід, має місце поширення екстремістських тенденцій [2, с. 45]. Молодь перетворюється на соціальну групу, якій найбільшою мірою властиві прояви ксенофобії, оскільки вона легко піддається впливу радикально-націоналістичних ідей. Невпевненість у завтрашньому дні сприяє підвищенню тривоги, що знижує здатність молодої людини критично оцінювати інформацію, яка подається засобами масової інформації, раціонально підходити до вирішення соціальних проблем, які виникають усе частіше [2, с. 69].

Поєднання дії соціально-психологічних механізмів і механізмів психологічного захисту, що зумовлюють появу ксенофобних реакцій, призводить до виникнення у свідомості образу «чужого», що, на нашу думку, є основою ксенофобії.

Етнодемократичні процеси в Європі, стрімка активізація міграції в умовах глобалізації, зростання міжетнічної напруги та етнічні кон-

флікти в деяких країнах – ось окремі з чинників, які визначають актуальність сприйняття «чужого» тією більшістю, що відрізняється від меншості культурними ресурсами. Ця проблема набуває особливого суспільного звучання з урахуванням психологічних наслідків кризових явищ у царині економіки, котрі останніми роками спостерігались у світі і, як відомо, дають додаткові імпульси зростанню суспільної напруженості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному суспільстві спостерігається широке трактування поняття «ксенофобія», а саме не лише неприйняття осіб інших етнічних груп, а й носіїв іншої мови, культурних звичаїв, поглядів тощо в межах одного етносу (О. Асмолов, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, Л. Дробіжева). Так, у зв'язку з останніми політичними подіями спостерігається поділ українців залежно від мови спілкування (державна чи російська), при цьому носії недержавної мови страждають від впливу ксенофобних тенденцій, що зумовлює розкол усередині суспільства. Останнім часом у засобах масової інформації розповсюдився ефект ксенофобізації політичних явищ, застосований політичними діячами з метою скеровування агресії соціуму в потрібному їм напрямі, що стимулює ворожнечу до представників власної нації.

Отже, важливість дослідження актуалізованої проблеми зумовлена інтеграцією Укра-

їни до європейського простору, де прийнятні ідеї рівноправності і толерантного ставлення до різних категорій населення незалежно від їх етнічної, расової, релігійної належності, антиподом яких є прояви ксенофобії, а з іншого боку – бажанням збереження самобутності української культури. Така позиція узгоджується з провідними положеннями державної концепції національного виховання дітей та молоді, де зазначається, що формування національних цінностей повинно відбуватися на основі толерантного ставлення до осіб інших націй, що сприяє становленню у молоді оптимальних морально-світоглядних позицій.

У наукових джерелах ксенофобія розглядається у контексті етнічних установок (Г. Олпорт, Д. Узнадзе, В. Ядов), особливостей етнічної свідомості (Л. Орбан-Лембрик, Г. Солдатова), специфіки міжкультурної комунікації (О. Швачко) та самосвідомості (В. Хотинець), етнічної толерантності (О. Донченко, Л. Засекіна), етнічної ідентифікації (Г. Солдатова), етнопсихологічних уявлень (І. Кон).

Досліджувались соціально-психологічні особливості ксенофобії (Т. Адорно, А. Кельберг, І. Попова, О. Ставицький), специфіка системи ціннісних орієнтацій, що зумовлює її прояви (Л. Почебут), стратегії запуску ксенофобних реакцій у процесі політичних кампаній (Є. Аверіна, П. Гуревич, І. Дубов, В. Зазикін), особливості формування у свідомості концепту «чужий» (Р. Водак, В. Красних) [1, с. 47].

Провівши аналіз останніх досліджень та публікацій із цієї проблеми, ми зробили такі узагальнення:

1) феномен ксенофобії тісно пов'язаний із такими спорідненими поняттями, як неофобія, расизм, дискримінація;

2) ксенофобія розглядається на індивідуальному, груповому і масовому рівнях та володіє такими параметрами, як індивідуальний розвиток, інтенсивність, широта;

3) структуру ксенофобії утворюють когнітивний (забобони, установки, упередження, стереотипи), емоційний (напруга, страх, презирство, гнів, тривога) та поведінковий (неприйняття, агресія, ворожість) компоненти;

4) ксенофобічний компонент виникає лише за наявності у свідомості двох протилежних категорій «свій» і «чужий». Втрата балансу між цими категоріями дає поштовх до актуалізації страху, що переходить в одну із форм ксенофобії. «Чужий» інтерпретується суспільною свідомістю як ворог, джерело конфліктів, мішень для критики, жертва. Це поняття осмислюється із використанням негативних метафор, запускається процес міфологізації, за якого «чужий» сприймається як зло, що потрібно покарати і здолати.

Постановка завдання. У рамках розгляду феномена ксенофобії важливо дослідити

формування первинних тенденцій утворення неприйняття «чужих».

Механізми, що зумовлюють розвиток ксенофобії, поділяються на соціально-психологічні (навіювання, зараження, міфологізація, ідеалізація «своїх», ефект дегуманізації жертви, внутрішньогруповий фаворитизм) та механізми психологічного захисту (ідентифікація, проєкція, інтелектуалізація). Поєднання цих груп механізмів призводить до виникнення у свідомості образу «чужого», що під дією несприятливих чинників перетворюється на образ воєн [4, с. 115].

Однак під час дослідження цих груп механізмів першочерговим маркером утворення ксенофобних тенденцій є близькість чи відчуженість із представниками певних груп.

Отже, ми окреслили такі завдання статті:

1) визначити основні поняття комплексу ксенофобії;

2) обґрунтувати важливість міри близькості/відчуженості у формуванні ксенофобії;

3) експериментально перевірити рівень соціальної дистанції у студентському середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шкала соціальної дистанції Богардуса (в адаптації Н. Паніної) дозволяє встановити міру соціальної дистанції між людьми загалом та представниками різних етнічних груп зокрема. Відповідно, можна виявити близькість чи, навпаки, відчуженість соціальних чи етнічних спільнот. Оцінюється міра соціально-психологічного прийняття людьми одне одного, дистанція, пов'язана з расовою чи національною належністю та соціальними ознаками (вік, стать, релігія тощо). Ця шкала дає змогу виявити психологічну близькість між людьми, що сприяє легкості взаємодії між ними. Відповідно, максимальна соціальна дистанція зумовлює автономність та ізолюваність індивіда. Так, комунікація характеризується символічністю, відчуженістю і формальністю. Особистість ховається за ввічливістю, дотриманням норм етикету, однак близькості між людьми не виникає.

Водночас мінімальна соціальна дистанція сприяє побудові близьких контактів, спонукає людей краще пізнавати одне одного, цікавитись особливостями культури, іншими традиціями, що призводить до руйнування міжкультурних бар'єрів.

Н. Паніна, адаптуючи шкалу Богардуса, створила умови для ширшої інтерпретації даних та виокремила такі аспекти аналізу, як відкритість (толєрантність), національна відособленість, національна ізолюваність, ксенофобія. Таким чином, ксенофобія розглядається як крайня форма соціальної дистанції.

Відкритість характеризує здатність до підтримання безпосередніх контактів і свідчить про певний рівень толєрантності. У контексті

розгляду соціальної дистанційованості відкритість інтерпретується як прийняття членів іншої спільноти як «своїх».

Національна відособленість свідчить про певну міру закритості особистості щодо взаємодії із представниками інших етнічних груп. Стосовно них демонструється ізоляціонізм, що, однак, не переходить у форму відкритої агресивності. Представники інших національностей сприймаються як «не зовсім свої».

Національна ізолюваність характеризує значну міру дистанціювання між індивідами, небажання контактувати з представниками інших етносів як у професійній, так і в особистісній сферах життя. Однак за такого типу соціального дистанціювання особистість не заперечує проти того, щоб представники інших народів відвідували їх країну як гості і туристи. Таке ставлення зумовлює сприйняття інших спільнот як «досить чужих».

Ксенофобія зумовлює прояв явного ворожого ставлення до представників інших етносів, з'являється небажання пускати їх у свою країну. Член іншої спільноти сприймається як «абсолютно чужий», що провокує прояв щодо нього відкритих форм агресії.

Дослідження проводилось на базі Навчально-методичного центру психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету протягом другої половини 2016 року. За даними попереднього опитування, було виявлено, із представниками яких національностей студентська молодь зіштовхувалась у реальному житті, або ж спілкувалась через Інтернет. Саме ці категорії були включені для здійснення аналізу. Отримані результати подано в таблиці 1.

Аналіз отриманих даних вказує на те, що найменший ступінь соціальної дистанції респонденти демонструють до білорусів (1), що

зумовлено їх розглядом через призму «своїх», слов'янських народів. Позитивне ставлення демонструється і до мешканців Польщі (1). Частина молодих людей рівняється на її жителів та суспільний устрій загалом і повідомляє про бажання продовжити там навчання, або ж переїхати туди на постійне місце проживання, пояснюючи це вищим рівнем життя поляків та кращою підтримкою із боку держави.

До румун також проявляється толерантність (1,4), соціальна дистанція мінімальна. Ця категорія осіб не належить до категорії «чужих», що пов'язано з територіальною близькістю, відсутністю значних розбіжностей у культурі. До євреїв також демонструється незначний ступінь соціальної дистанції (3,8), що пов'язано із процесом їх тривалої асиміляції в українській культурі. Таким чином, представник цього етносу сприймається як «свій», оскільки ортодоксальні євреї, що демонструють самобутність свого народу, в Україні трапляються досить рідко, а образ єврея у суспільній свідомості наділяється лише незначними відмінностями від образу українця, що стосуються окремих рис характеру і ставлення до праці.

Дещо більша соціальна дистанція, що проявляється у формі національної відособленості, спостерігається у сприйнятті американців (4,5) та китайців (4,5). Представники цих етнічних груп оцінюються як носії специфічної культури та традицій, підкреслюється відмінність їх менталітету від світобачення слов'янських народів, однак ворожості щодо них респонденти не відчують. Нейтральне сприйняття американців пов'язане з тим, що значна частина молодих людей переконана в тому, що в США рівень життя вищий і є безліч можливостей проявити себе. Частина опитаних хотіла б іммігрувати у цю країну, вважаючи, що там зможе досягнути більшого. Відповідно,

Таблиця 1

Ступінь соціальної дистанції (за шкалою Богардуса)

Національність	Індекс національної дистанційованості	Ступінь готовності до взаємодії
росіяни	6,4	ксенофобія
білоруси	1	відкритість
поляки	1	відкритість
євреї	3,8	відкритість
цигани	5	національна ізолюваність
румун	1,4	відкритість
американці	4,5	національна відособленість
афроамериканці	6,2	ксенофобія
африканці	6,9	ксенофобія
китайці	4,5	національна відособленість
араби	7	ксенофобія
народи Кавказу і Закавказзя	5,2	національна ізолюваність
інтегральний індекс національної дистанційованості	4,8	національна відособленість

образ американця, хоч і «чужий», але бажаний, доступний для прийняття особистістю. Образ китайця характеризується нейтральністю та не викликає яскравих емоційних реакцій. Він не сприймається як загрозовий, однак, на відміну від попереднього, не оцінюється і як бажаний.

Національна ізолюваність як ще глибша міра соціальної дистанції спостерігається до циган (5), народів Кавказу і Закавказзя (5,2). Сприйняття циган характеризується негативною емоційною насиченістю, оскільки відповідно до стереотипів вони сприймаються як такі, що несуть загрозу, схильні до шахрайства та маніпулювання свідомістю. Ця етнічна група сприймається як відособлена, їй приписується низький рівень культури і моральних цінностей, що сприяє дистанціюванню та виникненню бар'єрів. Переважає форма уникнення контакту із представниками цієї етнічної групи, а необхідність підтримання взаємодії викликає значну напругу, а у випадку, коли контакт нав'язується, – і агресію.

Сприйняття народів Кавказу і Закавказзя також має негативне забарвлення через лінгвістичні, культурні та традиційні розбіжності. Представникам цієї етнічної групи приписується агресивність та імпульсивність поведінки. Формуванню таких уявлень сприяє специфіка висвітлення інформації щодо них у засобах масової інформації, де кавказець змальовується як особа войовнича, жорстока, що живе за власними законами.

Найвищий ступінь соціальної дистанції, що проявляється як ксенофобія, спостерігається щодо афроамериканців (6,2), африканців (6,9), арабів (7) та росіян (6,4). Негативне ставлення до афроамериканців та африканців об'єднується специфічною ознакою – кольором їх шкіри, що стає домінуючою у свідомості респондента та не дозволяє об'єктивно сприймати представників цих етнічних груп. У такому разі ксенофобія набуває форми расизму, оснований на переконанні, що європеїдна раса є домінуючою, а представники інших рас – людьми нижчого сорту, призначення яких їй служити. Таке переконання бере початок із часів рабства та, незважаючи на багатолітню боротьбу за рівноправ'я усіх людей, продовжує панувати у суспільній свідомості, змушуючи особистість дистанціювати себе від представників інших рас.

Ксенофобія щодо арабів пояснюється значними релігійними і культурними відмінностями, що відзначаються респондентами як найглибші порівняно з іншими етнічними категоріями. Крім того, участь арабів у численних терористичних актах, їх ісламістська спрямованість змушує відчувати з їх боку загрозу. Зверхність арабів щодо інших спільнот, специфічне ставлення до жінок, які продовжують боротьбу за рівноправ'я із чоловіками, інші особливі елементи культури зумовлюють значну психологічну дистанцію між ними та українцями.

Високий рівень ксенофобії щодо росіян пояснюється складною політичною ситуацією, що виникла між країнами, які ще недавно сприймалися як братські. Дані моніторингу, що проводився Інститутом соціології національної академії України з 1994 по 2004 рр. [3], вказують на те, що протягом усього цього періоду між українцями та росіянами існувала мінімальна соціальна дистанція, вони сприймалися на рівні толерантного і відкритого ставлення, існувала навіть тенденція до об'єднання цих націй, сприйняття їх як нероздільних. Однак із початком ведення бойових дій у зоні АТО, а також після відмежування Криму специфіка сприйняття кардинально змінилась. Росіянин почав сприйматись не просто як «чужий», а як «ворог», що безпосередньо загрожує безпеці України, прагне до її розколу та захоплення території, від рук якого можуть загинути близькі та друзі респондента, що перебувають у зоні АТО, або ж проживають на Сході України, де ведуться бойові дії.

Отримані дані спонукали нас до більш глибокого дослідження виявлених закономірностей. Із цією метою окремо було вивчено ступінь соціальної дистанції між респондентами і мешканцями Криму, Сходу України та російськомовними українцями. Отримані дані подано в таблиці 2.

Найбільший ступінь соціальної дистанції, що проявляється у формі ксенофобії, спостерігається між респондентами і мешканцями Криму, що сприймається не просто як частина Росії, а як група зрадників, які відмовились від своєї національності, культурних традицій тощо. На рівні емоційного реагування переважає почуття ненависті, бурхливі прояви негативних емоцій як щодо самих жителів, котрі відкрито демонстрували прагнення стати частиною Росії, так і стосовно керівництва Росії, що сприяло такому відділенню.

Таблиця 2

Ступінь соціальної дистанції із представниками своєї етнічної групи (за шкалою Богардуса)

Категорія, що оцінюється	Індекс дистанційованості	Ступінь готовності до взаємодії
мешканці Криму	6,4	ксенофобія
мешканці Сходу України	5,2	ізолюваність
російськомовні українці	5,7	ізолюваність

Мешканці Сходу України однією частиною респондентів сприймаються як сепаратисти, що прагнуть зруйнувати цілісність власної країни та приєднатись до Росії. Це зумовлює їх оцінку як зрадників, що заслуговують на покарання. Інша ж частина опитуваних ставиться до них як до жертв, що втратили домівку, рідних, роботу та змушені були шукати допомоги в регіонах України, де не ведуться бойові дії.

Таким чином, перша група сприймає їх як «чужих» та «ворогів», демонструючи ксенофобні реакції, а друга – проявляє відкритість, толерантність і готовність їм допомогти. Усереднення показника вказує на наявність соціальної дистанції на рівні соціальної ізоляваності, тобто негативні оцінки все ж переважають.

Зростання національної свідомості, підвищення рівня патріотизму, що спостерігається із початку бойових дій у зоні АТО, з одного боку, сприяє формуванню внутрішньогрупової згуртованості, об'єднанню українського народу, що є необхідним, урахувавши розкол країни на Схід і Захід, однак, з іншого боку, зумовлює активацію етноцентричних реакцій та націоналістичних настроїв. Така тенденція простежується у виявленні соціальної дистанції щодо російськомовних українців, які сприймаються респондентами через призму національної ізоляваності. Таким чином, мовленнєвий фактор стає визначальним під час побудови взаємодії, російська мова сприймається як «ворожа», а її носії піддаються цькуванню і залякуванню.

Висновки з проведеного дослідження. Поняття «ксенофобія» трактується у широкому значенні як страх, неприйняття, ворожість до аутгруп та їх представників, що відрізняються за якоюсь значущою для особистості ознакою (расовою, етнічною, релігійною, соціальною тощо), а отже, належать до категорії «чужих», та у вузькому – як етнофобія – негативне ставлення до іншої етнічної групи.

У процесі дослідження було статистично підтверджено, що високий рівень схильності до ксенофобії корелює із вираженими ксено-

фобними установками, переважанням у свідомості респондента націоналістичних установок, із найбільшим ступенем соціальної дистанції, низьким рівнем толерантності.

Під час оцінки ступеня соціальної дистанції між респондентами і членами інших спільнот встановлено, що найбільше неприйняття викликають росіяни, араби, афроамериканці та африканці. При цьому негативне сприйняття росіян та арабів зумовлене їх включенням у контекст воєнних дій та екстремістських тенденцій, спрямованих проти України, а афроамериканців та африканців – расистськими проявами, що продовжують мати місце в контексті міжетнічної взаємодії. Виявлено також значний рівень соціальної дистанції щодо мешканців Криму, Сходу України та російськомовних українців, що в контексті напруженої соціально-політичної ситуації оцінюються як «зрадники» та «сепаратисти». Натомість толерантне ставлення демонструється щодо білорусів, поляків, румунів та євреїв, зважаючи на незначні культурні відмінності.

Перспективи у дослідницькому пошуку ми вбачаємо у вивченні ступеню схильності до ксенофобії, міри вираженості ксенофобних установок, що дозволить сформулювати психодіагностичний комплекс із цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кельберг А.А. Ксенофобия как социально-психологический феномен / А.А. Кельберг // Вестник СПбГУ. – 1996. – Сер. 6. – Вып. 2 (13). – С. 46–52.
2. Ксенофобия в молодежной среде : Доклад по результатам мониторинга / [А. Козлов и др.]. – М. : Москов. Хельсинк. группа, 2009. – 114 с.
3. Панина Н.В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома / Н. В. Панина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.socioline.ru/_seminar/library/misc/panina.zip.
4. Ставицький О.О. Психокорекція проявів гандикапізму та ксенофобій / О.О. Ставицький, В.В. Назаревич, О.Г. Ставицька, І.О. Борейчук. – Рівне : Принт Хаус, 2013. – 260 с.

УДК 159.922.4

УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА СІНГЕЛІСА ТА ІН. (1995) ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОГО СИНДРОМУ «ІНДИВІДУАЛІЗМ – КОЛЕКТИВІЗМ»

Борисенко Л.Г., к. біол. н.,
науковий консультант
ResearchPro Inc

У роботі наведено результати першої україномовної адаптації етнометричного інструментарію, а саме популярного опитувальника, розробленого Сінгелісом, Тріандісом, Бхавуком і Гельфандом (1995) для вивчення культурного синдрому «індивідуалізм – колективізм». Опитувальник було перекладено українською мовою методом зворотного перекладу і використано для вивчення індивідуалістичної і колективістичної орієнтації українців. Учасники дослідження (N=504, вік 18–69 р.) представляли всі регіони України. За допомогою конфірматорного факторного аналізу показано, що опитувальник є валідним, а найкращою моделлю є 4-факторна модель структури індивідуалізму – колективізму. Використовуючи метод альфа Кронбаха, встановлено, що шкали опитувальника характеризуються достатнім рівнем надійності. Обговорено можливі шляхи вдосконалення опитувальника і перспективи його використання для етнометричних досліджень в Україні.

Ключові слова: адаптація методики, колективізм, культура, культурний синдром, індивідуалізм, факторний аналіз.

В работе приведены результаты первой украиноязычной адаптации этнометрического инструментария, а именно популярного опросника, разработанного Сингелисом, Триандисом, Бхавуком и Гельфандом (1995) для изучения культурного синдрома «индивидуализм – коллективизм». Опросник был переведен на украинский язык методом обратного перевода и использован для изучения индивидуалистической и коллективистической ориентации украинцев. Участники исследования (N=504, возраст 18–69 лет) представляли все регионы Украины. С помощью конфирматорного факторного анализа показано, что опросник является валидным, а самой лучшей моделью является 4-факторная модель структуры индивидуализма – коллективизма. Используя метод альфа Кронбаха, установлено, что шкалы опросника характеризуются достаточным уровнем надежности. Обсуждаются возможные пути улучшения опросника и перспективы его использования для этнометрических исследований в Украине.

Ключевые слова: адаптация методики, коллективизм, культура, культурный синдром, индивидуализм, факторный анализ.

Borysenko L.H. A UKRAINIAN ADAPTATION OF SINGELIS ET AL.'S (1995) SCALE FOR THE MEASUREMENT OF INDIVIDUALISM – COLLECTIVISM

The present study deals with the first Ukrainian adaptation of a cross-cultural instrument, namely the scale developed by Singelis, Triandis, Bhawuk, and Gelfand (1995) for the measurement of individualism-collectivism. The scale was translated into Ukrainian with the back-translation method and then used in a survey. Participants (N=504, 18–69 y.o.) were from all regions of Ukraine. Results from confirmatory factor analysis indicated that the scale is valid, and the best fitting model is a four-factor one, which corresponds to a four-dimensional structure of individualism – collectivism. Computation of Cronbach's alpha showed these dimensions to be acceptably reliable. Possible further improvement of the scale, and the prospects of its use for cross-cultural research in Ukraine are discussed.

Key words: scale adaptation, collectivism, culture, cultural syndrome, individualism, factor analysis.

Постановка проблеми. Після тривалого етапу зародження крос-культурної психології, коли спроби визначити, чим відрізняються різні культури, здебільшого мали якісний характер, у 70-ті рр. ХХ ст. з'явилася так звана етнометрія – кількісний вимір складників культури. Вже основоположник цього підходу Г. Хофстеде наводив дані вимірів «культурних цінностей» у більш ніж 70 країнах, опитавши у 1967–1973 рр. близько 100 000 респондентів [9]. Із того часу кількість охоплених дослідженнями країн неупинно зростає. Із-поміж низки культурних цінностей (або «культурних

синдромів», за термінологією Г. Тріандіса) [26], виокремлених у результаті застосування етнометричного підходу, чільне місце посідає синдром «індивідуалізм – колективізм» (міра надання переваги особистим або груповим цілям), який іноді називають головним виміром культури. Етнометричні дослідження в Україні все ще поодинокі, а їх результати часто є суперечливими [4]. Не в останню чергу це пов'язано з відсутністю надійних і валідних україномовних опитувальників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Г. Хофстеде розглядав індивідуалізм – колек-

тивізм як біполярний одновимірний конструкт: досить виміряти лише показник індивідуалізму, а колективістична орієнтація буде характеризуватися низьким значенням індивідуалізму [9]. Поступово стало очевидно, що індивідуалізм – колективізм (а точніше індивідуалізм і колективізм) – це два окремі складні невзаємовиключні конструкти. Людина може бути індивідуалістом і колективістом водночас, а її схильність до тієї чи іншої орієнтації може бути ситуативною і залежною від соціального контексту [16].

Суттєво переосмислив цей конструкт Г. Тріандіс. Він запропонував розглядати індивідуалізм – колективізм у горизонтальному і вертикальному вимірі. Чотири комбінації дають змогу виокремити чотири типи національних культур [22]: 1) горизонтальний індивідуалізм (ГІ) – незалежність, унікальність, самостійність, рівність, відсутність зацікавленості у високому соціальному статусі; 2) вертикальний індивідуалізм (ВІ) – самостійність і незалежність у ієрархічному світі, конкуренція і прагнення до підвищення соціального статусу; 3) горизонтальний колективізм (ГК) – належність до груп, члени яких рівні між собою; 4) вертикальний колективізм (ВК) – належність до груп, члени яких мають різний статус і можуть самовіддано підпорядковуватись авторитету.

Серед близько 30 опитувальників для виміру індивідуалізму – колективізму [16] не існує загальноприйнятого стандарту, у зв'язку з чим вони дають погано співставні результати. Різні версії історично першого опитувальника Хофстеде є популярним інструментом крос-культурних досліджень, але цей опитувальник призначений для оцінювання усіх культурних цінностей, а не лише індивідуалізму – колективізму. До того ж, як зазначають деякі автори [24], інструментарій Хофстеде характеризується низькою надійністю.

Опитувальники, розроблені школою Г. Тріандіса, мають ширші можливості для застосування, дозволяють виявити вертикальний і горизонтальний компоненти індивідуалізму – колективізму, є досить валідними і надійними [6]. Головним із цієї низки опитувальників вважається опитувальник, запропонований Сінгелісом, Тріандісом, Бхавуком і Гельфандом у 1995 р. [22]. Він є другим за частотою використання після опитувальників Хофстеде [16], його було широко адаптовано для проведення крос-культурних досліджень (зокрема, є іспанська [8], італійська [3], корейська [17] та інші версії), крім того, в низці країн використовувалася оригінальна версія без перекладу.

В Україні найбільше етнометричних досліджень проводилось із використанням методики Хофстеде. Проте, оскільки автори користувалися різними версіями опитувальника, їхні результати складно порівняти між собою. Лише три українських дослідження [23–25] є

справді крос-культурними, оскільки включали порівняння кількох країн. Ще у двох роботах [1; 2] проводилося порівняння різних регіонів України.

Три дослідження в Україні базувалися на інших опитувальниках. Для порівняння орієнтації українців і американців [20] використовувався короткий опитувальник Тріандіса [27]; в іншій подібній роботі [14] використовувався неперекладений опитувальник Сінгеліса та ін. [22]. В останньому із цієї низки досліджень [12] автори використовували опитувальник Сінгеліса для оцінки незалежності Я [21].

Важливо зазначити, що жоден із вищезгаданих опитувальників не було адаптовано для використання в Україні. Лише деякі з них (наприклад, опитувальник Хофстеде) було перекладено українською мовою. Валідність і надійність жодного опитувальника також не вивчалася в Україні.

Постановка завдання. Отже, завданням цього дослідження було провести україномовну адаптацію опитувальника Сінгеліса та ін. (1995), здійснивши його переклад, дослідивши його валідність та надійність*¹.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переклад опитувальника Сінгеліса та ін. [22] з англійської мови на українську було проведено методом зворотного перекладу. Спочатку перекладач намагався максимально точно передати сенс кожного висловлювання, але так, щоб при цьому воно було зрозуміле українському користувачу. Потім перший варіант українського тексту було перекладено англійською мовою, проведено порівняння з оригінальним англійським варіантом, у переклад було внесено необхідні виправлення й уточнення. Переклад здійснював професійний перекладач за участю психолога, який вільно володіє англійською й українською мовами.

У результаті застосування цього підходу було отриману таку україномовну версію опитувальника.

1. Розмовляючи з людьми, я надаю перевагу прямолінійному, відвертому спілкуванню.
2. Моє щастя значною мірою залежить від щастя людей, які мене оточують.
3. Я б робив те, що подобається моїй сім'ї, навіть якби терпіти не міг цієї справи.
4. Перемога – це все!
5. Кожен повинен жити, не залежачи від інших.
6. За все, що відбувається зі мною, несудповідальність лише я.
7. Як правило, я жертвую власними інтересами (вигодою) на користь групи, до якої належу.
8. Мене дратує, коли хтось виконує роботу краще за мене.

¹ Адаптовано з дозволу SAGE Publications – власника прав на англійськомовну версію опитувальника

9. Для мене важливо, щоб у групі/групах, до яких я належу, підтримувалися гармонійні стосунки.

10. Для мене важливо робити свою роботу краще за інших.

11. Я люблю ділитися різними дрібничками зі своїми сусідами.

12. Мені подобається працювати в атмосфері конкуренції.

13. Наші старенькі батьки мають жити разом із нами в одному домі.

14. Благополуччя моїх колег по роботі важливе для мене.

15. Мені подобається бути унікальним, багато в чому не схожим на інших людей.

16. Якби мій родич опинився у фінансовій скруті, я б допоміг йому у міру своєї можливості.

17. Діти повинні пишатися своїми батьками, якщо ті отримують заслужену винагороду (похвалу, визнання).

18. Мої інтереси і те, що я роблю у житті, стосуються лише мене.

19. Конкуренція – це закон життя.

20. Якщо мій колега по роботі отримує премію, я буду радий за нього.

21. Я – унікальна людина.

22. Задоволення для мене – це проводити час з іншими людьми.

23. Коли хтось робить роботу краще за мене, я внутрішньо напружуюсь і мобілізуюсь.

24. Я б пожертвував справою, яку я дуже сильно люблю, якщо б цю справу не схвалювала моя сім'я.

25. Мені подобається приватність.

26. Хороше суспільство неможливе без конкуренції.

27. Дітей треба вчити ставити на перше місце свої обов'язки, а не власні забаганки.

28. Я почуваюся прекрасно, коли виконую з іншими якусь спільну роботу.

29. Терпіти не можу, якщо доводиться не погодитися з іншими членами групи, до якої я належу.

30. Деяким людям важливо постійно перемагати, але я не один із них.

31. Перед тим, як вирушити в далеку поїздку, я раджусь із багатьма своїми рідними і друзями.

32. Коли я досягаю успіху, це, як правило, пояснюється моїми здібностями.

Для цілей нашого дослідження опитування через мережу Інтернет представляє найбільший інтерес, адже воно дає можливість залучити значну кількість респондентів із різних регіонів України за короткий термін. Кількість психологічних досліджень із використанням Інтернету зростає із кожним роком. У зв'язку з цим чимало уваги приділено проблемам валідності та надійності психологічного тестування через мережу Інтернет. Як свідчать ґрунтовні порівняльні аналізи, результати інтернет-досліджень не відрізняються від результатів стан-

дартних підходів із використанням паперових носіїв, із тією різницею, що в них більшу увагу необхідно приділяти проблемі множинних відповідей від одного користувача [5; 7]. Щодо використання етнометричного інструментарію в інтернет-опитуваннях, то подібних робіт ще надзвичайно мало, але й поодинокі розвідки [13] дозволяють зробити висновок про перспективність цього підходу.

Ураховуючи це, нами була створена електронна інтерактивна версія опитувальника, яка розповсюджувалася через електронну пошту (шляхом особистого запрошення узяти участь у дослідженні) і шляхом розміщення оголошення на тематичних українських форумах у мережі Інтернет. Порядок подачі тверджень (див. вище) був таким же, який використовували у попередніх роботах [3; 15]. Для додаткової перевірки валідності до опитувальника було додано кілька питань, у яких учасник мав оцінити ступінь свого зв'язку з різними ін-групами (сім'я, родичі, друзі, колеги і сусіди).

Учасник оцінював кожне твердження за 9-бальною шкалою – від 1 (категорично не погоджуюся) до 9 (повністю погоджуюся). Один досліджуваний міг пройти опитування лише один раз. Після отримання відповідей бали за шкалами сумувалися відповідно до ключа (див. табл. 3). Необхідно звернути увагу, що питання № 30 є зворотнім (сума балів за такий тип питань часто має бути перетворена перед початком статистичного аналізу). Опитування проводилось у квітні і серпні 2016 року.

За час проведення опитування 514 осіб надіслали свої відповіді на питання анкети з усіх областей України. 10 відповідей не було враховано (всі відповіді одноманітні, або Україна не вказана як місце проживання). 504 відповіді (137 чоловіків і 367 жінок), що залишилися, було використано для статистичного аналізу. Вік учасників становив 18–69 років.

Подальші етапи адаптації включали дослідження конструктивної валідності за допомогою конфірматорного (підтверджувального) факторного аналізу (КФА), а також надійності за допомогою методу альфа Кронбаха. У першому випадку використовувався пакет lavaan [18] для програмного середовища R, у другому – програма SPSS 17.0.

КФА було проведено з використанням методу максимальної правдоподібності (ML). Оскільки цей метод призначений для даних із нормальним розподілом, то додатково було проведено тест Саторра-Бентлера, який вносить поправку на розподіл, відхилений від нормального. Отримані індекси для моделей із різною кількістю факторів наведено в табл. 1. Для порівняння у табл. 1 також показано індекси оригінального англомовного опитувальника і його іспаномовної адаптації.

Крім того, нами було отримано три додаткові індекси, відсутні в згаданих публікаціях, – SRMR, CFI, TLI. Для 4-факторної моделі вони були відповідно 0,072 (із поправкою після тесту Сатора-Бентлера – 0,070), 0,65 (0,66), 0,62 (0,64); для 1-факторної моделі – 0,092 (0,090), 0,36 (0,37), 0,32 (0,33); для 2-факторної моделі – 0,079 (0,077), 0,53 (0,55), 0,50 (0,51); для 3-факторної моделі (ГІ і ВІ в одному факторі) – 0,077 (0,075), 0,59 (0,61), 0,56 (0,58); для 3-факторної моделі (ГК і ВК в одному факторі) – 0,075 (0,073), 0,59 (0,60), 0,56 (0,57).

Незважаючи на те, що КФА дозволяє побачити велику кількість індексів, кожен із яких може слугувати для оцінки параметрів досліджуваної моделі, найбільш важливим індексом вважається SRMR (standardized root mean square residual). Далі рекомендовано звернути увагу на індекси RMSEA (root mean square error of approximation) та CFI (comparative fit index) [19]. Для того, щоб модель вважалася статистично прийнятною, значення цих індексів мають бути такі: CFI > 0,9, SRMR < 0,08, RMSEA < 0,06 [10; 11].

У нашому аналізі індекс SRMR є меншим необхідного рівня 0,08 для 2-х, 3-х і 4-факторної моделі, але найкращим (найменшим) він є у 4-факторної моделі. Індекс RMSEA оптимального значення досягає лише для 4-факторної моделі. Індекс CFI є найвищим для 4-факторної моделі, хоча й не досягає необхідного значення 0,9, але цей індекс є відносним і сильно залежить від величини χ^2 (те ж стосується іншого відносного індексу TLI, Tucker-Lewis Index).

Інші індекси не вважаються критичними для оцінки моделі і наводяться лише для повноти картини, а також для порівняння наших даних із даними інших досліджень. Зокрема, величина χ^2 у подібних аналізах рідко досягає прийнятних (низьких) значень, але є відповідною точкою для підрахунку інших індексів. Ця величина є найнижчою для 4-факторної моделі (а значить, ця модель найкраща), причому наша 4-факторна модель є кращою, ніж 4-факторна модель іспанської версії опитувальника. Більш корисним, ніж величина χ^2 , є індекс χ^2/df , який має бути < 0,03 для хороших моделей. Як видно із табл. 1, для 4-факторної моделі цей індекс є найкращим, причому знову наша 4-факторна модель є кращою, ніж іспанська. Індекси GFI (goodness of fit index) та AGFI (adjusted goodness of fit index) нині рідко використовуються у КФА, але за ними також 4-факторна модель є найкращою.

Кореляція між факторами для 2-факторної моделі становить 0,28. Кореляції між факторами для 3-факторної моделі (ГІ і ВІ в одному факторі) такі: Інд-ГК 0,25; Інд-ВК 0,21; ГК-ВК 0,49. Кореляції для 3-факторної моделі (ГК і ВК в одному факторі): Кол-ГІ -0,007; Кол-ВІ 0,30; ВІ-ГІ 0,33. Значення кореляцій для 4-факторної моделі наведено в табл. 2. Показово, що суттєва кореляція між ВК і ГК не робить 2- і 3-факторні моделі кращі за 4-факторну, навіть 3-факторна модель, у якій ВК і ГК об'єднані в один фактор, не виглядає кращою, ніж 3-факторна модель із ГІ та ВІ в одному факторі.

Таблиця 1

Статистичне порівняння моделей із різною кількістю факторів

Модель	альфа Кронбаха	χ^2	χ^2/df	GFI	AGFI	RMSEA
1-ф.	0,67\0,74	1276\1584\2126(1907)	2,75\3,4\4,58(4,11)	0,63\0,81\0,74	0,63\0,79\0,71	0,07\0,084(0,083)
2-ф. Інд Кол	0,71\0,70\0,78\0,75	1066\1544\1676(1504)	2,30\3,3\3,62(3,25)	0,69\0,82\0,80	0,69\0,79\0,78	0,07\0,072(0,075)
3-ф. Інд ГК ВК	0,70\0,69\0,64	1520(1367)	3,29(2,97)	0,83	0,80	0,068
3-ф. ГІ ВІ Кол	0,56\0,73\0,75	1537(1380)	3,33(2,99)	0,82	0,79	0,068
4-ф. ГІ ВІ ГК ВК	0,67\0,48\0,56\0,74\0,76\0,73\0,74\0,71\0,69\0,68\0,67\0,64	899\1444\1369(1230)	1,96\3,15\2,99(2,68)	0,75\0,83\0,85	0,75\0,80\0,82	0,06\0,063(0,061)

Примітка: показано результати Singelis та ін. [22] / Gouveia та ін. [8] / результати поточного дослідження; у дужках подано результати після тесту Сатора-Бентлера; в усіх випадках ступені свободи (df) були такі: 464 (для 1-ф. моделі), 463 (для 2-ф.), 461 (для 3-ф.), 458 (для 4-ф.); $p(\chi^2) < 0.0001$ в усіх випадках

Таблиця 2

Кореляції між факторами для 4-факторної моделі

	ВІ	ГК	ВК
ГІ	0,37\0,34	0,2\0,07\0,07	-0,08\0,19
ВІ		0,25	0,14\0,22\0,25
ГК			0,39\0,71\0,49

Примітка: показано результати Singelis та ін. [22] / Gouveia та ін. [8] / результати поточного дослідження; найвищі значення виділено жирним шрифтом

Таблиця 3

Факторні навантаження для 4-факторної моделі

ГІ	x1	x5	x6	x15	x18	x21	x25	x32
ps	0,27	0,44	0,37	0,45	0,43	0,42	0,31	0,27
G	0,06	0,13	0,12	0,78	0,11	0,45	0,16	0,01
S	0,48	0,30	0,27	0,53	0,49	0,62	0,29	0,46
ВІ	x4	x8	x10	x12	x19	x23	x26	x30
ps	0,46	0,36	0,51	0,60	0,64	0,53	0,61	0,31
G	0,33	0,66	0,58	0,43	0,29	0,65	0,37	0,11
S	0,45	0,58	0,53	0,46	0,54	0,57	0,52	0,46
ГК	x2	x9	x11	x14	x16	x20	x22	x28
ps	0,39	0,37	0,45	0,66	0,41	0,45	0,45	0,57
G	0,40	0,33	0,27	0,50	0,43	0,40	0,47	0,44
S	0,48	0,50	0,38	0,67	0,51	0,42	0,44	0,58
ВК	x3	x7	x13	x17	x24	x27	x29	x31
ps	0,66	0,53	0,30	0,27	0,66	0,40	0,30	0,36
G	0,42	0,13	0,49	0,41	0,49	0,35	0,29	0,46
S	0,60	0,45	0,28	0,45	0,57	0,45	0,40	0,39

Примітка: x1 – x32 – питання анкети; S – результати Singelis та ін. [22]; G – результати Gouveia та ін. [8]; ps – поточне дослідження; навантаження із найменшими значеннями виділено жирним шрифтом

Альфа Кронбаха для шкал ВІ і ГК є високою, перебуваючи близько до рівня 0,7 або перевищуючи його. Для шкали ВК це значення дорівнює 0,64, що також є прийнятним показником, оскільки для цієї шкали в інших дослідженнях альфа Кронбаха не перевищує 0,7. Найнижче значення альфи Кронбаха отримано для шкали ГІ – 0,56. Ця шкала є найгіршою і в інших дослідженнях, а в іспаномовній версії опитувальника має дуже низьке значення 0,48 (табл. 1). Зважаючи на високі значення альфи Кронбаха для 2-факторної моделі, можна рекомендувати зацікавленим дослідникам вивчати лише індивідуалізм і колективізм без вертикальних і горизонтальних компонентів, але при цьому варто враховувати, що така модель загалом є статистично гіршою, ніж 4-факторна.

Факторні навантаження на кожне питання анкети для 4-факторної моделі наведено в табл. 3. Дані загалом демонструють добрий збіг із даними Сінгеліса та ін. [22]. Низькі навантаження для питань № 25 і 13 збігаються в обох

дослідженнях, а відміна стосується низьких навантажень питань № 1, 32, 30, 29, 17 у нашому дослідженні (порівняно з даними Сінгеліса та ін.). Як видно, перші чотири з цих питань є проблемними і в іспаномовній версії опитувальника. Відносно низьке навантаження на питання № 30 пов'язане з тим, що воно зворотне, тому учасники роблять у ньому більше помилок. Щодо інших питань, то їхні низькі навантаження імовірно пов'язані не з перекладом (усі вони є досить простими для перекладу), а з новим сенсом, який у них вкладається під час перенесення з однієї культури в іншу. Два з цих питань (№ 1, 32) є питаннями шкали ГІ, яка має найнижче значення альфи Кронбаха. Отже, єдиним питанням, яке є проблемним тільки у нашому дослідженні, є питання № 17. Цікаво, що це питання, знову-таки, не можна вважати складним для перекладу.

Спроба вилучити проблемні питання із моделі (поодинокі чи разом) не призводить до покращення індексів моделі. Тому єдиною можливістю

підходом для покращення надійності шкал ВК і особливо Г1 може бути повна заміна питань № 1, 32, 29, 17. Утім, така заміна є небажаною, оскільки вона зумовить відхід від сенсу, вкладеного в англomовну версію опитувальника, і зробить проблематичним крос-культурне порівняння даних, отриманих в Україні, з даними інших країн. Як окрему задачу можна також розглядати створення виключно українського опитувальника, використовуючи всі етапи пошукового дослідження – метод головних компонент і експлораторний факторний аналіз, – але, враховуючи необхідність його валідизації в інших країнах, така задача теж навряд чи є науково доцільною.

Результати дослідження кореляції між шкалами опитувальника і ступенем зв'язку з різними ін-групами свідчать, що статистично достовірна кореляція такого зв'язку існує лише для шкал колективізму (дещо вища у ГК, нижча у ВК). Ці дані є додатковим підтвердженням валідності опитувальника.

На завершення важливо підкреслити, що наше дослідження повністю базувалося на інтернет-опитуванні. Оскільки отримані статистичні показники є подекуди вищі, ніж у роботах інших авторів, які ґрунтувалися на традиційних методах опитування, представлені результати можуть слугувати підтвердженням перспективності використання етнометричного інструментарію у подібних дослідженнях.

Висновки з проведеного дослідження. Уперше проведено україномовну адаптацію етнометричного інструментарію – популярного опитувальника Сінгеліса та ін. для вивчення культурного синдрому «індивідуалізм – колективізм». Продемонстровано, що 4-факторна модель, яка включає вертикальні і горизонтальні компоненти індивідуалізму – колективізму, є статистично найкращою. Встановлено, що валідність і надійність україномовної версії опитувальника перебувають на статистично прийнятному рівні. Використання популярного опитувальника Сінгеліса та ін., адаптованого до використання в Україні, допоможе заповнити прогалини в етнометричних дослідженнях в Україні і розширить коло його застосування у крос-культурних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пилипенко А.Н. Украинская ментальность в координатах исследовательской программы Г. Хофстеда / А.Н. Пилипенко, Н.И. Литвиненко // *Економічний вісник*. – 2015. – № 2. – С. 9–19.
2. Шестаковський О. Де пролягають культурні відмінності між регіонами? Досвід застосування методології Г. Хофстеде в Україні / О. Шестаковський // *Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914–2014* : тези доп. – К., 2014. – С. 224–226.
3. Bobbio A. Horizontal and vertical individualism and collectivism: an Italian adaptation of Singelis et al.'s scale and

its relations with conflict management and leadership styles / A. Bobbio, M. Sarrica. – *TPM*. – 2009. – Vol. 16. – P. 209–226.

4. Borysenko L.H. Ukrainian culture: individualism or collectivism? / L.H. Borysenko // *Frontier problems of modern psychology*. – Kherson, 2016. – P. 59–63.

5. Buchanan T. Using the internet for psychological research: personality testing on the world wide web / T. Buchanan, J.L. Smith // *British Journal of Psychology*. – 1999. – Vol. 90. – No. 1. – P. 125–144.

6. Cozma I. How are individualism and collectivism measured / I. Cozma // *Romanian Journal of Applied Psychology*. – 2011. – Vol. 13. – No. 1. – P. 11–17.

7. Gosling S.D. Should we trust web-based studies? a comparative analysis of six preconceptions about internet questionnaires. / S.D. Gosling, S. Vazire, S. Srivastava, O.P. John // *American Psychologist*. – 2004. – Vol. 59. – No. 2. – P. 93–104.

8. Gouveia V.V. The horizontal and vertical attributes of individualism and collectivism in a Spanish population / V.V. Gouveia, M. Clemente, P. Espinosa // *The Journal of Social Psychology*. – 2003. – Vol. 143. – No. 1. – P. 43–63.

9. Hofstede G.H. Culture's consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations / G.H. Hofstede. – Thousand Oaks, CA : Sage, 2003. – 622 p.

10. Hoyle R.H. The structural equation modelling approach: basic concepts and fundamental issues / R.H. Hoyle // *Structural equation modelling: concepts, issues, and applications* / R.H. Hoyle (ed.). – Thousand Oaks, CA : Sage, 1995. – P. 1–15.

11. Hu L. Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives / L. Hu, P.M. Bentler // *Structural equation modeling*. – 1999. – Vol. 6. – No. 1. – P. 1–55.

12. Kimmelmeier M. Greater self-enhancement in Western than Eastern Ukraine, but failure to replicate the Muhammad Ali effect / M. Kimmelmeier, O. Malanchuk // *International Journal of Psychology*. – 2016. – Vol. 51. – No. 1. – P. 78–82.

13. Lee W.N. The role of horizontal and vertical individualism and collectivism in online consumers' responses toward persuasive communication on the Web / W.N. Lee, S.M. Choi // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – 2005. – Vol. 11. – No 1. – P. 317–336.

14. Mullen E. Comparing Americans' and Ukrainians' allocations of public assistance the role of affective reactions in helping behavior / E. Mullen, L.J. Skitka // *Journal of cross-cultural psychology*. – 2009. – Vol. 40. – No. 2. – P. 301–318.

15. Nelson M.R. Horizontal and vertical individualism and achievement values a multimethod examination of Denmark and the United States / M.R. Nelson, S. Shavitt // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2002. – Vol. 33. – No. 5. – P. 439–458.

16. Oyserman D. Rethinking individualism and collectivism: evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. / D. Oyserman, H.M. Coon, M. Kimmelmeier // *Psychological bulletin*. – 2002. – Vol. 128. – No. 1. – P. 3–72.

17. Robert C. An empirical analysis of measurement equivalence with the indcol measure of individualism and collectivism: implications for valid cross-cultural inference / C. Robert, W.C. Lee, K.-Y. Chan // *Personnel Psychology*. – 2006. – Vol. 59. – No. 1. – P. 65–99.

18. Rosseel Y. lavaan: an R package for structural equation modeling / Y. Rosseel // *Journal of Statistical Software*. – 2012. – Vol. 48. – No. 2. – P. 1–36.
19. Schmitt T.A. Current methodological considerations in exploratory and confirmatory factor analysis / T.A. Schmitt // *Journal of Psychoeducational Assessment*. – 2011. – Vol. 29. – No. 4. – P. 304–321.
20. Shafiro M. V. Ukrainian and US American females differences in individualism/collectivism and gender attitudes / M.V. Shafiro, M.J. Himelein, D.L. Best // *Journal of cross-cultural Psychology*. – 2001. – Vol. 34. – No. 3. – P. 297–303.
21. Singelis T.M. The measurement of independent and interdependent self-construals / T.M. Singelis // *Personality and social psychology bulletin*. – 1994. – Vol. 20. – No. 5. – P. 580–591.
22. Singelis T.M. Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: a theoretical and measurement refinement / T.M. Singelis, H.C. Triandis, D.P. Bhawuk, M.J. Gelfand // *Cross-cultural research*. – 1995. – Vol. 29. – No. 3. – P. 240–275.
23. Spector P.E. Do national levels of individualism and internal locus of control relate to well-being: an ecological level international study / P.E. Spector, C.L. Cooper, J.I. Sanchez [et al] // *Journal of organizational behavior*. – 2001. – Vol. 22. – No. 8. – P. 815–832.
24. Spector P.E. An international study of the psychometric properties of the Hofstede Values Survey Module 1994: a comparison of individual and country/province level results / P.E. Spector, C.L. Cooper, K. Sparks // *Applied psychology*. – 2001. – Vol. 50. – No. 2. – P. 269–281.
25. Temirbekova Zh. Work related values: a comparison of four post-soviet countries / Z. Temirbekova, Y.V. Latov, N.V. Latova, Z. Temirbekov // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – No. 109. – P. 794–798.
26. Triandis H.C. Collectivism and individualism as cultural syndromes / H.C. Triandis // *Cross-cultural research*. – 1993. – Vol. 27. – No. 3–4. – P. 155–180.
27. Triandis H.C. *Culture and social behavior* / H.C. Triandis. – McGraw-Hill Book Company, 1994. – 330 p.

УДК 159.938

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНИХ КЕРІВНИКІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Волошина Н.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології
Запорізький національний технічний університет

Бондар І.В., психолог,

Шакіб О.В., магістр психології
Запорізький національний технічний університет

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження ціннісних орієнтацій особистості, розглянуто їх ієрархію у сучасних керівників. На підбірках керівників і підлеглих працівників установлено соціально-демографічні чинники їхніх ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера особистості, ціннісні орієнтації, сучасні керівники.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию ценностных ориентаций личности, рассмотрена их иерархия у руководителей. На подвыборках руководителей и подчинённых выявлены социально-демографические факторы, влияющие на ценностное самоопределение руководителей.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера личности, ценностные ориентации, современные руководители.

Voloshyna N.V., Bondar I.V., Shakib O.V. THE VALUE ORIENTATIONS OF THE LEADERS UNDER THE CIRCUMSTANCES OF THE TRANSFORMATION OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article deals with the analysis of value orientations in different scientific approaches, the consideration of the leaders' value orientations hierarchy. Testing the subsamples of the leaders and the subordinates, there have been defined the social-demographic factors influencing to the value orientations of the leaders.

Key words: valuable and sense sphere of personality, value orientations, modern leaders.

Постановка проблеми. Нині зроблено багато спроб описати властивості і складові частини ціннісних орієнтацій керівників. Так, основними характеристиками професійної психологічної свідомості, на думку О.Е. Сапогової, є: гнучкість, інтуїтивність, діалогічність, герменевтичність, полісемантичність, екологічність, екзистенціальність, креативність, символічність тощо. У структурі професійної свідомості головне місце посідають професійні смисли і цінності.

Основною характеристикою сучасного керівника є не стільки наявність необхідних теоретичних знань і сформованість технічних прийомів і вмій, а розвиненість смислової сфери, котра включає як професійні смисли (особистісне професійне знання, професійне ставлення до підлеглого, професійні ідеали, норми та цінності, смислотвірні мотиви професійної діяльності), так і розвинену особистісну і професійну рефлексію.

Смисл життя може розглядатись як цінність гранично високого порядку. По-перше, це професійний смисл життя, що містить уявлення про смисл людського буття, про призначення людини. По-друге, це смисл життя професіонала. Цей аспект стосується смислу власного життя (сім'я, професія).

Усвідомлення смислу власного життя і граничних категорій професійної діяльності є,

таким чином, необхідним компонентом професійної підготовки сучасного керівника. Те, якому образу людини збирається служити керівник, які ціннісні орієнтації він приймає, визначає майбутнє самої професійної діяльності. Тому ми вважаємо, що докладний розгляд ціннісних орієнтацій сучасних українських керівників дозволить побачити основні цінності керівників у сучасному суспільстві, що трансформується, а також виявити соціально-демографічні чинники, що впливають на ціннісне самовизначення керівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині процес соціалізації молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. У виробничому колективі це засвідчують різноманітні моделі самореалізації. Для багатьох керівників основними цінностями є такі: знайти себе в житті, бути «людиною», досягти матеріального достатку тощо.

Проблема ціннісних орієнтацій сучасного керівника є актуальною з огляду на вагомі проблеми суспільства, що трансформується. У сучасних дослідженнях не висвітлено тему ціннісних орієнтацій керівників в Україні в умовах як політичної, так і соціально-економічної кризи в країні.

Із сучасної української соціологічної літератури найобґрунтованішим є визначення цінніс-

них орієнтацій, сформульоване В.Є. Хмелько. Виходячи з диспозиційної концепції В.О. Ядова, ціннісні орієнтації автор називає «особистісними орієнтаціями стосовно цінностей загальнолюдських, національних, класових, професійних тощо» [2, с. 205]. Російський психолог С.С. Бубнова виокремлює три ієрархічні рівні в системі ціннісних орієнтацій особи. До першого рівня вона зараховує абстрактні, найбільш узагальнені духовні, соціальні й матеріальні цінності. Духовні цінності, у свою чергу, диференціюються на пізнавальні, естетичні, гуманістичні та інші, соціальні – на цінності соціальної поваги, соціальних досягнень, соціальної активності тощо. Другий рівень, із позиції автора, – це цінності, що закріплюються у життєдіяльності та проявляються як властивості особи, а третій – характерні способи поведінки особи як засоби реалізації і закріплення цінностей-властивостей.

Для опису психології особистості відомий сучасний український психолог І.Д. Бех використовує поняття «особистісні цінності», що відображає факт включення суб'єкта у соціальні зв'язки, і трактує людину як соціокультурну реальність. Поняття «особистісні цінності» пов'язується з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а значить, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо. Далі автор відзначає, що вони є унормованими утвореннями, як приписи чи заборони, котрі задають повинну, необхідну чи бажану поведінку, або у вигляді ідеалу, зразка для наслідування. Виходячи із цілей психології виховання, І.Д. Бех пропонує під особистісними цінностями людини розуміти усвідомлені смислові утворення особистості й пояснює сутність особистісного смислу.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення особливостей ціннісних орієнтацій сучасних керівників в українському соціумі. Гіпотези дослідження: 1) у керівників переважають конкретні й індивідуально-орієнтовані цінності, а також цінності «справи» та «самоствердження»; 2) ціннісне самовизначення сучасних керівників залежить від їхнього віку, статі, стажу роботи та сімейного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ціннісні орієнтації керівників формуються у процесі соціалізації під час засвоєння нових знань і соціально-психологічного досвіду, проявляються у їхньому спілкуванні та діяльності, реалізуються у процесі життєдіяльності на основі індивідуального досвіду. Конкретні ціннісні орієнтації або набувають особистісного сенсу, або витісняються як такі, що не забезпечують успішного функціонування особистості у соціумі. Зміни в суспільстві певним чином позначаються на свідомості фахівців-керівників, зумовлюючи зміни в сис-

темі їх ціннісних орієнтацій. Чинники ціннісних орієнтацій фахівців досить різноманітні: соціально-психологічний клімат у виробничому колективі, родинне оточення із його традиціями, релігійні переконання, комплекс соціально-демографічних чинників.

Зміна ціннісних орієнтацій є досить болісним процесом, знання його закономірностей і виявлення основних чинників ціннісних орієнтацій керівників може сприяти виявленню особливостей впливу на сучасного керівника з метою запобігання соціальній напруженості у нинішньому суспільстві.

Як правило, сформувавши свою ціннісну картину світу, людина зберігає її незмінною упродовж усього життя [1]. Формується вона переважно на етапі соціалізації індивіда, що передує періоду зрілості. Надалі система цінностей людини змінюється лише в кризові періоди [5]. Це стосується здебільшого структури цінностей і відображає зміни пріоритетів, унаслідок чого одні цінності стають більш значущими, а інші поступаються їм місцем.

У суспільствах, що трансформуються, ця система не спрацьовує, оскільки суттєві зміни в суспільній системі цінностей породжують для більшості людей нагальну потребу прийняти нові орієнтири, перебудувати особистісну систему цінностей. Це безпосередньо стосується і сучасного керівника, який намагається досягти взаєморозуміння у відносинах.

Для вирішення емпіричних завдань нашого дослідження і підтвердження чи спростування гіпотез було застосовано методику вивчення ціннісних орієнтацій, розроблену американським дослідником Рокичем. У дослідженні взяли участь 80 осіб, із них 30 осіб – керівники різного рівня, та 50 – підлеглі працівники. У віці до 35 років – 18,8% досліджуваних, 36–45 років – 43,8%, 46–55 років – 31,3%, 56–65 років – 6,3%; із них жіночої статі – 41,3%, чоловічої – 58,7%, серед яких 37,5% – неодружені/незаміжні, 62,5% – одружені/заміжні; зі стажем роботи до 5 років – 20,0%, від 6 до 10 років – 25,0%, понад 10 років – 55,0% досліджуваних.

За результатами дослідження, найбільш важливими термінальними цінностями (ТЦ) керівників виявилися переважно конкретні та індивідуально-орієнтовані цінності: активне діяльне життя (повнота та емоційне насичення життя), життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, життєвий досвід), здоров'я (фізичне і психічне), цікава робота, краса природи та мистецтва (переживання прекрасного у природі й у мистецтві), любов (духовна і фізична близькість із коханою людиною).

Найменш важливі термінальні цінності керівників (ТЦ) переважно абстрактні та орієнтовані на інших людей – творчість (можливість творчої діяльності), свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках), щастя

інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства загалом), щасливе сімейне життя, розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків), пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток).

Найбільш вагомими інструментальними цінностями (ІЦ) керівників виявилися переважно цінності «справи» і «самоствердження»: вихованість (гарні манери), ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі), чуйність (дбайливість), акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, лад у справах, високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання), непримиренність до недоліків у собі та інших.

Найменш вагомі інструментальні цінності (ІЦ) керівників – етичні та пізнавальні: самоконтроль (стриманість, самодисципліна), незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче), раціоналізм (уміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення), життєрадісність (почуття гумору), відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово), освіченість (широта знань, висока загальна культура).

Щодо соціально-демографічних чинників ціннісного самовизначення керівників у нашому дослідженні виявлено статистично значущі відмінності у ціннісному самовизначенні керівників залежно від статі, віку, стажу роботи, сімейного стану (див. табл. 1–4).

За допомогою критерія U Манна-Уїтні встановлено, що для жінок-керівників більш важливими порівняно з чоловіками є такі цінності: життєва мудрість, продуктивне життя, сміливість у відстоюванні думки, чуйність (дбайливість). Для керівників чоловічої статі більш важливими цінностями виявилися розвиток, творчість, терпимість (див. табл. 1).

За допомогою критерія Краскела-Уоллеса встановлено, що молодші керівники (до 45 років) більше цінують здоров'я, ніж старші (46–55 років). Ті, кому до 35 років, порівняно із старшими за 35 років більше цінують матеріально забезпечене життя, щастя інших і менше цінують цікаву роботу, щасливе сімейне життя, чесність (правдивість, щирість) (див. табл. 2).

Для одружених/заміжніх керівників більш важливі (порівняно з неодруженими/незаміжніми) такі цінності: суспільне визнання, вихованість (гарні манери). Для неодружених/незаміжніх керівників більш важливими цінностями є свобода, раціоналізм, ефективність у справах (див. табл. 3). Ті, хто мають малий стаж роботи (до 10 років), більше цінують незалежність (самостійність, рішучість) і менше щасливе сімейне життя, чесність (правдивість, щирість), ніж їхні більш досвідчені колеги. Ті, хто пропрацював на керівній посаді до 5 років, менше цінують цікаву роботу (табл. 4).

Отже, загалом чинниками ціннісного вибору керівників є їхня стать і вік, при цьому стать впливає на термінальні й інструментальні цінності, а вік – переважно на інструментальні цінності.

Таблиця 1

Відмінності у ціннісному самовизначенні керівників залежно від їх статі

Цінності	Стать (ранг, групова Ме)		Статистика U	Z	Асимпт. знач. (2-сторон.)
	чол.	жін.			
життєва мудрість	10,3	6,3	69,000	-1,658	0,097
продуктивне життя	12,5	8,0	60,500	-2,017	0,044
розвиток	5,0	11,0	47,500	-2,576	0,010
творчість	10,5	14,7	68,500	-1,700	0,089
сміливість у відстоюванні думки, поглядів	14,6	8,5	59,000	-2,082	0,037
терпимість	5,7	13,2	54,000	-2,296	0,022
чуйність (дбайливість)	10,0	6,1	68,000	-1,799	0,072

Таблиця 2

Відмінності у ціннісному самовизначенні керівників за віком

Цінності	Вік (ранг, групова Ме)			Критерій Краскела-Уоллеса		
	до 35 років	36–45 років	46–55 років	Хі-квадрат	ст. св.	Асимпт. знач.
здоров'я (фізичне і психічне)	7,2	5,8	11,0	5,823	2	0,054
цікава робота	12,0	9,0	3,0	6,363	2	0,042
матеріально забезпечене життя	5,7	11,2	11,3	7,393	2	0,025
щасливе сімейне життя	14,7	13,3	8,5	5,255	2	0,072
щастя інших	4,4	14,3	14,5	8,596	2	0,014
чесність (правдивість, щирість)	15,0	10,0	5,0	7,089	2	0,029

Рис. 1. Середній ранг термінальних цінностей керівників і підлеглих

Таблиця 3

Відмінності у ціннісному самовизначенні керівників щодо їх сімейного стану

Цінності	Сімейний стан (ранг, групова Me)		Статистика U	Z	Асимпт. знач. (2-сторон.)
	одруж./заміж.	неодруж./незаміж.			
суспільне визнання	9,6	11,3	62,500	-1,664	0,096
свобода	14,5	9,3	58,500	-1,840	0,066
вихованість (гарні манери)	4,6	9,2	45,500	-2,412	0,016
раціоналізм	13,3	7,3	32,500	-2,980	0,003
ефективність у справах	7,9	4,7	53,000	-2,092	0,036

Таблиця 4

Відмінності у ціннісному самовизначенні керівників за стажем

Цінності	Стаж (ранг, групова Me)			Критерій Краскела-Уоллеса		
	5 років	10 років	10+ років	Хі-квадрат	ст. св.	Асимпт. знач.
цікава робота	16,0	4,7	8,0	7,571	2	0,023
щасливе сімейне життя	15,5	15,0	9,2	5,727	2	0,057
незалежність (самостійність, рішучість)	6,3	8,0	15,3	12,531	2	0,002
чесність (правдивість, щирість)	16,0	9,3	7,3	5,443	2	0,066

Зіставивши досліджувану групу керівників із групою підлеглих за мірою виявлення у них ТЦ та ІЦ (див. рис. 1–2), ми встановили (за критерієм U Манна-Уїтні), що статистично значимо вони відрізняються лише за 5 із 36 цінностей.

Загалом для керівників порівняно з підлеглими більш значущими є «розвиток», «чесність (правдивість, щирість)», а для підлеглих – більш важливі «краса природи і мистецтва», «акуратність (охайність)», «незалежність (самостійність, рішучість)».

Наступним кроком ми порівняли досліджувану групу керівників із групою підлеглих за мірою прояву в них ТЦ та ІЦ (за U критерієм Манна-Уїтні) в кожній із соціально-демографічних підгруп досліджуваних.

Керівники чоловічої статі, на відміну від підлеглих чоловіків, більше цінують творчість, терпимість (толерантність), чесність (правди-

вість, щирість) і менше цінують незалежність (самостійність, рішучість) (рис. 1).

Керівники жіночої статі, на відміну від підлеглих жінок, більше цінують чесність (правдивість, щирість) і менше цінують розвиток і незалежність (самостійність, рішучість) (рис. 2).

Керівники у віці до 35 років, на відміну від підлеглих того ж віку, більше цінують щастя інших і менше цінують красу природи і мистецтва, щасливе сімейне життя, ретельність (дисциплінованість). А керівники у віці 36–45 років, на відміну від підлеглих того ж віку, більше цінують продуктивне життя і менше цінують чуйність (дбайливість).

Керівники у віці 46–55 років, на відміну від підлеглих того ж віку, більше цінують цікаву роботу, щасливе сімейне життя, чесність (правдивість, щирість) і менше цінують матеріально забезпечене життя, акуратність (охайність), незалежність (самостійність, рі-

Рис. 2. Середній ранг інструментальних цінностей керівників і підлеглих

шучість), непримиренність до недоліків, раціоналізм.

Неодружені/незаміжні керівники порівняно з неодруженими/незаміжніми підлеглими більше цінують ефективність у справах, тверду волю, чесність (правдивість, щирість) і менше цінують акуратність (охайність), незалежність (самостійність, рішучість), непримиренність до недоліків. Одружені/заміжні керівники порівняно з одруженими/заміжніми підлеглими більше цінують чесність (правдивість, щирість) і менше цінують розвиток та незалежність (самостійність, рішучість).

Керівники, що мають стаж роботи 5–10 років, порівняно з підлеглими з таким самим стажем більше цінують здоров'я, ретельність (дисциплінованість), чесність (правдивість, щирість) і менше цінують чуйність (дбайливість).

Керівники, що мають стаж роботи понад 10 років, порівняно з підлеглими з таким самим стажем більше цінують широту поглядів, чесність (правдивість, щирість), ефективність у справах і менше цінують красу природи і мистецтва, акуратність (охайність), незалежність (самостійність, рішучість), ретельність (дисциплінованість).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, жодних статистично значущих відмінностей за статтю, віком, сімейним станом і стажем роботи між підвбірками «керівники» та «підлегли» нами не виявлено (за критерієм Пірсона χ^2 -квадрат).

Таким чином, за результатами дослідження найважливішими термінальними цінностями керівників виявилися конкретні та індивідуально-орієнтовані цінності, а найбільш вагомими інструментальними цінностями керівників – переважно цінності «справи» і «самоствердження».

Також у нашому дослідженні встановлено, що керівники і підлегли в сучасному суспільстві не мають суттєвих відмінностей у їх ціннісних орієнтаціях.

Виявлено, що на ціннісне самовизначення керівників у сучасних реаліях українського суспільства впливають вік керівників та їх стать. Стаж роботи і сімейний стан керівників не мають впливу на їхні ціннісні орієнтації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочелюк В.Й. Вивчення ціннісних орієнтацій особистості / В.Й. Бочелюк // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження: тези XVII Міжнар. конфер. молодих науковців (м. Київ, 3 квіт. 2015 р.) / за ред. І.В. Данилюка, І.В. Ващенко. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2015. – С. 21–24.
2. Волошина Н.В. Ціннісні орієнтації в структурі особистості / Н.В. Волошина // Психологічні основи розвитку особистості: [монографія] / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. М.А. Дергач, Н.В. Волошиної. – Запоріжжя: Просвіта, 2017. – С. 189–208.
3. Гаврилук В.В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) / В.В. Гаврилук, Н.А. Трикоз // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 96–105.
4. Мусаелян О.М. Смысловиттєві орієнтації та особливості їх впливу на схильність до аутоагресивної поведінки студентської молоді / О.М. Мусаелян // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 2. – Херсон: ХДУ, 2016. – С. 68–75.
5. Парыгин Б.Д. Изучение ценностных ориентаций личности / Б.Д. Парыгин // Проблемы личности. – М., 2005. – С. 140–149.
6. Szacki J. Historia myśli socjologicznej / J. Szacki. – Warszawa: PWN, 1983. – 228 s.

УДК 159.923

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СМИСЛОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ МЕХАНІЗМИ

Гайдук Г.А., аспірант

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Презентований матеріал присвячено теоретичному огляду смислової регуляції особистості та її механізмів. Методологічні межі дослідження смислової регуляції актуалізують питання її емпіричної конкретизації, повноцінна реалізація якої можлива за умови методологічної рефлексії проблеми смислової регуляції особистості. Огляд основних видів, функцій та форм смислової регуляції особистості, її механізмів є своєрідною спробою узагальнення і систематизації теоретичних положень щодо інтерпретації смислової регуляції особистості.

Ключові слова: *особистість, смисл, смисловий підхід, смислова регуляція, механізми смислової регуляції.*

Презентованный материал посвящен теоретическому обзору смысловой регуляции личности и ее механизмов. Методологические пределы исследования смысловой регуляции актуализируют вопрос ее эмпирической конкретизации, полноценная реализация которой возможна при условии методологической рефлексии проблемы смысловой регуляции личности. Обзор основных видов, функций и форм смысловой регуляции личности, ее механизмов является своеобразной попыткой обобщения и систематизации теоретических положений относительно интерпретации смысловой регуляции личности.

Ключевые слова: *личность, смысл, смысловой подход, смысловая регуляция, механизмы смысловой регуляции.*

Hayduk H.A. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SEMANTIC REGULATION OF PERSONALITY AND ITS MECHANISMS

The presented material is devoted to theoretical review of semantic regulation of personality and its mechanisms. The methodological boundaries of the research of semantic regulation actualize the issues of its empirical concretization, the full realization of which is possible in case of the methodological reflection of the problem of semantic regulation of personality. An overview of the main types, functions and forms of semantic regulation of personality and its mechanisms is a kind of attempt to generalize and systematize the theoretical positions on the interpretation of semantic regulation of the individual.

Key words: *personality, sense, semantic approach, semantic regulation mechanisms of semantic regulation.*

Постановка проблеми. Вивчення смислової регуляції особистості та її механізмів на сучасному етапі розвитку суспільства набуває великого значення, адже на основі смислу можна визначити, які механізми впливають на перебіг психічних процесів, поведінку та діяльність особистості. Також теоретичний огляд цієї проблеми може бути основою для вивчення мотивації особистості.

Постановка завдання. Метою статті є огляд теоретичних підходів до розуміння смислової регуляції особистості, розгляд її механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему смислів та життєвих орієнтацій досліджували Б.Г. Ананьев, К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Б.С. Бартусь, Б.В. Зейгарник, К.В. Карпинський, О.М. Леонтьев, Д.О. Леонтьев, С.Л. Рубінштейн та ін. Так, смисл визначається як універсальний базовий механізм свідомості і поведінки людини, основа її особистості. Смисл людини розглядається як різновид життєвої задачі, спосіб упорядкування свідомості, інтерпретація світу і життя загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку формування психіки людини

смисловий зміст забезпечував існування людської істоти, це був рівень біологічно зумовлених смислів, які з'являються на основі чуттів і забезпечують роботу всього організму у вигляді реакції на вплив навколишнього середовища.

На думку А.В. Серого, смисли – це своєрідний будівельний матеріал, на підґрунті якого виникає відчуття реальності [11]. О.М. Леонтьев визначав такі біологічні смисли, як «смисли у собі», головною характеристикою яких є неконстантність. Це первинна фаза їх розвитку: «...перетворення інстинктивного смислу у свідомий смисл – перетворення інстинктивної діяльності у свідому діяльність» [7, с. 209]. На такому рівні смисли зумовлюють первісне відокремлення «Я» від «не Я».

Як зазначив Б.Ф. Поршнев, із розвитком суспільства та включенням людини в нього зміст самого смислу як запоруки виживання розширився за рахунок зусиль людини і її впливу на навколишнє середовище. Смисл як принцип виживання поступився місцем більш складному психічному явищу – смислу як засобу задоволення потреб людини.

Сучасний період збагачення природи смислу пов'язаний із розвитком знакової культури,

тобто з уживанням знака, також і вербального, для фіксації об'єктів реальності у свідомості. Як результат, мислення поповнилося перспективою передавати тонкощі контексту, хоча водночас втратило силу доказовості [10]. Проте, як указує Н.В. Чепелева, саме означування дійсності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не лише продумувати, осягати те, що відбувається, розбирати та пізнавати ті чи інші події, а й упорядковувати їх, продукуючи для себе нову психічну дійсність, нову мудрість [12, с. 11–16]. Як результат, смисли набули особистий характер і стали власне особистісними. Тобто з вивченням людиною мови смисли постали як усталені особистісні утворення, які опосередковують усю життєдіяльність людини, головне призначення яких полягає в інтеграції людини в нові умови громадського життя.

Людина з її системою смислової регуляції є найпізнішим, але важливим психічним творінням в антропогенезі, тому що розвиток особистості розкрив проблему сутності людини. Особистість – це те, що вирізняє людину як суб'єкт діяльності від тварин та новонароджених індивідів. Необхідність у цьому утворенні постала тоді, коли індивід від'єднався від роду для самостійного виконання діяльності. До цього моменту справжнім суб'єктом діяльності був рід, громада, а окремий індивід – лише часткою колективного суб'єкта, реалізатором його волі. Тобто несамостійність індивіда існувала об'єктивно у неможливості життя поза своїм родом, поза відведеною йому племенем функцією, а суб'єктивно – у вигляді злиття індивідуальної та суспільної свідомості. Збіг значення і смислу, який становив на той час, на думку О.М. Леонтьєва, «головну особливість первісної свідомості», пояснюється, зокрема, однаковістю ставлення «учасників колективної праці до умов і засобів виробництва». Унаслідок цього і світ «відображався однаково як у системі мовленнєвих значень, яка утворює свідомість колективу, так і у свідомості окремих індивідів – у формі тих самих значень» [4, с. 203].

Якщо як регулятор діяльності використати поняття смислового утворення, то можна буде вважати, що їх певна кількість первісно зберігалася родом у культурній усупільненій формі у вигляді первісних світоглядних систем. Ці світоглядні системи постачали колективному суб'єкту смислове обґрунтування життєдіяльності та накопичували його сукупний досвід. Як стверджує К.В. Карпинський [4], інтеріоризація колективного фонду смислових утворень, вироблених родом, започаткувала процес персоналізації індивіда та персоналізації суспільних відносин, у яких він брав участь. Точкою антропогенезу, в якій відбулося віддособлення індивідуального суб'єкта від ко-

лективного суб'єкта, був момент зародження особистісно-смислових форм психічного відображення та регуляції. Із цього моменту людина і стала індивідуальним носієм ідеальних особистісно-смислових форм діяльності. Це зумовило становлення індивіда особистістю, а отже, суб'єктом діяльності [1].

Сучасна людина, звичайно, дуже відрізняється від людини родового суспільства. Але в будь-яку історичну епоху соціально детермінована система діяльностей, у яку включається людина, створювала систему певних норм, вимог та правил. У межах цієї системи всередині кожної із діяльностей до людини висувалися вимоги як до соціального індивіда, тобто від неї очікувалась здібність до набуття навичок та знань, які зроблять можливою її участь у цих діяльностях. Громадське життя підкоряло організмичну інтеграцію індивіда соціально-нормативній інтеграції його дій, думок, бажань. У більшості ситуацій протягом усього свого життя особистість вимушена була поводити себе саме як соціальна особа, тобто діяти за певним прикладом, за визначеною технологією. Цього виду інтеграції було б досить, якби кожний індивід реалізовував одне-єдине життєве відношення, брав би участь в одній-єдиній роботі, в якій займав би тільки одне певне положення. Проте суспільство формує перед людиною набір різних перспектив і потребує стабільних сучасних рішень. Реалізуючи ці перспективи, повсякчас утілюючи буденні вибори, індивід втягується в усілякі системи зв'язків, які неодмінно переплітаються. Уже сам вибір із низки перспектив потребує відмови від чого-небудь заради чогось іншого, більш важливого та значущого, тобто постає необхідність стабільних смислових виборів.

У цьому контексті Д.О. Леонтьєв зазначає, що із проблемою смислового вибору людина зіштовхується тоді, коли критерії для порівняння альтернатив первісно не задані і людині самій доводиться їх конструювати. Тобто смисловий вибір має місце тоді, коли особа зобов'язана відшукати загальні засади для співставлення несхожих альтернатив і схарактеризувати критерії їх оцінки, за причетністю до яких альтернативи набирають того чи іншого смислу. Тобто перед особистістю стоїть «задача на смисл», задача виявлення особистого смислу кожної з альтернатив та локалізації її у своїй життєдіяльності [8, с. 97–110].

Особистість як суб'єкт діяльності володіє та розпоряджається діяльністю загалом, а не якоюсь її частиною чи ланкою. Це пов'язано з тим, що на особистісному рівні розвивається принципово новий апарат психічного відображення і регуляції. Таким новоутворенням особистісного рівня буття і є смислова регуляція [9].

Зазначимо, що поняття «регуляція» у психологію введено П. Жане, яке він пов'язав з організацією особистості [2, с. 139]. На його думку, існує сім рівнів регуляції, вищий із яких посідає система внутрішніх вимог, що перетворюють людину в активного діяча. Кожному рівневі регуляції відповідає певний рівень усвідомлення. Тому, коли розглядається порушення поведінки, то воно представляється результатом зміщення вищих рівнів регуляції у вигляді сильних переживань, що травмують. П. Жане підкреслює значення смислових механізмів регуляції у подоланні таких переживань – зняття фіксації на переживаннях відбувається у результаті зміни його значення для індивіда [2, с. 139].

Свій подальший розвиток проблема регуляції отримала у психологічних школах психоаналізу, гуманістичної психології та гештальт-психології. Зокрема, у психоаналізі З. Фрейда Его людини розглядалось як та інстанція, яка регулює поведінку, підкоряючись принципу реальності, на відміну від принципу задоволення. А саме нею виконувалися такі функції, як регуляція потягів, їх опосередкування, усвідомлення бажань, усвідомлення детермінованості своєї поведінки. Ідея Я як активного початку у житті людини представлена також і в індивідуальній психології А. Адлера. Ним введено поняття творчого Я як центру особистості, який створює мету, засоби її досягнення, будує індивідуальний стиль поведінки. Основними рушійними силами розвитку особистості А. Адлер вважав почуття неповноцінності і прагнення до неперевершеності, які актуалізують процес компенсації і надкомпенсації [2, с. 140]. Згідно з Г. Олпортом, особистість характеризується основними цілями, які є смислом життя людини, рушійними силами її поведінки, при цьому стійкі цілі підвищують опірність особистості несприятливим впливам і є умовою подолання перешкод. Здатність особистості до саморегуляції Г. Олпорт вважає властивістю вищого рівня мотивації.

У теорії поля К. Левіна регуляція поведінки здійснюється згідно з принципом теперішнього, тобто минуле і майбутнє може впливати на поведінку тією мірою, якою воно представлено у реальній ситуації індивіда через модель очікування – цінність. Життєвий простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з її психологічним оточенням, що супроводжується станом рівноваги. У разі, якщо ця рівновага порушується, то виникає напруженість відносин. Регуляція поведінки полягає у виникненні змін, які призвели б до встановлення балансу. Отже, основний смисл регуляції поведінки у концепції К. Левіна розкривається через чергування циклів виникнення напруженості та дій із її зняття.

На особливу увагу заслуговує гуманістична теорія К. Роджерса, де центральною ідеєю є уявлення про роль самосвідомості, самооцін-

ки у регуляції поведінки та розвитку особистості. Порушення регуляції поведінки, на думку К. Роджерса, є наслідком неузгодженості між самооцінкою та реальним життєвим досвідом людини, що проявляється у слабкій адаптованості до оточуючого світу, у тривожності і напрузі. Відтворення здатності регулювати свою поведінкою є наслідком зміни Я-концепції у процесі індириктивної психотерапії.

Проблема регуляції і саморегуляції у вітчизняній психології уперше поставлена Л.С. Виготським. Специфічно людський спосіб регуляції дослідник пов'язував зі створенням і використанням знакових психологічних знарядь, які визначив як «оволодіння процесами власної поведінки».

Складність проблеми смислової регуляції діяльності визначається фактом її подвійної детермінованості: з одного боку, особливості динаміки діяльності визначаються специфікою її об'єкта та предмета, а з іншого – той чи інший характер перебігу діяльності пов'язується із суб'єктом, який здійснює цю діяльність і задає напрям її реалізації, виходячи з наявних потреб, мотивів, установок, інтересів та цінностей. Виходячи із цього факту, розрізняють дві форми регуляції людської діяльності: *предметну* та *смилову*.

Регуляція першого типу спрямована на «налаштування» операціональних характеристик діяльності відповідно до предметних характеристик об'єкта. Регуляція другого типу пов'язана з установленням відповідності між цілями, засобами реалізації діяльності, мотивами, установками та цінностями суб'єкта, який реалізує цю діяльність. На думку В.П. Зінченка, у порядку внутрішньої регуляції визначеної діяльності предметна та смислова підсистеми об'єднані в єдине ціле, але центральну позицію у цій системі відіграє смислова регуляція, оскільки «поєднання окремих дій у цілісну, а отже, й ефективну діяльність забезпечується смислом» [3, с. 9].

Ураховуючи активуючий характер порядку усвідомленої регуляції діяльності, її повною мірою можна аналізувати як динамічну смислову систему суб'єкта. Як вказує Д.О. Леонтьєв, динамічна смислова система (ДСС) регуляції визначеної діяльності вибудовується одночасно з виникненням самої діяльності, мотив якої дозволяється аналізувати як системоутворюючий фактор ДСС. Мотивом є спонукання, яке переживається не суб'єктом, а зовнішнім об'єктом, який відповідає певній потребі (або водночас цілій низці потреб), на котрий спрямована діяльність загалом [9].

Смисловий порядок регуляції будь-якої певної діяльності реалізовує принаймні дві функції: 1) стабілізацію її протікання, збереження сталості діяльності до того часу, поки її мотив лишається у силі, тобто забезпечення «самозахисту»

діяльності від зовнішніх перепон; 2) забезпечення природного припинення діяльності, коли вона себе вичерпала, її мотив здійснився і позбувся своєї спонукальної сили, або штучного припинення діяльності в тих випадках, коли актуалізувались інші, більш виразні мотиви, що вимагають термінового виконання нової діяльності.

У процесі осмислення ситуаційних умов діяльності на базі смислових структур особистості вибудовуються динамічні смислові системи свідомості. Смислові системи свідомості є найбільш динамічними і пластичними серед усіх смислових систем, що допомагає суб'єкту оперативно уточнювати модель значущих умов, вести усвідомлений та осмислений контроль за поточними умовами ситуації. Крім того, процеси смислотворення, що відбуваються на рівні свідомості, у єдності з пізнавальними процесами дозволяють передбачати значущі умови діяльності у часовій перспективі. У свою чергу, динамічні смислові системи свідомості, оформлені у вигляді суб'єктивної моделі значущих умов, визначають програмування виконавчих дій. Відображення цих умов допомагає суб'єкту сформулювати програму, визначити оптимальний (на його погляд) спосіб досягнення мети.

У цьому аспекті О.О. Конопкін прямо вказує, що особистісний смисл умов детермінує прийняття і фіксацію певної програми діяльності [5]. Скомпонована суб'єктом програма дій із позицій смислового підходу є не чим іншим, як динамічною смисловою системою діяльності, яка складена з операціональних смислів окремих дій. Динамічні смислові структури діяльності «складаються усередині актуальної діяльності та регулюють її перебіг відповідно до вищих смислоутворюючих інстанцій, представлених у динамічній смисловій системі особистості» [9, с. 238].

Функції смислової регуляції діяльності найбільш проявляються під час оцінки результатів реалізації програми виконавчих дій. Якщо відкинути уявлення про смислову регуляцію, то стає неможливим встановлення походження і регуляторної сили критеріїв успіху-неуспіху діяльності, а також реконструювання самого процесу оцінювання результатів. Критерії успіху мають смислову природу, зберігаючи тісний зв'язок із смисловими структурами особистості. Майже будь-яка довільна діяльність регулюється із використанням не одного критерію, а складної їх системи, побудованої за принципом ієрархії, яка відповідає відносній значущості для суб'єкта окремих елементів і параметрів діяльності. В основі механізму оцінки лежать процеси співставлення досягнутого (фактичні результати діяльності) з належним (суб'єктивні критерії успіху) на предмет їх узгодженості або неузгодженості. Але для особистості індикатором успіху діяльно-

сті є не відповідність інформаційних моделей, а особистісний смисл результатів діяльності. Це є природним, тому що «приймає» результати діяльності не інформаційна модель (еталон успішності діяльності), а особистість, яка керує цією моделлю у своїй свідомості [4].

Таким чином, функції смислової регуляції діяльності у структурі системи усвідомленого її регулювання адекватно пояснюються за допомогою вивчення взаємопереходів динамічних смислових систем особистості, свідомості та діяльності.

Різні види динамічних смислових систем потребують участі різних механізмів, рівнів і логік психічної регуляції. Системний опис різноманітних логік психічної регуляції пропонує Д.О. Леонтьєв у створеній ним мультирегуляторній моделі особистості. Він виокремлює шість логік психічної регуляції: логіку задоволення потреб, логіку реагування на стимул, логіку схильності, логіку соціальної нормативності, логіку смислової необхідності і логіку вільного вибору [9]. На думку автора, перераховані логіки перебувають в ієрархічних зв'язках. Кожна регуляторна логіка чітко й однозначно пов'язана з певними зовнішніми або внутрішніми детермінуючими факторами. Логіка задоволення потреб – із потребами та потягами індивіда, логіка реагування на стимул – із набутими умовними рефлексамі, логіка схильності – із набутими в індивідуальному досвіді навичками, звичками і стереотипами, логіка соціальної нормативності – із соціальними приписами та очікуваннями до особистості. Усі ці детермінанти «конкурують» за домінуюче місце у системі психічної регуляції діяльності. Особистість як суб'єкт діяльності може здійснювати вибіркоче санкціонування тих чи інших детермінант за допомогою системи смислової регуляції. Це здійснюється завдяки так званій логіці смислової необхідності, яка забезпечується смисловими структурами особистості, субординує усі інші логіки. Реалізуючи логіку смислової необхідності, особистість функціонує як суб'єкт власної діяльності і суб'єкт її саморегуляції. Тут актуалізується доповнення, яке вніс О.М. Леонтьєв у принцип детермінізму: внутрішнє діє через зовнішнє і тим самим себе змінює та детермінує [6]. У контексті нашого дослідження розтлумачити цей принцип можна таким чином: особистість як система смислової регуляції діяльності визначає значущість тих чи інших детермінант, чим детермінує свою діяльність.

Отже, логіка смислової регуляції є панівною у системі регуляторних логік, що пов'язано з особливостями смислових структур особистості. Завдяки цьому особистість перетворюється на суб'єкт, який налагоджує не тільки діяльність, а й систему її психічної регуляції. Чи посяде та чи інша детермінанта своє місце в системі психічної регуляції діяльності – прямо визначається її смислом для особистості.

Таким чином, є усі підстави стверджувати, що смислова регуляція є провідним рівнем психічної регуляції діяльності. Помилково було б вважати, що кожний рівень системи психічної регуляції діяльності детермінує її по-своєму. Навпаки, всі рівні психічної регуляції працюють так, щоб максимально сприяти іншим рівням і, як результат, фасилітувати діяльність. Координує цю роботу рівнів саме смислова регуляція, яка зводить їх до єдиної динамічної системи. Тому особистість регулює діяльність за логікою смислової необхідності не в протиріччя і не всупереч іншим психічним регуляторам, а разом із ними.

Висновки з проведеного дослідження. Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що смислова регуляція діяльності – це система психічної регуляції, яка здійснюється смисловою сферою особистості і спрямована на виокремлення, презентацію та структурування суб'єктом своїх відносин зі світом у індивідуальній свідомості, а також на практичне підпорядкування активності суб'єкта стійкій структурі цих відносин. Визначальними у розумінні смислової регуляції є такі теоретичні моменти: 1) смислова регуляція відіграє головну роль у регуляції діяльності; 2) смислова регуляція реалізується смисловими структурами і смисловими процесами, систематизованими у смисловій сфері особистості, через що вона створює власне особистісний рівень психічної детермінації; 3) смислова регуляція розрахована на приведення діяльності у відповідність до стійкої сукупності життєвих зв'язків суб'єкта, а не об'єктивних зв'язків дійсності.

Теоретичний огляд цієї проблеми може бути основою для вивчення мотивації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М. : Ин-т практ. психологи ; НПО Модек, 1996. – 767 с.
2. Вірна Ж.П. Мотиваційно-смислова регуляція у професіоналізації психолога : [монографія] / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. ЛесіУкраїнки, 2003. – 320 с.
3. Зинченко В.П. Мысль и слово Густова Шпета: (возвращение из изгнания) / В.П. Зинченко. – М. : УРАО, 2000. – 208 с.
4. Карпинский К.В. Человек как субъект жизни / К.В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 280 с.
5. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Леонтьев А.Н. Философия психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 228 с.
8. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д.А. Леонтьев, Н.В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
9. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
10. Петровский В.А. Личность в психологии / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 509 с.
11. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – 186 с.
12. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду у контексті постнекласичної методологічної парадигми / Н.В. Чепелева // Проблеми сучасної психології / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 11–16.

УДК 159.925: 159.954

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОГО ПРОФІЛЮ КРЕАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Дереча А.А., старший викладач кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

У статті здійснено аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей структурного профілю креативності старшокласників за допомогою вербальної та образної батареї тесту креативності Е.П. Торренса.

Ключові слова: творчі здібності, дивергентне мислення, креативність, вікова динаміка, загальні показники вербальної та образної креативності, парціальні показники вербальної креативності (продуктивність, гнучкість, оригінальність), парціальні показники образної креативності (продуктивність, оригінальність, розробленість, опір замиканню).

В статтю осуществлен анализ результатов эмпирического исследования особенностей структурного профиля креативности старшеклассников с помощью вербальной и образной батареї теста креативности Э.П. Торренса.

Ключевые слова: творческие способности, дивергентное мышление, креативность, возрастная динамика, общие показатели вербальной и образной креативности, парциальные показатели вербальной креативности (беглость, гибкость, оригинальность), парциальные показатели образной креативности (беглость, оригинальность, разработанность, сопротивление замыканию).

Derecha A.A. FEATURES OF THE STRUCTURAL PROFILE OF CREATIVITY IN THE SENIOR SCHOOL AGE

In the article the analysis of results of empiric research of the structural features of the profile of creativity senior school age out by means of verbal and un verbal batteries of test of creativity of E.P. Torrensa.

Key words: creative capabilities, divergence thought, creativity, age-old dynamics, general indexes of verbal and un verbal creativity, partials' indexes of verbal creativity (productivity, flexibility, originality), partials' indexes of un verbal creativity (productivity, originality, worked out, resistance to shorting).

Постановка проблеми. Креативність – це одна з найважливіших загальнонаукових проблем, що досліджуються у наш час на філософському, культурологічному, педагогічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному рівнях. Сучасна ситуація вимагає від людини вміння швидко змінюватися, постійно рости й розвиватися, щоб бути затребуваною у суспільстві. Креативність дозволяє людині вдосконалюватись і не боятися нового, швидко адаптуватись до умов і вимог суспільства, що постійно змінюються. Вона створює сприятливі передумови для розвитку особистості загалом, сприяє її саморозкриттю та самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливого значення розвиток креативності набуває у підлітковому та юнацькому віці. У низці досліджень виявлено, що цей період посідає головне місце в розвитку креативності людини як час усвідомлення власної індивідуальності та її властивостей (Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв, В.І. Слободчиков, Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн та ін.). Окрім того, саме в старшому шкільному віці відбувається якісна перебудова всіх структур особистості, виникають та формуються нові психологічні утво-

рення. Завдяки природній гнучкості, активній відмові від стереотипів, прагненню старшокласника до самовдосконалення, становленню Я-образу ранній юнацький вік можна вважати разом із підлітковим одним із найбільш чутливих для розвитку креативності як особистісної якості.

Значний вклад у розвиток проблеми креативності внесли як вітчизняні (Д.Б. Богоявленська, Н.В. Гнатко, В.М. Дружинін, Л.Б. Ермолаєва-Томіна, В.М. Козленко, Н.С. Лейтес, О.О. Мелік-Пашаєв, В.О. Моляко, О.О. Музика, Я.О. Пономарьов, С.Л. Рубінштейн, В.А. Ромеєць та ін.), так і зарубіжні дослідники (Ф. Баррон, Дж. Гілфорд, А. Ротенберг, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Рензулі, Р. Стернберг, Е. Торренс, К. Хеллер та ін.).

Проблема креативності є однією із найбільш складних у сучасній психологічній науці. Це зумовлено насамперед тим, що до сьогодні немає єдиного підходу до розуміння цього феномена, єдиного напрямку його дослідження та програм розвитку. Науковий інтерес становить теоретичне й емпіричне дослідження особливостей структури креативності на різних етапах онтогенезу та чутливих періодів її розвитку.

Постановка завдання. Мета статті полягає у встановленні особливостей структурного профілю вербальної та образної креативності старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Англійський термін *creativity* перекладається як «здатність до творчості». Фундаторами теорії креативності вважають Дж. Гілфорда та Е.П. Торренса, які пов'язували цю особистісну якість із дивергентним мисленням, яке (на відміну від конвергентного) спрямоване на вирішення завдань, що допускають кілька нестандартних рішень, кілька правильних відповідей [1, с. 85].

Видатний сучасний психолог В.М. Дружинін, розглядаючи загальні підходи до проблеми творчих здібностей, виокремлює три основні. Один із них (А. Маслоу й А. Адлер, Р. Кеттелл і Г. Олпорт) полягає у запереченні існування творчих здібностей: інтелектуальна обдарованість є необхідною, але недостатньою умовою творчої активності; головну роль у творчості відіграють мотивація, цінності, особистісні риси (когнітивна обдарованість, чутливість до проблем, незалежність у невизначених і складних ситуаціях). Інші психологи (зокрема, Р. Айзенк) вважають, що високий рівень розвитку інтелекту припускає високий рівень творчих здібностей, і навпаки. Позиція Дж. Гілфорда й Е.П. Торренса полягає у твердженні, що творча здібність (креативність) є самостійною здібністю, незалежною від інтелекту. Між рівнем інтелекту й рівнем креативності є незначна кореляція. Е.П. Торренс запропонував «теорію інтелектуального порогу»: за IQ нижче 115–120 інтелект і креативність утворюють єдиний чинник; за IQ вище 120 творча здібність стає незалежною величиною, тобто «немає креативів із низьким інтелектом, але є інтелектуали з низькою креативністю» [2, с. 103].

Дж. Гілфорд у створенні концепції креативності взяв за основу свою кубоподібну модель структури інтелекту. Ця модель містить 120 різних інтелектуальних процесів, які зводяться до 15 чинників: п'ять операцій, чотири види змісту, шість типів продуктів розумової діяльності. Операції: пізнання, пам'ять, дивергентне продуктивне мислення, конвергентне мислення, оцінювання. Саме дивергентне мислення Дж. Гілфорд співвідносив із креативністю [3]. Д.Б. Богоявленська зазначає, що дивергентність постає як епіцентр теорії Дж. Гілфорда; із часом багато психологів почали розуміти креативність і дивергентне мислення як синоніми [1, с. 85]. Дж. Гілфорд виокремив такі основні параметри креативності: оригінальність (здатність продукувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді), семантична гнучкість (здатність виявити основну властивість об'єкта і запропонувати новий спосіб його використання), образна адаптивна гнучкість (здатність змінити форму стимулу так,

щоб побачити в ньому нові ознаки й можливості для використання), семантична спонтанна гнучкість (здатність продукувати різноманітні ідеї у нерегламентованій ситуації) [2, с. 104].

Для Е.П. Торренса [3] креативність – це здатність до загостреного сприйняття недоліків, пропусків у знаннях, елементів, яких бракує, дисгармонії тощо. Він запропонував модель креативності, яка містить у собі три чинники: швидкість (продуктивність), гнучкість, оригінальність; критерієм творчості є не якість результату, а характеристики й процеси, що активізують творчу продуктивність.

Сучасні дослідники наводять безліч варіантів визначень креативності в роботах зарубіжних психологів минулого століття. Так, Дж. Рензулі [3] розглядає креативність як особливості поведінки особистості, виражені в оригінальних засобах виробництва продукту, досягненнях вирішення проблеми, в нових підходах до проблеми з різних позицій. С.І. Медник [3] визначає креативність як процес переконструювання елементів у нових комбінаціях, які відповідають вимогам корисності й деяким спеціальним вимогам. Баррон [3] розглядає креативність як здатність додавати щось нове до наявного досвіду; М. Воллах [3] – як здатність породжувати оригінальні ідеї в умовах вирішення або порушення нових проблем; С. Тейлор [3] – як сукупність різних здібностей, кожна з яких може бути представлена певною мірою (виокремив 52 критерії обдарованості).

Е.П. Торренс розглядав креативність як якість, здатну до мінливості. Він уважав, що тестові завдання повинні бути спрямовані не на результат, а на процес творчості, увага дослідника має бути чутливою до кожної операції, що містить визначення творчості (сприйняття проблеми, пошук рішення, виникнення і формулювання гіпотез, їхня модифікація і знаходження результату).

Хоча Е.П. Торренс і вважав, що ідеальний тест повинен виявляти протікання усіх названих операцій, в реальності він обмежився адаптацією і переробкою для своїх досліджень методик Південнокаліфорнійського університету, а перенесення Дж. Гілфордом і Е.П. Торренсом (а також їхніми послідовниками) моделей інтелекту на вимірювання креативності «призвело до того, що тести креативності просто діагностують IQ, як і звичайні тести інтелекту» [2, с. 104].

Сучасна наука визнає, що концепція креативності як загальної здатності до творчості набула популярності після того, як були надруковані роботи Дж. Гілфорда, який вказав на принципову відмінність між двома типами розумових операцій: конвергентних і дивергентних. Проте існують критичні думки стосовно підходів Дж. Гілфорда до вивчення креативності. Д.Б. Богоявленська наводить

вислів президента Асоціації американських психологів Р. Стернберга 1997 року, який назвав модель структури інтелекту, яку створив Дж. Гілфорд, «структурою без фундаменту». Д.Б. Богоявленська зазначає: американські вчені вважали недоліком те, що Дж. Гілфорд зводив креативність до операцій, а це виводить особистість зі структури креативності. Г. Айзенк говорить про відсутність даних, що підтверджують валідність тестів креативності, але, проте, вважає: «ми не можемо визнати, що теорія Дж. Гілфорда є помилковою; ми можемо тільки сказати, що він не зміг дати повністю задовільного емпіричного підтвердження їй. Іншими словами, вердикт повинен бути: «не доведено, але не спростовано» [1].

У сучасних роботах, присвячених дослідженню креативності, подано узагальнюючу характеристику її моделей, запропонованих зарубіжними психологами. Так, в усіх моделях зроблено акцент на важливості особистісних рис. Стверджується, що провідну роль у креативності відіграє мотивація (Т. Амабайл, Д. Треффінджер, К. Урбан); необхідною умовою створення позитивного емоційного тла є середовище, в якому панує креативний клімат (Д. Треффінджер); продукт креативного процесу повинен вирізнятися оригінальністю, свідомістю, виразністю й економією (П. Джексон, А. Кестлер, С. Мессик); креативні досягнення неможливі без специфічних знань із проблеми креативності (Т. Амабайл) і володіння методами та прийомами генерування й аналізу ідей (Д. Треффінджер, К. Урбан) [4, с. 46].

Для діагностики креативності дітей шкільного віку ми використали батарею тестів Е.П. Торренса [5]. Незважаючи на значну критику тестологічного підходу, тест Е.П. Торренса заслужено вважається класичним у сфері психодіагностики креативності. Різноманітність добре підібраних завдань дає досліджуваному великі можливості для виявлення креативних здібностей.

Дослідження вербальної та образної креативності старшокласників (15–16 років) здійснювалося на базі Переяслав-Хмельницького центру професійно-технічної освіти (I курс – 41 учень).

Аналіз середньогрупових загальних і парціальних показників вербальної та образної креативності дозволив зробити такі висновки. Середньогрупові загальний і парціальні показники (продуктивності та гнучкості) вербальної креативності у досліджуваних старшокласників перебувають на рівні нижче норми. Виняток становить парціальний показник оригінальності – виявлений у межах норми (табл. 1). Отже, респонденти здатні генерувати незначну кількість осмислених ідей, мають низьку здатність застосовувати різноманітні стратегії під час вирішення проблем, уміння розглядати наявну інформацію під різними кутами, але ці ідеї є досить незвичайними, унікальними.

Такий результат може свідчити про інертність мислення, скутість та невпевненість у правильності своїх відповідей. Можна стверджувати про низьку інтелектуальну активність, конформність або ж слабку мотивацію під час діагностування.

Середньогрупові загальний та всі парціальні показники образної креативності (продуктивність, оригінальність, розробленість, опір замиканню) у досліджуваних старшокласників виявлені у межах норми (див. табл. 1).

Отже, досліджувані старшокласники здатні створювати достатню кількість осмислених ідей у невербальній формі; ці ідеї є досить оригінальними, такими, що потребують «творчої сили», також вони є досить розробленими; досліджувані здатні достатню кількість часу залишатися відкритими новизні та різноманітності ідей, щоб здійснити мисленнєвий стрибок і створити оригінальні ідеї.

Індивідуальні загальні показники вербальної креативності респондентів мають такі рівні вираження: 33,3% досліджуваних старшокласників володіють вербальною креативністю, що перебуває у межах норми; 42,9% – вербальна креативність нижче норми; 23,8% – вербальна креативність низька (табл. 2). Досліджувані з рівнем вище норми та високим рівнем цього показника не виявлені. Такий результат вказує на низьку загальну креативну енергію особистості.

Аналізуючи структуру вербальних креативних здібностей старшокласників (див. табл. 2), значимо, що за показником вербальної продуктивності досліджувані розподілилися на три рівні групи: 33,3% досліджуваних старших школярів мають низький рівень розвитку цього показника; 33,3% – рівень нижче норми; 33,3% – рівень у межах норми. Рівні вище норми та високий цього показника у досліджуваних не виявлені. Отже, респонденти не здатні продукувати велику кількість ідей у вербальній формі.

Це ж стосується і парціального показника вербальної гнучкості: серед респондентів однаковою мірою представлені старші школярі з низьким, нижче норми та нормальним рівнями розвитку цього показника (по 33,3%). Оптанти не здатні пропонувати різноманітні ідеї вирішення проблеми, не здатні підходити до проблеми з різних аспектів, використовувати різноманітні стратегії у процесі її вирішення.

За показником вербальної оригінальності досліджувані старшокласники розподілилися таким чином: 23,8% мають низький рівень, 42,9% – рівень нижче норми, 33,3% – рівень у межах норми. Досліджувані з рівнями вище норми та високим не виявлені. Отже, старшокласники продукують ідеї, які не відрізняються від очевидних, загальноприйнятих та банальних, вони дають відповідь чи ідею, яка першою спадає їм на думку, є простою і стандартною (табл. 2).

Таблиця 1

Середньогрупові показники креативності за тестом Е.П. Торренса у старшокласників

Вербальна креативність (ВК)								Образна креативність (ОК)									
продуктивність		гнучкість		оригінальність		загальний показник ВК		продуктивність		оригінальність		розробленість		опір замиканню		загальний показник ОК	
Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень	Т-шк	рівень
34,9	НН	35,6	НН	43,1	Н	37,8	НН	48,9	Н	45,8	Н	57,0	Н	42,7	Н	48,6	Н

Примітка:

НН – нижче норми;

Н – норма.

Таблиця 2

Рівні вираження (у %) загального та парціальних показників вербальної креативності старшокласників

	Низький рівень	Нижче норми	Норма	Вище норми	Високий рівень
ВК	19	42,9	38,1	0	0
Тп	33,3	33,3	33,3	0	0
Тг	33,3	33,3	33,3	0	0
То	23,8	42,9	33,3	0	0

Примітка:

ВК – вербальна креативність;

Тп – показник вербальної продуктивності;

Тг – показник вербальної гнучкості;

То – показник вербальної оригінальності.

Індивідуальні загальні показники образної креативності старшокласників мають такі рівні вираження: 85,7% досліджуваних – рівень образної креативності у межах норми; 9,5% – нижче норми; 4,8% – вище норми (табл. 3). Отже, респонденти мають достатній рівень творчого потенціалу особистості.

Аналізуючи структуру невербальних креативних здібностей старшокласників (див. табл. 3), зазначимо, що показник образної продуктивності перебуває у межах норми у 76,2% досліджуваних; у 14,3% дітей – на рівні нижче норми; 9,5% досліджуваних – на рівні вище норми. Рівні низький та високий у респондентів не виявлені. Такий результат вказує на банальний та імпульсивний стиль мислення опитаних, їх прагнення до детального опрацювання ідей, уникання банальних ідей у невербальній формі.

За показником образної оригінальності старші школярі розподілились таким чином:

38,1% досліджуваних – показник на рівні нижче норми; 57,1% – на рівні норми; 4,8% досліджуваних – на рівні вище норми. Рівні низький та високий серед досліджуваних не представлені. Вони здатні продукувати достатню кількість незвичайних ідей у невербальній формі.

За показником розробленості результати дослідження серед старших школярів дещо вищі: 4,8% дітей має високий рівень; 42,8% – рівень вище норми; 47,6% – рівень у межах норми; 4,8% – рівень нижче норми. Низький рівень у досліджуваних старшокласників не виявлений. Такий результат свідчить про здатність респондентів розвивати, доповнювати, допрацьовувати ідеї в образній формі, які виникли, розширювати їх межі.

За показником опору замиканню рівень у межах норми виявлено у 57,1% досліджуваних, рівень вище норми – у 4,8% досліджуваних, рівень нижче норми – у 33,3% дітей, низь-

Таблиця 3

Розподіл старшокласників (у %) за рівнями показників образної креативності

	Низький рівень	Нижче норми	Норма	Вище норми	Високий рівень
OK	0	9,5	85,7	4,8	0
Тп	0	14,3	76,2	9,5	0
То	0	38,1	57,1	4,8	0
Тр	0	4,8	47,6	42,8	4,8
Тз	4,8	33,3	57,1	4,8	0

Примітка:

OK – загальний показник образної креативності;

Тп – показник образної продуктивності;

То – показник образної оригінальності;

Тр – показник розробленості;

Тз – показник опору замиканню.

кий рівень – у 4,8% старших школярів. Високий рівень за цим показником у досліджуваних старшокласників не виявлений. Отже, оптанти мають достатню здатність тривалий час витримувати невизначеність, нерівновагу, залишаючись відкритими новій інформації для прийняття оригінальних рішень (табл. 3).

Наступним кроком в обробці та інтерпретації результатів емпіричного дослідження був аналіз індивідуальних структурних профілів креативності, який здійснювався за параметром однорідності – неоднорідності структури креативності та за рівневими характеристиками парціальних і загальних показників креативності. Аналізуючи індивідуальні структурні профілі креативності старшокласників, слід відзначити, що однорідну структуру вербальної креативності має 23,8% досліджуваних, із них у 19,1% досліджуваних усі показники перебувають на рівні норми, а у 4,8% – на рівні нижче середнього. Неоднорідну структуру вербальної креативності має 76,2% досліджуваних старших школярів.

Отже, аналіз індивідуальних показників вербальної креативності досліджуваних старшого шкільного віку за параметром однорідності – неоднорідності дозволяє зробити такі висновки: більшість респондентів здатна продукувати у вербальній формі невелику кількість одноманітних ідей, які мало відрізняються від очевидних, загальноприйнятих, банальних.

Аналізуючи індивідуальні структурні профілі невербальної креативності старшокласників за параметром однорідності – неоднорідності, слід відзначити, що однорідну структуру образної креативності має 9,5% досліджуваних. Із них у 4,75% досліджуваних показники креативності перебувають на рівні нижче середнього, у 4,75% – у межах норми. 90,5% досліджуваних старшого шкільного віку має неоднорідну структуру образної креативності. Із них 38% респондентів мають структуру образної креативності досить високого рівня порівняно з іншими досліджуваними старшого шкільного

віку. Структура образної креативності 9,5% досліджуваних є надто неоднорідною.

Аналіз індивідуальних структурних профілів образної креативності досліджуваних старшокласників за параметром однорідності – неоднорідності дає підстави зробити висновки про їх достатній потенціал, щоб стати цікавою креативною особистістю.

Висновки з проведеного дослідження.

Здійснене емпіричне дослідження особливостей вербальної та образної креативності старшокласників дає підстави зробити низку висновків. Нами не виявлено у досліджуваній вибірці креативів із високою вербальною чи образною креативністю. Вербальна креативність у переважній частині вибірки є на рівні нижче норми. Так як такий вид креативності є найбільш динамічним і таким, що є чутливим до розвитку, існує можливість її розвитку у навчально-виховному процесі. Образна креативність респондентів є більш розвиненою, ніж вербальна. Отже, досліджувані мають достатній рівень творчого потенціалу особистості.

Перспективою подальших розвідок у цьому напрямі є розробка та апробація програми розвитку вербальної креативності старшокласників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богоявленская Д.Б. К вопросу о дивергентном мышлении / Д.Б. Богоявленская, И.А. Сусколова // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 1. – С. 85–96.
2. Дружинин В.Н. Проблема одаренности и структура способностей / В.Н. Дружинин // Основы психодиагностики / под ред. А.Г.Шмелева. – М. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 280 с.
3. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
4. Любарг Т. Психология креативности / Т. Любарг, К. Муширу, С. Тоджман, Ф. Зенасни ; пер. с фр. – М. : Когито-Центр, 2009. – 215 с.
5. Туник Е.Е. Диагностика креативности. Тест Торренса. Методическое руководство / Е.Е. Туник. – СПб. : Издат, 1998. – 176 с.

УДК 159.947.5

СКРЫТЫЕ МОТИВЫ В СТРУКТУРЕ МОТИВАЦИИ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ТАМОЖНИ

Иванова М.Д., соискатель кафедры общей психологии и психологии развития личности

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

В статье была предложена и описана теоретическая модель структуры и содержания мотивации трудовой деятельности сотрудников таможен с учетом скрытых мотивов труда. Показан кластерный анализ результатов изучения подсистемы скрытой мотивации труда таможенников с подсистемой социально-демографических факторов. Компоненты указанных кластеров анализировались с помощью моделирования структурными уравнениями.

Ключевые слова: мотивы, скрытые мотивы трудовой деятельности, психосемантическая диагностика скрытой мотивации.

У статті було запропоновано й описано теоретичну модель структури і змісту мотивації трудової діяльності співробітників митниці. Показано кластерний аналіз результатів вивчення підсистеми прихованої мотивації праці митників із підсистемою соціально-демографічних чинників. Компоненти зазначених кластерів аналізувалися за допомогою моделювання структурними рівняннями.

Ключові слова: мотиви, приховані мотиви трудової діяльності, діагностика прихованої мотивації.

Ivanova M.D. HIDDEN MOTIVES IN THE STRUCTURE OF MOTIVATION OF THE LABOR ACTIVITY OF CUSTOMS STAFF

The article proposed and described a theoretical model of the structure and content of motivation of labor activity of customs officers. This article shows a cluster analysis of the results of studying the subsystem of latent motivation of customs work with a subsystem of socio-demographic factors. The components of these clusters were analyzed using structural equations.

Key words: motives, ulterior motives of work, diagnostics hidden motivation.

В настоящее время выявлено достаточно большое количество фактов и закономерностей, касающихся личностных, ситуационных и когнитивных факторов мотивации, мотиваторов, процесса формирования мотивации, содержания и структуры различных видов мотивации и потребностей. Менее изученными являются влияние мотивации на успешность различных видов деятельности, связь между мотивацией и сознанием, декларируемой и недекламируемой мотивацией. Таким образом, соответствие между тем, что человек сообщает о мотивах своего поведения, и подлинными мотивами продолжает оставаться проблемой в психологии.

В настоящее время в целостном процессе мотивации среди его составных звеньев выделяют как осознаваемые, так и неосознаваемые компоненты [2]. Так, например, схожее представление о мотиве как конкретном проявлении потребности – объекте, который побуждает субъекта, – различается в подходах А.Н. Леонтьева, для которого мотив неосознаваем [3], и Ж. Нюттена, который подчеркивает, что «поведение активно направляется, мотивируется целями и проектами или планами поведения, т.е. когнитивно переработанными потребностями» [9]. Наряду с объектами и явлениями, актуально воспринимаемыми человеком «здесь и теперь», в сознании суще-

ствуют еще и различные объекты, о которых индивид время от времени думает, но которые в меньшей степени стимулируют его активность, чем непосредственно воспринимаемые, и этими объектами являются так называемые скрытые мотивы.

Таким образом, поскольку базовые цели не всегда представлены в сознании, то нам придется иметь дело с очень сложной проблемой – с проблемой бессознательного. Изучение только сознательной мотивации, даже самое тщательное, оставляет за рамками рассмотрения очень многие человеческие мотивы, которые не менее, а, быть может, и более важны, чем те, что представлены в сознании.

Прежде чем войти в разряд психологических категорий и закрепиться в языке науки, представление о мотиве неизменно и повсеместно появлялось (под различными именами – *М.И.*) во всех случаях, когда возникал вопрос о причинах человеческого поведения.

Мотив (от лат. *moveo* – двигаю) – это то, что движет живым существом, ради чего оно тратит свою жизненную энергию. Мотив – это материальный или идеальный «предмет», который побуждает и направляет на себя деятельность, или поступок, смысл которого состоит в том, что с помощью мотива удовлетворяются определенные потребности субъекта [2].

Необходимо отметить, что мотивация трудовой деятельности – это стремление работника удовлетворить свои потребности (получить определенные блага – *М.И.*) посредством трудовой деятельности [8].

Так, А.И. Зеличенко и А.Г. Шмелев предлагают следующую систему внешних и внутренних мотивационных факторов труда:

1. Внешние факторы:

– факторы давления: рекомендации, советы, указания со стороны других людей; требования объективного характера; индивидуальные объективные обстоятельства;

– факторы притяжения – отталкивания: примеры со стороны непосредственного окружения человека, со стороны других людей; обыденные эталоны «социального преуспевания»;

– факторы инерции: стереотипы наличных социальных ролей; привычные занятия.

2. Внутренние мотивационные факторы:

– собственные мотивационные факторы профессии: предмет труда; процесс труда; эстетические аспекты; разнообразие – однообразие деятельности; детерминированность – случайность успеха; трудоемкость работы; индивидуальный – коллективный труд; возможности развития человека в данном труде; результаты труда; условия труда;

– возможности для реализации внепрофессиональных целей: возможности для общественной работы; для достижения желаемого общественного положения; для создания материального благополучия; для отдыха и развлечений; для сохранения и укрепления здоровья; для психического самосохранения и развития;

– возможности, предоставляемые работой и профессией для общения [8].

В литературе по менеджменту и организационной психологии принято различать содержательные и процессуальные теории трудовой мотивации [Мескон, Альберт, Хедоури, 1992; Шаховой, Шапиро, 2006; Занковский, 2002]. Также необходимо отметить, что в менеджменте достаточно широко используются теории мотивации, разработанные в психологии.

В отечественной психологии представление о мотивации трудовой деятельности разрабатывалось в рамках психологии труда, психологии профессии и профессионализма. Среди отечественных психологов, внесших вклад в развитие представлений о трудовой мотивации, можно отметить В.Г. Асеева, Е.Л. Ильина, А.В. Карпова, Е.А. Климова, В.Л. Маркина, В.А. Толочка, В.В. Рыбалка, С.Д. Максименко и др [4; с. 8].

Цель нашего исследования: описать теоретическую модель структуры и содержания мотивов трудовой деятельности сотрудников таможен с учетом подсистемы скрытых мотивов труда и проанализировать соотношение

подсистемы социально-демографических факторов с подсистемой скрытых мотивов.

Разработанная нами теоретическая модель направлена на объяснение структурных и содержательных характеристик изучаемого нами понятия мотивации трудовой деятельности должностных лиц таможенных органов. Целостность предложенной нами модели обеспечивается описанием способа организации элементов и характера связи между ними, при этом существенно не сама природа элементов, а совокупность отношений, которая задает связь между элементами системы. Схематичное изображение теоретической модели структуры и содержания мотивации трудовой деятельности должностных лиц таможенных органов представлено на рисунке 1.

Таким образом, анализ теоретических источников в контексте данной проблемы определил основу для обозначения структуры и содержания мотивации трудовой деятельности сотрудников таможи как состоящих из классических структурных компонентов, так и из подсистемы скрытых мотивов труда.

Рассматривая в своей статье нелинейную модель мотивационной сферы личности, В.А. Бодров, Г.В. Ложкин, А.Н. Плющ опираются на то, что при исследовании мотивации обычно исходят из наличия у субъекта возникающей независимо от его намерений актуальной потребности, которая должна через мотив, цели и действия быть удовлетворена. Авторы определяют потребность как формы объективного отношения между субъектом и окружающим миром, требующего для своей реализации активности в форме деятельности. Мотивационная сфера анализируется ими как открытая самоорганизующаяся система. Ее качество определяется как элементами, так и многоуровневой эволюционной структурой. На каждом уровне возрастает сложность элементарных мотивационных образований и увеличивается размерность системы. Построение мотивационной структуры связано с семантической интерпретацией взаимодействия субъекта с окружающим миром в различных временных интервалах, соответствующих определенному виду пространств. Развитие, развертывание мотивационной сферы есть итог совместного действия многих подсистем, в результате которого на макроуровне возникает структура и обеспечивается соответствующее функционирование. По своему объему элемент системы, т.е. конкретный мотив, представляет собой предел деления мотивационной сферы для решения конкретных задач, обслуживает специфическую потребность личности. Вступая во взаимодействие между собой, каждый из этих элементов выполняет только ему присущую функцию. По данной функции мож-

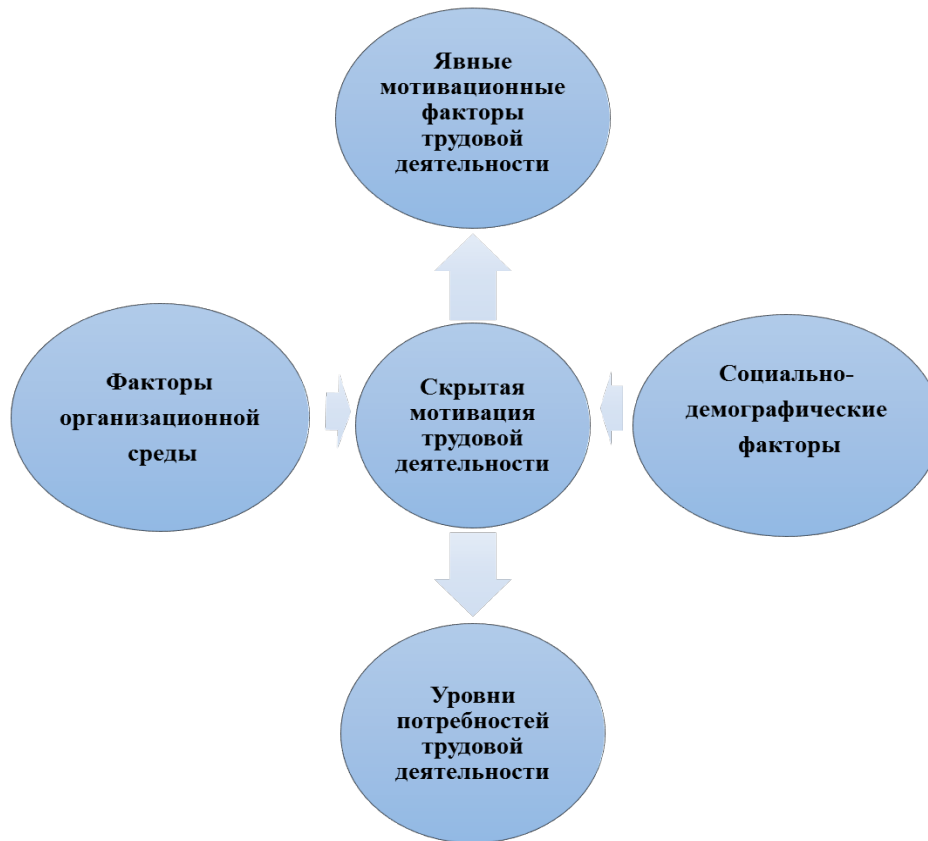

Рис. 1. Теоретическая модель структуры и содержания мотивации трудовой деятельности сотрудников таможенных органов

но определить значимость элемента в системе, его роль и выявить возможную градацию мотивов на иерархические уровни однотипных конструктов [1].

Анализ диссертационных исследований последних лет показал, что психологами изучаются самые разные факторы, влияющие на мотивацию трудовой деятельности, такие как: пол, возраст, уровень развития интеллектуальных способностей, выраженность различных качеств личности, скрытые мотивы, целевая направленность трудового процесса, внешние социальные факторы (например, анализ и сравнение мотивов работников государственных учреждений и частных фирм – *М.И.*) и т.д.

Так, за основу исследования мотивации трудовой деятельности И.Л. Соломиным был предложен именно анализ актуальных и базовых потребностей, которые в конечном итоге неосознаваемы и являются скрытыми мотивами трудовой деятельности. И.Л. Соломиным предложена психосемантическая модель трудовой мотивации, которая предлагает как содержание скрытых мотивов деятельности, так и сам метод их изучения. Здесь предполагается изучение индивидуально устойчивых базовых потребностей, определяющих содержание стремлений, увлечений и инте-

ресов, степень удовлетворенности базовых потребностей, ситуационно обусловленные актуальные потребности, отношение к будущему, к себе, отношение к другим людям, к различным видам деятельности, эмоциональные переживания и представления, вытесненные из сознания [6].

Также изучению скрытых мотивационных факторов посвящено исследование Е.А. Стрижовой, в котором предлагается изучение мотивации трудовой деятельности через самооценку работником актуального поля мотивационных объектов и последующую реконструкцию на этой основе его мотивационного пространства. Под мотивационными объектами понимались различные, но функционально идентичные объекты-цели, которые служат проявлениями общих или основных потребностей, лежащих в основе большого разнообразия мотиваций [7].

Далее нами анализировалось соотношение каждой из подсистем с подсистемой скрытых мотивов сотрудников таможенных органов. На первом этапе нами было проанализировано взаимоотношение системы скрытых мотивов и системы социально-демографических факторов (стаж и возраст). Скрытые мотивы трудовой деятельности сотрудников таможенных органов мы изучили при помощи методики

И.Л. Соломина «Методика психосемантической диагностики скрытой мотивации», опираясь на психосемантическую модель трудовой мотивации [6].

Для определения того, какие скрытые мотивы наиболее сильно связаны с параметрами изучаемых подсистем, использовался иерархический кластерный анализ. Для установления структуры этих взаимоотношений использовалось моделирование структурными уравнениями. Рассмотрим использование указанных методов подробнее.

На рисунке 2 представлены результаты кластерного анализа для взаимоотношений между категориями скрытой мотивации и социально-демографическими факторами. Выделен один кластер, где совмещены параметры подсистем социально-демографических факторов и скрытой мотивации, а именно: «Стаж», «Возраст», «Угроза», «Болезнь», «Неудача» и «Неприятности».

Компоненты указанных кластеров анализировались с помощью моделирования структурными уравнениями. Кратко можно сказать,

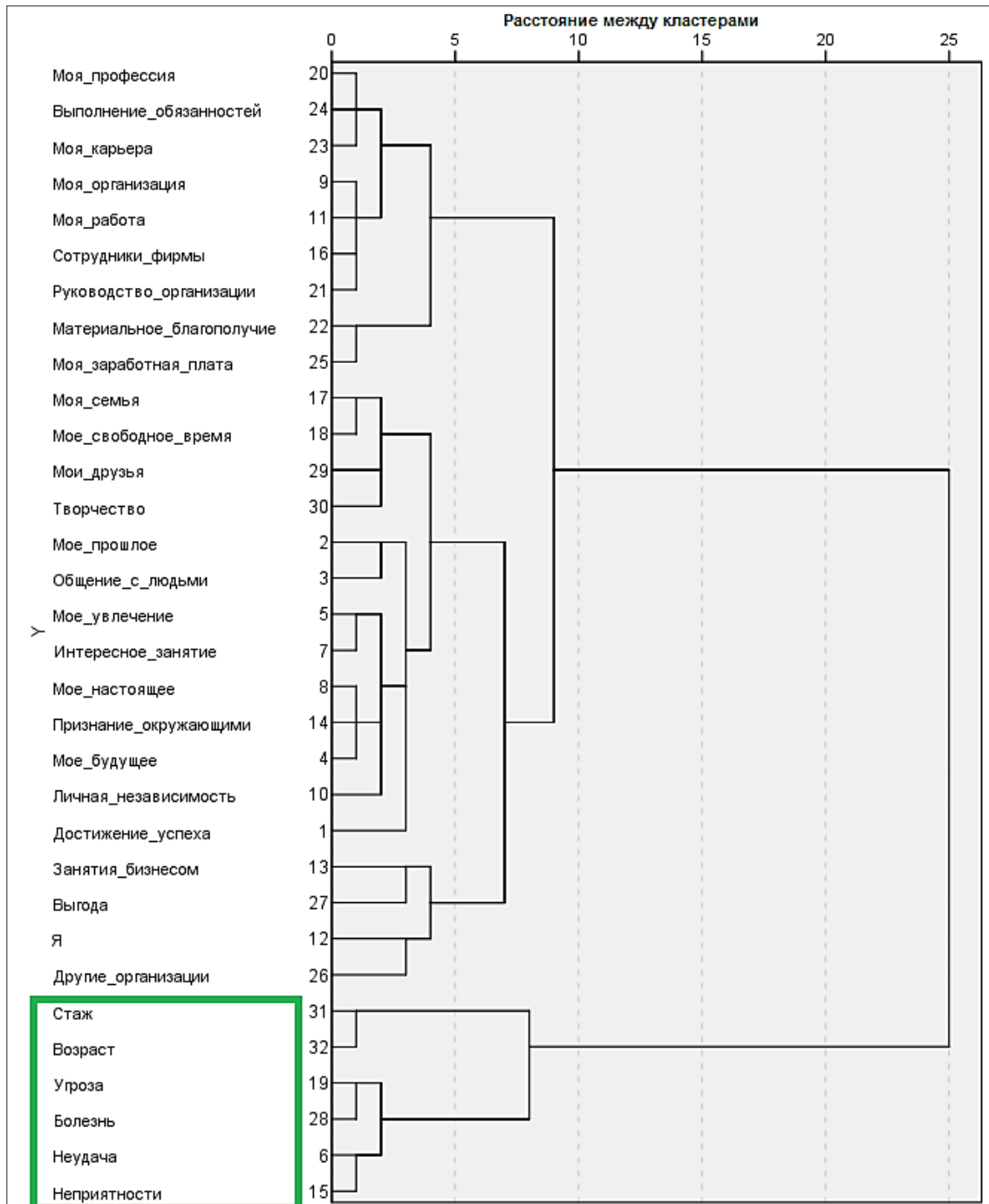

Рис. 2. Дендрограмма иерархического кластерного анализа, классифицирующая категории скрытой мотивации и социально-демографические факторы

что структурное моделирование представляет собой развитие многих методов многомерного анализа, а именно: множественная линейная регрессия, дисперсионный анализ, факторный анализ [5]. С помощью регрессионных уравнений моделировалась структура взаимоотношений между параметрами мотивации трудовой деятельности у сотрудников таможенных органов. Каждую модель удобно представить в виде путевой диаграммы, где непосредственно измеряемым, а переменным, которые напрямую в исследовании не измерялись (латентным факторам – LF – *М.И.*), соответствуют круги. Регрессионные связи обозначаются однонаправленными стрелками, над которыми указываются стандартизированные коэффициенты регрессии. Корреляции отмечаются двунаправленными стрелками, над которыми приводятся коэффициенты парной корреляции по Пирсону. Также над зависимыми переменными указываются коэффициенты детерминации.

Каждая зависимая переменная в модели определяется как весовым вкладом детерминирующих ее переменных модели, так и факторами, которые не учитываются в модели. Влияние последних факторов описывается остаточной переменной, называемой «ошибкой», которая рассчитывается для каждого зависимого параметра. Ее включение обеспечивает полноту модели. Как правило, остаточные компоненты выносятся за рамки анализируемой модели и не включаются в интерпретацию [5]. На представленных ниже путевых диаграммах они обозначены буквой

«e» с соответствующей цифрой (от английского слова «error» – ошибка – *М.И.*).

С помощью интегральных показателей определялось, насколько теоретическая модель, представленная на путевой диаграмме, в целом соответствует экспериментальным данным. Таких показателей было выбрано несколько:

- статистическая значимость критерия χ^2 . Считается, что данный показатель должен превышать 0,05 ($p > 0,05$).

- отношение χ^2 к числу степеней свободы df. Оптимально, чтобы этот показатель не был больше 2.

- CFI (Comparative fit index) – сравнительный критерий согласия, лежащий в пределах от 0 до 1. Если CFI больше 0,9, значит модель согласована.

- RMSEA (Root mean square error of approximation) – квадратичная усредненная ошибка аппроксимации. Этот показатель также лежит в пределах от 0 до 1. Однако для того, чтобы счесть модель согласованной, его значение, по мнению одних авторов, не должно превышать 0,05, по мнению других – 0,08, однако в целом модель не рекомендуется рассматривать при $RMSEA > 0,1$.

Как правило, решение о согласованности модели принимается исходя из общей совокупности значений указанных показателей. Если один из показателей дает «хорошее» значение, а остальные не очень сильно отклоняются от критериального интервала, можно принимать гипотезу о согласованности [5]. Структурная модель, описывающая взаимоотношения между изучаемыми параметрами, представлена на рисунке 3.

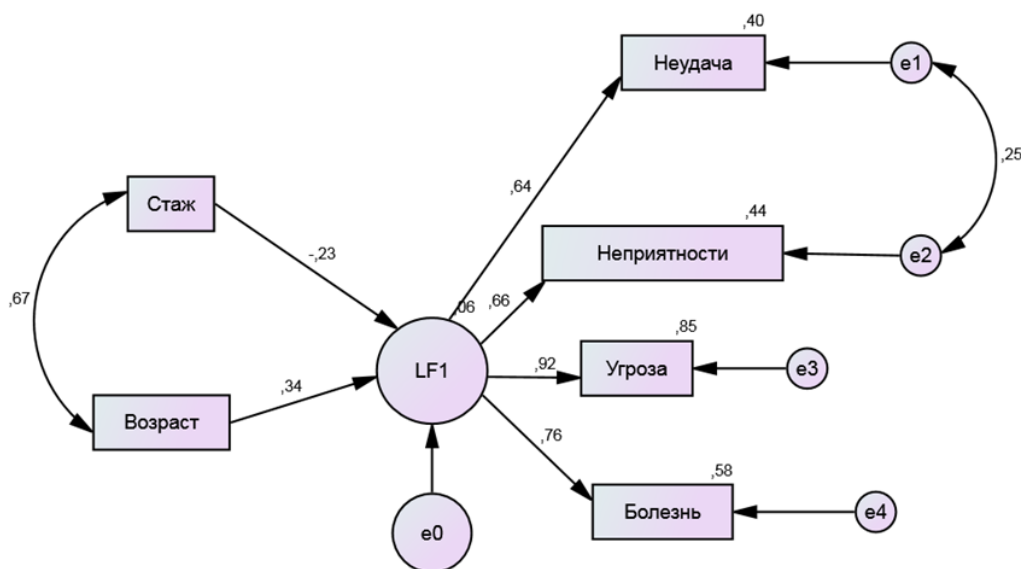

Рис. 3. Структурная модель, описывающая взаимоотношения между социально-демографическими факторами и категориями скрытой мотивации по фактору ценности ($\chi^2 = 6,051$; $p = 0,534$; $\chi^2/df = 0,864$; $RMSEA = 0,000$; $CFI = 1,000$)

Были получены индексы соответствия модели исходным данным, они показывают, что модель хорошо соответствует данным и в коррекции она не нуждается. Используя терминологию структурного моделирования, кратко опишем полученную модель и проинтерпретируем полученные коэффициенты. Оба фактора между собой высоко коррелируют ($r = 0,67$). При этом видно, что на латентную переменную LF1, отражающую скрытые мотивы, связанные с негативным опытом и негативными событиями в жизни сотрудников таможенных органов, возраст влияет положительно ($r = 0,34$), а стаж отрицательно ($r = -0,23$). То есть с возрастом роль негативных мотивов в трудовой деятельности исследованных лиц возрастает, тогда как со стажем – уменьшается. Наиболее выраженным компонентом мотивов негативного опыта является угроза (факторная нагрузка $r = 0,92$, данный фактор описывает 85% вариации компонента «Угроза» – М.И.). Выраженность других категорий также относительно высока.

Таким образом, на первом этапе исследования на основе детального изучения и обобщения научной литературы по данной проблеме нами была предложена и описана теоретическая модель структуры и содержания мотивации трудовой деятельности сотрудников таможен, далее был проведен кластерный анализ результатов изучения подсистем системы мотивации труда таможенников с подсистемой скрытой мотивации, что позволило выявить, какие скрытые мотивы наиболее сильно связаны с параметрами изучаемых подсистем. В данной статье нами изучалась взаимосвязь факторов скрытой мотивации только с подсистемой социально-демографических факторов. Компоненты указанных кластеров анализировались с помощью моделирования структурными уравнениями. Результаты обработки факторов, детерминирующих мотивацию трудовой деятельности сотрудников таможен, позволили выявить, что чем старше по возрасту сотруд-

ник таможен, тем более негативно в целом он оценивает травмирующие события в жизни и в деятельности, однако, чем выше опыт работы в таможене, тем менее ценными и пугающими являются негативные факторы, такие как угроза, неудача, болезнь.

Далее нами планируется проанализировать взаимоотношения других подсистем обозначенной нами модели мотивации трудовой деятельности сотрудников таможен с подсистемой скрытых мотивов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бодров В.А. Нелинейная модель мотивационной сферы личности / В.А. Бодров, Г.В. Ложкин, А.Н. Плющ // Психологический журнал. – 2001. – № 2. – С. 90–100.
2. Иванников В.А. Мотивационная сфера личности : Курс лекций / В.А. Иванников. – М. : АСОУ, 2008. – 156 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл; Изд. центр «Академия», 2004. – 352 с.
4. Максименко С.Д. Субъектный подход в изучении профессиональной самореализации / С.Д. Максименко, В.И. Осёдло // Психология и право. – 2011. – № 1. – С. 1–11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/n1/39330.shtml>
5. Митина О.В. Моделирование латентных изменений с помощью структурных уравнений / О.В. Митина // Экспериментальная психология. – 2008. – № 1. – С. 131–148.
6. Соломин И.Л. Психосемантический подход к исследованию трудовой мотивации: дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук : 19.00.03 / Соломин Игорь Леонидович. – Санкт-Петербург : РГПУ, 2009. – 179 с.
7. Стрижова Е.А. Диагностики трудовой мотивации в ситуации решения задач: методология и метод / Е.А. Стрижова, А.Н. Гусев // Национальный психологический журнал. – 2013. – № 2 (14) – С. 52–59.
8. Рибалка В.В. Психологія праці особистості : Навч.-метод. посібник / В.В. Рибалка. – К. : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2006. – 59 с.
9. Nuttin J.R. The future time perspective in human motivation and learning / J.R. Nuttin // Acta Psychologica. – 1964. – V 23. – P. 60–82.

УДК 159.923:159.922

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ЧАСОВОМУ ВИМІРІ

Каргіна Н.В., аспірант кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет
Імені К.Д. Ушинського

У статті досліджено проблему психологічного благополуччя в контексті часового виміру. Проаналізовано поняття часової перспективи та психологічного благополуччя. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей аспектів часової перспективи в осіб із низьким та високим рівнем психологічного благополуччя.

Ключові слова: благополуччя, психологічне благополуччя, особистість, час, часова перспектива, сприйняття часу.

В статье исследована проблема психологического благополучия в контексте временного измерения. Проанализированы понятия временной перспективы и психологического благополучия. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей аспектов временной перспективы у лиц с низким и высоким уровнем психологического благополучия.

Ключевые слова: благополучие, психологическое благополучие, личность, время, временная перспектива, восприятие времени.

Kargina N.V. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN THE TIME PERSPECTIVE

This article explores the problem of psychological well-being in the context of the time dimension. The notion of time perspective and psychological well-being. The results of empirical research aspects of the temporal characteristics of prospects of people with low and high levels of psychological well-being.

Key words: well-being, psychological well-being, personality, time, perception of time.

Постановка проблеми. Вивчення особистості на сучасному етапі розвитку психологічної науки неможливе без урахування питань простору й часу. Дослідження часу, здійснені філософами, фізиками, біологами, соціологами, психологами та іншими науковцями, уможливають осягнення його особливостей і складного відносного характеру. З одного боку, час – це середовище, у якому ми живемо й розвиваємося, з іншого – це цінність і обмежений ресурс. Наші установки щодо часу, особливо часова перспектива, впливають на усе наше життя, життєвий шлях, зокрема на психологічне благополуччя. Зріле ставлення до власного життя, до свого минулого, майбутнього і теперішнього є умовою ефективного подолання життєвих труднощів та підтримання загального рівня психологічного благополуччя.

Проблема психологічного часу особистості виступає актуальним напрямком у психології протягом останніх років. Зокрема, велика частина досліджень присвячена поняттю часової перспективи особистості, яке ввів у науковий обіг у 1939 р. Л. Франк. Описуючи «життєвий простір», автор визначає часову перспективу як існуючу в певний момент сукупність уявлень індивіда про власне психологічне минуле та майбутнє. Індивід може мати декілька часових перспектив у різних сферах життя. Дослідник також звертав увагу на культурну обумовленість часової перспективи: індивід сприймає власну часову перспективу, спира-

ючись на прийняті в суспільстві цінності [2]. Формування часової перспективи – це процес, на який впливають безліч факторів: вік, стать, культурні і ціннісні особливості особистості, релігійна орієнтація, рівень освіти, соціальний статус, різні життєві (кризові) ситуації, як-от ситуації соціально-економічної нестабільності, стресогенні, кризові і критичні, переломні та екстремальні тощо. Ці ситуації об'єднуються В.В. Нурковою та К.Н. Василевською в конструкт «важких для особистості ситуацій» [3]. Останні відрізняються своєю новизною (схожих ситуацій немає в її життєвому досвіді – Н.К.), несподіваністю та незв'язаністю із системою цінностей і світоглядом особистості. Ці несподівані зміни уявляються як загроза онтологічній безпеці з тривалим впливом на особистісну ідентичність щодо очікуваного майбутнього, із часом призводять до деформації як часової перспективи особистості, так і до зниження у неї психологічного благополуччя зокрема. Майбутнє людини стає проблемним, оскільки більш не є передбачуваним. Утрата визначеності призводить до дезорієнтації мети і виникнення тривожності [3]. Водночас майбутнє також втрачає свою позитивну валентність, стає хаотичним та неблагополучним, а доступ до минулого, який може бути ресурсом, припиняється [3].

Ми вважаємо, що для сучасної людини прагнення «впоратися» із часом стає однією з найбільш важливих життєвих завдань, успішність вирішення якого сприяє підвищенню у неї рівня

психологічного благополуччя загалом. Навпаки, невротичне ставлення до часу, невміння конструктивно прийняти його незворотність, відсутність звички розпоряджатися часом як цінним особистісним ресурсом призводить особистість до зниження загального показника психологічного благополуччя, виступаючи своєрідним стресором. Саме це спонукало нас до більш детального дослідження особливостей психологічного благополуччя у часовому вимірі. Аналізуючи особливості взаємозв'язків психологічного благополуччя та часової перспективи, зауважимо, що сьогодні існують розлогі дані щодо досліджуваних феноменів, наприклад, погляд на власне життя з погляду минулого, теперішнього чи майбутнього (А. Сирцова, I. Boniwell) [6; с. 9]. Проведені крос-культурні дослідження свідчать про те, що фактори, які визначають збалансовану часову перспективу, різняться залежно від культурних особливостей досліджуваних (Р. Zimbardo [16]). Проте необхідно уточнити саме характер залежності психологічного благополуччя від особливостей часової перспективи. Водночас Т.М. Титаренко зазначає, що у психічно здорової, благополучної та гармонійної особистості минуле, теперішнє та майбутнє співіснують у цілісності, єдності та взаємодії [7].

Особистісні уявлення про часову перспективу невід'ємно пов'язані з усіма емоційними переживаннями людини (її психологічним благополуччям зокрема – Н.К.), крізь призму яких вони постійно реконструюються залежно від характеристик актуального теперішнього. Водночас психологічна ситуація особистості є суб'єктивним відображенням її актуальної життєвої ситуації в усій сукупності її складових, які постійно змінюються. Отже, індивідуальні уявлення про часову перспективу теж зазнають постійних змін внаслідок трансформації життєвої ситуації та її характеристик, серед яких ключовими виступають соціально-економічні умови життя, рівень безпечності ситуації, а також особливості культури та етносу, у якій ці ситуації розгортаються, водночас вони відіграють особливу роль у формуванні індивідуальних уявлень людини про її часову перспективу та підтриманні загального рівня психологічного благополуччя. Основи уявлень про часову перспективу закладаються в дитинстві на ранніх етапах соціалізації особистості, що може надавати їм ознак стабільних характеристик. Однак упродовж подальшого життя особистості через взаємодію із постійно новими життєвими ситуаціями відбувається перманентна перебудова індивідуальних уявлень про часову перспективу. Тож уявлення про часову перспективу мають соціально-психологічну природу, і вивчення їх соціально-психологічних чинників дає змогу маніпулювати ними з метою корекції індивідуальних уявлень

про часову перспективу у напрямку формування збалансованої часової перспективи, яка є основою ефективного функціонування особистості, вищого рівня самореалізації та активної громадянської позиції, що призводить до суспільних змін [4, с. 35].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі можна знайти результати багатьох досліджень, присвячених вивченню різних складових уявлень про часову перспективу та їх взаємозв'язки із психологічним благополуччям особистості. Це, зокрема, роботи Абрахама Маслоу (1954), Алдена Весмана і Девіда Рікса (1966), Еверета Шострома (1974), Річарда Каммана і Роса Флетта (1983), Жозефа Нюттена і Віллі Ленса (1985), Артура Богарта (1993), Горяни Літвінович (1999), Є.І. Головахи (2000), Збігнева Залескі (1994, 2001), присвячені вивченню ролі часових орієнтацій на майбутнє і теперішнє у психологічному благополуччі особистості. Однак одна з перших спроб емпіричної операціоналізації цілого конструкту збалансованої часової перспективи належить Е. Kazakina (1999), яка у своїй роботі доводить, що збалансована часова перспектива характеризується не лише оптимальним поєднанням часових орієнтацій на минуле, теперішнє і майбутнє, але і їх однаковою когнітивно-емоційною оцінкою [12]. У результаті пізніших емпіричних досліджень Лізи Дрейк (2008), Ілони Бонівел та Є.М. Осіна (2010) було підтверджено теоретичну модель збалансованої часової перспективи, запропоновану дослідником Р. Zimbardo, згідно з якою вона включає в себе низьку міру вираження негативного настановлення на минуле та фаталістичного настановлення на теперішнє, високу міру вираження позитивного настановлення на минуле і достатньо високий рівень вираження часової орієнтації на майбутнє та гедоністичного настановлення на теперішнє [1; 8; 11]. Отже, поєднання часових орієнтацій буде адаптивним і оптимальним для психологічного благополуччя індивіда лише за умови гнучких переходів від однієї часової орієнтації до іншої залежно від ситуації. Часте використання однакових орієнтацій призводить до односторонності часової перспективи, що є ознакою неадаптивності [15; с. 16].

Варто зазначити, що було декілька спроб дати визначення особистості із збалансованою часовою перспективою. Виявлено, що продуктивна часова орієнтація поєднує в собі позитивну оцінку минулого та майбутнього, відмову від фіксації на минулому, а також відчуття неперервності минулого, теперішнього та майбутнього (G. Litvinovic [13]). На думку багатьох дослідників, важливою умовою психологічного благополуччя є орієнтація на теперішнє (E. Diener та ін. [14]).

Більшість досліджень висвітлюють зв'язок психологічного благополуччя з орієнта-

цією на майбутнє (Е. Kahana, В. Kahana [12]). Як показали емпіричні дослідження А. Bohart, орієнтація на майбутнє є фундаментальною для розвитку особистості, оскільки дає відчуття здатності до продуктивної діяльності, ефективності і відповідальності [10]. Водночас А. Сусоп та А. Курс виявили, що наявність довгострокових цілей позитивно корелює майже з усіма аспектами психологічного благополуччя, особливо з осмисленістю життя, соціальною самоефективністю та реалізмом. Орієнтація ж на теперішнє є показником емоційного дистресу і безнадійності [15]. Отже, склад часової перспективи, що забезпечує оптимальне функціонування індивіда та його психологічне благополуччя, залежить, насамперед, від культурно-історичного аспекту.

У дослідженнях, проведених на американських і західноєвропейських вибірках, виявлено позитивні зв'язки між орієнтацією на майбутнє та позитивне минуле і суб'єктивним благополуччям особистості. Суперечливою залишається роль спрямованості на теперішнє, сприйняття якого може бути як позитивним, так і фаталістичним [13; с. 15]. Отже, ми допускаємо, що конструкт часової перспективи покаже стійкий зв'язок із психологічним благополуччям. Саме це й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає у викладенні результатів емпіричного вивчення співвідношення феноменів психологічного благополуччя та часової перспективи.

Виклад основного матеріалу. Експериментальне дослідження проводилося на базі Одеського державного аграрного університету, загальна вибірка становила 408 осіб – це студенти денної форми навчання різних спеціальностей віком від 16 до 24 років. Діагностика проводилась за допомогою «Тест-опитувальника діагностики психологічного благополуччя особи-

стості» (Н.В. Каргіна) та «Опитувальника часової перспективи особистості» Р. Zimbardo (в адаптації О.Т. Соколової, О.В. Мітіної, А.В. Сирцовой).

Математико-статистична обробка здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.00 для Windows. Співвідношення між параметрами досліджуваних феноменів вивчалось із застосуванням кореляційного аналізу (див. табл. 1).

Аналіз отриманих даних показав, що найбільшу кількість зв'язків виявили показники «гедоністичне теперішнє» (ZGN), «орієнтація на майбутнє» (ZB) та «фаталістичне теперішнє» (ZFN). Зокрема, додатні значущі зв'язки на 5% рівні виявлено між показниками «гедоністичне теперішнє» (ZGN), «орієнтація на майбутнє» (ZB) та «фаталістичне теперішнє» (ZFN) з усіма компонентами психологічного благополуччя.

Показник «негативне минуле» (ZNP) від'ємно пов'язаний із I шкалою – психофізичною на 5% рівні значущості, з VIII та X шкалами – поведінковою і вольовою та загальним показником психологічного благополуччя відповідно на 1% рівні.

Показник «позитивне минуле» (ZPP) не продемонстрував жодних кореляційних зв'язків із шкалами психологічного благополуччя. Отже, отримані результати кореляційного аналізу підтвердили нашу гіпотезу щодо тісних додатних значущих взаємозв'язків психологічного благополуччя та часової перспективи.

Отже, отримані результати кореляційного аналізу узгоджуються з наявними в науковій літературі даними та нашим припущенням про існування додатного зв'язку психологічного благополуччя з гедоністичним теперішнім та фаталістичним теперішнім, від'ємного зв'язку з негативним минулим [4].

Використання якісного аналізу дозволяє згрупувати обстежених за певними ознаками (у цьому разі за рівнем психологічного благополуччя – Н.К.). Це дозволило виявити най-

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками психологічного благополуччя та часової перспективи

Показники часової перспективи	Показники психологічного благополуччя особистості										
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	ПБ заг.
ZNP	-179*							-119		-127	-104
ZGN	407*	312*	437*	444*	415*	463*	348*	464*	470*	444*	527*
ZB	320*	280*	357*	432*	348*	430*	371*	367*	457*	353*	466*
ZPP											
ZFN	336*	300*	435*	422*	382*	423*	309*	400*	419*	438*	484*

Примітки: 1) n=408; 2) без позначень – кореляція статистично достовірна на рівні $p < 0,05$; «*» – кореляція статистично достовірна на рівні ($p < 0,01$); 3) нулі та коми опущено. 4) I шкала – психофізична, II – соціально-економічна, III – етнокультурологічна, IV – екзистенційна, V – світоглядна, VI – ціннісна, VII – емоційна, VIII – поведінкова, IX – когнітивна, X – вольова, ПБ заг. – психологічне благополуччя загальне; 5) показники часової перспективи: ZNP – негативне минуле, ZGN – гедоністичне теперішнє, ZB – орієнтація на майбутнє, ZPP – позитивне минуле, ZFN – фаталістичне теперішнє.

більш яскравих представників із високим та з низьким рівнем психологічного благополуччя, вивчити в них особливості часової перспективи. На рис. 1 надано профілі показників часової перспективи груп осіб із високим та низьким рівнем психологічного благополуччя.

Спираючись на аналіз рис. 1 та опис показників часової перспективи, наданого у методиці «Опитувальник часової перспективи особистості» Р. Zimbardo, складемо психологічні характеристики означених груп осіб.

На осі ОХ розташований показники часової перспективи, на осі ОУ розміщено процентильну шкалу. Через точку 50-й процентиль проходить середні значення відповідних показників представників виділених груп, що виражені у процентілях.

Задля аналізу кожного профілю здійснимо ранжування показників часової перспективи за ступенем відхилення від середньої лінії ряду. Серед найбільш яскраво виражених показників часової перспективи в групі осіб з високим рівнем психологічного благополуччя визначено наступні: ZGN+ (гедоністичне теперішнє), ZB+ (орієнтація на майбутнє) та ZFN+ (фаталістичне теперішнє); з низьким – ті самі показники, лише з від'ємним знаком.

Отже, представникам групи осіб із високим рівнем психологічного благополуччя властиво прагнення до гедоністичного теперішнього (ZGN+). Насамперед, це свідчить про те, що таким людям характерний потяг до отримання задоволення від життя, втіхи власних бажань, пошук нових вражень та відчуттів. Теперішнє

ними сприймається як таке, що повне задоволення, вони цінують насолоду моменту, не думаючи про наслідки. Для представників цієї групи характерно планувати, прагнути та орієнтуватися на позитивне майбутнє (ZB+). Вони вважають, що їх майбутнє визначено та на нього неможливо впливати жодними індивідуальними діями (ZFN+).

Особи з низьким рівнем психологічного благополуччя, навпаки, не прагнуть до гедоністичного теперішнього (ZGN-). Для них характерні невисока активність, відстороненість від подій навколишнього життя; вони нездатні витримувати стресові ситуації, наполегливо боротися з труднощами і бояться ризику. Вони не планують власне майбутнє (ZB-). Таким людям більш властива орієнтація на «позитивне минуле», вони схильні реконструювати своє минуле в негативних подіях, наповнених співчуттям та розчаруванням. Події минулого актуалізують дратівливість, тривогу, апатію, смуток. Їх песимістичні, негативні роздуми про своє минуле пов'язані з низькою самооцінкою та низьким рівнем оцінки благополуччя. Свої міжособистісні відносини сприймають як обмежені та незадовільні. Вони схильні оцінювати своє життя обмеженим з погляду задоволень (ZNP+).

Отже, зазначимо, що психологічно благополучні люди під час уявлень подій майбутнього частіше спираються на роздуми про події власного минулого, які є певним ресурсом, зразком для цілей і бажань майбутнього. Водночас люди з низьким рівнем психологічного

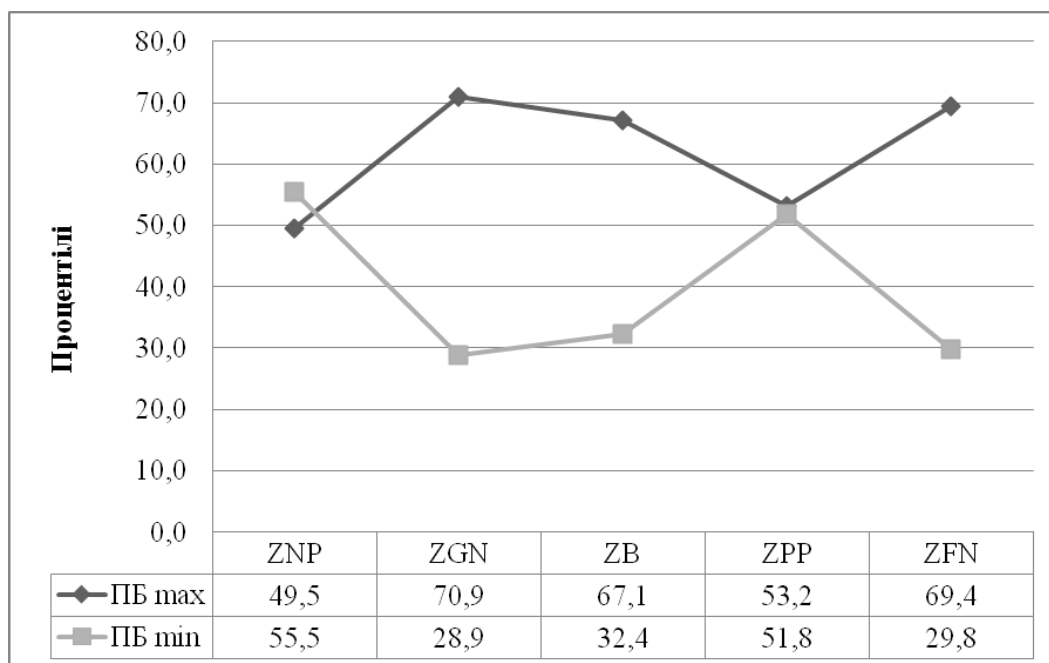

Рис. 1. Особливості часової перспективи осіб із різним рівнем психологічного благополуччя

благополуччя не хочуть згадувати своє минуле і прогнозувати не дуже приємне майбутнє [4].

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити такі висновки.

Теоретично встановлено, що поняття «психологічне благополуччя» можна розглядати як інтегральний показник ступеня реалізованості особистістю власної спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеності життям та собою.

Для емпіричного психодіагностичного дослідження були застосовані оригінальний тест-опитувальник «Діагностики психологічного благополуччя особистості» (Н.В. Каргіна) та опитувальник «Часової перспективи особистості» Р. Zimbardo (в адаптації О.Т. Соколової, О.В. Мітіної, А.В. Сирцової).

Кореляційний аналіз показав наявність значущих додатних зв'язків між показниками психологічного благополуччя та гедоністичним теперішнім, орієнтацією на майбутнє та фаталістичним теперішнім, а також від'ємних зв'язків із негативним минулим.

За допомогою якісного аналізу встановлено, що представники групи з високим рівнем психологічного благополуччя характеризуються орієнтацією на майбутнє, наявністю цілей, планів і спрямованістю поведінки на їх реалізацію, а також на відмову від негативної часової орієнтації, їм притаманні більш високі показники психологічної стійкості, витривалості. Такі люди не сприймають власне минуле як щось негативне та переконані у своїй здатності впливати на події власного життя. Вони також легше будують близькі і довірливі стосунки з людьми, схильні піклуватися про інших та розраховувати на взаємну підтримку, вони вміють співпереживати. Отже, чим вище рівень психологічного благополуччя людини, тим яскравіше виражена міра віднаходження балансу між реалізацією власної індивідуальності і вимогами соціального оточення. Чим більшим буде цей баланс, тим більш позитивно особистість оцінюватиме власне минуле. Водночас особистості з низьким рівнем психологічного благополуччя, на відміну від групи з високим рівнем, характеризуються як такі, що пережили травматичний та негативний минулий досвід, фаталістично сприймають час свого життя, їм притаманний низький рівень активності і залученості в навколишні події, їм бракує наполегливості в подоланні труднощів і вміння протистояти життєвим негараздам. Як наслідок – у таких особистостей формується негативний образ себе та своєї здатності досягати бажаного, що разом із розвитком емоційної нестабільності, напруженості і схильності до імпульсивної поведінки сприяє розвитку негативного настановлення на минуле і фаталістичного настановлення на теперішнє.

Подальші перспективи дослідження. Описані результати можуть стати основою для проведення уточнюючих досліджень з метою опису якісної специфіки взаємозв'язку часової перспективи та психологічного благополуччя на різних вибірках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб. : Речь, 2010. – 352 с.
2. Левин К. Динамическая психология : Избранные труды / К. Левин. – М. : Смысл, 2001. – 572 с.
3. Нуркова В.В. Автобиографическая память в трудной жизненной ситуации: новые феномены / В.В. Нуркова, К.Н. Василевская // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 93–102.
4. Сенник О.М. Соціально-психологічні чинники уявленнь студентської молоді про часову перспективу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О.М. Сенник ; наук. кер. Т.Б. Партико ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 224 с.
5. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / А. Сырцова. – М., 2008. – 317 с.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
7. Boniwell I. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning / I. Boniwell, P. Zimbardo // Positive psychology in practice. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2004. – P. 165–178.
8. Boniwell I. Beyond time management: How the latest research on time perspective and perceived time us can assist clients with time-related concerns / I. Boniwell // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. – 2005. – Vol. 3 (2). – P. 61–74.
9. Bohart A.C. Emphasizing the future in empathy responses / A.C. Bohart // Journal of Humanistic Psychology. – 1993. – Vol. 33. – P. 12–29.
10. Drake L. Time Perspective and Correlates of Well-Being / L. Drake, E. Duncan, F. Sutherland et al. // Time and Society. – 2008. – № 17 (1). – P. 47–61.
11. Kahana E. Environmental continuity, futurity, and adaptation of the aged / E. Kahana, B. Kahana // Aging and milieu. In G. D. Rowles and R. J. Ohta (Eds.). – New York: Haworth Press, 1983. – P. 205–228.
12. Litvinovic G. Perceived change, time orientation and subjective well-being through the life span in Yugoslavia and the United States. Doctoral dissertation / G. Litvinovic. – University of North Carolina, Chapel Hill, 1999.
13. The satisfaction with life scale / E. Diener, R. A. Emmons, R.J. Larsen, S. Griffin // Journal of Personality Assessment. – 1985. – Vol. 49. – P. 71–75.
14. Zaleski Z. Future time perspective and subjective well-being in adolescent samples / Z. Zaleski, A. Cycon, A. Kurc // Life goals and well-being: Towards a positive psychology of human striving P. Schmuck, K. M. Sheldon (Eds.). – Goettingen, Germany: Hogrefe & Huber Publishers, 2001. – P. 58–67.
15. Zimbardo P.G. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric / P.G. Zimbardo, J.N. Boyd // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77. – № 6. – P. 1271–1288.

УДК 159.9.072

ОСОБИСТІСНА ЦІЛІСНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПРОЯВИ, ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Кельнер С.С., аспірант кафедри практичної психології
 Центральноукраїнський державний педагогічний університет
 імені Володимира Винниченка
 практичний психолог
 Криворізька загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 126

У статті на основі теоретичного аналізу зазначеної проблеми висвітлюється структурна складова цілісності – особистісна цілісність. Визначаються її психологічні передумови, загальні характеристики, специфіка та прояви. На основі наукових підходів, результатів досліджень наукових шкіл розгортається феноменологія поняття «особистісна цілісність».

Ключові слова: особистість, особистісна цілісність, цілісність, цілісне існування.

В статье на основе теоретического анализа обозначенной проблемы освещается структурная составляющая целостности – личностная целостность. Определяются ее психологические предпосылки, общие характеристики, специфика и проявления. На основе научных подходов, результатов исследований научных школ раскрывается феноменология понятия «личностная целостность».

Ключевые слова: личность, личностная целостность, целостность, целостное существование.

Kelner S.S. PERSONAL INTEGRITY: PSYCHOLOGICAL FEATURES, MANIFESTATIONS, BASIC APPROACHES

In the article, on the basis of a theoretical analysis of the indicated problem, the structural component of personal integrity is highlighted. Determined psychological prerequisites, general characteristics, specificity and manifestations of personal integrity. Based on scientific approaches, research results of scientific schools, the phenomenology of the concept of “personal integrity” is revealed.

Key words: personality, personal integrity, integrity, integral existence.

Постановка проблеми. Специфіка проблеми полягає в тому, що вона належить до комплексних проблем у психології, тому так важливо визначити підхід до дослідження цілісності особистості. Цілісність особистості в інтегративному підході розглядається через призму її буттєвої унікальності, виступає як фундаментальний, конструктивний і результативний стан людського буття. Цей підхід у всій його багатомірності дозволяє досліджувати особистість у єдності різних сторін, виробити комплексне знання про сутнісні властивості її буття, задовольнити сучасну потребу у новому самовизначенні особистості. Специфіка такого підходу полягає в тому, що відбувається спроба осмислити буття особистості автентично, тобто не тільки окремі аспекти, а й супровідні чинники й умови.

Аналіз людського буття як цілісного феномена здійснюється через гуманістичну призму, через опис, за допомогою фундаментальних ідей, взаємозалежних рівнів і аспектів складної реальності особистісного світу, оптимальних «сценаріїв» і шляхів розгортання її суттєвих подій, опанування засобами впливу процесів розвитку індивіда. Ідея цілісності містить у собі комплексне планування і прогнозування, можливість поєднання результатів суспільного розвитку із цілями та прагненнями індивідів.

Потреба у створенні цілісного образу особистості спричинюється тим, що на його основі можуть бути вироблені обґрунтовані критерії гуманістичного ставлення до особистості та розроблені ефективні умови соціального світу; такий образ виступає як специфічний орієнтир у формулюванні загальних принципів і установок діяльності в сучасному суспільстві, оптимальні умови, що забезпечують розвиток людини й суспільства.

Історично цілісність є однією із важливих характеристик людського буття, і тенденція осмислення особистості як цілісного індивідуума завжди (явно або приховано) була присутня у розмірковуваннях різних мислителів. Ідея Сократа про тотожність добра й істини, що містить у собі концепцію цілісної людини, пройшла через вікову традицію і відобразилася в багатьох філософських школах. Людина наближалася до знаходження цілісності свого буття через подолання антиномічних характеристик: у прадавній атомистиці й у Г. Лейбніца через побудову цілісної та гармонічної картини світу; в Аристотеля через логічний аналіз співвідношення частини і цілого; у християнстві через символ і віру; у Р. Декарта за допомогою ідеї самосвідомості; в І. Канта через поняття мети; у Г. Гегеля за допомогою ідеї духовного саморозвитку, у Л. Фейєрбаха через спілку-

вання з іншими, у С. Кьєркегора через вільний вибір своєї екзистенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У працях багатьох сучасних західних шкіл гуманітарно-антропологічного напрямку можна виявити окремі висловлювання, судження, ідеї або концепції, у яких наявні спроби осмислити людське буття з погляду його тотальності, цілісності й універсального самовизначення: концепції персоналізму (Ж. Лакруа, Е. Муньє), філософії життя (А. Бергсон, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер), екзистенціалізму (М. Гайдеггер, Е. Левінас, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс), філософської антропології (А. Гелен, М. Ландман, Г. Плеснер, М. Шелер), феноменології (Е. Гуссерль), психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг), які пропонують різні моделі, критерії та способи інтеграції і самоідентифікації особистості. Аналіз цілісної особистості через міжособистісну комунікацію здійснюється в працях М. Бубера, Ю. Габермаса, В. Франкла, К. Ясперса.

Ідеї системного підходу, принципи філозофсько-естетичної рефлексії цілісного буття розробляли М. Бахтін, О. Лосев, В. Соловйов; аналіз інтегративної ролі духовно-творчих чинників проводився в працях Г. Батішцева, М. Бердяєва, М. Мамардашвілі.

У соціології визначення цілісності стало провідним поняттям універсального вчення про суспільство завдяки учінню О. Шпанна, згідно з яким цілісність становить не тільки форму явищ, «структур», але виступає як рушійна сила, носій каузальності й основна детермінанта суспільних процесів. Різні аспекти цілісності соціальної та індивідуальної реальності і їх взаємодії цікавили П. Блау, М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Конта, Дж. Міда, Т. Парсонса, А. Шюца.

У психологічній науці, на противагу раніше пануючому елементаризму, поняття «цілісність» уперше розкривається гештальтпсихологією (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, К. Левін) і Лейпцігською школою (Ф. Крюгер, Й. Фолькельт), які тлумачили особистість як цілісну, якісно-неповторну, психологічну реальність. Надалі ідея психологічної цілісності людини розкривається в культурно-історичній концепції Л. Виготського, теорії діяльності О. Леонтьєва та С. Рубінштейна, в «гуманістичній психології» (Ш. Бюлер, А. Маслоу, К. Роджерс), у працях багатьох сучасних психологів (Б. Ананьєва, О. Асмолова, Б. Ломова, О. Ковальова, К. Платонова). Американські психологи Дж. Ройс і А. Пауелл сконструювали модель людини як цілеспрямовану суперсистему, що складається із шести підсистем, найважливішою інтегративною метою якої є створення особистісного смислу.

Серед учених, які внесли певний вклад у створення теорії цілісного буття особи-

стості, слід назвати С. Аверінцева, Ю. Волкова, П. Гуревича, М. Кагана, В. Келасьєва, Б. Маркова, Л. Станкевича тощо. Необхідно особливо відзначити концепцію цілісності особистості, запропоновану В. Сагатовським: він виділяє шари буття (природничо-історичний процес, діяльність, життя духу) і функціональні рівні (біологічний вид, особистість, індивідуальність), на перетині яких створюється певне значеннєве поле людських станів і ситуацій.

Підкреслюючи багатоплановість і високий науковий рівень цих досліджень у вивченні проблеми цілісності особистості, слід зазначити, що більшість із них акцентує увагу на окремих сторонах і аспектах людського буття, яке у всій органічній цілісності своїх властивостей і характеристик ще не стало предметом самостійного дослідження в контексті актуальних сучасних проблем. Накопичений теоретичний і фактичний матеріал, різні підходи й дискусійні погляди в обговоренні цілісності особистості та шляхів її теоретичного опису вимагають поглибленого вивчення історичного й сучасного стану проблеми, а також подальших досліджень у цьому напрямку. Цим обумовлено **мету** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Цілісність особистості – основна якість «повністю функціонуючої особистості» за А. Маслоу [1]. Особистість, котра цілісно організовується, по-перше, прагне до встановлення позитивного психологічного контакту зі своїми друзями та близькими, до розкриття їм своїх прихованих емоцій і таємниць; по-друге, чітко знає, хто вона є насправді («реальне Я») і ким би вона прагнула бути («ідеальне Я»); по-третє, максимально відкрита до нового досвіду і приймає життя таким, яким воно є «тут і зараз»; по-четверте, практикує безумовне позитивне ставлення до всіх людей; по-п'яте, розвиває в собі емпатію до інших людей, тобто намагається зрозуміти внутрішній світ іншої людини й дивитися на іншого його очима. Слідом за основоположниками гуманістичної парадигми А. Маслоу [1] і К. Роджерсом [2] ми вважаємо важливими такі психологічні механізми: механізм розгортання вроджених тенденцій до самоактуалізації; організмичний механізм, контроль розвитку особистості; механізм поступального розвитку мотивації. Перший, механізм «самоактуалізованої тенденції», містить у згорнутому вигляді майбутні властивості особистості. Другий, «організмичний процес», є механізмом контролю розвитку особистості. На основі цих тенденцій у людини в процесі розвитку виникає особлива особистісна структура «Я», яка включає «ідеальне Я» і «реальне Я». Ці підструктури структури «Я» мають складні відношення від повної гармонії (конгруентності) до повної дисгармонії [2]. Так само А. Маслоу сформулював закон поступо-

вого розвитку мотивації, згідно з яким мотивація людини оформлюється поступово: механізм, завдяки якому рух на більш високий рівень відбувається в тому разі, якщо задоволені (здебільшого) потреби нижчого рівня [1].

Дотепер залишається невизначеною логіка багатьох перетворень, яких зазнала ідея розвитку цілісності особистості в процесі її адаптації до потреб освітньої практики (Л. Божович, Л. Виготський, О. Ковальов, О. Леонтьєв, О. Петровський, С. Рубінштейн). Згідно з теорією інтеріоризації (Л. Виготський, О. Леонтьєв) процес навчання й виховання є поступовою інтеріоризацією зразка поведінки, переходом його у внутрішній план особистості, перетворенням в орієнтовну основу життєдіяльності. Інакше уявляє собі цей механізм С. Рубінштейн, який запропонував концепцію генералізації, згідно з нею під впливом зовнішньої ситуації виникає актуальний мотив, «відгук», стан особистості «риса її характеру у генезі». У разі повторення та варіювання таких ситуацій цей стан особистості генералізується, тобто стає загальним, типовим і для інших сфер прояву особистості. М. Каган механізмом розвитку особистості вважає зміну видів діяльності, у процесі яких суб'єкт може проявити свою активність у перетворювальній, пізнавальній, ціннісно-орієнтаційній, функціональній діяльності спілкування.

Викладені вище теорії розвитку особистості є класичними. Однак на наші уявлення про механізми розвитку особистісної цілісності значно вплинули психологічні теорії О. Асмолова, Г. Балла, Б. Братуся, В. Петровського, В. Слободчикова, Т. Яценко. Так, для В. Петровського в найзагальнішому вигляді «розвиток особистості» є становленням особливих форми цілісності, «єдинорозмаїттям» (П. Флоренський), що включає в себе чотири форми суб'єктності – суб'єкта вітального ставлення до світу («Природа»), суб'єкта предметного ставлення («Предметний світ»), суб'єкта спілкування («Світ інших»), суб'єкта самосвідомості («Я сам») [4]. Інакше кажучи, стаючи цілісною особистістю, людина формує і розбудовує свою власну природу, привласнює і творить предмети культури, знаходить коло значимих інших, проявляє себе перед самою собою.

Критерієм розвитку цілісності особистості автор вважає «спрямованість», під якою розуміє «спрямованість людини на продукування таких дій, процес самоздійснення яких сам по собі переживається як насолода», а задоволення бажань «породжує збільшення можливостей діяння» [4].

Смисл виховання та корекції особистості студента полягає в розвитку особистісної цілісності. Зміст освіти при цьому виступає як «виращування» самоцінних інтенцій студентів у сфері пізнання, переживання, дії.

Традиційні предметно-орієнтовані психолого-педагогічні засоби при цьому виявляються неефективними. В. Петровський пропонує шукати інші засоби, які здатні виявити «свої устремління», можливості, переживання. Специфікою таких засобів є «сама дія», вона самоцінна й містить у собі можливість «самоорганізації». Одним із таких засобів він називає діяльність, терміном «засіб» позначає діяльнісні та комунікативні акти, здійснювані в напрямку задоволення провідних спонукань суб'єкта.

Логічним розвитком теорії особистості видатних учених М. Бердяєва, В. Соловйова, П. Флоренського стала «значеннева» концепція розвитку особистості Б. Братуся [6], який вважає провідним для людського розвитку процес самоздійснення й знаходження тим самим усієї можливої повноти свого існування як людини.

За В. Слободчиковим [7], предметом вивчення є умови виникнення та механізми розвитку суб'єктності як центральної характеристики особистісної цілісності в межах індивідуального життя. Джерело суб'єктивності пов'язане зі зміною механізмів життєдіяльності живих істот, із «виникненням здатності людини перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення», а розвиток людини розуміється як процес – за схемою тимчасової послідовності щаблів, періодів, стадій; як діяльність – за її структурою: сукупність її способів і засобів, що мають цільову детермінацію; як кардинальне структурне перетворення того, що формується, як зрушення, акт, метаморфоза, стрибок у розвитку. Останні не зводяться до процесуальних або до діяльнісних характеристик. Суб'єктність як характеристика особистості безпосередньо виражає ставлення людини до себе, як діяча, творця власної історії. Ідеться про саморозвиток. Механізмом становлення суб'єктності слугує «наслідування» не копіювання, а програвання і репрезентація в актах «діючого символізму» (міміка, пантоміміка) і взаємного руху один до одного. Другим механізмом є «рефлексія», яка завжди є виходом за межі будь-якого безпосереднього процесу: міркування, самоспостереження, самоаналізу, самопізнання; здатності аналізувати власну поведінку, акту спілкування, щоб зрозуміти проблеми, які виникли, або оцінити продуктивність тактики спілкування, що забезпечила успіх.

Разом із В. Серіковим [8] як особистісний розвиток ми розглядаємо генезу тих функцій, які особистісна цілісність виконує в життєдіяльності індивіда. Розкриття цих функцій, як і всякий розвиток, уможливується лише у разі, якщо вони будуть затребувані самою ситуацією життєдіяльності індивіда, знайдуть у ній реалізацію. Особливістю такого підходу є те, що зміст розвитку особистісної цілісності винесений у ньому за межі розвитку самої особистості та представ-

лений як зміст освіти, а механізмом розвитку виступає «навчання» особливої діяльності особистісному досвіду становлення та накопичення властивостей особистісної цілісності.

Розвиток особистісної цілісності – менш досліджений феномен, ніж розвиток індивідуальності. Як показує аналіз психологічних, філософських, педагогічних джерел, розвиток особистісної цілісності представляє складний взаємозв'язок еволюційного накопичення особистісних смислів і таких життєвих подій, які знецінюють або підсилюють якісь із цих смислів. У руслі цілісного підходу до розвитку особистості «розвиток» розглядається як нелінійний, неоднорідний процес якісних перетворень, що включає накопичення нових можливостей, появу різних новоутворень, пов'язаних із підвищенням рівня особистісної цілісності, зростанням здатності продуктивно й адекватно здійснювати себе в більш складній системі відносин і сприймати світ більш структурованим, інтегрованим і змістовним.

Здатність особистості регулювати й організовувати власний життєвий шлях як ціле, що підкорюється власним цілям, цінностям, смислам, є вищим рівнем і оптимальною якістю особистісної цілісності.

Цілісність у системному дослідженні людського буття виступає як інтегрована форма компенсації і єдності відносин її структурних елементів; як висхідна парадигма їх адекватного осмислення. Поняття цілісності тільки частково й у певних межах, а саме в рамках раціонального пізнання, пов'язане з поняттям системи; за цими рамками воно не піддається точному тлумаченню та фіксує неповноту знання. Людське буття стає цілісним завдяки незбагненному глибинному шару, що охороняє його від розпаду. Зважаючи на це, цілісність можна розглядати з погляду системно-функціонального підходу і як метафізичну реальність.

Цілісність людини виступає як результат символічно опосередкованої взаємодії різних аспектів її буття. Зміст цілісності полягає в інтегративному ефекті взаємопроникнення її компонентів, які, змінюючи один одного, утворюють усередині свою розмаїту єдину й опосередковану значеннєву реальність, що пронизує частково кожного з них через смисл, що у той же час якісно від цих компонентів відрізняється. Ціннісно-значеннєве поле («метополе») розуміється як матриця усіх біо- та соціодуховних значень і символічно встановлює зв'язок різних кіл людського буття; воно містить у собі всі можливі стани людської реальності, які в його контексті набувають глибинного значення.

Цілісну людину слід розглядати з позиції творчого самостворення її буття. Онтологічною основою креативності особистості є властива їй фундаментальна відмінність між суцям і винним, між метафізичними формами її само-

вияву. У метафізичному осмисленні цілісна самоідентичність особистості з'являється як динамічно цілеспрямована синергія особистісних структур до трансцендентних вершин буття, що інтегрує різні модуси її існування. Цілісність як метафізичну реальність можна розгорнути через специфічні неподільні характеристики, найважливішою з яких виступає духовність.

З погляду системного підходу людське буття є цілісністю системи, що самоорганізується з реверсивним зв'язком і виступає як органічна єдність відношень структурно-смислових, функційних шарів (природного, соціального й індивідуального), визначається через конгруентні їм пізнавальні, діяльнісні і комунікативні засоби самореалізації особистості. Для характеристики цілісності особистості також доречним є феномен коінциденції, відношення координатції паритетних основ її буття, яке виводить цю проблему у метафізичний простір дослідження. У такому разі шари, що взаємодіють, утворюють єдину опосередковану реальність, яка не піддається раціональному дискурсу. Цей значеннєвий простір можна описати тільки через ціннісні характеристики, що допомагають подолати обмеженість функціонального підходу до людського буття та вийти на більш високий рівень інтегративного виміру особистості. Духовно-ціннісна природа цілісності людського буття окреслює систему концептів і задає їм значеннєву визначеність, що виражається у специфічно гуманістичному світогляді, сповненому прагненням людини до здійснення «справжніх» форм життя.

Джерела глибинних проблем багато в чому вкорінюються в самій особистості, у її внутрішньому світі. Проблема особистості як цілісності виникає через існування її внутрішньо суперечливої природи, розрив єдиної життєвої сфери, що утворюють «нешасну свідомість», трагічність людського буття. Усвідомлення людиною відсутності (або недоліку) органічної єдності й повноти самобуття спрямовує та стимулює її розвиток. Завдяки креативності особистості розгортається просвіт для досягнення цілісності, досягається подолання розірваності буття. Творчість здійснюється як порівняння відносин між метафізичними основами й суцям людського буття.

Прагнення до цілісності свого буття, що виступає фундаментальною характеристикою людської сутності і її вищою духовною потребою, призводить до розкриття головних смислів, сприяє знаходженню волі до вибудовування людиною програм самовизначення. У цьому прагненні виражається її потреба в самореалізації, виявляється наявність у неї унікального надбіологічного компонента. Самореалізація є спробою увійти у сферу реальності, де осягаються цінності, знаходиться повнота життя й самодостатність цілісного існування.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з висвітленням психологічних особливостей феномена цілісності особистості, її прояву як вагомого чинника професійної успішності фахівця та самореалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу ; [пер. с англ. Татлыбаева А.М.]. – Санкт-Петербург : Евразия, 1999. – 479 с.
2. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. / К. Роджерс. М. : Mass Media, 1999. – 307 с.
3. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. / А.В. Петровский. – М. : Просвещение, 1984. С. 21–33.

4. Петровский В.А. Феномен субъективности в психологии личности / В.А. Петровский : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – М., 1993. – 76 с.

5. Бердяев Н.А. Смысл творчества / Н.А. Бердяев. – Париж : YMCA-Пресс, 1985. – Т. 2. – 273 с.

6. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии, 1990. – № 6. – С. 9–17.

7. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев : Учебное пособие для вузов. – М. : Школьная пресса, 2000. – С. 304–305.

8. Сериков В.В. Личностно развивающее образование: мифы и реальность / В.В. Сериков // Педагогика, 2007. – № 10. – С. 3–12.

УДК 159. 923. 2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Кириченко Т.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»*

У статті проаналізовано головні концептуальні підходи до обґрунтування феномена саморегуляції. Розглянуто сучасні тенденції розуміння процесу саморегуляції особистості у психологічній науці. Визначено психологічний зміст саморегуляції як структурного утворення особистості.

Ключові слова: *особистість, суб'єкт, саморегуляція, самокорекція, самосвідомість, волевова регуляція.*

В статті проаналізовані основні концептуальні підходи к обоснованию феномена саморегуляции. Рассмотрены современные тенденции понимания процесса саморегуляции личности в психологической науке. Определено психологическое содержание саморегуляции как структурного образования личности.

Ключевые слова: *личность, субъект, саморегуляция, самокоррекция, самосознание, волевая регуляция.*

Kyrychenko T.V. PSYCHOLOGICAL CONTENT OF PERSONALITY SELF-REGULATION

The article analyzes the main conceptual approaches to the substantiation of the phenomenon of self-regulation. The modern tendencies of understanding the process of personality self-regulation in psychological science were considered. The psychological content of self-regulation as a structural formation of the personality was determined.

Key words: *personality, subject, self-regulation, self-correction, self-consciousness, volitional regulation.*

Постановка проблеми. Для збереження психічного здоров'я людини важливою є духовна гармонія, позитивна динаміка всіх процесів і станів, які визначають її буття, узгодженість між ними. Саме ці аспекти становлять серцевину саморегуляції особистості. Людина не автоматично перелаштовується з однієї діяльності на іншу, а свідомо, враховуючи при цьому соціальну ситуацію, важливість операцій, які вона виконує, можливі результати своїх учинків тощо. Вона має можливість вибору, і в цьому полягає її свобода волі. Володіючи свідомістю, особистість відповідальна за наслідки здійснених виборів і вчинених дій. Саморегуляція виступає провідним і визна-

чальним психічним процесом будь-якого виду життєдіяльності особистості. Отже, цілком закономірно вказаний феномен посідає значуще місце у міждисциплінарному вимірі наукових досліджень.

Категорія саморегуляції розглядається в різних психологічних дисциплінах і наукових школах. Проблема саморегуляції особистості, попри багаторічну історію вивчення, актуальність та значущість, вирізняється складністю, багатомірністю й неоднозначністю. Дотепер у більшості підручників із загальної психології відсутні розділи, присвячені саморегуляції. Необхідно зазначити, що загалом регулятивні аспекти психіки все ще залишаються менш

репрезентованими в психологічній літературі порівняно з пізнавальними чи навіть комунікативними процесами. Тим часом сьогодні у сучасній психології накопичено досить багато концепцій, моделей, видів, чітко встановлених фактів, закономірностей, механізмів, рівнів саморегуляції особистості, гідних зайняти провідне місце.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивчення регулятивної функції психіки належить до числа фундаментальних категорій психології. Феномен саморегуляції актуалізується в контексті гуманістичного підходу, за якого особистість розглядається із позиції свободи, активності, здатності до самовдосконалення та саморозвитку (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл та ін.). Водночас найбільш повно, як самостійний предмет дослідження, саморегуляція представлена у соціально-когнітивній теорії особистості А. Бандури. Саморегуляція особистості, згідно з поглядами вченого, формується за допомогою її поведінки, індивідуальних характеристик, особливо важливою з-поміж яких є мислення [3].

Незаперечно цінність у дослідженні феномена саморегуляції становить доробок вітчизняної науки, який привніс цілу низку підходів та напрямів до вивчення означеної проблеми. Обґрунтування психічної регуляції та саморегуляції (І. Сеченов та І. Павлов) і доведення ними, що живий організм є системою, здатною зберігати постійність свого стану [12, 10], а також дослідження фізіологів у руслі психофізіології (П. Анохін) дали змогу підкреслити важливість системного дослідження психічної саморегуляції [2]. У контексті діяльнісного підходу (С. Рубінштейн) саморегуляція особистості є невід'ємною складовою принципу єдності свідомості з діяльністю [11]. Важливу роль у становленні сучасних уявлень про саморегуляцію відіграв суб'єктний підхід (К. Альбуханова-Славська), у рамках якого підкреслюється необхідність її вивчення як процесу [1].

Питання саморегуляції особистості продовжують досліджуватися сучасними вченими (М. Боришевський, В. Іванников, О. Конопкін, Ю. Миславський, В. Моросанова, Г. Никифоров, О. Осницький, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Пов'якель та ін.), що дає нам підстави розглянути феномен саморегуляції, послуговуючись результатами їхніх досліджень. Так, М. Боришевським акцентовано на необхідність урахування актуальних потреб, особистісно значущих цілей, життєвих відносин, установок у розвитку саморегуляції; предметом уваги В. Моросанової постали питання стильової саморегуляції поведінки людини; в дослідженнях Н. Пов'якель саморегуляція розглядається як професійно важлива властивість і необхідна складова здатності особистості для вирішення завдань психологічної практики.

Концепцію О. Конопкіна розглядаємо ключовою, а створену ним структурно-функціональну модель саморегуляції детальною, оскільки у ній представлено внутрішню структуру процесів усвідомленої саморегуляції для різних видів і форм довільної активності особистості.

Отже, сучасні тенденції розвитку психології саморегуляції є актуальними та малодослідженими. Саморегуляція розглядається як системна якість, що виникає завдяки об'єднанню індивідуально-психологічних особливостей особистості в єдину психологічну систему [8]. Ефективність саморегуляції пов'язується з рівнем розвитку особистості [3]. Зрілі форми саморегуляції можливі лише у разі, якщо внутрішнє і зовнішнє спілкування людини є діалогічним [4, с. 5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас доцільно звернути увагу на те, що тлумачення проблеми саморегуляції в межах означених напрямів відбувалися незалежно один від одного, і їх відмінності зазвичай зумовлені різними концептуальними підходами до цілої низки психічних явищ і процесів, зокрема й до феномена саморегуляції особистості. Однак суттєвим, на наш погляд, є виокремлення базових конструктів саморегуляції, де її основним ресурсом є мовленнєва комунікація як характеристика внутрішньої активності особистості.

Мета статті. Головна мета цієї роботи – узагальнити та систематизувати концептуальні підходи щодо розуміння процесу саморегуляції як міждисциплінарної категорії та з'ясувати сутність і провідні детермінанти психологічного змісту саморегуляції особистості.

Виклад основного матеріалу. Саморегуляція є новим напрямом у психології і має порівняно коротку історію вивчення. У прикладному аспекті розвиток означеної проблеми став можливим лише на певному етапі становлення психології як науки. Тому спеціальні дослідження саморегуляції розпочалися в другій половині 80-х і більш активно – в 90-х рр. ХХ століття. В. Іванников зазначає, що таке доволі пізно розгортання проблематики саморегуляції особистості детерміноване її нерозривним поєднанням із проблемою волі, котра впродовж багатьох років не посідала належного місця в понятійній системі психологічної науки [6].

Поняття «саморегуляція» має міждисциплінарний характер вивчення. В енциклопедичному варіанті саморегуляція визначається як доцільне функціонування живих систем різних рівнів організації та складності [7, с. 126]. У розумінні феномена саморегуляції важливе місце займає використання досягнень таких наук, як кібернетика та біологія. Так, загальнонауковим досягненням є кібернетичне вчення

про зворотні зв'язки і функціональний аналіз саморегуляції. Із погляду біології саморегуляція визначається як один з універсальних принципів існування організму, що здійснюється на різних рівнях його функціонування за допомогою психічної активності з метою підтримання порівняно стійкої рівноваги як у самій біологічній системі, так і в її зв'язках із навколишнім середовищем. Вагомий внесок у розкриття психічної саморегуляції зробили відомі фізіологи І. Сеченов, І. Павлов, П. Анохін. Працями видатного фізіолога І. Сеченова покладено початок послідовного формування уявлень про регулятивний характер протікання різноманітних психічних явищ. Учений вважав, що психічні процеси, розвиваючись у трудовій діяльності, забезпечують контроль і регуляцію поведінки відповідно до зовнішніх умов. Людина може в будь-який момент втрутитися в рух, який здійснюється самостійно, і змінити його силу або напрям. Психічна саморегуляція є тим процесом, в якому здійснюються реальні зв'язки суб'єкта з предметним світом [12, с. 56–61]. І. Павлов підкреслював, що живий організм – це надзвичайно саморегулююча система, яка постійно себе підтримує, відновлює, виправляє, навіть удосконалює. Здатність до постійного самонастроювання, самовдосконалення, тобто до безперервної саморегуляції в процесі життєдіяльності, є невід'ємною властивістю найскладнішої біологічної і водночас соціальної системи – людини [10, с. 395].

Для пояснення процесів саморегуляції на засадах нейробіологічної теорії свідомості було висунуто концепцію функціональних систем, основні положення якої сформулював П. Анохін ще у 1935 р. Він зазначав, що функціональні системи є саморегульованими структурами, які об'єднують центральну і периферичну нервові системи, а також органи і тканини для досягнення корисних результатів в адаптації індивіда. До таких результатів відносять гомеостатичні показники, що забезпечують метаболічні процеси і наслідки поведінкової активності, спрямованої на задоволення біологічних, соціальних, духовних та інших потреб людини. Структурно-функціональні системи представлені такими блоками: аферентний синтез, програмування, виконання, зворотний зв'язок. Аферентний синтез відповідає за отримання інформації, на основі якої створюється програма дій із прогнозом їх результату. Після реалізації цієї програми за допомогою зворотного зв'язку (порівняння планованого результату і реального – Т.К.) закріплюється весь успішний процес прийняття та реалізації рішень. У разі неспівпадіння результатів, які прогнозувались із раніше одержаними, автоматично включається механізм корегувальних дій. У цьому полягає,

як відмітив дослідник, «золоте правило саморегуляції» [2, с. 220, 223].

Якщо говорити про визначення поняття «саморегуляції» в психології, то слід констатувати наявність великої кількості його тлумачень. Адже в особливостях саморегуляції відображаються тенденції активності особистості, її зв'язок із навколишнім середовищем та предметним світом. Принцип активності особистості закладений уже в самому розумінні поняття «саморегуляція» – це системно-організований процес ініціації, побудови, підтримання і керування довільною активністю особистості, пов'язаною із досягненням нею власних цілей [8, с. 101]. У людини процеси саморегуляції відбуваються на різних за своєю складністю і змістом рівнях. Нижчий рівень – це біологічна саморегуляція. Вона є аналогічною до тієї, що властива переважній більшості живих організмів, і забезпечує успішну взаємодію людини з навколишнім середовищем. Рівень психічної саморегуляції пов'язаний із підтриманням та мобілізацією психічної активності й полягає в здатності людини керувати власними діями й станами. Вищим рівнем саморегуляції є особистісний. С. Рубінштейн наголошував на необхідності вивчення особистісного рівня саморегуляції, підкреслюючи, що регулятивні процеси закріплюються в особистості у формі характеру і здібностей та діють на всіх рівнях активності людини, забезпечуючи успішність будь-якої діяльності [11]. Отже, саморегуляція залежить від еволюційного розвитку організму, його організації і складності. Вищі і найскладніші процеси саморегуляції можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною й інтегрованою. У контексті діяльнісного підходу саморегуляція є невід'ємною складовою принципу єдності свідомості із діяльністю. Вагомими для нашого дослідження вважаємо міркування С. Рубінштейна у його відомій праці «Буття і свідомість» щодо активності суб'єкта у регуляції ним власної поведінки, а саме – саморегуляцію як єдність внутрішніх та зовнішніх особливостей психіки індивіда, спрямованих на досягнення конкретно визначеної мети. Відповідно, регулятивні процеси виявляються у характері та здібностях особистості, а отже, згідно з поглядами автора, діють практично на всіх рівнях її активності та забезпечують успішність діяльності [11, с. 54–69].

У руслі суб'єктного підходу саморегуляція постає своєрідним координатором різномодальних особистісних явищ у подоланні суперечностей у тій чи іншій діяльності. Особистісний рівень саморегуляції, як зазначає К. Абульханова-Славська, пропонує, насамперед, усвідомлення психологічної природи власної суб'єктивності, яка зростає завдяки саморегуляції особистості. Бути суб'єктом саморегуляції означає надавати особистіс-

ного смислу загальнолюдським та конкретно індивідуальним цінностям, певним обов'язкам та завданням. Саморегуляція особистості не завжди здійснюється об'єктивно-оптимальним та суб'єктивно-зручним чином. Ці особливості особистісної саморегуляції проявляються у психологічній, і в особистісній «ціні» діяльності. Підтримувати певний рівень психічної активності можна двома способами: перенапруженням усіх сил, що призводить до втоми, до падіння активності, та за рахунок емоційно-мотиваційного підкріплення. Удосконалення саморегуляції не безмежне й не всі її рівні здійснюються усвідомлено. Ряд процесів і способів дій, які спочатку усвідомлені та доволі регульовані, перетворюються в неусвідомлені. Системний характер саморегуляції дозволяє зрозуміти джерело мобілізації суб'єктом своїх сил та резервів, а не тільки джерелом компенсації недоліків [1].

Суб'єктний підхід дозволив досліджувати саморегуляцію з позицій можливості особистості осмислено та усвідомлено керувати власною активністю, ставити і реалізовувати свої цілі. О. Конопкін пов'язує суб'єктність із регулятивними інтегральними утвореннями особистості високого рівня, вважає саморегуляцію особистості такою, що забезпечує суб'єктність людини. О. Конопкін показав, що існує взаємозв'язок між саморегуляцією та продуктивністю в різних видах діяльності. Так, підтверджено, що успіх діяльності обумовлений сформованістю цілісної системи саморегуляції. Низький рівень вираженості того чи іншого компонента системи саморегуляції або несформованість міжфункціональних зв'язків вважається структурно-функціональним дефектом саморегуляції і може не тільки обмежувати ефективність діяльності, але й заважати успішній адаптації особистості до різних умов [8, с. 9–11]. Отже, на думку О. Конопкіна, саморегуляція – це цілісна, замкнута, інформаційно відкрита система функціональних ланок, що забезпечує створення й динамічне існування у свідомості суб'єкта цілісної моделі діяльності, обумовлюючи його виконавську активність. Структурно повноцінний регуляторний процес неминучий для успішного досягнення суб'єктом поставленої мети [8, с. 123]. Як бачимо, структурно саморегуляція виступає замкнутим контуром регулювання активності особистості, а також вона є інформаційним процесом, носіями якого є різноманітні форми відображення дійсності.

На нашу думку, таке тлумачення саморегуляції особистості свідчить про те, що цей процес стає чинником і засобом оптимального й ефективного конструювання життєдіяльності загалом. Отож саморегуляцію доцільно розглядати як цілісний процес, у якому взаємозв'язок самостійних рішень суб'єкта у досягненні мети

забезпечується узгодженістю між його діями та функціонуванням регуляторних процесів. Для визначення сутності психологічного змісту поняття «саморегуляція» важливо також розглядати його у співвідношенні зі спорідненими поняттями: самоорганізація, самодетермінація, самоконтроль, самокорекція. Саморегуляція, за А. Бандурою [3], є однією з найважливіших характеристик людської особистості, які впливають на її поведінку. Людина реактивно намагається зменшити неспівпадіння між своїми досягненнями і поставленою метою, зробивши це, ставить нові, більш високі цілі, у такий спосіб самовдосконалюється і рухається до розвитку власних потенцій. Добре відоме у психології поняття «самоефективності», розроблене А. Бандурою, що відображає регуляторну роль уявлень про власні здібності й можливості. Якою б не була бажана мета, людина не буде її здійснювати, якщо вважає це неможливим для себе; з іншого боку, людина здатна не спасувати перед дуже важкими обставинами, якщо вірить у власні сили [3, с. 296].

Найбільш послідовно проблема саморегуляції особистості розглядалась дослідниками проблеми волі. В. Іванніков вольову регуляцію розглядає як доволіну форму мотивації зі створенням додаткового спонукання (чи гальмування) до суспільно-необхідної чи соціально-контрольованої дії. Вона опосередкована знаннями людини про навколишній світ, про свої цінності й можливості, на основі яких здійснюється передбачення й оцінка наслідків власної активності. Воля є доволіною мотивацією особистості, де зміна спонукань досягається через переосмислення його змісту. Вольова регуляція виступає вищим рівнем саморегуляції поведінки особистості. [6, с. 107].

Вважаємо, що саморегуляція особистості формується і розвивається в процесі мовленнєвої комунікації, що забезпечує різні форми активності й розвитку особистості. Визначаючи необхідні умови системи саморегуляції особистості, Ю. Миславський указує, що принциповим, конструктивним її механізмом виступає спілкування. На думку вченого, система саморегуляції формується лише в процесах спілкування, які у своїй сукупності забезпечують певні форми активності й розвитку особистості [9, с. 32].

Діалогічний підхід, що бере свій початок від літературознавчої концепції М. Бахтіна, відкриває широкі перспективи для осмислення саморегуляції особистості [4, 5]. Згідно із цим підходом зрілі форми саморегуляції можливі лише у разі, якщо внутрішнє і зовнішнє спілкування людини діалогічне. Людина здатна почувати не тільки іншу людину, але й власні внутрішні блоковані інстанції. Учений зазначає, що сучасна людина часто відчуває себе впевненою лише у сфері стереотипної цивілізації,

тобто там, де її як індивідуальності немає, але невпевненою, скованою і тривожною там, де вона є центром джерел вчинку і де вона може зробити те, що окрім неї зроблено бути не може [4, с. 48]. Концепція М. Бахтіна за своєю природою є радикально гуманітарною, що утверджує суб'єктність і суб'єктивність індивідуальності в широкому соціокультурному й високо-духовному контексті. Людський вчинок не може бути автономним щодо культури, бо тоді він «спадає на ступінь елементарного і економічного мотивування» [4, с. 53]. М. Бахтін відкидає як позицію життя тільки для себе, так і позицію протиставлення себе світу. Його етична позиція – вийти за рамки життя для себе і піднятися до життя «із себе», тобто виходити зі своєї відповідальності й причетності до цінностей людства. Найважливіша особливість діалога, за М. Бахтіним, полягає в тому, що людина в діалозі завжди є суб'єктом звернення. Зверненість до суб'єкта він називає інтенційністю, яка виступає в інтерсуб'єктній формі. У діалозі людина не тільки проявляє себе зовні, а «вперше стає тим, ким вона є, – не тільки для інших, але і для себе самої» [5, с. 294]. А тому дослідник переконує, що «тільки в спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається і «людина в людині» як для інших, так і для себе самої» [5, с. 295]. У системі його переконань діалог виступає як універсальний спосіб людського буття, природа якого полягає в «неподільності – незлитості» «Я» та «Іншого», а також в органічному взаємозв'язку зовнішньої і внутрішньої інтенційності, зовнішнього і внутрішнього діалога. Це «жива» подія буття, яка твориться щохвилини, а тому він є потенційно нескінченим, незавершеним, бо коли діалог закінчується, все закінчується [5].

Нам здається, що розглянуті міркування М. Бахтіна відкривають широкі можливості для розвитку уявлень про психологічний зміст саморегуляції особистості. Одним із таких шляхів є розвиток діалогічної парадигми саморегуляції особистості в психології, а також переосмислення багатьох психологічних уявлень і концепцій з погляду суб'єктно-комунікативного підходу.

Аналіз наукової літератури та власні наукові пошуки автора дозволяють стверджувати, що критерії внутрішньої діалогічності є достатніми для формування зрілих форм саморегуляції. Оскільки саморегуляція – це діалог між особистісними підструктурами, що супроводжується зрілими емоційними реакціями та активністю. Такий діалог сприяє соціальній та психічній адаптації особистості і обумовлений системною організацією особистісних підструктур. Однією з найважливіших якостей сучасної людини є високий рівень розвитку саморегуляції в комунікації. Ця характеристика особистості визначає життєвий шлях і її діяльність та зна-

ходить свій вияв у міжособистісній взаємодії і, насамперед, у мовленнєвому спілкуванні [7, с. 131]. Особливо важливим, навіть переломним моментом у розвитку саморегуляції особистості, є її вчинки (у розумінні М. Бахтіна як відповідальні, напружені, драматичні дії – Т.К.). У вчинку вирішується для особистості одвічне «бути чи не бути». Саме у вчинках індивід залишається сам на сам із собою, у вчинку фокусується минуле, теперішнє, майбутнє особистості, все життя людини. У ньому виникає ситуація бахтінського «не-алібі» у житті, коли особистість у прийнятті рішення не киває на когось, а приймає його самостійно й відповідально.

Отже, одним із головних показників саморегуляції особистості є її здатність до перетворення своєї діяльності та «вчинення». Можливість усвідомленого і «вільно-відповідального» вчинку і є вирішальною умовою саморегуляції особистості. Важливим критерієм зрілої саморегуляції є результативність – людина може нескінченно вести діалоги, але при цьому нічого не міняти у власному житті. Такими проявами результативності є самоактуалізація особистості, самореалізація її потенціалу – прояв певної активності для досягнення визначених цілей.

Висновки. Наведене вище дозволяє констатувати наявність досить широкого спектра досліджень окресленої проблеми і водночас певну неоднозначність трактування феномена саморегуляції, що зумовлено предметною диференціацією позицій та концептуальних підходів, а також метою досліджень авторів. Розгляд проблеми саморегуляції з різних боків суттєво ускладнює однозначне визначення змісту цього поняття. У широкому розумінні саморегуляція розглядається як системний процес, який має складну багаторівневу структуру і властивий усім живим системам, що обумовлює їхнє доцільне функціонування. Саморегуляція у вузькому розумінні трактується у психології як самопрограмування, самоконтроль, самокорекція поведінки особистості на основі зворотнього зв'язку й спрямована на врегулювання психічних явищ до певних норм і правил. Виступає вона як один із рівнів активності живих систем, що відбиває специфіку психічних засобів відображення і моделювання дійсності.

Психологічний зміст розуміння процесу саморегуляції передбачає дослідження самосвідомості особистості як особливого процесу людської психіки, спрямованого на самопізнання та духовно-ціннісне ставлення до себе. Саморегулятивна функція особистості пов'язана з характером прогнозування, передбачення результатів учинків та усвідомлення значущості вчиненого. Саморегуляція на рівні особистості передбачає характеристику соціальної пам'яті та мислення, здатності до ког-

нітивного стилю розв'язування екстремальних і складних поведінкових ситуацій. Продуктивність саморегуляції в комунікативному акті визначається цілями і цінностями мовленнєвого спілкування.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблеми вбачаємо у пошуку нових смислових наповнень психологічних характеристик саморегуляції особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / Петр Кузьмич Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 448с.
3. Бандура А. Теория социального научения : пер.с англ. Н.Н. Чубарь / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2003. – 320 с.
4. Бахтин М.М. К философии поступка: работы 20-х годов / М.М. Бахтин. – К. : Next, 1994. – С. 11–68.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
6. Иванников В.А. Основы психологии / В.А. Иванников. – СПб. : Питер, 2010. – 336 с.
7. Кириченко Т.В. Психологічні особливості саморегуляції вчителя в комунікації у процесі мовленнєво-педагогічного спілкування / Т.В. Кириченко. Психолінгвістика : [зб. наук. Праць ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я.М., 2016. – Вип. 20 (1). – С. 125–135.
8. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / Олег Александрович Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
9. Миславский Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте / Ю.А. Миславский. – М. : Педагогика, 1991. – 151 с.
10. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения ВНД животных. Условные рефлексы : сб. ст., докл., лекций и речей / Иван Петрович Павлов. – М. : Наука, 1973. – 659 с.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
12. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга / Иван Михайлович Сеченов. – М. : АН СССР, 1961. – 100 с.

УДК 159.922.63:128

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПІДТРИМКА ЛЮДИНИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ГРУПОВОЇ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ

Коваленко-Кобилянська І.Г., к. психол. н.,
провідний науковий співробітник
лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Мета дослідження – визначення оптимальної форми тренінгової роботи з представниками геронтогенезу. Згідно з результатами дослідження можна стверджувати, що для проведення тренінгів за участі представників раннього періоду геронтогенезу бажано формувати гомогенні за віковим складом групи. Для представників середнього і пізнього геронтогенезу оптимальними для реалізації поставленого завдання виявилися малі групи або мікрогрупи з двома учасниками. Найкращим варіантом для зазначеного контингенту є чергування індивідуальних занять із заняттями в малих групах із попередніми індивідуальними консультаціями, спрямованими на стабілізацію психоемоційного стану потенційних учасників тренінгу.

Ключові слова: старіння, геронтогенез, інтелект, розвиток, тренінг.

Цель исследования – определение оптимальной формы тренинговой работы с представителями геронтогенеза. Согласно результатам исследования можно утверждать, что для проведения тренингов с участием представителей раннего периода геронтогенеза желательно формировать гомогенные по возрастному составу группы. Для представителей среднего и позднего геронтогенеза оптимальными для реализации поставленной задачи оказались малые группы и микрогруппы с двумя участниками. Наилучшим вариантом для указанного возрастного контингента является чередование индивидуальных занятий с занятиями в малых группах, с предшествующими индивидуальными консультациями, направленными на стабилизацию психоэмоционального состояния потенциальных участников тренинга

Ключевые слова: старение, геронтогенез, интеллект, развитие, тренинг.

Kovalenko-Kobylianska I.H. INTELLECTUAL SUPPORT OF THE INDIVIDUAL IN THE PERIOD OF GERONTOGENESIS IN CONDITIONS OF GROUP TRAINING WORK

The aim of the study is to determine an optimal form of training work with the representatives of gerontogenesis. According to the results of the study, it can be stated that for training with participation of the representatives of the early period of gerontogenesis, it is desirable to form groups homogeneous in their age composition. For the representatives of middle and late gerontogenesis, small groups and microgroups with two participants turned out to be optimal for implementation of the set task. The optimal variant for this age group is alternation of individual lessons with training in small groups, with previous individual consultations aimed at stabilizing the psychoemotional state of potential participants of the training.

Key words: aging, gerontogenesis, intellect, development, training work.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. З огляду на тенденцію до збільшення в соціумі кількості людей постпенсійного віку, також беручи до уваги пов'язані із цим специфічні психологічні та соціальні особливості, які властиві для цього етапу життя (зниження рівня самооцінки у зв'язку із соціальною незатребуваністю, усвідомлення завершення життя та ін. – І.К.-К.), та його неоднорідність, виникла необхідність визначення оптимальної форми проведення тренінгової роботи в групі із зазначеним віковим контингентом, зокрема кількісного і якісного складу учасників тренінгу.

Ми опиралися на тезу, що за допомогою інтелектуального тренінгу можна буде вирішити таке важливе соціальне завдання, як оптимізація когнітивного розвитку старіючої людини для подальшої реалізації її інтелектуального потенціалу на благо суспільства і для створен-

ня позитивного патерну старіння в період пізнього геронтогенезу.

Постановка завдання. Визначити оптимальну форму тренінгової роботи з представниками геронтогенезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проведено дослідження, одне із завдань якого – визначення ефективної форми проведення тренінгової роботи за участю людей постпенсійного віку. Для вирішення поставленого завдання було проведено низку експериментальних тренінгів із метою оптимізації інтелектуальної сфери людини в період старості і старіння. В експерименті взяли участь 257 людей віком від 56 до 97 років, різного соціального статусу, сімейного стану, з різною освітою. 58% досліджуваних – жінки, 42% – чоловіки. Отже,

у дослідженні представлено не тільки всі етапи геронтогенезу: ранній, середній і пізній, а й ту частину періоду дорослості, яка хронологічно наближається до досліджуваного вікового періоду. Учасники експерименту – жителі пансіонату для ветеранів праці та клієнти відділень денного перебування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів. Несподіваним для дослідників виявився розподіл учасників груп за гендерним принципом: якщо в пансіонаті ветеранів праці взяти участь у проєкті погодилися переважно чоловіки, відсоток яких від загальної кількості учасників становив 80, то у відділеннях денного перебування територіальних центрів 95% досліджуваних – жінки.

Найбільш значущою особливістю будь-якого тренінгу є ефективність зміни особистісних установок під впливом групової підтримки. Саме цей прийом був відзначений засновником Т-груп Куртом Левіним як оптимальний метод переходу від деструктивних соціальних стереотипів до нових патернів поведінки для учасників тренінгу. Цю тезу ми розглядали на початку дослідження як аксіому.

Із числа учасників експерименту було створено 12 тренінгових груп. З огляду на стійкі стереотипи й установки в суспільстві, тренінгові групи було сформовано так, що частина з них мали у своєму складі учасників однієї вікової групи, а інша частина груп складалася з учасників, вік яких варіював у рамках нашого дослідження. Це було зроблено з метою визначення оптимально якісного складу групи для можливості максимального розкриття учасниками свого інтелектуального потенціалу.

Наступним етапом було визначення оптимально кількісного складу груп. Було створено великі групи по 15–20 учасників, малі по 3–14 учасників і мікрогрупи по 2 учасники в кожній. Тренінгові заняття з учасниками експерименту проводили два-три рази на тиждень протягом шести місяців.

На початку дослідження кожному учаснику було видано індивідуальний щоденник для його самостійної фіксації передбачуваної динаміки своїх когнітивних здібностей. Було зроблено акцент на тому, що змагальний момент під час проведення дослідження може бути наявний тільки в контексті особистої динаміки змін учасника за час його участі в тренінгу. На початку роботи досліджуваним було запропоновано визначити суб'єктивний рівень збереження своїх когнітивних функцій (мислення, пам'ять, увага, уява). Для цього потрібно було позначити на горизонтальній шкалі від 0 до 10 ту точку, яка, на їхню думку, відповідає нинішньому розвитку їхніх когнітивних функцій. Досліджувані середнього і пізнього геронтогенезу відзначали переважно підвищений рівень збереження своїх функцій (вище 8 пунктів), проте у процесі подальшої роботи вони із

сумнівом поставилися до своєї здатності виконувати різні завдання тренінгу.

Усі завдання основної частини тренінгу були спрямовані на оптимізацію когнітивних функцій досліджуваних і розподіл цих завдань з урахуванням розвитку конкретної психічної функції (пам'ять, мислення, уява, увага) був умовним.

За результатами дослідження всіх представників геронтогенезу, які взяли в ньому участь, можна умовно класифікувати так.

Перша умовна група – досліджувані, які сприймали свою участь у тренінгу як цікаве проведення часу, здатне внести певне розмаїття в їхнє соціально небагате життя. Так, наприклад, один з учасників – житель пансіонату для ветеранів праці, сказав, що, з огляду на його життя в «резервації», заняття йому дуже цікаві. Учасників цього типу виявилось найбільше серед представників середнього, особливо пізнього періодів геронтогенезу. Зазначені досліджувані значно активували свою діяльність на початковій і завершальній частинах тренінгу, які були представлені розминкою, хвилинами активного відпочинку тощо. Учасники, які на початку дослідження були мотивовані на відпочинок, досягли мінімальних результатів. Завдання виконували тільки ті, які не потребували додаткових інтелектуальних зусиль, а також унаслідок нестабільного відвідування занять.

Друга умовна група досліджуваних – ті, у яких було амбівалентне ставлення до подій. З одного боку, вони виявили активне бажання працювати в групі з метою поліпшення пам'яті, уваги тощо, а з іншого – скептично ставилися до своїх гіпотетичних можливостей, чому активно сприяли соціальні стереотипи та установки про беззаперечне згасання психічних функцій. Вони зневажливо реагували на успіхи інших учасників тренінгу, висловлюючи сумніви щодо їхніх реальних здібностей і всіляко намагалися заважати проведенню занять. Ступінь переконаності частини досліджуваних цієї групи в безглуздість для себе інтелектуальної роботи упродовж усього часу експерименту зазнав змін. 27% із числа цієї умовної групи «трансформувалися» в групу активних учасників, решта – відвідували заняття епізодично. Серед представників цієї умовної групи було відзначено найвищий рівень ротації учасників.

Третя умовна група – активні, вмотивовані люди, які відчували потребу в розкритті свого когнітивного потенціалу. Ці учасники становили переважну більшість серед «молодих» досліджуваних. У групах середнього та старшого геронтогенезу вони становили відповідно 32% і 19% від загальної кількості.

Найвищі результати оптимізації когнітивної сфери відзначено у тих «молодих» учасників, які працювали в гомогенних вікових

групах. «Молоді» учасники у змішаних групах показали результати нижчі на 15–20%. Було відзначено, що присутність учасників середнього, особливо пізнього геронтогенезу, впливала на них негативно. Досліджувана А. (58 років, вища освіта, проживає із сім'єю) зазначила, що присутність людей, які значно старші за неї за віком, не дає їй можливості належним чином зосередитися на завданнях, тому що вона постійно думає про соціальні та психологічні проблеми старості і про те, що її очікує. Досліджувана Н. (62 роки, освіта вища, проживає в сім'ї) під час виконання завдань тренінгу звертала увагу на те, що іншій досліджуваній 83 років, найімовірніше, складно виконувати завдання. Вона всіяко намагалася підказувати їй або навіть виконувати завдання замість неї. Учасниця К. (83 роки, освіта вища, проживає самотійно) реагувала на таку «допомогу» різко негативно, бажаючи виконувати всі завдання самотійно. Отже, «молоді» учасники демонстрували хворобливе неприйняття періоду старіння. Упродовж усіх занять у змішаних групах це проявлялося у вигляді відповідних жартів про старість.

Проведення інтелектуальних тренінгів для представників періоду раннього геронтогенезу, так званих «молодих» учасників проекту, з періодом дорослості, що межує з ним за віком, мали адаптаційний характер, де основним завданням було сприяти психологічно комфортному переходу людини від переважно активно-соціального способу життя до активно-особистісного розвитку без страху неминучого інтелектуального згасання в майбутньому. Це актуально в контексті обмеженої соціальної затребуваності людей постпенсійного періоду. Під час роботи з досліджуваними цієї групи основний акцент було зроблено на тому, щоб людина емпірично змогла переконатися в наявності у себе інтелектуального потенціалу, ресурс якого значною мірою обмежений особистими уявленнями про свої можливості.

За результатами дослідження можна стверджувати, що для раннього періоду геронтогенезу робота у великій і середній групах дає можливість реалізувати свої здібності повною мірою, проте важливим фактором для їх реалізації є вікова гомогенність групи. Досліджувані початкового етапу геронтогенезу (60–70 років) мають соціальні очікування і бачать для себе порівняно віддалену перспективу (10–12 років). Це зумовлено й тим, що сучасний світ унаслідок інформаційної відкритості дає змогу людині в передпенсійній і ранній постпенсійній період побачити позитивні патерни соціально-активного та активно-особистісного старіння, які представлено в економічно розвинених країнах.

Наприклад, досліджуваний В. (70 років, освіта вища, проживає в інтернаті для ветера-

нів праці) в результаті участі в тренінгах відкрив у собі потенціал для активної соціальної діяльності. Після проведення низки занять у нього виникла ідея створення постійно діючих курсів інтелектуальної підтримки на базі свого пансіонату. До існуючої програми він розробив комплекс для фізичної активності мешканців пансіонату. Ідея створення подібних курсів настільки надихнула його, що він склав бізнес-план із реалізації свого проекту. «Я думав, що вже все, віджив своє, а от ще можу щось».

Психологічні специфічні особливості, які властиві для представників геронтогенезу, особливо яскраво виражені в групах учасників середнього (70–80 років) і пізнього (після 80 років) етапів. Це особливий, складний, специфічний період, коли людина не гіпотетично, а фактично усвідомлює проблему скінченності особистого буття, що є потужним антимотиватором для запропонованого їм виду діяльності щодо оптимізації свого інтелектуального потенціалу. Особиста перспектива в цей період життя представлена 5–7 роками для середнього геронтогенезу і від кількох місяців до одного року для завершального періоду.

Наприклад, досліджуваний Г. (97 років, освіта вища, проживає в пансіонаті) сказав, що якби йому запропонували займатися років 10 назад, то «я вхопився б обома руками за цю можливість». Зазначений приклад яскраво ілюструє проблему, суть якої в тому, що людина упродовж 20–30 років до завершення життя мінімально використовує свій інтелектуальний потенціал, пояснюючи це відсутністю перспективи.

Надзвичайно важливою складовою будь-якого тренінгу є можливість для його учасників обмінюватися досвідом (негативним чи позитивним) щодо пророблюваної проблеми. Усвідомлення учасником тренінгу неунікальності його проблеми і запропоновані патерни поведінки дають змогу скористатися позитивним досвідом іншого учасника для вирішення своїх проблем або використати його негативний досвід, щоб запобігти їм.

У контексті роботи із представниками пізнього віку ця теза може мати інше звучання. Усіх учасників тренінгу об'єднувала актуальна перспектива завершення життєвого циклу. Це зумовлено тим, що пізній вік природним чином пов'язаний із періодом завершення життя і усвідомлення особистої неунікальності, тому в цьому контексті не є позитивним моментом для кожної окремо взятої людини. Соціальна неунікальність проблеми не виключає особистісної унікальності її вирішення. У цій ситуації відсутній досвід інших, і ця проблема має статус інтимної. Ми знайомі з низкою існуючих тренінгів, спрямованих на мінімізацію страху смерті, але ставимось до подібного вирішення проблеми скептично, якщо тільки вони не є частиною релігійного культу. Задля справедливості по-

трібно зазначити, що це, ймовірно, може мати позитивний ефект у певному контексті, в молодші періоди онтогенезу, коли смерть у свідомості людини має ще гіпотетичний характер.

Отже, важливо відзначити, що деякі з особливостей тренінгової роботи, які в інших вікових періодах є інструментами для досягнення цілей тренінгу, в пізньому віці є деструктивними факторами.

Створені на початку дослідження великі групи з учасниками середнього і пізнього геронтогенезу в процесі роботи поступово трансформувалися у малі, а потім у мікрогрупи. Це відбувалося тому, що досліджувані, які проявляли відсутність активності роботи у великих і середніх групах, часто зверталися з проханнями про роботу в малих групах або просили про індивідуальні заняття.

Після переведення досліджуваної Н. (75 років, освіта середня спеціальна, проживає із сім'єю) в мікрогрупу було відзначено суб'єктивно (з її боку) і об'єктивно (за результатами виконання завдань) значне підвищення рівня продуктивності її роботи. Ефективність результатів її діяльності була на рівні 10–12%. Під час особистої бесіди жінка аргументувала свою відмову виконувати складні для неї завдання в групі тим, що вона не хоче насмішок з боку інших учасників.

Зазначену проблему можна проілюструвати ще одним прикладом, коли досліджуваний П. (69 років, освіта середня, проживає в пансіонаті), не зумівши виконати одне із завдань, категорично відмовився від роботи в проекті як активний учасник, але погодився бути присутнім як спостерігач. Тільки після того, як йому було запропоновано індивідуальні заняття, він продовжив активну участь у дослідженні. Інша досліджувана, що має у своєму оточенні статус інтелектуалки, категорично відмовлялася навіть від спроби виконати будь-яке завдання в присутності інших учасників. Вона стверджувала, що ступінь збереження її інтелекту відмінний і не потребує жодних додаткових занять. Саме ця досліджувана після занять підходила із питаннями про те, як виконувати те чи інше завдання і просила дати їй завдання додому. Інший досліджуваний 72 років сказав, що йому лікарі забороняють будь-які види діяльності, під час виконання яких він може засмутитися. На запитання про те, що саме його може засмутити, він відповів, що «не хоче виглядати недостойно».

У пізніх періодах самооцінка може бути значно знижена внаслідок соціальних установок і стереотипів та усвідомлення недостатності часу життя для її підвищення. Отже, за результатами нашого дослідження можна сказати, що для значної частини досліджуваних заняття у великій і середній групі створює додатковий психологічний дисконфорт.

Особливо важливим у роботі з людьми похилого віку є уважне спостереження за зміною

їхнього психоемоційного стану під час роботи в групі, який виражається у відповідних змінах пози, погляді тощо, і надання необхідної психологічної допомоги в разі потреби. Більшою мірою, ніж в інших вікових періодах, є важливими емоційні «погладжування» у вигляді позитивної оцінки щодо їхньої роботи і досягнень.

Для учасників усіх груп дуже важливими і корисними виявилися розминочні і завершальні вправи з використанням тактильних елементів. Це зумовлено тактильною депривацією, особливо в середньому і пізньому геронтогенезі.

Висновки. За результатами нашого дослідження можна стверджувати, що теза про беззаперечний позитивний вплив групи на її учасників може зазнати коригування в контексті досліджуваного вікового періоду.

Для проведення тренінгів за участю представників раннього періоду геронтогенезу бажано формувати гомогенні за віковим складом групи. Для представників середнього і пізнього геронтогенезу оптимальними для реалізації поставленого завдання виявилися малі групи або мікрогрупи з двома учасниками. Оптимальним варіантом для зазначеного контингенту є чергування індивідуальних занять із заняттями в малих групах із попередніми індивідуальними консультаціями, спрямованими на стабілізацію психоемоційного стану потенційних учасників тренінгу.

Перспективи подальших досліджень. Специфічні особливості періоду геронтогенезу є актуальною і недостатньо дослідженою проблемою. Плідна робота геронтопсихологів із визначення цих особливостей і розробки методів їх вирішення дасть змогу мінімізувати міжособистісні міжпоколінні проблеми і сприяти психологічному здоров'ю старіючих членів суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дітюк П.П. Ситуативна активність, відносна суб'єктивність та свобода вибору / П.П. Дітюк // Технології розвитку інтелекту. – Т. 2. – № 5 (16). – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/upload/journals/2.5/authors/2017/Dityk_Pavlo_Pavlovych_Sytuativna_aktyvnist_vidnosna_subjektivist_ta_svboda_vyboru.pdf.
2. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія / [М.Л. Смульсон, Ю.М. Лотоцька, М.М. Назар, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко-Кобилянська та ін.]; за ред. М.Л. Смульсон. – К. : Педагогічна думка, 2015. – 221 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>.
3. Карпов А.В. Психология сознания: Метасистемный подход / А.В. Карпов. – М. : РАО, 2011. – 1088 с.
4. Коваленко-Кобилянська І.Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет / І.Г. Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. – Т. 2. – № 2 (13). – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

5. Лотоцька Ю.М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів / Ю.М.Лотоцька // Технології розвитку інтелекту. – Т. 2. – № 5 (16). – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10

6. Олейникова О.Н. Обучение в течение всей жизни как инструмент реализации Лиссабонской стратегии / О.Н. Олейникова, А.А. Муравьева, Н.М. Аксенова. – М. : РИО ТК им. Коняева, 2009. – 131 с.

7. Назар М.М. Суб'єктна активність в контексті формування комунікативної компетентності / М.М. Назар // Технології розвитку інтелекту – Т. 2. – № 1 (12) – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/17

8. Смульсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л. Смульсон // Наукові дослідження когнітивної психології – Острого : Вид-во Національного університету «Острого», 2009. – Вип.12. – С. 38–49.

9. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія / М.Л. Смульсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.

10. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – Москва – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.

11. Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроєктування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7–11.

УДК 159.942.5:316.61

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ОСІБ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ

Коць Є.М., аспірант кафедри загальної та соціальної психології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження психологічної природи осіб із соціальною тривожністю. Визначено психогенез тривожної особистості та вплив проявів соціальної тривожності на соціалізацію індивіда.

Ключові слова: тривожна особистість, соціальна тривожність, соціалізація індивіда, особистісне благополуччя.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию психологической природы лиц с социальной тревожностью. Определен психогенезис тревожной личности и влияние проявлений социальной тревожности на социализацию индивида.

Ключевые слова: тревожная личность, социальная тревожность, социализация индивида, личностное благополучие.

Kots Ye.M. PSYCHOLOGICAL NATURE OF PEOPLE WITH SOCIAL ANXIETY

The article analyzes scientific approaches of the studying the psychological nature of people with social anxiety. Psychogenesis of personality with social anxiety and the impact of manifestation of social anxiety on the socialization of personality is determined.

Key words: anxious personality, social anxiety, socialization of personality, personal well-being.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах сьогодення, яке характеризується зниженням сімейних та моральних цінностей, лабільністю соціально-економічного становища, а також проведенням військових дій на території України, стрімко зростає рівень тривожності населення, а також формуються генезисні передумови виникнення соціальної тривожності в майбутньому у дітей. Нестійка сімейна ситуація, відсутність взірця моделі статево-рольових стосунків, пригнічені стани одного чи обох батьків, а також некомпетентність інших виховників, із якими стикаються діти у ранньому віці, можуть стати фундаментом, на якому виникатиме стійке переживання ними тривоги в подальшому на всіх етапах онтогенезу. У таких дітей виникає почуття незахищеності, невпевненості у собі та своїх

вчинках, формуються песимістичні погляди на життя і деструктивні глибинні переконання, які позначаються на їх умінні контактувати з іншими та комунікативній компетентності. Такі ж особливості становлення особистості створюють передумови виникнення проблеми соціальної адаптації, а також можуть призвести до неможливості навчальної та професійної діяльності цих осіб, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Детальне вивчення та аналіз феномена соціальної тривожності допомагає ширше розглянути та зрозуміти причини внутрішньо-психологічних та соціально-поведінкових спотворень тривожної особистості, а також особливості її біхевіоральних проявів у суспільстві.

Метою статті є розкриття поняття «соціально-на тривожність», визначення психогенезу три-

возної особистості, вивчення типових ознак та проявів соціальної тривожності, а також її впливу на особисте благополуччя та соціалізацію індивіда.

Проблематика тривоги та тривожності завжди була актуальною для суспільства та науки. Дослідженням цих питань займалися такі вчені: В. Астапов, Т. Булатова, Д. Ватсон, Дж. Вілсон, Г. Габдреева, Ю. Забродін, О. Захаров, А. Зімбардо, Дж. Кларк, Л. Костіна, В. Краснова, Н. Левітов, Г. Прихожан, Р. Тарасова, Р. Френд, Ю. Ханін, А. Холмогорова, К. Хорні, С. Хофман, Е. Черних, та ін. Серед останніх досліджень на перший план виступає проблематика взаємозв'язку між тривожністю та захисними механізмами психіки (В. Нестеренко), а також психокорекції тривожних станів у дітей (Я. Омельченко, З. Кісарчук).

Тривожність – це доволі складне та багатовірне утворення в структурі особистості індивіда. Психологічний словник В. Войтка дає таке визначення тривожності: «це індивідуальна психологічна особливість, що проявляється у схильності людини до частих та інтенсивних переживань станів напруження, занепокоєння, хвилювання, а також у низькому порозі їхнього виникнення».

На рівні психіки тривожність переживається як стійкі переживання, відчуття неспокою, незахищеності, передчуття невдачі, невпевненість у собі та своїх вчинках. На рівні ж соматички тривога переходить у збільшення частоти дихання, пришвидшене серцебиття, зниження порога чутливості та зростання рівня збудливості [1].

Існує 4 складові, за якими можна характеризувати різнорівневість проявів тривоги:

- 1) інтенсивність тривожності (сила ситуативних переживань);
- 2) лабільність тривожних переживань у часі (дискомфорт під час переживання ситуації, у разі наближення імовірної небезпеки чи навіть від думки про неї);
- 3) наявність суб'єктивних неприємних відчуттів (неспокою, побоювань, напруги);
- 4) активізація нервової системи, яка впливає на фізіологічні відчуття (посилене потовиділення, збій роботи шлунково-кишкового тракту, тремор рук, зміна інтонацій та гучності голосового діапазону) [13].

Ф. Березін доводить існування такого симптомокомплексу проявів тривожності, який складається із феноменів, що існують одночасно, або ж змінюють один одного. До них відносяться: суб'єктивне відчуття напруги, реакція підвищеної чутливості, страх та тривога, катастрофізація та впевненість у незворотності негативних подій, а також дезорганізація поведінки, викликана боязким збудженням.

Так, перший афективний феномен – суб'єктивне відчуття напруги – має найменш інтен-

сивне тривожне навантаження, адже є лише суб'єктивним передчуттям, сигналом про наближення небезпеки. Реакції підвищеної чутливості пов'язані із надмірним емоційним забарвленням щодо нейтральних стимулів чи подій, що впливає з порушення диференціації між значущістю та незначущістю окремих об'єктів і ситуацій. Тривожний ряд розпочинається із ситуації невизначеності, відчуття загрози, яка може очікувати будь-де та будь-коли. Передчуття ймовірної загрози, яка не є одреміченою, формується у стійкій переживання, вони, прив'язуючись до конкретних ситуацій, перетворюються на страх. Катастрофізація та впевненість у незворотності негативних подій є тоді, коли особистість розуміє, що її очікує небезпека, яка призведе до фатальних наслідків. Дезорганізація та неусвідомленість поведінкових проявів характеризується відсутністю можливості цілеспрямованих дій та вчинків. Відзначається як найбільш стійкий та інтенсивний прояв особливостей тривожного ряду [3].

Тривога – це безумовна реакція організму на ситуації небезпеки. У психології тривога поділяється на нормальну (що відповідає ситуації) та невротичну (патологічну). Кожен індивід схильний переживати тривожні хвилювання за певних обставин (екзамен, перша зустріч, події, які можуть змінити хід життя). Але коли тривога спостерігається протягом тривалого часового періоду (наприклад, декількох тижнів), а також супроводжується занепокоєнням, апатією, напруженістю м'язів та порушенням сну, її можна назвати патологічною [6; 10; 12].

Також соціальну тривогу поділяють на первинну та вторинну. Первинна викликана почуттям сорому та пов'язаним із нею самозвинуваченням. Це почуття починає запускати фізіологічні зміни, які ще більше посилюють тривогу індивіда. Така тривога називається вторинною. Людина, відчуваючи різноманітні вегетативні симптоми (зміну ритму серцебиття, посилене потовиділення, тремор, заїкання), не розуміє, що з нею відбувається, намагається приховати їх, а інакше переживає почуття сорому перед тими, хто це може помітити (суб'єктивно – «вже побачив і засуджує») [6].

У психології тривожність поділяють на особистісну та ситуативну. Особистісна тривожність розглядається як властивість особистості, рівень її прояву можна виміряти за частотою виникнення тривожних станів у певного індивіда. Ситуативна ж тривожність визначається як стан, який переживає особистість під час очікування та перебування в конкретних життєвих ситуаціях, і зумовлена суб'єктивним сприйняттям індивідом цих ситуацій як загрозових, таких, що можуть завдати шкоди фізичному чи психічному благополуччю.

Екзистенціювання особистості тісно пов'язане із соціальною взаємодією. Високий рі-

вень як ситуативної, так і особистісної тривожності негативно впливає на процес акомодатції та соціалізації індивіда у суспільстві. Дж. Кларк пояснює соціальну тривожність як суб'єктивний емоційний стан особистості, який відрізняється внутрішнім дискомфортом, відчуттям страху та недовіри до інших, зростанням рівня хвилювання та занепокоєння в умовах соціальної взаємодії, а також очікуванні необхідності здійснення соціальних контактів. Почуття страху підкріплюється впевненістю у тому, що соціум сповнений оцінних суджень щодо суб'єкта взаємодії, які переважно є негативними. Соціальна тривожність може проявлятися в різних людей незалежно від віку, статевої приналежності чи соціального статусу [2, с. 24].

Р. Герріг та Ф. Зімбардо вказують на те, що у більш ніж 10% населення процес комунікації та соціальної взаємодії з іншими індивідами викликає значне відчуття дискомфорту [6].

Соціальна тривожність входить до трійки найбільш поширених психічних розладів, поступаючись лише депресії та алкогольної залежності. Дослідження Д. Барлоу показують, що 13% вибірки страждають від надмірного відчуття страху в ситуаціях спілкування з іншими людьми [9].

О. Сагалакова зазначає, що в молодих людей, на відміну від старших, соціальні страхи є різноманітними (знайомство з представником певної статі, публічний виступ, розмова з незнайомцем). Згідно з її дослідженнями близько 85% опитаних відповіли ствердно на питання, чи відчували вони коли-небудь боязкість під час спілкування з іншими людьми, а 30% з них вважають себе сором'язливими і зараз.

З віком (зокрема, після досягнення 30–35 років) рівень соціальної тривожності людей, які цим страждають, може знижуватися. Це зумовлюється: а) набуттям досвіду соціальної взаємодії та засвоєння поведінкових шаблонів інших людей, б) унаслідок «поведінкових експериментів» – переживання ситуацій, які викликали відчуття страху і усвідомлення того, що нічого жахливого не трапилось. Також знизити рівень соціальної тривожності допомагає соціальний статус та наявність сім'ї, яка створює суб'єктивне відчуття захищеності. Однак можливим є і варіант негативного розвитку подій, якщо з часом індивід переживав ситуації, які його лякали, і був висміяним, неприйнятним чи незрозумілим. У такому разі до соціальної фобії можуть приєднатися й інші розлади, як-от депресія, різні форми адикцій, параноїдальні прояви та інше [11].

До найбільш поширених ситуацій, які можуть спричинити зростання тривоги у соціально похлибній особистості, відносять: підтримання бесіди, необхідність виконувати якусь роботу в присутності інших, знайомство з новими людьми, відвідування місць скупчення людей

(концерти, збори і навіть похід до крамниці). Найбільш поширеним страхом є страх публічних виступів, коли необхідно висловлювати думку переважно перед незнайомцями, а також необхідність робити щось уперше (коли немає навичок, досвіду чи шаблонів поведінки у відповідних ситуаціях). Також поширеною фобією деяких соціально тривожних індивідів є страх уживання їжі та напоїв у громадських місцях.

Л. Стопа та Дж. Кларк вказують на те, що індивіди, у яких відмічається високий рівень соціальної тривожності, схильні до маси когнітивних викривлень, як-от: читання думок, катастрофізації, тунельного бачення, перебільшення, повинності і т.д. Наприклад, людям, які страждають від тривожності в ситуаціях соціальної взаємодії, властиво персоналізувати порівняно нейтральні ситуації чи поведінкові прояви інших осіб («знайомий, який спілкується зі мною не посміхаючись, ставиться до мене негативно» замість «у нього відповідний настрій» чи «він серйозна людина»). Окрім цього, соціально-тривожна особистість схильна створювати собі перелік певних повинностей, які вона неодмінно має виконувати («я повинен бути веселим», «я мушу багато говорити», «я не можу нікому відмовляти», «я маю виглядати ідеально», «я не маю права розповідати про свої проблеми»), порушуючи які починає себе картати, що призводить до гіперболізації тривоги у перспективі та уникнення соціальної взаємодії [16, с. 19].

Соціальна тривожність переходить у соціальну фобію тоді, коли завдає життю індивіда значного внутрішнього дискомфорту та порушує нормальний процес життєдіяльності, пов'язаний із входженням особистості у соціум.

Соціальна тривога завжди йде в тандемі із низькою самооцінкою – самозвинуваченням. Це може призводити до гіперкомпенсації, яка проявляється у надяганні на себе різноманітних захисних масок: зарозумілості, бравуди, прагненні самостверджуватися за рахунок інших, критикувати (аби не бути критикованим), брати гору у діалогах, бути ідеальним (повинність – перфекціонізм) та демонструвати соціальні ознаки успіху (часто це виражається у надмірному заведенні знайомств будь-де та будь з ким). Така особистість схильна до різного роду залежностей, а особливо – від інших людей (симбіотичне злиття з батьками, партнером чи дітьми).

У такий спосіб виникає патологічний замкнений ланцюг: 1) прагнення довести своє «Я» до ідеальності; 2) фактична неможливість це зробити; 3) агресія, спрямована на своє «Я»; 4) самозвинувачення; 5) зростання тривоги; 6) зниження самоповаги та самоприйняття; 7) ріст суб'єктивної необхідності та бажання довести себе до ідеальності, так званий компенсаторний перфекціонізм.

Перфекціонізм є невід'ємною складовою соціальної тривоги. Ставлячи перед собою певні вимоги ідеальності і слідуючи їм, людина впевнена у тому, що у такий спосіб «обов'язково» сподобається іншим. Наслідком цього є невротичний внутрішній конфлікт, де бажання контактувати з іншими, сподобатися їм, тобто бажання влитися в соціум (рух до людей) одразу ж обмежується захисними поведінковими проявами – уникненням ситуацій комунікування з іншими, обмеженням довірливих стосунків через виражену невпевненість у собі та сором (рух від людей). Ще однією із можливих характеристик соціальної тривожності є егоцентризм. Згідно із цією психологічною конструкцією індивід ставить себе, своє «Я» у центр процесу взаємодії, тобто він упевнений у тому, що всі зосереджують увагу лише на його персоні і оцінюють лише його вміння та здібності [7].

Основні напрямки дослідження соціальної тривожності розглядають її генезу так:

1. Соціальна тривожність детермінована психологічною травмою у дитинстві. Така травматична подія відбулася, ймовірно, на очах інших індивідів і супроводжувалась переживанням сорому [20].

2. Тривога в соціальній сфері виникає через нестачу навичок соціальної взаємодії, а також дефіцит необхідних поведінкових та комунікативних знань.

3. Соціальна тривожність виникає через низьку самооцінку та самоприйняття [17].

Теорія самопрезентації зазначає, що тривога переживатиметься особливо гостро в тому разі, коли особистість має намір справити хороше враження на інших, а також невпевнена у власній компетентності та можливостях досягти результату, що своєю чергою зумовлюється низькою самооцінкою та невпевненістю у собі [17].

Представники інтерперсонального підходу вказують на взаємозв'язок між соціальною тривожністю та характером встановлення індивідом соціальних контактів. Вони доводять, що не тільки соціофобія руйнівним чином впливає на комунікативну здатність людини, а й, навпаки, різноманітні ситуації соціальної взаємодії підкріплюють у неї певні страхи та зумовлюють зростання тривожності [18].

Аналізуючи думку Дж. Боулбі про те, що, коли дитина знаходиться з батьками в теплих, довірливих стосунках, то і світ вона сприйматиме не таким небезпечним, яким його бачить особистість, якій «немає, на кого покластися», можна встановити кореляцію і між батьківсько-дитячими взаємостосунками та соціальною фобією. Індивід, котрий не має опори у стосунках із батьками, відчуватиме себе невпевнено та злякано і в стосунках з іншими, «чужими» людьми [4].

Розвитку соціальної фобії може сприяти факт переживання життєвих труднощів протягом тривалого часу в певний відрізок життя, наприклад, у ранньому дитинстві, протягом пубертатного періоду, під час вступу в самостійне життя чи після тривкої адаптації до нових умов праці [2].

Соціальну тривожність підкріплюють й особливості сприйняття проблем та труднощів людиною. Те, як індивід інтерпретує певну ситуацію, багато в чому визначає рівень його тривожності. Доведено, що соціально тривожна особистість переживає болюче відчуття самотності у цілому світі, а її шанси вступу до шлюбу малоімовірні. Також ці люди мають значні труднощі в отриманні знань у школі та університеті, але навіть вступ для них може бути значним випробуванням або й зовсім неможливим (необхідність здавати екзамен, висловлювати свою думку перед публікою). Відповідно, кар'єрне зростання та влаштування на роботу, яка б відповідала можливостям та інтелектуальним здібностям індивіда, теж завдає йому моральних випробувань, тому більшість просто погоджується на будь-яку роботу, де є можливість працювати на самоті, лише б уникнути взаємодії з колективом. Уникання комунікації рятує від болісних відчуттів, але ще більше поглиблює почуття ізоляції, самотності та непотрібності. Варіантом приборкання як тривожних проявів, так і їх наслідків дехто вважає відхід до альтернативної реальності (наркотики, алкоголь, життя у фантазіях) [11].

Д. Тайс вказує на те, що соціальна тривожність є для організму не тільки деструктивною, а й виконує адаптивні функції, адже спонукає індивіда цікавитися думкою соціуму стосовно себе, а отже, й призводить до самовдосконалення [15].

Аналізуючи відмінності між соціальною тривожністю та соціальною фобією, варто вказати різницю періоду травматизації. Так, соціальна фобія як страх перед контактом із соціумом взаємопов'язана із висловленням базової недовіри до світу і знаходиться на довербальному рівні, тоді як соціальна тривожність, найімовірніше, пов'язана з більш пізніми віковими періодами становлення особистості і носить у собі страх оціночних суджень (переважно негативних), страх бути розкритикованим, висміяним чи засудженим. Таких деформацій структура особистості зазнає на едипальній стадії свого розвитку і, ймовірно, ці травми пов'язані з психосексуальними особливостями становлення особистості, структурою її статево-рольової ідентичності. Упродовж цього періоду для індивіда великого значення набувають саме контакти з іншими людьми, а особливо – з ровесниками, він потребує тепла і уваги, однак через надмірну сором'язливість, відчуття власної невідповідності та «невдалості» не може задовольнити ці потреби [5; 8; 14].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Тривожність – це доволі складне та багаторівневе утворення в структурі особистості індивіда. Визначено, що стан тривожності призводить до напруження, занепокоєння, хвилювання. Емоційний стан особистості, який відрізняється внутрішнім дискомфортом, відчуттям страху та недовіри до інших, зростанням рівня хвилювання та занепокоєння в умовах соціальної взаємодії, а також очікуванням необхідності здійснення соціальних контактів називається соціальною тривожністю.

Досліджено, що існує безліч причин, що сприяють формуванню в особистості соціальної тривожності. До них можна віднести: переживання травматичного досвіду, пов'язаного із соромом, у дитинстві (особливо на очах в інших), характер взаємовідносин із батьками (теплі, довірливі стосунки дарують відчуття безпеки в соціумі), особливості сприйняття життєвих ситуацій (позитивна або негативна внутрішня картина світу, наявність когнітивних викривлень), імітацію (відтворення) соціофобічної поведінки когось із батьків чи інших вихователів. Соціальна тривожність завдає особистості значного дискомфорту, адже обмежує її акомодацию у навчальній групі, створює проблеми під час вступу до навчальних закладів та робить неможливою нормальну професійну діяльність. Водночас доведено, що тривожність носить і конструктивний характер, формуючи в індивіда почуття відповідальності перед думкою соціуму, що сприяє самовдосконаленню.

Перспективами подальших розвідок ми вбачаємо емпіричні дослідження психологічних характеристик соціально тривожних осіб залежно від періоду онтогенезу, на якому у них з'явилися страхи. Унаслідок цього передбачено розробку корекційної програми роботи психолога із соціально тривожними особистостями для зменшення рівня тривожності, а також програми просвітницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология / Г.С. Абрамова. – М. : Академ. проект, 2002. – 480 с.
2. Батлер Д. Подолати соціальну тривогу / Джиліан Батлер. – Львів : Видавництво Українського католицького університету : Свічадо, 2014. – 96 с.
3. Березин, Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби ; пер. с англ. В.В. Старовойтова [2-е изд.]. – М. : Академический Проект, 2006. – 232 с.
5. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии / М. Балинт; науч. ред. А. М. Боконико; пер. с англ. В.А. Агаркова, С.В. Кравец. – М. : Когито – Центр, 2002. – 256 с.
6. Герриг Р. Психология и жизнь / Р. Герриг, Ф. Зимбардо. – [16-е изд.]. – СПб : Питер, 2004. – 955 с.
7. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж. Дьюи ; [пер. с англ. И.И. Мюрберг, А.Б. Толстова, Е.Н. Косиловой]. – Москва : Идея-Пресс, 2002. – 159 с.
8. Зимбардо Ф. Застенчивость / Филип Зимбардо [пер. с англ.]. – М. : Педагогика, 1991. – 280 с.
9. Клиническое руководство по психическим расстройствам / Под ред. Д. Барлоу [3-е изд.]. – СПб : Питер, 2008. – 912 с.
10. Мэй Р. Проблема тревоги / Ролло Мэй ; [пер. с англ. А.Г. Гладкова]. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 432 с.
11. Сагалкова О.Е. Социальные страхи и фобии / О.Е. Сагалкова, Д.В. Труевцев. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2007. – 210 с.
12. Тревога и неврозы / Под ред. В.М. Астапова ; [пер. с англ. В.М. Астапов, Ю.М. Кузнецова]. – М. : ПЭРСЭ, 2008. – 142 с.
13. Ханин Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности / Ю.Л. Ханин // Вопросы психологии. – 1991. – № 5. – С. 56–64.
14. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер [пер. с англ.]. – СПб : Питер Ком, 1999. – 608 с.
15. Baumeister R.F. Anxiety and social exclusion / R.F. Baumeister, D.M. Tice // J. Soc. Clin. Psychol. – 1990. – Vol. 9. – P. 165–195.
16. Clark J. Social Anxiety and Self-evaluation of Interpersonal Performance / J. Clark, H. Arkowitz // Psychological Reports. – 1975. – № 36.
17. Hope D.A. Social anxiety and the recall of interpersonal information / D.A. Hope, R.G. Heimberg, J.F. Klein // Journal of Cognitive Psychotherapy. – 1990. – Vol. 4. – P. 185–195.
18. Kagan J. The biology of the child / J. Kagan. // Handbook of child psychology / Vol. 3. Social, emotional and personality development / N. Eisenberg (Ed.), W. Damon (Series Ed.). – New York : Wiley, 1998. – P. 177–235.
19. Stopa L. Social phobia and interpretation of social events / L. Stopa, D. Clark // Behaviour Research and Therapy. – 2000. – Vol. 38. – P. 273–283.
20. Townsley R. Social phobia: Identification of possible etiological factors / R. Townsley. – University of Georgia, Athens, 1992.

УДК 159.923-055.2:[159.922.23:343.541]

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА В РОДИНІ

Кочергіна І.А., аспірант,
асистент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У роботі висвітлено індивідуальні особливості саморегулятивних навичок жінок у взаємозв'язку із психологічним насильством у родинних стосунках. Проаналізовано теоретичні підходи до поняття саморегуляції та до вивчення особливостей психологічного насильства як окремого виду жорстокого поводження. Висвітлено взаємозв'язки різних форм психологічного насильства з боку членів родини із саморегулятивними навичками жінок.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, психологічне насильство.

В работе освещены индивидуальные особенности саморегулятивных навыков женщин во взаимосвязи с психологическим насилием в семейных отношениях. Проанализированы теоретические подходы к понятию саморегуляции и к изучению особенностей психологического насилия как отдельного вида жестокого обращения. Выделены взаимосвязи различных форм психологического насилия со стороны членов семьи с навыками саморегуляции женщин.

Ключевые слова: саморегуляция, самоконтроль, психологическое насилие.

Kocherhina I.A. INDIVIDUAL FEATURES OF THE SELF-REGULATION OF WOMEN WHO SUFFER FROM PSYCHOLOGICAL ABUSE IN A FAMILY

The individual features of self-regulatory skills of women in connection with psychological violence in family relationships are presented in the article. Also, here are analyzed theoretical approaches to the concept of self-regulation and to the study of the features of psychological abuse as a separate type of ill-treatment. Moreover, the relationships of various forms of psychological violence on the part of family members with self-regulating skills of women are highlighted in this article.

Key words: self-regulation, self-control, psychological abuse.

Постановка проблеми. За статистичними даними психологічних служб різних країн в середньому кожна четверта жінка, яка звертається до фахівців за психологічною допомогою, зазначає, що піддавалась негативному емоційному впливу чи психологічному насильству з боку інших людей [19; 22]. Проблема принизливого відношення і принизливої критики, словесних образ, погроз, знецінення є досить поширеним явищем, з яким стикається велика кількість жінок у всьому світі. Таке насильство щодо особи може здійснюватися з боку інтимного партнера, батьків, керівництва, колег, друзів тощо.

Проблематиці насильства над жінкою в сім'ї як формі деструктивної міжособової взаємодії присвячена значна кількість досліджень. Така поведінка вивчається у контексті дослідження особливостей «Я-концепції» жертв насильства (О. Шинкаренко) у зв'язку із соціокультурним контекстом, зокрема із застосуванням гендерного аналізу (Ш. Берн), у контексті особливостей сімейних форм міжособової взаємодії (Г. Андреева), теоретичних засад та підходів до обґрунтування природи насильства (А. Каннінгем) [1; 2; 18; 21]. Проте значно менше є досліджень, які б охоплювали не лише сімейні стосунки чоловіка, дружини і їхніх дітей, а й родинні стосунки між іншими членами родини.

Водночас родинні зв'язки з батьками, братами та сестрами, дідусем та бабцею, родиною чоловіка є важливими і також мають вплив на комфортність життя людини.

Психологічне насильство, безперечно, виступає досить важким та серйозним стресогенним чинником, тому необхідним є вміння управляти власним психічним станом задля ефективного планування та організації власної діяльності, побудові гармонійних стосунків із навколишніми тощо. Такий аспект особистості жертв психологічного насильства є маловивченим, а проблематика особливостей саморегулятивних умінь та навичок жінок-жертв психологічного насильства залишається відкритою. Водночас саморегуляція виступає внутрішньою цілеспрямованою активністю людини, в якій прослідковується її єдність та цілісність свідомості. Проявляється саморегуляція у здатності до адекватного реагування в соціальній ситуації, що полягає у вмінні відповідати соціальним вимогам, демонструвати соціально прийнятну поведінку без зовнішнього контролю, вмінні стримати свої дії чи змусити себе до них. До того ж вміння особи керувати своїм психічним станом є запорукою збереження психічного здоров'я, здатності гармонійно співіснувати з іншими людьми і навколишнім світом та успішно ви-

рішувати життєві проблеми, особливо в тих взаєминах, де простежується вплив психологічного насильства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття регуляції вперше ввів П. Жане (1929), стверджуючи, що здатність до саморегуляції є найвищим критерієм розвитку особистості [24]. Саморегуляція розглядалась ним як процес опосередковування соціальних норм і цінностей, як система внутрішніх вимог, які перетворюють людину в активного суб'єкта.

Найбільшого поширення набули такі аспекти вивчення проблеми саморегуляції, як саморегуляція діяльності, саморегуляція поведінкової активності та саморегуляція психічних процесів [6; 12; 15; 17].

Здебільшого саморегуляцію вивчають як специфічну активність суб'єкта, скеровану на перетворення свого стану [7; 8; 9; 12; 23]. Із цього погляду саморегуляція є дією, яка орієнтована на відновлення сил організму і активізацію працездатності [8]. Саморегуляція є особливим психічним механізмом оптимізації стану людини. Таке розуміння поняття відображено у практичних галузях психології, якими розроблені спеціальні прийоми та техніки самовпливу [4]. Тобто саморегуляція є специфічною формою взаємодії людини з оточуючими, засіб свідомої постановки завдань, мобілізації психічних та фізичних потенцій для досягнення визначених цілей [8; 9; 12].

Беззаперечно, що саморегуляція виступає важливим елементом у процесі постановки та досягнення цілей, сприяє досягненню успіху в усіх видах діяльності у процесі життя людини. Саморегулятивні навички є важливими у побудові взаємостосунків та вирішенні життєвих завдань, особливо значення вони набувають за наявності фактів психологічного насильства у стосунках з іншими. Психологічне насильство як одна із деструктивних форм міжособової взаємодії актуалізувалась протягом останніх десятиліть. Ще наприкінці минулого століття психологічне насильство вважалось складовою сімейного, фізичного, сексуального насильства чи інших видів жорстокого поводження (І. Аріас, К. Пейп) [20]. Наразі психологічне насильство вважається самостійним видом жорстокого поводження, який може існувати окремо від інших видів насильства у взаємостосунках (І. Фурманов, Д. Дмитрієва) [16].

Даючи визначення психологічному насильству, автори звертають увагу на такі його аспекти: навмисність впливу, що проявляється в ігноруванні суб'єктних характеристик іншої особи (свободи, гідності, прав тощо) (А. Орлов); примус та підкорення з метою завоювання, збереження, панування власних прав (А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько); примус іншої людини чи групи людей до дій або поведінки, які не входили у їх наміри, що

порушує психологічні межі особистості чи соціальної групи і здійснюється без їх згоди та без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної чи матеріальної шкоди (Є. Волков) [3; 11; 14].

Вивченню особистісних особливостей жінок-жертв сімейного насильства присвячено багато досліджень, у яких звертається увага, здебільшого, на формування специфічних рис дезадаптивної особистості жінки, яка піддається такому насильству (А. Шаєф) [25]. Але психологічне насильство, звісно, є компонентом сімейного, проте може проявлятися самостійно. Тому праць, присвячених власне впливу психологічного насильства на особистісну сферу жінки, менше. Опис наслідків психологічного насильства знаходимо в дослідженнях А. Томісона, Дж. Туччі, а також у Г. Мустафаєва, який досліджував особливості жінок-жертв сімейного насильства [13; с. 27]. Також науковцями досліджувались діагностичні критерії психологічного насильства, його ознаки та форми (Дж. Сонкін, Є. Волков) [3; с. 26]. Існують дослідження психологічного насильства над жінками та дітьми у сім'ї (І. Горошкова, І. Шуригіна, А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько) [5; с. 11]. Тобто більшість існуючих досліджень стосуються сімейного насильства та жорстокого поводження чоловіків із власними дружинами та дітьми. Проблема психологічного насильства над жінками з боку інших членів родини є маловивченою.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні індивідуальних особливостей саморегуляції жінок, які зазнали психологічного насильства в родині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої цілі було проведено дослідження за участю 70 жінок віком 19–58 років.

Особливості саморегуляції визначались за наступними методиками: «Здатність до самоуправління» (Н.М. Пейсахов), методикою «Стиль саморегуляції поведінки» (В.І. Морсанова), а також опитувальником для виявлення вираженості самоконтролю в емоційній сфері, діяльності і поведінці (Г.С. Нікіфоров). Для визначення психологічного насильства в родинних взаємостосунках використовувалась авторська «Методика дослідження психологічного насильства над жінками в родині», яка дає змогу виявити такі його форми, як заборони та примус, погрози, контроль, презирство, негативне оцінювання розумових здібностей та емоційне нехтування з боку батька, матері, сиблінгів, старшого покоління (діди та бабусі), чоловіка, його родини та дітей [10]. Досліджуваним необхідно було вказати

частоту зазначених явищ, оцінюючи кожного члена своєї родини.

На основі факторного аналізу встановлено особливості саморегуляції жінок у зв'язку з психологічним насильством з боку різних членів своєї родини. Для емпіричних даних досліджуваної групи побудована 6-факторна модель, яка пояснює 66,5% від загальної дисперсії даних.

Розглянемо детальніше взаємозв'язки психологічного насильства з боку різних членів родини та особливостей саморегуляції жінок. У досліджуваній групі до першого фактора «Психологічне насильство з боку батьків» увійшли показники самоконтролю в емоційній (-0,516) та поведінковій сферах (-0,555), а також показники психологічного насильства з боку батька (0,889) та матері (0,786), які включають заборони і примус (0,874), погрози (0,860), контроль (0,776), презирство (0,819), негативну оцінку розумових здібностей (0,853), емоційне нехтування (0,815). Самоконтроль є одним із невід'ємних компонентів процесу саморегулювання. Тобто психологічне насильство у стосунках із батьками послаблює загальні навички самоконтролю, що свідчить про зміну здатності контролювати власні вчинки, дії, психічні явища. Також послаблюється самоконтроль у сфері переживань, оскільки таке насильство чи не найбільше впливає на емоційну сферу жертви, роблячи її більш чутливою та вразливою.

Факторний аналіз підтверджується кореляційним аналізом. Так, наприклад, наявність фактів психологічного насильства зі сторони батька призводить до зниження самоконтролю в емоційній сфері ($r=-0,30$), тобто змінюються способи і сила вираження емоцій та почуттів.

З тим же показником корелює психологічне насильство зі сторони матері ($r=-0,27$). До того ж наявність указаних деструктивних форм взаємостосунків з матір'ю спричиняє не лише зниження самоконтролю емоцій та почуттів, а й самоконтролю в діяльності ($r=-0,31$), поведінкового самоконтролю ($r=-0,27$) та загального рівня самоконтролю ($r=-0,33$), а також програмування ($r=-0,23$).

Як видно з рис. 1, насильство з боку матері взаємопов'язане не лише із самоконтролем емоційної сфери, а й із самоконтролем у діяльності та поведінковим самоконтролем. Тобто матір як значима особа для становлення особистості жінки, здійснюючи психологічне насильство над нею, негативно впливає на формування навичок самоконтролю дочки. Наслідками психологічного насильства щодо самоконтролю в діяльності та поведінкового самоконтролю може бути формування неефективних на неадаптивних стратегій поведінки в стресових ситуаціях тощо. Із цим пов'язаний і розвиток навичок програмування власних дій. Так, у разі тотального контролю ($r=-0,23$) та презирства ($r=-0,23$) з боку матері знижуються вміння і бажання дочки продумувати послідовність власних дій. Мати, постійно контролюючи поведінку і дії дочки, ставлячись зневажливо, принижуючи, підозрюючи дочку, сприяє тому, що в подальшому дочка не зможе самостійно сформувати програму самостійних дій, часто зіштовхуватиметься з неадекватністю отриманих результатів щодо цілей своєї поведінки, зазвичай використовуючи в діяльності метод спроб і помилок.

Другий фактор – «Психологічне насильство з боку сиблінгів» – склали показники психоло-

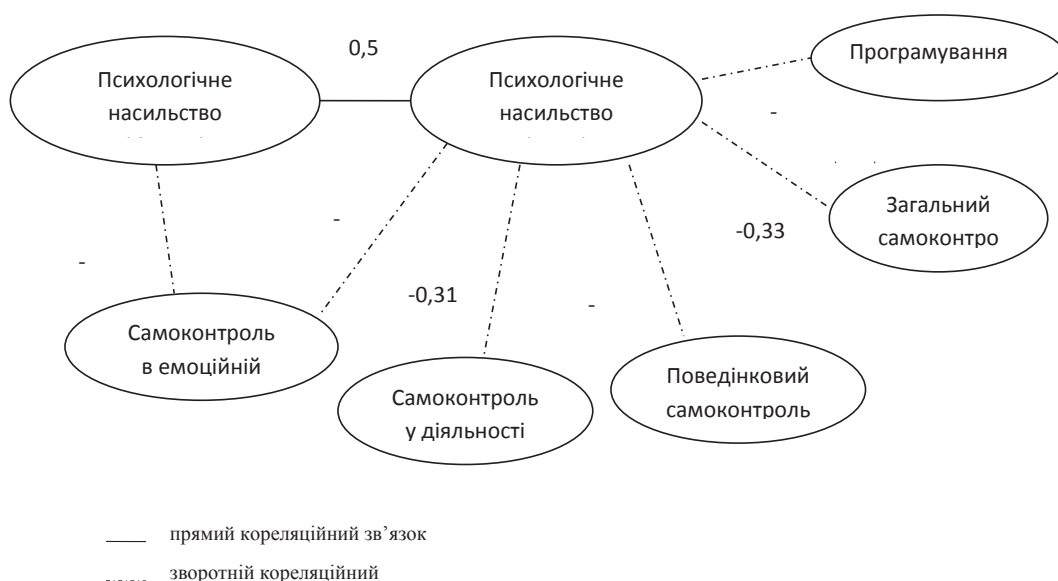

Рис. 1. Зв'язки психологічного насильства з боку батьків із показниками саморегуляції у жінок

гічного насильства з боку рідних братів та сестер (0,884) та родини чоловіка (0,603), а також показник гнучкості (-0,512). Водночас гнучкість у шостому факторі «Психологічне насильство з боку старшого покоління» (-0,518) об'єднується із психологічним насильством з боку дідів та бабусь у родині (0,904). Це означає, що жінки, які є невпевненими, важко звикають до змін у житті, навколишньому середовищі та стилі життя, у ситуації психологічного насильства з боку вказаних членів родини не здатні адекватно реагувати на неї, швидко та своєчасно планувати власну діяльність та поведінку, виділяти значимі умови, оцінювати та співвідносити свої дії з можливою реакцією оточуючих людей. Тобто у разі психологічного насильства важливою є здатність швидко коректувати свою поведінку згідно зі змінами умов ситуації.

Аналізуючи взаємозв'язки форм психологічного насильства з боку рідних братів та сестер з особливостями саморегуляції жінок, можемо говорити про те, що презирство та погрози як окремі форми такого виду насильства тісно пов'язані з такими саморегулятивними компонентами, як моделювання ($r=-0,26$) та аналіз протиріч ($r=-0,23$) (рис. 2).

Можемо стверджувати, що зростаючи поряд із братом чи сестрою, які були схильними до приниження, підозр, невиправданих звинувачень, зневажливих оцінок, а також до погроз, у жінки знижується рівень розвитку такого саморегулятивного вміння, як аналіз протиріч, що полягає у вмінні орієнтуватись у ситуації, створенні суб'єктивної моделі ситуації.

Створення суб'єктивної моделі ситуації передбачає наявність умінь орієнтації в ситуації, порівняння її з минулим, аналіз власних переживань і дій у конкретному випадку, а також розуміння їх причини. У такому розумінні, потрапляючи під вплив психологічного насильства з боку сиблінга, жінка не завжди може дати відповіді на питання, які стосуються того,

що з нею відбувається, в чому причина таких відносин та яким чином вона може вплинути на перебіг ситуації. Також погрози брата чи сестри пов'язані зі слабкою сформованістю процесів моделювання як складової саморегуляції діяльності жінок, що може призвести до неадекватної оцінки значимих внутрішніх умов і зовнішніх обставин ситуації психологічного насильства, яка проявляється у фантазуванні. Такий процес може супроводжуватись різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації, наслідків своїх дій. Звідси часто можуть виникати труднощі у визначенні цілей і програми дій, що були б адекватні ситуації.

Якщо говорити про взаємозалежність особливостей саморегуляції жінки із психологічним насильством з боку старшого покоління в родині (дідів та бабусь), то тут не виявлено великої кількості статистично значимих зв'язків, що може бути зумовлено деякою віддаленістю вказаних членів родини. Проте встановлено, що зі зростанням такої форми психологічного насильства, як презирство з боку старших членів родини, знижується рівень моделювання як складової саморегуляції довільної діяльності жінки ($r=-0,23$). Дід (або баба), принижуючи внучку, підозрюючи її, часом невиправдано, знецінюючи її вміння та досягнення, можуть підкріплювати виникнення труднощів у внучки під час визначення цілей і програми дій, які б були адекватні кожній конкретній ситуації.

Деякі інші особливості саморегуляції у жінок, які піддавались психологічному насильству з боку родини чоловіка (свекрухи, свекра, братів чи сестер чоловіка, його діда чи баби). Якщо наявне психологічне насильство у власних родинних стосунках, то спостерігається зниження рівня саморегулятивних навичок. Якщо психологічне насильство йде з боку родичів чоловіка, то навпаки – зростають показники самоконтролю (рис. 3).

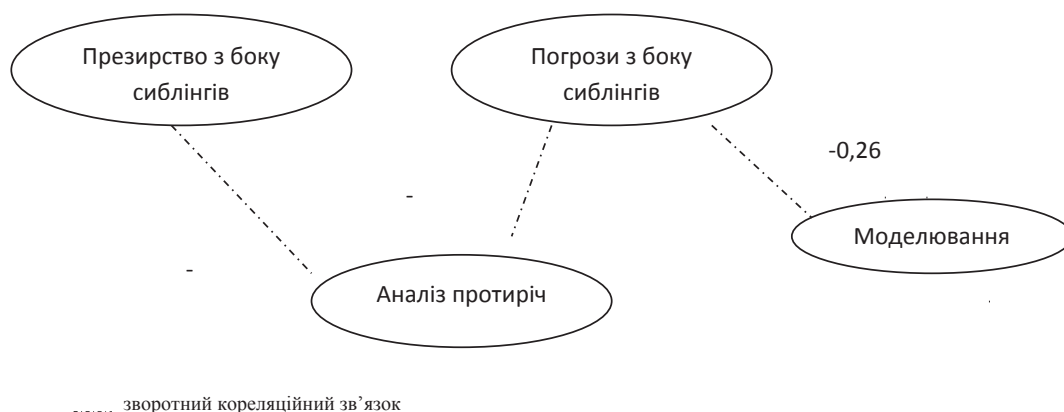

Рис. 2. Зв'язки психологічного насильства з боку рідних братів та сестер із показниками саморегуляції у жінок

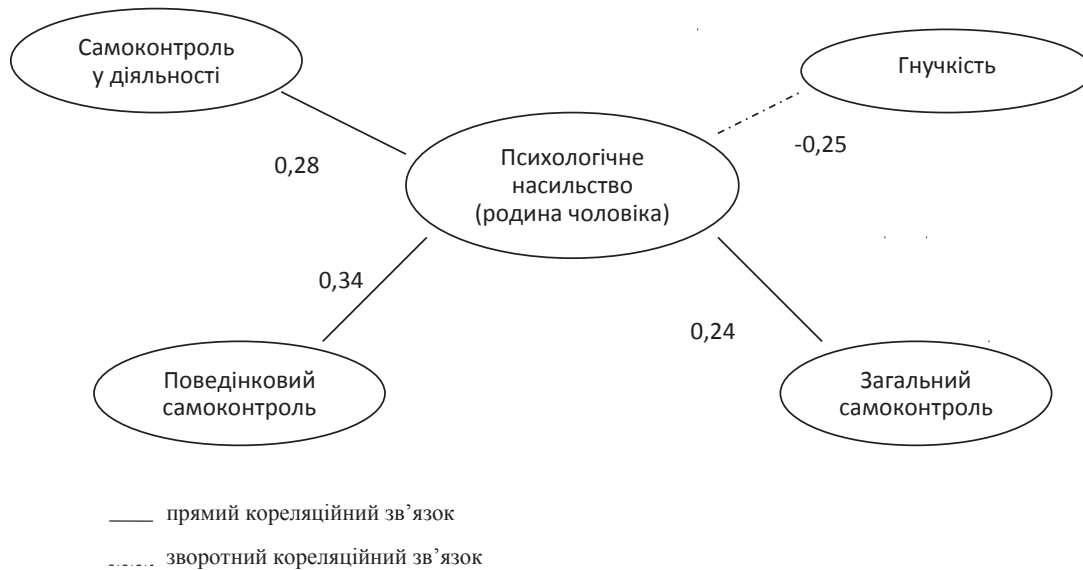

Рис. 3. Зв'язки психологічного насильства з боку родини чоловіка із показниками саморегуляції у жінок

Як бачимо, родина чоловіка, проявляючи зневагу, презирство, нехтування, негативну оцінку особистості невістки, сприяє зростанню самоконтролю жінки. Таке ставлення до жінки змушує її шукати додаткові внутрішні ресурси для побудови ефективної поведінкової стратегії, зважаючи на ставлення щодо неї родини чоловіка. Зростання самоконтролю в діяльності та поведінковій сфері жінок передбачає детальний аналіз ситуації, вироблення ефективних стратегій корекції поведінки, вияву емоцій та почуттів шляхом самопідкріплення, самонаказу і детального планування своєї діяльності, що набуває особливого значення у ситуації психологічного насильства. Одночасно існує зворотній зв'язок психологічного насильства та гнучкості як здатності перебудовувати, вносити корекції в систему саморегуляції під час зміни зовнішніх та внутрішніх умов. Такі жінки характеризуються невпевненістю у нових, швидкозмінних обставинах, важко звикають до змін поведінки родини, їм потрібен додатковий час, щоб завчасно спланувати свою поведінку, оцінити можливі наслідки своїх дій і способи їх корекції залежно від ситуації.

Третій фактор – «Психологічне насильство з боку чоловіка» – пов'язав показники психологічного насильства з боку чоловіка (0,944) та такий компонент саморегуляції, як аналіз протиріч або вміння орієнтуватись у ситуації (-0,513). Стосунки з чоловіком, де є обмеження доступу жінки до речей, місць, людей, примушування до небажаної для неї поведінки чи діяльності, контроль діяльності дружини, знецінення її когнітивних здібностей, емоційна холодність, сприяють зниженню здатності жінки раціональ-

но проаналізувати ситуацію, що склалась, виробити стратегію подальшої власної діяльності та цілеспрямовано змінити те, що є.

Так само психологічне насильство з боку чоловіка взаємопов'язано з таким компонентом процесу саморегуляції, як аналіз протиріч або орієнтування в ситуації. Найбільший вплив на вказаний компонент мають такі форми психологічного насильства: заборони і примус ($r=-0,23$), контроль чоловіком ($r=-0,25$), негативне оцінювання розумових здібностей чоловіком ($r=-0,25$), емоційне нехтування ($r=-0,24$). Імовірно, саме це є причиною формування феномена співзалежності жінки, яка стає жертвою сімейного насильства з боку чоловіка, оскільки постійне знецінення її розумових здібностей, нехтування емоційних переживань призводить до нездатності оцінити те, що відбувається, в чому причина таких дисфункційних стосунків та як вона сама може змінити ситуацію.

Показники психологічного насильства у п'ятому факторі «Психологічне насильство з боку дітей» (0,894) пов'язані з поведінковим самоконтролем (-0,542) та програмуванням (-0,575) як здатністю планувати свої дії. Тобто психологічне насильство з боку дітей пов'язане з імпульсивністю матері, її невмінням самостійно сформулювати програму дій, скоригувати свою діяльність у процесі.

Також спостерігається взаємозв'язок таких форм психологічного насильства як заборони і примус, погрози, емоційне нехтування, контроль, негативна оцінка розумових здібностей з боку власних дітей жінки та моделювання, програмування, корекції, оцінки результатів як складових саморегуляції (рис. 4).

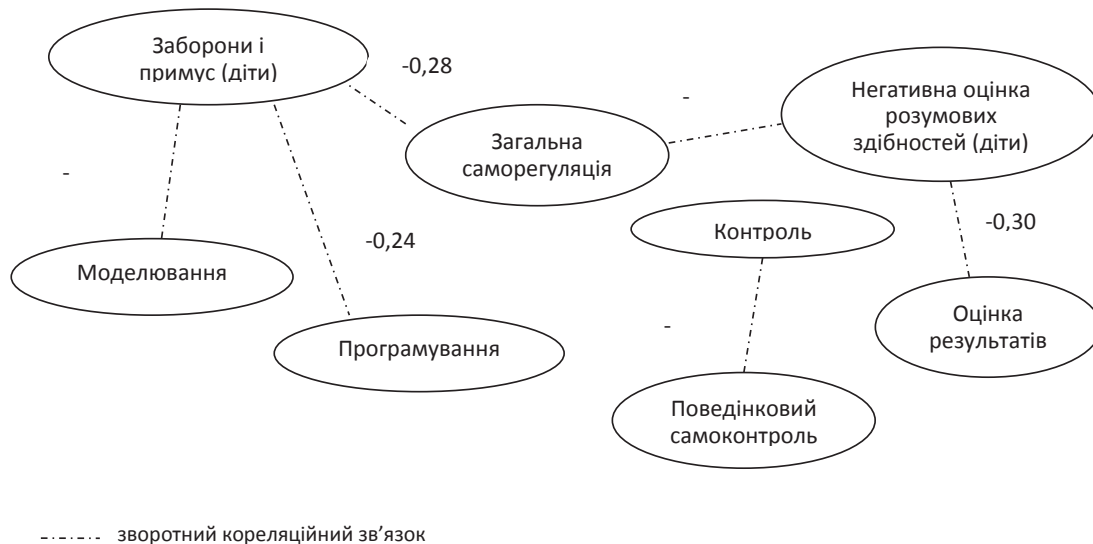

Рис. 4. Зв'язки психологічного насильства з боку дітей із показниками саморегуляції у жінок

Такі компоненти саморегуляції, як моделювання та програмування характеризують уміння регулювати поведінку, коригувати її та передбачати результат дії. Негативна оцінка розумових здібностей з боку дітей пов'язана з невмінням жінки помічати власні помилки та некритичністю до своїх дій. Тут важко сказати, що є причиною, а що наслідком, оскільки така несформованість саморегуляції діяльності жінки може спонукати її дітей у стосунках з нею до певних форм психологічного насильства. Там, де є слабкий поведінковий контроль жінки, зростає свавілля з боку дітей.

Висновки з проведеного дослідження. Із наведеного вище можна зробити такі висновки. Психологічне насильство як деструктивна та дисфункційна модель родинних взаємостосунків має великий вплив на особистісну сферу жінки. Саморегуляція є важливим особистісним компонентом, який сприяє свідомому плануванню та програмуванню власної діяльності. Але тоді, коли є психологічне насильство в родинних стосунках, жінка стає більш залежною від ситуації і думки оточуючих людей, змінюються саморегулятивні процеси. У досліджуваних жінок, які переживали психологічне насильство в родині, особливості саморегулятивної сфери змінюються залежно від того, хто саме з родини здійснював насильство. Батьки як найближче соціальне оточення жінки з дитинства, будуючи відносини із застосуванням різних форм психологічного насильства, впливають на формування самоконтролю дочки як в емоційній сфері, на яку, власне, такий вид насильства має чи не найбільший вплив, так і на самоконтроль у діяльності та поведінці. За наявності порушень стосунків із братами чи сестрами

знижується рівень умінь орієнтуватись у ситуації та давати адекватну оцінку тому, що відбувається, а також знижується рівень моделювання, яке свідчить про здатність розуміти всі нюанси та деталі життєвих обставин. Також зниження рівня таких саморегулятивних особливостей моделювання спостерігається в жінок, які мали досвід психологічного насильства з дідом чи бабцею. Уміння орієнтуватись у ситуації, критично оцінювати її, окрім насильства з боку сиблінгів, знижується і в разі психологічного насильства з боку чоловіка. По-іншому складається ситуація тоді, коли психологічне насильство іде з боку родини чоловіка. Тоді знижується рівень гнучкості, коли жінки починають відчувати труднощі і невпевненість у неочікуваних змінах ситуації, проте зростає самоконтроль у всіх сферах. Тобто жінка намагається ретельніше планувати та регулювати свою діяльність і поведінку залежно від дій родини чоловіка. Водночас показники самоконтролю жінки знижуються за наявності контролю, як форми психологічного насильства, з боку дітей. Тобто мати, яка має дефіцит саморегулятивних умінь контролю власної діяльності, поведінки та емоцій, може знаходитись у дисфункційних стосунках зі своїми дітьми, які негативно оцінюють здатності матері, а тому проявляють емоційне нехтування спроб контролювати їхню поведінку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебное пособие для студентов ВУЗов Г.М. Андреева. – М., 1998. – 367 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм – Евронекс, 2001. – 320 с.

3. Волков Е.Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие / Е.Н. Волков // Журнал практического психолога. – 2002. – № 6. – С. 183–199.
4. Габдреева Г.Ш. Самоуправление психическим состоянием / Г.Ш. Габдреева. – Казань : Изд-во КГУ, 1981. – 64 с.
5. Горошкова И.Д., Шуригина И.И. Насилие над женами в российских семьях / И.Д. Горошкова, И.И. Шуригина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.owl.ru/rights/no_violence/
6. Дикая Л.Г. Исследование индивидуального стиля саморегуляции психофизиологического состояния / Л.Г. Дикая, В.В. Семикин, В.И. Щедров // Психологический журнал. – 1994. – № 6. – Т. 15. – С. 28–37.
7. Зарицька В.В. Саморегуляція емоцій в структурі емоційного інтелекту / В.В. Зарицька // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Психологія». – 2010. – № 6. – С. 33–37.
8. Кацера А.А. Подходы к трактовке саморегуляции в психологии / А.А. Кацера, А.В. Кобзарь // Психологические науки: теория и практика : материалы II междунар. науч. конф. (г. Москва, март 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 10–12.
9. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.
10. Кочергіна І.А. Апробація методики дослідження психологічного насильства над жінками в родині / І.А. Кочергіна // Психологія і особистість. – 2017. – № 1 (11). – С. 82–93
11. Малішевська А.П. Психологічне насильство і обдарована дитина / А.П. Малішевська, В.В. Хмелько, Н.М. Хмелько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
12. Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека [Текст] / В.И. Моросанова, Е.М. Коноз // Вопросы психологии / – 2000. – № 2. – С. 188–127.
13. Мустафасв Г.Ю. Соціально-психологічна характеристика осіб, які зазнають насильства в сім'ї / Г.Ю. Мустафасв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cfsc.com.org/index.php/stati/58-socialno-psychologichna-harakteristika-osib-yaki-zaznaly-nasyilstva-v-simji>.
14. Орлов А.Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А.Б. Орлов // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – С. 183–196.
15. Осницкий А.К. Роль осознанной саморегуляции в учебной деятельности подростков / А.К. Осницкий // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 42–51.
16. Фурманов И.Я. Взаимосвязь психологического насилия и эмоционального состояния супругов в семье / И.Я. Фурманов, Д.Я. Дмитриева // Белорусский психологический журнал. – 2005. – № 1 (5). – С. 33–40.
17. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
18. Шинкаренко О.Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства / О.Д. Шинкаренко // Практична психологія. – 2000. – № 3. – С. 25–29.
19. American Humane Association. Emotional abuse [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.americanhumane.org/children/stop-child-abuse/factsheets/emotional-abuse.html>.
20. Arias, J. Psychological abuse: Implications for adjustment and commitment to leave violent partners / J. Arias, K.T. Pape // Violence and Victims 14. – 1999. – P. 55–67.
21. Cunningham, A. Theory-Derived Explanations of Male Violence against Female Partners: Literature Update and Related Implications for Treatment and Evaluations / A. Cunningham [Electronic resource]. – Available at : <http://www.lfcc.on.ca/maleviolence.pdf>.
22. Flury, M. Domestic violence against women: definitions, epidemiology, risk factors and consequences / Marianne Flury, Elisabeth Nyberg, Anita Riecher-Rössler // Swiss Medical Weekly. – 2010. – 140 p.
23. Gross, J. J. Handbook of emotion regulation / J.J. Gross. – New York: Guilford Press, 2007.
24. Hart O. The dissociation theory of Pierre Janet / O. Hart, R. Horst // Journal of Traumatic Stress. – 1989. – № 2 (4). – P. 397–412.
25. Shaef A. Co-dependence: Misunderstood / A. Shaef. – San Francisco, 1996. – 105 p.
26. Sonkin D. J. Difying psychological maltreatment in Domestic Violence Perpetration Treatment Programm: Multiple Perspectives / D.J. Sonkin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.daniel-sonkin.com.
27. Tomison, A.M. Emotional Abuse: The Hidden Form of Maltreatment / A.M. Tomison, J. Tucci [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aifs.org.au/hch/issues.html>.

УДК 159. 922

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА НЕКОНСТРУКТИВНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Кравчук С.Л., к. психол. н., доцент,
старший науковий співробітник

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

У статті представлено теоретико-емпіричний аналіз аспектів проблеми психологічних особливостей духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. Розглянуто особливості зв'язку духовних цінностей з агресивністю та термінальними цінностями особистості.

Ключові слова: *особистість, духовні цінності, політико-правова сфера, агресія, агресивність, юнацький вік.*

В статье представлен теоретико-эмпирический анализ аспектов проблемы психологических особенностей духовных ценностей и неконструктивных форм поведения в юношеском возрасте в политико-правовой сфере в условиях военного конфликта. Рассмотрены особенности связи духовных ценностей с агрессивностью и терминальными ценностями личности.

Ключевые слова: *личность, духовные ценности, политико-правовая сфера, агрессия, агрессивность, юношеский возраст.*

Kravchuk S.L. THE PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SPIRITUAL VALUES AND NON-CONSTRUCTIVE FORMS OF BEHAVIOR IN YOUTHFUL AGE IN THE POLITICAL-LEGAL SPHERE IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

The theoretic-empiric analyses of aspects of problem of psychological peculiarities of spiritual values and non-constructive forms of behavior in youthful age in the political-legal sphere in the conditions of military conflict is presented in the article. The peculiarities of connection of spiritual values with aggressiveness and terminal values of personality are considered.

Key words: *personality, spiritual values, political-legal sphere, aggression, aggressiveness, youthful age.*

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві розвиток громадянського суспільства передбачає процес самоорганізації людей для захисту своїх прав та інтересів. Політико-правова сфера є галуззю реалізації владно-політичних та суспільно-правових відносин. Правова політика визначає формування нормативно-правової бази держави, зміст правових норм та практику їх застосування. На основі правової політики забезпечується стабільність та сталість функціонування політичної системи.

В Україні сьогодні наявні проблеми щодо досконалого дотримання прав людини. Водночас політико-правова культура у більшості громадян України, особливо у юнацтва, характеризується низьким рівнем розвитку. Низький моральний рівень суспільства та бездуховність виступають значними чинниками неконструктивної поведінки. Особливо це стосується людей юнацького віку.

Юність – це встановлення психологічної незалежності в усіх сферах: у моральних судженнях, політичних поглядах, учинках. Основна задача юнацького віку – самовизначення: соціальне, особистісне, професійне, духовно-практичне. Саме тому у сучасному україн-

ському суспільстві важливою та актуальною виступає проблема дослідження психологічних особливостей зв'язку духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері можна віднести: девіантну, делінквентну та агресивну поведінку.

Проблемі девіантної поведінки присвятили свої праці такі вчені: Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Е. Фромм, А. Бандура, Р. Уолтерс, Б. Братусь, М. Виничук, О. Зелінський, О. Змановська, Ю. Клейберг, Ц. Короленко, А. Коен, В. Кудрявцев, К. Леонгард, А. Лічко, Ю. Платонов, А. Хомич, О. Іванова, М. Петренко та ін.

Девіантна поведінка – це поведінка, що порушує соціальні норми певного суспільства. Вона виражається у вчинках, діях (або бездіяльності) як окремих осіб, так і соціальних груп, що відступають від встановлених законодавчо або сформованих у конкретному соціумі загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків поведінки, традицій та звичаїв. Девіантну поведінку визначають як антисоціальну

поведінку, що порушує певні соціальні, культурні, етичні та правові норми [3, с. 24].

Однією із форм девіантної поведінки є адиктивна поведінка. Адиктивна поведінка – це відхилення, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності, яка спрямована на розвиток та підтримку інтенсивних емоцій [5, с. 112].

Делінквентну поведінку слід розглядати як сукупність протиправних вчинків чи злочинів. Делінквентна поведінка включає в себе дії кримінального характеру [13, с. 38].

Культура суспільства та внутрішній духовний світ особистості тісно пов'язані. Вони знаходяться у постійній взаємодії, завдяки взаємопроникненню ціннісних представлень суспільства у ціннісно-нормативну свідомість особистості [4, с. 34].

Духовність необхідно розглядати як соціально-моральну цінність, сутність якої виражається у здатності пізнавати, творити світ із добром для людей, у гуманізмі, толерантності, позитивній свободі [12, с. 152].

Проблема духовності, духовних цінностей, духовного потенціалу знайшла своє відображення у працях таких вчених, як-от: Г. Балл, М. Боришевський, Б. Братусь, Л. Вавілова, Г. Гізатова, Р. Грановська, С. Белорусов, О. Двойнін, О. Зеличенко, Ю. Зенько, В. Знаков, І. Ільїчева, Н. Ініна, К. Карпінський, О. Киричук, О. Климишин, А. Маслоу, Н. Мар'ясова, В. Москалець, Г. Оллпорт, М. Савчин, Ю. Савенко, В. Слободчиков, Т. Смирнова, Д. Угринович, В. Франкл, Е. Фромм, С. Черняєва, К. Юнг, І. Ялом, S. Arterburn, J. Felton та ін.

Аналіз психологічних та філософських підходів до духовності свідчить, що більшість дослідників вважає, що духовність є процесом і результатом розвитку людини до рівня усвідомлення своєї буттєвої сутності та трансцендентування за межі власного життя, звернення до досвіду людства та вищих загальнолюдських цінностей.

Стаття присвячується проблемі дослідження психологічних особливостей зв'язку духовних цінностей із формами агресивності та термінальними цінностями особистості в юнацькому віці.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб з'ясувати особливості зв'язку духовних цінностей із неконструктивними формами поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агресивна поведінка виступає однією з форм неконструктивної поведінки.

На основі теоретичного аналізу підходів вітчизняних та зарубіжних психологів щодо дефініції агресії як психологічного явища можна виділити різні статуси агресії. Тобто агресію слід розглядати як психічний стан, властивість особистості, об'єкт потреби та поведінковий прояв [6, с. 61].

Агресивність як властивість особистості, по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій, по-друге, відображає порівняно стабільну готовність до агресивних дій у найрізноманітніших ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації як стійкої особистісної особливості світосприйняття та світорозуміння, по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у відносинах з іншими людьми.

Агресія як поведінковий прояв – це поведінка, котра характеризується спрямованістю, по-перше, на заподіяння шкоди неживим об'єктам, по-друге, на здійснення дій, які спричиняють шкоду (фізичну, моральну чи матеріальну) живим істотам, що мають мотивацію уникнення такого ставлення [9, с. 285].

У значній кількості опублікованих праць було показано, що більшість людей поводять себе досить непослідовно. У Мішел (W. Mischel) зазначає, що існуюча послідовність у поведінці належить лише до схожих ситуацій [15, с. 86]. Люди, схильні до насилля, будуть нападати на інших, тільки якщо така ситуація має для них певний сенс [11, с. 126].

У психології виділяють два різновиди патологічної агресії: психотичну та поведінкову [14, с. 29]. На думку Г. Бреслава, психотична агресія зазвичай здійснюється у вигляді шалених розрядів агресії із втратою контролю над своїми діями та немотивованими коливаннями настрою [2, с. 47]. Така агресія часто супроводжується порушеннями потягів (жорстокість, підвищена сексуальність, алкоголізація) та помітними соматовегетативними порушеннями.

Поведінкова агресія зустрічається переважно, якщо є неврози і психопатії, неврозо- та психопатоподібні стани в межах інших захворювань, та пов'язана із особистісними рисами людини [6, с. 63].

К. Лебединська вважає, що непсихотична агресія, на відміну від психотичної, перебігає у вигляді різних нестійких поведінкових та афективних розладів [10, с. 57]. При цьому останні мають певне мотивування коливань настрою, афективні спалахи нетривалі, і до них нерідко з'являється критичне відношення. Така агресивна поведінка з'являється переважно через відсутність морально-етичних норм із причини низької культури чи недоліків виховання.

У нашому дослідженні взяли участь 210 осіб, які є студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Університету «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету.

З метою дослідження психологічних особливостей духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці нами використовувались такі емпіричні методи дослідження:

- опитувальник Басса-Дарки «Визначення рівня агресивності»;
- опитувальник В. Бойка «Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності»;
- опитувальник термінальних цінностей І. Сеніна;
- авторська дослідницька анкета, спрямована на дослідження духовних цінностей особистості;
- авторська дослідницька анкета, спрямована на дослідження неконструктивних форм поведінки у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

З вибірки 210 осіб нами були сформовані 2 групи учасників дослідження залежно від їх поглядів стосовно прийнятності агресії у вирішенні політико-правових питань за результатами авторської дослідницької анкети.

Перша група учасників дослідження (56 студентів) вважає, що в політиці під час вирішення політико-правових питань агресія є допустимою.

Друга група учасників дослідження (56 студентів) вважає, що агресія є недопустимою в політиці, в рішенні політико-правових питань.

За однофакторним дисперсійним аналізом ми виявили значущі відмінності між двома групами учасників дослідження в певних формах комунікативної агресивності (див. табл. 1).

Отримані результати порівняння середніх значень за однофакторним дисперсійним аналізом свідчать, що учасники дослідження групи 1, які вважають, що агресія є допустимою в політиці та у вирішенні політико-право-

вих питань, мають більш виражені показники спонтанності агресії, нездатності гальмувати агресію, анонімності агресії, схильності до відображення агресії, перейняття агресії натовпу та задоволення від агресії порівняно з учасниками групи 2, які так не вважають.

Розподіл значень за всіма змінними відповідає закону нормального розподілу, саме тому нами був обраний коефіцієнт кореляції К. Пірсона. Проаналізуємо значущі кореляційні зв'язки між видами агресії та формами комунікативної агресивності у студентській молоді (див. табл. 2).

В особистості юнацького віку виявлено прямі значущі зв'язки анонімної агресії з непрямою агресією ($r=0,48$, $p<0,01$), підозрілістю ($r=0,48$, $p<0,01$), вербальною агресією ($r=0,46$, $p<0,01$), роздратованістю ($r=0,45$, $p<0,01$), негативізмом ($r=0,44$, $p<0,01$), фізичною агресією ($r=0,34$, $p<0,05$). Чим більше особистість юнацького віку схильна до анонімної агресії, тим більш вона схильна до непрямої агресії, підозрілості, вербальної агресії, роздратованості, негативізму, фізичної агресії.

В особистості юнацького віку виявлено прямі значущі зв'язки перейняття агресії натовпу з негативізмом ($r=0,53$, $p<0,01$), вербальною агресією ($r=0,44$, $p<0,01$), образою ($r=0,42$, $p<0,01$), непрямою агресією ($r=0,38$, $p<0,05$). Особистість юнацького віку, яка схильна до негативізму, вербальної агресії, образи, непрямої агресії, характеризується схильністю перейняття агресії натовпу.

В особистості юнацького віку виявлено прямі значущі зв'язки задоволення від агресії з непрямою агресією ($r=0,48$, $p<0,01$), роздратованістю ($r=0,45$, $p<0,01$), негативізмом ($r=0,43$, $p<0,01$), вербальною агресією ($r=0,42$, $p<0,01$), підозрілістю ($r=0,38$, $p<0,01$), фізичною агресією ($r=0,32$, $p<0,05$). Чим більше особистість юнацького віку схильна до задоволення від агресії, тим більш вона схильна до непрямої агресії, роздратованості, негативі-

Таблиця 1

Відмінності між двома групами учасників (група 1 та група 2) у певних формах комунікативної агресивності

Показник	Групи учасників дослідження	Середнє значення	Рівень значущості
Спонтанність агресії	Група 1	4,62	$p < 0,05$
	Група 2	1,09	
Нездатність гальмувати агресію	Група 1	4,05	$p < 0,05$
	Група 2	1,93	
Анонімність агресії	Група 1	3,68	$p < 0,05$
	Група 2	1,06	
Схильність до відображення агресії	Група 1	4,16	$p < 0,05$
	Група 2	1,97	
Перейняття агресії натовпу	Група 1	3,95	$p < 0,05$
	Група 2	1,03	
Задоволення від агресії	Група 1	3,72	$p < 0,05$
	Група 2	1,12	

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між агресивними проявами та інтегральними формами комунікативної агресивності у студентської молоді

Показники	Спонтанність агресії	Нездатність гальмувати агресію	Анонімність агресії	Схильність до відображення агресії	Перейняття агресії натовпу	Задоволення від агресії
Фізична агресія	-	0,38 ($p < 0,05$)	0,34 ($p < 0,05$)	0,36 ($p < 0,05$)	-	0,32 ($p < 0,05$)
Непряма агресія	0,52 ($p < 0,01$)	0,36 ($p < 0,05$)	0,48 ($p < 0,01$)	0,46 ($p < 0,01$)	0,38 ($p < 0,05$)	0,48 ($p < 0,01$)
Роздратування	0,44 ($p < 0,01$)	0,31 ($p < 0,05$)	0,45 ($p < 0,01$)	0,38 ($p < 0,05$)	-	0,45 ($p < 0,01$)
Негативізм	0,42 ($p < 0,01$)	-	0,44 ($p < 0,01$)	0,42 ($p < 0,01$)	0,53 ($p < 0,01$)	0,43 ($p < 0,01$)
Образа	0,46 ($p < 0,01$)	-	-	0,39 ($p < 0,05$)	0,42 ($p < 0,01$)	-
Підозрілість	0,42 ($p < 0,01$)	0,34 ($p < 0,05$)	0,48 ($p < 0,01$)	-	-	0,38 ($p < 0,01$)
Вербальна агресія	0,54 ($p < 0,01$)	0,43 ($p < 0,01$)	0,46 ($p < 0,01$)	0,52 ($p < 0,01$)	0,44 ($p < 0,01$)	0,42 ($p < 0,01$)

візму, вербальної агресії, підозрілості, фізичної агресії.

Особистість, котра характеризується високим рівнем агресивності як властивості особистості, характеризується низьким прагненням до самоактуалізації [7, с. 162]. Особистість юнацького віку з емоційною лабільністю та емоційною нестійкістю менш схильна до життєстійкості [8, с. 322].

Із вибірки 210 осіб 118 студентів (56,19%) вважають, що в ситуації військового конфлікту державні інститути та суспільство загалом провокують агресивність та протиправну поведінку особистості. 82 студенти (39,05%) так не вважають, а 10 студентів (4,76%) не визначились або обрали іншу відповідь.

На питання «Що саме в суспільстві провокує людей на протиправну поведінку?» студенти відповіли:

- безконтрольність, безкарність злочинних організацій, можливість відкупитися у державних структурах (27,62%);
- корупція (18,56%);
- протиправна поведінка представників влади (12,86%);
- низький матеріальний рівень, бідність (6,67%);
- несправедливість, нерівність у правах, порушення прав громадян (6,19%);
- деформація моральних цінностей (5,24%);
- відсутність чітких норм та законів (4,76%);
- негативні емоції (4,76%);
- низький рівень особистої відповідальності (4,76%);
- відсутність упевненості в майбутньому (4,29%);
- відсутність упевненості в безпеці родини та особистій безпеці (4,29%).

Згідно з результатами коефіцієнта кореляції К. Пірсона виявлено, що надання переваги духовним цінностям в юнацькому віці негативно значущо пов'язано із фізичною агресією ($r = -0,42$, $p < 0,01$), анонімною агресією ($r = -0,40$, $p < 0,01$), спонтанністю агресії ($r = -0,39$, $p < 0,01$), провокуванням агресії ($r = -0,37$, $p < 0,01$), вербальною агресією ($r = -0,36$, $p < 0,01$), задоволенням від агресії ($r = -0,35$, $p < 0,01$), схильністю до відображення агресії ($r = -0,35$, $p < 0,01$), непрямою агресією ($r = -0,33$, $p < 0,05$), нездатністю гальмувати агресію ($r = -0,32$, $p < 0,05$), перейняттям агресії натовпу ($r = -0,30$, $p < 0,05$).

Отримані результати свідчать про те, що особистість юнацького віку зі схильністю до агресії не надає перевагу духовним цінностям як етично-змістовним законам Істини, Добра, Краси, Любові. Тому можна сказати, що бездуховність виступає одним з істотних факторів неконструктивних форм поведінки молоді.

Консенсус у суспільстві передбачає існування загальних цінностей, які розділяються всіма [1, с. 12]. Такі загальні цінності об'єктивуються культурою чи задаються трансцендентально. Релігійно-філософські системи розробили та сформували такі загальнолюдські цінності, які інтегрувались, як універсальні: Віра, Любов, Надія, Істина, Добро, Краса, Справедливість, Єдність, Гармонія, Порядок, Мир, Благополуччя, Достаток.

Також згідно з результатами коефіцієнта кореляції К. Пірсона виявлено, що надання переваги духовним цінностям в юнацькому віці позитивно значущо пов'язано з духовним задоволенням ($r = 0,46$, $p < 0,01$), саморозвитком ($r = 0,43$, $p < 0,01$), збереженням власної ін-

дивідуальності ($r=0,39$, $p<0,01$), креативністю ($r=0,34$, $p<0,05$), активними соціальними контактами ($r=0,31$, $p<0,05$).

Отримані результати свідчать, що особи юнацького віку, які надають перевагу духовним цінностям, характеризуються прагненням:

- до отримання морального задоволення в усіх сферах свого життя;
- до самовдосконалення;
- до збереження неповторності та своєрідності своєї особистості;
- до реалізації своїх творчих можливостей;
- до встановлення доброзичливих стосунків з іншими людьми.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Особи юнацького віку, які вважають, що агресія є допустимою в політиці та у вирішенні політико-правових питань, мають більш виражені показники спонтанності агресії, нездатності гальмувати агресію, анонімності агресії, схильності до відображення агресії, перейняття агресії натовпу та задоволення від агресії порівняно з особами юнацького віку, які так не вважають.

2. Особи юнацького віку, які схильні до негативізму, вербальної агресії, образи, непрямой агресії, характеризуються схильністю перейняття агресії натовпу.

3. Особи юнацького віку, які схильні до задоволення від агресії, характеризуються схильністю до непрямой агресії, роздратованості, негативізму, вербальної агресії, підозрілості, фізичної агресії.

4. Особи юнацького віку вважають, що в суспільстві на протиправну поведінку провокують людей такі чинники: 1) безконтрольність, безкарність злочинних організацій, можливість відкупитися у державних структурах; 2) корупція; 3) протиправна поведінка представників влади; 4) низький матеріальний рівень, бідність; 5) несправедливість, нерівність у правах, порушення прав громадян; 6) деформація моральних цінностей; 7) відсутність чітких норм та законів; 8) негативні емоції; 9) низький рівень особистої відповідальності; 10) відсутність упевненості в майбутньому; 11) відсутність упевненості в безпеці родини та особистій безпеці.

5. Надання переваги духовним цінностям в юнацькому віці позитивно значущо пов'язано з духовним задоволенням, розвитком себе, збереженням власної індивідуальності, креативністю, активними соціальними контактами.

Перспективою нашого дослідження є подальше вивчення особливостей духовних цінностей, неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование) / Б.С. Братусь. – М. : Знание, 1985. – 64 с.
2. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности / Г.Э. Бреслав. – СПб. : Речь, 2007. – 144 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения / Е.В. Змановская. – М. : Академия, 2006. – 288 с.
4. Знаков В.В. Понимание субъектом правды о моральном поступке другого человека: нормативная этика и психология нравственного сознания / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 1993. – № 1. – С. 32–43.
5. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах / Ю.А. Клейберг. – М. : МПСИ, 2006. – 304 с.
6. Кравчук С.Л. Патологічні форми агресивної поведінки особистості / С.Л. Кравчук // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія № 12. Психологічні науки : Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С. 59–66.
7. Кравчук С.Л. Психологічні особливості життєстійкості особистості у зв'язку з її цінностями самоактуалізації / С.Л. Кравчук // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України ; за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 25. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – С. 152–166.
8. Кравчук С.Л. Психологічні особливості емоційної лабільності та емоційної стійкості особистості юнацького віку / С.Л. Кравчук // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – С. 308–325.
9. Кравчук С.Л. Специфіка соціалізації агресії особистості та напрямки психологічної допомоги / С.Л. Кравчук // Практична психологія в системі вищої школи: [монографія]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 284–302.
10. Лебединская К.С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере / К.С. Лебединская, М.М. Райская, Г.В. Грибанова. – М. : Медицина, 1988. – 246 с.
11. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения : [учебное пособие] / Ю.П. Платонов. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
12. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Е.О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
13. Рудакова И.А. Девиантное поведение / И.А. Рудакова, О.С. Ситникова, Н.Ю. Фальчевская. – Ростов н/Д. : Изд-во «Феникс», 2005. – 156 с.
14. Стаценко А.Н. Агрессивное поведение у подростков / А.Н. Стаценко // Патологические формы девиантного поведения у подростков. – М.: Медицина, 1989. – 283 с.
15. Mischel W. Personality and assessment / W. Mischel. – New York : Wiley, 1968. – 237 p.

УДК 159.9.072.432

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ТРАВМУЮЧИМ ДОСВІДОМ

Мотков С.О., аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний університет

У статті представлено дослідження проблеми адаптації дітей, що пережили травмуючі події. Проведено теоретичний аналіз останніх досліджень людей, що мали травмуючий досвід. Поставлено питання про особливості копінг-поведінки дітей із різним травмуючим досвідом та їх самоставлення як компонента ціннісно-сислової сфери. Досліджено особливості поведінки подолання та компонентів самоставлення підлітків, які мали різний травмуючий досвід. Проведено порівняльний аналіз особливостей адаптаційної поведінки серед дітей із різним травмуючим досвідом. Поставлено задачі для подальших досліджень.

Ключові слова: самоставлення, копінг-поведінка, адаптація, ціннісно-сислова сфера, внутрішня чесність, самовпевненість, самоуправління, внутрішній конфлікт.

В статье представлено исследование проблемы адаптации детей, переживших травмирующие события. Проведен теоретический анализ последних исследований людей, имевших травмирующий опыт. Поставлен вопрос особенностей копинг-поведения детей с различным травмирующим опытом и их самоотношения как компонента ценностно-смысловой сферы. Исследованы особенности поведения преодоления и компонентов самоотношения подростков, которые имели разный травмирующий опыт. Проведен сравнительный анализ особенностей адаптационного поведения среди детей с разным травмирующим опытом. Поставлены задачи для дальнейших исследований.

Ключевые слова: самоотношение, копинг-поведение, адаптация, ценностно-смысловая сфера, внутренняя честность, самоуверенность, самоуправление, внутренний конфликт.

Motkov S.O. CHARACTERISTIC FEATURES OF BEHAVIOUR OF TEENAGERS WHO HAD TRAUMATIC EXPERIENCES

The article refers to the research of children who had traumatic experiences and the problem of their adaptation. Theoretical analysis of the latest researches of people who had traumatic experiences were conducted and implemented. The question of peculiarities and characteristics coping-behavior of children who had different traumatic experiences and self-reliance, as a component of value-semantic realm was settled. The characteristic features of behavior in overcoming and components of self-reliance of teenagers who had different traumatic experiences were investigated. Comparative analysis of adaptive behavior characteristic features of children who had different traumatic experiences was accomplished. Further research tasks were settled.

Key words: self-reliance, coping-behavior, adaptation, value-sense realm, inner honesty and integrity, self-assurance, self-management, inner conflict.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема адаптації особистості стоїть досить гостро. Науково-технічний прогрес рухається достатньо високими темпами, людство переходить в інформаційну епоху, в якій великі об'єми інформації постійно змінюються. Глобалізм сучасного світу вимагає високої активності та готовності до постійних змін і зростання. Усі ці фактори вимагають від людини високих адаптивних можливостей, які детерміновані багатьма факторами: зовнішніми ресурсами, особливостями ситуації, політичними та економічними рухами, темпераментом, характером, потребами, тощо.

Особливої уваги вимагає вивчення впливу ціннісно-сислової сфери та її компонентів на адаптаційні особливості особистості. Ціннісно-сислова сфера є одним із компонентів суб'єктності (О.І. Пенькова, Д.О. Леонтьєв, К.О. Абульханова-Славська), що впливає на процес сприйняття ситуації. Саме

через цінності людина оцінює значущість ситуації для себе та ступінь її травматичності. У нашому дослідженні ми пропонуємо вивчення впливу окремого компонента ціннісно-сислової сфери, самоставлення на копінг-поведінку дітей, що мали травмуючий досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання адаптації наразі є досить актуальним для сучасної психологічної науки. Ця тема досліджувалася багатьма вченими: 1) в рамках вивчення психології особистості (Б.Г. Братусь, К.О. Абульханова-Славська); 2) в межах дослідження вікових особливостей адаптації (А.В. Петровський, А.О. Реан, О.П. Бартош); 3) під час вивчення психології екстремальних ситуацій (Т.Л. Крюкова, О.О. Сергієнко, Н.В. Тарабріна) тощо.

Ситуація адаптації зачіпає досить багато аспектів, серед яких: соціальний (контактність особистості, її комунікативні навички); когнітивний (установки, думки з приводу адаптації);

емоційний (почуття людини в ситуації адаптації); поведінковий (безпосередні дії в кризовій ситуації). Порушення кожного з них призводить до негативних впливів на особистість і її життєдіяльність, є причиною порушення нормального розвитку та існування взагалі. Адаптація є досить складним феноменом, що має власну структуру та особливості [5].

Однак усе більше сучасних психологів (Д.О. Леонт'єв, О.Г. Солодухова, О.С. Кочарян та інші) підтримують думку, що людина не є безвольною істотою, а залежить від власних інстинктів і керується лише принципом гомеостазу, запропонованим З. Фрейдом. Особистість у своєму бутті займає активну позицію, є самокерованою, здатною до саморегуляції та спрямованою до зросту. Тому вже на початку 1960-х років Н. Хааном та Р. Лазарусом активно впроваджується термін «копінг», що спрямований не на пасивну позицію особистості під час стресових подій, а на активну діяльність для подолання несприятливої ситуації. Ця тема сьогодні активно розробляється багатьма психологами-дослідниками, особливо у лабораторії Т.Л. Крюкової. Треба відмітити, що все більше вчених намагаються комплексно підходити до вивчення проблеми адаптації та дезадаптації (А.Г. Маклаков, О.В. Кружкова) [2, 4].

Особливої уваги потребують детермінанти адаптивної поведінки. У працях І.В. Малишева, Є.В. Куфтяка, Е.Г. Ейдемільера відзначається значний вплив соціальних факторів на адаптацію дитини. Л.О. Олександрова, Н.І. Коритченкова дослідили взаємозв'язок та вплив на копінг-поведінку індивідуально-психологічних факторів, таких як: тип темпераменту, емоційна компетентність, акцентуація особистості [2].

Проте останнім часом у суспільстві постає проблема впливу ціннісно-сміслової сфери на адаптаційний потенціал особистості, зокрема – на копінг-поведінку. Як зазначає Л.Ф. Шестопалова, особливості ціннісно-сміслової сфери мають значний вплив на вибір стратегії подолання ситуації, особливостей адаптації та процес сприйняття власного життя загалом [5]. Цінність є суб'єктивним відображенням значущості того чи іншого предмета або явища. Виконує мотивуючу функцію та значно впливає на вибір способу адаптації.

Ціннісно-сміслова сфера є досить абстрактною категорією психології, до кінця не сформовані основні уявлення та погляди на такий конструкт психіки. На думку різних учених (Д.О. Леонт'єв, К.В. Шорохова, В.А. Кожевникова), ціннісно-сміслова сфера включає в себе уявлення про себе, світ, довгострокові потреби, установки, тощо [3,5]. Отже, це досить складний та багатоаспектний конструкт, компоненти якого можуть різною мірою впливати на адаптаційні особливості особистості.

Останнім часом дослідники приділяють увагу впливу ставлення особистості до себе (самостварення, Я-Концепція) як фактора її нормальної адаптації (К.Роджерс, К.О. Абульханова-Славська, Д.О. Леонт'єв та інші). Цінність Я, на думку О.І. Пенькової, впливає на такі особистісні процеси:

1) узгодження власних актуальних потреб із вимогами зовнішнього середовища;

2) побудова плану та стратегії життя відповідно до цінностей;

3) бажання постійного особистісного зростання. Тому в нашому дослідженні адаптаційних особливостей дітей, що пережили травмуючі події, ми зосередимо увагу на їхньому зв'язку з компонентом ціннісно-сміслової сфери – самовідношенням.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення параметрів адаптації трьох категорій дітей : 1) дітей, які нещодавно пережили травмуючі події (у 2016 році) та / або періодично виїжджають до зони АТО додому (далі – «актуально травмовані»); 2) під час бойових подій на території Слов'янська були на території міста та стали свідками подій (далі – «діти з латентною травмою»); 3) діти, що разом з батьками виїжджали з міста під час бойових подій і не були прямими свідками травматичних подій (далі – «порівняно нетравмовані»). Досліджуваними параметрами адаптації ми обрали самостварення особистості та копінг-стратегії, які обирає підліток для подолання кризи.

Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи № 16 м. Слов'янськ. Категорія досліджуваних – підлітки 11–16 років. Об'єм вибірки складає 116 дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із центральних параметрів адаптації сьогодні є копінг-поведінка – поведінка, спрямована на подолання людиною наслідків стресу, важкої ситуації. Для вивчення особливостей копінгу досліджуваних ми використали методіку Р. Лазаруса «Способи долаючої поведінки» в адаптації Т.Л. Крюкової.

Стосовно всієї вибірки нами були отримані такі дані. За параметром «Конфронтація» високий рівень мають 21% підлітків. Серед актуально травмованих дітей конфронтація виражена на рівні 25%, у дітей з латентною травмою – 34%, у порівняно травмованих – 11%. У цих дітей під час виникнення стресової ситуації проявляється активна позиція для її вирішення.

Середній рівень за вказаним параметром отримали 58% дітей. Серед травмованих дітей середній рівень виражений у 55%, у дітей із латентною травмою – 41%, у порівняно нетравмованих – 71%. Низький рівень конфронтації характерний для 21% (24 учні) вибірки. Серед травмованих дітей низький рівень мають 20% (4 учні), з латентною травмою – 24% (10 учнів), порівняно нетравмованих – 18% (10 учнів).

Отже, параметр «Конфронтація» найбільш конструктивно використовується категорією дітей, які не мали травмуючого досвіду. Менш притаманний дітям з актуальною травмою. Негативно проявляється серед дітей із латентною травмою (і на високому, і на низькому рівнях).

Наступним параметром є стратегія дистанціювання. На високому рівні проявляється у 24% (28 учнів) вибірки. Високий рівень проявляється у 30% (6 учнів) актуально травмованих, у 34% (14 учнів) з латентною травматизацією, 16% (8 учнів) порівняно нетравмованих. На середньому рівні дистанціювання виражений у 67% (78 учнів) досліджуваних. Така стратегія є однією з найпопулярніших копінгів серед підлітків. Серед актуально травмованих середній рівень виражений у 60%, серед дітей з латентною травмою – 59% (24 респондента), серед порівняно нетравмованих – 76% (42 респондента). Низький рівень дистанціювання мають 9% (10 учнів). Серед них у актуально травмованих проявляється в 10% (2 учнів) випадків, з латентною травмою – 7% (3 учні), порівняно травмованих – 9% (5 учнів). Ця категорія дітей дуже включається в стресову ситуацію і не може відволіктися, доки вона не вирішена.

Отже, дистанціювання на середньому рівні більш притаманне для порівняно нетравмованих. Високий рівень частіше проявляється у латентно травмованих, низький – у актуально травмованих і порівняно нетравмованих.

Копінг-самоконтроль вважається одним із найбільш конструктивних, виражений на високому рівні у 9% (11 учнів). Серед актуально травмованих високий рівень проявляється у 15% (3 учні), в учнів з латентною травмою – 7% (3 учні), порівняно нетравмованих – 9% (5 учнів). Отже, частіше проявляється у групі актуально травмованих дітей. На середньому рівні самоконтроль виражений у 60% (70 учнів) випробуваних. У групі актуально травмованих середній рівень виражений у 60% (12 учнів), у групі з латентною травмою – 61% (25 учнів), у порівняно нетравмованих – 60% (33 учні). Отже, середній рівень самоконтролю однаково характерний усім трьом групам. На низькому рівні така стратегія проявляється у 30% (35 учнів) вибірки: 1) в актуально травмованих – 25% (5 учнів); 2) у дітей із латентною травмою – 32% (13 учнів); 3) у порівняно нетравмованих – 31% (17 учнів). Більш характерно для дітей із латентною травматизацією та порівняно нетравмованих дітей.

Наступним параметром є копінг «Пошук соціальної підтримки», що проявляється у вмінні та бажанні залучити навколишніх людей до допомоги у стресовій ситуації. На високому рівні проявляється у 4% (5 учнів) нашої вибірки. Для них характерна інфантильність, відсутність навичок самостійно вирішувати проблемні ситуації. Проявляється у групі актуально трав-

мованих дітей у 5% (1 учень), у групі з латентною травмою – 2% (1 учень), у групі порівняно нетравмованих – 5% (3 учні). Отже, частіше високий рівень пошуку соціальної підтримки зустрічається серед порівняно нетравмованих дітей.

Середній рівень, для якого характерне помірне вживання соціальної підтримки в разі необхідності, мають 59% (69 осіб). У групі актуально травмованих проявляється серед 55% (11 осіб), у групі з латентною травмою – 68% (28 осіб), у групі порівняно нетравмованих – 55% (30 осіб). Тобто помірне використання соціальної підтримки більш притаманне дітям з латентною травматизацією. Низький рівень цього копінгу вказує на труднощі дитини у пошуку допомоги від оточуючих. Відмічається у 40% (8 осіб) актуально травмованих, 29% (12 осіб) з латентною травмою, 40% (22 особи) з порівняною травматизацією. Отже, низький рівень копінгу «Соціальна підтримка» частіше проявляється серед дітей з актуальною травмою та порівняно нетравмованих підлітків.

Копінг «Прийняття відповідальності» виражається у ступені оцінки власної відповідальності в конкретній важкій ситуації, оцінки власної ролі під час її подолання. Високий рівень характерний для 9% (11 учнів). Серед учнів з актуальною травматизацією виражений у 10% (2 особи), з латентною – 12% (5 осіб), у порівняно нетравмованих – 7% (4 осіб). Тобто високий рівень частіше зустрічається серед латентно травмованих дітей.

Середній рівень зустрічається серед 61% (71 особа) досліджуваних. Серед них у актуально травмованих – 60% (12 осіб), з латентною травмою – 59% (24 учні), у порівняно травмованих – 64% (35 осіб). Такий рівень найбільш характерний для порівняно нетравмованих підлітків. Низький рівень зустрічається серед дітей, що більш схильні перекидати відповідальність на інших або зовнішні фактори і виражається у 29% (34 особи) вибірки. Серед актуально травмованих учнів проявляється у 30% (6 осіб), із латентною травмою – 29% (12 осіб), у порівняно нетравмованих – 29% (16 осіб). Тобто низький рівень майже однаково проявляється у всіх групах. Незначно превалює серед актуально травмованих підлітків.

Наступним параметром є копінг уникання. Стратегія проявляється у відмові людини протистояти екстремальній ситуації. Високий рівень проявляється у 30% (35 осіб) респондентів. Серед актуально травмованих зустрічається у 40% (8 осіб), із латентною травматизацією – 37% (15 учнів), із порівняною травматизацією – 22% (12 осіб). Отже, найчастіше високий рівень уникання зустрічається серед актуально травмованих дітей, на другому місці – латентно травмовані, найменше – у порівняно травмованих.

Середній рівень уникання проявляється в 55% (64 особи) випадків. У дітей з актуальною травматизацією проявляється серед 45% (9 осіб), з латентною – 51% (21 особа), з відносною – 62% (64 особи). Це діти, які тимчасово уникають певних ситуацій, проте можуть повернутися до їх вирішення за наявності ресурсів. Конструктивний рівень (середній) найбільш притаманний порівняно нетравмованим дітям. Низький рівень проявляється у 15% (17 осіб). Серед учнів з актуальною травмою 15% (3 особи) отримали цей рівень за параметром, 12% (5 осіб) з латентною травматизацією, 16% (9 осіб) із порівняною травмованістю. Отже, низький рівень уникання частіше зустрічається серед груп учнів з актуальною та відносною травматизацією.

Копінг «Планування» виражається у вмінні людини поступово, за певним алгоритмом вирішувати проблеми, які в неї виникають. Виразений у вибірці на високому рівні у 8% (10 осіб). Серед дітей з актуальною травматизацією – 10% (2 особи), з латентною травматизацією – 10% (4 особи), з порівняною травматизацією – 7% (4 особи). Високий рівень планування зустрічається найменше у порівняно травмованих дітей. Середній рівень проявляється серед 65% (75 осіб) респондентів. У групі актуально травмованих у 75% (15 учнів), у групі з латентною травмою – 54% (22 учні), у групі з порівняною травматизацією – 69% (38 учнів). Це учні, що не схильні до імпульсивних рішень. Отже, середній рівень планування найменш притаманний категорії учнів із латентною травматизацією. Низький рівень планування властивий до 27% (31 особа) випробуваних. У групі актуально травмованих дітей низького рівня планування 15% (3 особи), в групі учнів з латентною травмою – 37% (15 осіб), у групі порівняно травмованих – 24% (13 осіб). Серед трьох груп частіше проявляється у групі з латентною травмою.

Отже, копінг «Планування» найбільш характерний для дітей, які нещодавно пережили травмуючі події. Низький рівень найбільш виражений у групах дітей з латентною травмою та порівняно нетравмованих.

Останнім параметром копіngu в нашому дослідженні є переоцінка – здатність людини міняти своє враження та думку залежно від ситуації, предмета або явища. Високий рівень переоцінки властивий 8% випробуваних: 1) у групі актуально травмованих – 5%; 2) у групі з латентною травмою – 12%; 3) у групі порівняно травмованих – 5%. Стратегія може стати причиною поверхневої оцінки, несерйозного сприйняття загрозливих ситуацій. Частіше зустрічається в осіб із латентною травмою.

Середній рівень переоцінки у 73% всієї вибірки. Серед актуально травмованих зустрічається у 75%, серед осіб із латентною травмою –

66%, серед порівняно нетравмованих – 78%. Більш характерний для порівняно нетравмованих дітей. Низький рівень характерний 19% дітей. У першій групі цей параметр виражений серед 20%, у другій – 22%, у третій – 16%. Частіше проявляється серед учнів з латентною травмою, менше – у дітей з актуальною травмою, у порівняно нетравмованих – найменш виражений.

Отже, узагальнюючи дані за показниками копінг-стратегій, можна зробити такі висновки:

1. Для нашої вибірки учнів найбільш притаманні стратегії дистанціювання та уникання. Найменше використовується стратегія «соціальної підтримки».

2. Дітям, що пережили травмуючі події нещодавно, характерне використання дистанціювання та уникання. Найменше характерний копінг «пошук соціальної підтримки». Це є ознакою того, що діти, коли зіштовхуються з важкою проблемою, вважають за краще уникати її вирішення, відкладати, ніж поцікавитися або попросити допомоги, частіше, порівняно з іншими групами, схильні до надмірного самоконтролю. Серед такої категорії дітей частіше зустрічається стратегія «Планування», що може вказувати на внутрішню тривогу, обережність.

3. В учнів з латентною травмою копінг конфронтації більший, ніж в інших групах, вони менш схильні до самоконтролю. Частіше проявляється конструктивне використання стратегії пошуку соціальної підтримки. У стратегії «Прийняття відповідальності» превалюють високий та середній рівні. Досить часто проявляється низький рівень планування як показник імпульсивної та необдуманної поведінки. Під час переоцінки частіше проявляється високий або низький рівні.

4. Для дітей порівняно травмованих більш характерна рівномірність – помірне використання різних копінг-стратегій. Менше, ніж у попередніх групах, схильні до дистанціювання та уникання проблем, воліють конструктивно розв'язувати проблеми. Пошук соціальної підтримки виражається часто на високому та низькому рівні, якщо порівнювати з травмованими дітьми, це може вказувати на інфантильність під час вирішення проблем або на надмірну автономність.

Наступним етапом дослідження було вивчення особливостей самоставлення наших учнів. Ми використали методику С.Р. Пантелєєва, яка має дев'ять параметрів: внутрішня чесність, самовпевненість, самоуправління, відображене ставлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішній конфлікт, самозвинувачення. Нами були отримані такі дані.

Першим досліджуваним параметром є внутрішня чесність. Середній рівень за всією ви-

біркою має 84% випробуваних. У групі актуально травмованих середній рівень проявляється у 75%, у групі учнів із латентною травмою – 88%, з порівняною травмованістю – 89%. Високий рівень представлений у 10% вибірки, серед них у групі актуально травмованих 10% мають таку вираженість параметра, в групі з латентною травмою – 10%, в групі порівняно травмованих – 9%. Це група учнів, що не досить критично ставиться до власної поведінки, власних ресурсів та слабкостей. Низький рівень параметра «внутрішня чесність» проявляється у 15% актуально травмованих дітей, по 2% – з латентною травмою та порівняною.

Отже, згідно з параметром «внутрішня чесність» у дітей з актуальною травмою відмічається високий та низький рівні, що вказує на більшу схильність до неадекватної оцінки власної поведінки, порівняно з іншими групами. Для групи з порівняною та латентною травматизацією характерна найбільша вираженість середнього рівня показника. У групі порівняно нетравмованих дітей прослідковується найбільш високий відсоток дітей із високим рівнем «внутрішньої чесності».

За параметром «самовпевненість» середній рівень отримали 87% респондентів. У групі актуально травмованих проявляється на такому рівні у 90%, у групі з латентною травматизацією – 93%, з порівняною травматизацією – 87%. Ці діти впевнені у своїх силах, уміють ставити мету та вірять у її досяжність. Високий рівень самовпевненості мають 9% випробуваних. Серед актуально травмованих проявляється у 5%, серед дітей з латентною травмою – 5%, серед випробуваних порівняно травмованих – 13%. Отже, діти що не мають травмуючого досвіду, часто надмірно впевнені у своїх силах, не помічають об'єктивних труднощів. Низький рівень проявляється лише у 5% актуально травмованих дітей, 5% – у латентно травмованих, не проявляється у порівняно нетравмованих. Це учні, які не впевнені у своїх силах, ставлять для себе низький рівень досягнень, не вірять у власні можливості.

Отже, діти, що не мають травматичного досвіду, більше впевнені у своїх силах, іноді навіть самовпевнені. Для латентно травмованих та актуально травмованих відмічається значна перевага середнього рівня впевненості.

Параметр «самоуправління» виражений на середньому рівні у 62%. У групі актуально травмованих 65% мають такий рівень, у групі з латентною травмою – 68%, з порівняною травматизацією – 60%. На високому самоуправлінні проявляється у 31%. У групі актуально травмованих виражений у 30%, з латентною травмою – у 27%, з порівняною травмованістю – 35%. Це підлітки з високими вимогами до себе. Низький рівень представлений у 5% всієї вибірки. Ця тенденція відмічається у гру-

пах з актуальною та порівняною травмованістю, 4% – у нетравмованих дітей. Це діти, які не вміють приймати власні рішення та відповідати за власне життя.

Отже, у порівняно травмованих дітей частіше проявляється надмірна вимогливість до себе. Для актуально та латентно травмованих дітей низький та високий рівні найменш характерні.

За параметром «відображене ставлення» середній рівень мають 90% респондентів. У групі актуально травмованих представлений у 95%, з латентною травмою – у 91%, порівняно травмованих – у 91%. Отже, більшість оцінює думку навколишніх про себе, як позитивну. Високий рівень мають 6%: у групі актуально травмованих – 5%, з латентною травмою – 7%, з порівняною травматизацією – 4%. Це діти, що переоцінюють власну значимість для інших. Оцінюють себе вище, ніж їх однокласники, необ'єктивно. Низький рівень проявляється у 6% випробуваних. У групі актуально травмованих проявляється у 5%, у групі з латентною травмою – 7%, у групі з порівняною травматизацією – 4%. Ці діти часто вважають, що про них думають зазвичай негативно, недооцінюють.

Отже, об'єктивна оцінка себе найбільше проявляється у дітей, що мають актуальну травму та нетравмованих дітей. Підлітки з латентною травматизацією більш схильні оцінювати себе гірше або краще, ніж їх оцінюють інші.

Параметр «самоцінність» на середньому рівні виражений у 74% учнів. У першій групі 80% мають такий рівень вираженості, в другій – 76%, в третій – 73%. Ці діти оцінюють себе, як важливих, потрібних для близьких людей та друзів. На високому рівні самоцінність виражена у 23%. У групі актуально травмованих – 15%, з латентною травмою – 24%, з порівняною травматизацією – 25%. Ці діти переоцінюють власну важливість для навколишніх, необ'єктивні в баченні власної цінності. Низький рівень представлено у 5% актуально травмованих дітей.

Тобто високий рівень самоцінності частіше зустрічається у латентно та порівняно травмованих дітей. У дітей з актуальною травмою навпаки – частіше за інші групи зустрічається недооцінка себе.

Параметр «самоприйняття» виражений у 77% наших випробуваних. Серед актуально травмованих – 65%, латентно травмованих – 85%, порівняно травмованих – 75%. Це діти, які приймають себе такими, якими вони є – з власними недоліками і сильними якостями. Високий рівень самоприйняття відмічається у 20% учнів. Серед актуально травмованих 25% мають цей рівень, з латентною травмою – 15%, порівняно травмованих – 23%. Це підлітки, що невинувато добре ставляться до власних особливостей. Низький рівень у вибірці

не виявлено у 5 % дітей з актуальною травмою та в 2% порівняно нетравмованих.

Отже, найбільше середній рівень параметра «самоприйняття» проявляється у дітей із латентною травматизацією. Серед актуально травмованих та порівняно травмованих дітей частіше відмічається високий рівень. Низький рівень більш притаманний дітям з актуальною травмою.

Наступний показник «самоприв'язаність» на середньому рівні проявляється у 82% дітей. Серед актуально травмованих 85% мають таку вираженість параметра, в групі з латентною травмою – 95%, з порівняною травматизацією – 74%. Це діти, що з повагою ставляться до власного Я, не хочуть змін у собі, проте відкриті до саморозкриття та саморозвитку. Високий рівень виявлено у 13% вибірки. У групі № 1 високому рівню відповідає 15% дітей, у групі № 2 – 5%, у групі № 3 – 19%. Такі діти досить сильно оберігають власні уявлення про себе, нічого не хочуть змінювати в собі, що також перешкоджає нормальному розвитку. Низький рівень представлено у 7% групи порівняно з нетравмованими. Це діти відкриті до змін власного Я, не мають чітких уявлень про себе та ідеальну концепцію Я.

Отже, для дітей із латентною травматизацією найбільш характерний середній рівень самоприв'язаності порівняно з іншими групами. У групі актуально травмованих проявляється 15% високого рівня. У дітей з відсутністю травмуючого досвіду частіше проявляється високий та низький рівні, що вказує на їх надмірну самоприв'язаність та лабільність Я-концепції.

Внутрішній конфлікт виражений на середньому рівні серед 83%. У групі з актуальною травмою 70% мають подібну вираженість параметра, з латентною травмою – 83%, з порівняною – 89%. Це підлітки, що здатні до самоаналізу, рефлексії, вміють оцінювати власні труднощі для подальшого подолання.

Високий рівень вираженості параметра відмічається у 11%. Серед них: у групі дітей з актуальною травмою – 20%, з латентною – 17%, порівняно травмованих – 4%. Ці учні відрізняються постійною боротьбою мотивів, суперечливими цілями та цінностями. Більш схильні до емоційної напруги. Низький рівень проявляється у 5% дітей з актуальною травмою, 7% порівняно нетравмованих дітей. Це діти, що схильні до заперечення власних проблем, до спроб дистанціюватися від них та уникнути, витіснити із свідомості.

Отже, діти з актуальною травмою частіше мають внутрішні конфлікти порівняно з іншими групами. Менший показник мають діти з латентною травматизацією. Діти без травмуючого досвіду найменше схильні до внутрішніх конфліктів.

За параметром «самозвинувачення» середній рівень має 82% вибірки. У групі дітей з актуальною травмою проявляється у 80%, з латентною – 76%, у порівняно нетравмованих – 91%. Високий рівень характерний для 12% загальної вибірки. Серед актуально травмованих відмічається у 15%, у латентно травмованих – 20%, у порівняно нетравмованих – 6%. Низький рівень проявляється у 4% вибірки. У групі № 1 низький рівень мають 5%, групі № 2 – 5%, групі № 3 – 4%.

Отже, надмірне самозвинувачення характерне для травмованих дітей, особливо з латентною травмою. Для дітей без травматичного досвіду притаманний адекватний рівень самозвинувачення.

Узагальнивши отримані дані, можна зробити такі висновки:

1. За всіма параметрами самоствавлення для загальної вибірки характерний середній рівень, що свідчить про адекватну оцінку себе більшістю досліджуваних підлітків.

2. Для групи дітей, які нещодавно пережили травмуючі події, характерна внутрішня чесність, середній рівень самоуправління, об'єктивна оцінка себе з боку. Порівняно з іншими групами частіше недооцінюють власну значимість, мають внутрішні конфлікти. Для цих підлітків більш характерне самозвинувачення.

3. У групі дітей із латентною травматизацією частіше схильні оцінювати себе необ'єктивно – гірше або краще. Середній рівень показників «самоприйняття» та «самоприв'язаність» найбільший серед інших груп, що вказує на адекватне сприйняття своїх ресурсів та недоліків. Менш, ніж у попередній групі, проте зустрічається наявність внутрішніх конфліктів. Особливо часто, порівняно з іншими групами, проявляється самозвинувачення, що часто є глибинною передумовою дезадаптації.

4. Діти з групи порівняно нетравмованих менш схильні до самозвинувачень та внутрішніх конфліктів. Однак частіше проявляється високий та низький рівні самоприв'язаності, що вказує на їх надмірну ригідність або лабільність Я-концепції. Отже, діти, які не пережили травмуючі події, частіше можуть мати труднощі із самоідентифікацією. Частіше ніж в інших проявляється висока вимогливість до себе. Високі показники за параметрами «самоприйняття» та «самоцінність» вказують на достатньо високу самооцінку, у деяких учнів – завищену. Досить високі показники впевненості, частіше, ніж у групах травмованих дітей, проявляється самовпевненість. Діти поважають себе та вірять у власну спроможність відповідати за себе. Вони є самостійними, впевненими. Їм більш притаманний внутрішній локус контролю.

Отже, поведінка подолання та самоствавлення дітей із різним травмуючим досвідом дійсно має свої особливості. Подальшими перспекти-

вами досліджень вбачаємо вивчення особливостей впливу самоствалення як компонента ціннісно-сміслової сфери на копінг-поведінку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жеребкіна В.Ф. Самоотношение и копінг-стратегии бездомных людей / В.Ф. Жеребкіна, Л.М. Лапшина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2016. – С. 127–132.
2. Кружкова О.В. Психологическая защита и совладание: феноменологическое соотношение и структура / О.В. Кружкова. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2012. – С. 36–47.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
4. Связь механизмов психологических защит и совладания с акцентуациями характера, типом темперамента, эмоциональной компетентностью и агрессивностью / Л.А. Александрова, В.П. Михайлова, Н.И. Корытченкова, Т.И. Кувшинова. // Вестник КемГУ. – 2008. – С. 75–83.
5. Шестопалова Л.Ф. Особенности изменений личности и социального функционирования у жертв экстремальных ситуаций / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова. // Международный медицинский журнал. – 2010. – С. 6–10.

УДК 159.9.072.433: 77

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ РОБОТИ ІЗ ФОТОЗОБРАЖЕННЯМ У КОНСУЛЬТАТИВНІЙ ПРАКТИЦІ ПСИХОЛОГА

Назаревич В.В., к. психол. н.,
доцент кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненський державний гуманітарний університет

Автор статті розкриває методологічні принципи використання фотозображень у роботі практичного психолога як інструментальну основу арт-фототерапії. Представлено систему прийомів роботи із фотозображеннями у процесі використання арт-терапії як методу творчого самовираження клієнта в роботі із власними персоналізованими запитами під час консультативного звернення.

Ключові слова: фотозображення, фототерапія, фотоспогади, арт-терапія.

Автор статьи раскрывает методологические принципы использования фотоизображений в работе практического психолога как инструментальную основу арт-фототерапии. Представляет систему приемов работы с фотоизображениями как метода творческого самовыражения клиента в работе с собственными персонализированными запросами при консультативном процессе.

Ключевые слова: фотоизображения, фототерапия, фотовоспоминание, арт-терапия.

Nazarevich V.V. METHODOLOGICAL TECHNIQUES WITH PHOTOGRAPHIC IMAGES IN PSYCHOLOGICAL CONSULTING

The author of the article reveals the methodological principles of the use of photographs in the work of a practical psychologist as an instrumental basis for art-phototherapy. Represents a system of techniques for work with photographic images using art therapy as a method of creative expression of the client in work with their own personalized requests with advisory appeal.

Key words: photographic image, phototherapy, photojournalism, art therapy.

Постановка проблеми. Постійно зростаюча цікавість до фіксації власних моментів життя та фотофіксація через селфі-образи забезпечує психолога-практика неабияким інформативним матеріалом для консультативної роботи, що розкриває спектральне наповнення необхідними персоналізованими психологічними показниками розуміння потреб та намірів клієнта в процесі надання допомоги. Варто зазначити, що теоретичну передумову використання методу фототерапії як форми самофіксації, символічного підтвердження ... – Я тут ... – Я є ... – Я існую. Підтвердження себе через фотозображення – це певний маніфест, який підтримує життя в собі та засвідчує смерть моменту. Отже, якщо визначити психологічний сенс використання фотозображення, можна охарактеризувати його як штучно фіксований зв'язок із зовнішнім світом через внутрішній вибір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота із фотозображеннями у консультативній практиці – це самодослідження своїх персоніфікованих ознак, актуалізованих у процесі споглядання на фотозображення. Використання такої форми роботи забезпечує клієнту необхідні навички самосприйняття, саморозвитку, самоспостереження, визначення сильних та слабких сторін особистісного потенціалу. Основоположниця фототерапії Д. Вайзер [Weiser J., 1999] у книзі «Техніки фототерапії: вивчення таємниць особистих знімків і сімей-

них альбомів» зазначає, що фототерапія є системою взаємозалежних технік консультування, які базуються на фотографії, така система використовується підготовленими психотерапевтами і психологами як частина їх професійної практики. І оскільки фототерапія пов'язана з терапевтичною комунікацією за допомогою фотографій, зображень, карток, а не зі створенням творів фотомистецтва, для ефективною фототерапевтичної практики не потрібно ніякого попереднього досвіду роботи з фотокамерою або знань фотомистецтва [2, с. 18].

Фотографія, як засіб передачі інформації, дає можливість психологу отримати властиві клієнту форми фіксації досвіду, вражень та відображення форм його реальності. Усе це формує комплексний предметний відбиток психоемоційного стану індивіда, що відповідно дає можливість психологу розпочати діагностико-корекційну роботу (рис. 1).

Фотографія стає реальним дзеркалом персональних відчуттів, що транслює клієнт. А тому важливо розглядати фотографію як інструмент візуальної культури сучасного суспільства.

Інтерес гуманітарних наук до явищ повсякденності і формування парадигми візуальних досліджень зумовили появу наукового інтересу до таких областей фотографії, як-от: про поліцейських та лікарів, наукових та музейних архівів (А. Секула, Х. Фостер, І. Шретер, С. Філліпс), сімейної фотографії (П. Бурдье), аматорської фотографії (Д. Бетчен). Дослідження кін-

Рис. 1. Механізм трансляції персональних відчуттів на фотозображення

ця XX – початку XXI століття піднімають такі теми, як: роль фотографії у здійсненні функцій систем влади і контролю (Д. Тегг), форми побутування і функції приватної, сімейної, аматорської фотографії (А. Коулмен, С. Лурі), антропологічне значення матеріальної складової повсякденної фотографії (Д. Бетчен), специфіка повсякденної фотографії в епоху цифрових технологій (Л. Мановіч, С. Хольсблах), використання фотографії задля пропаганди (У. Мітчелл), фотографічний архів як спосіб збереження інформації та вираження сутності фотографії (Х. Фостер, Й. Шретер) [1, с. 4].

Постановка завдання. Фототерапія тісно пов'язана зі встановленням і розвитком психотерапевтичних відносин. Фахівець може залучати, наприклад, особисті фотографії клієнта як допоміжний інструмент його «активізації» [Weiser J., 1999], пожвавлення його почуттів, спогадів і уявлень. Принципово важливо, що спеціаліст попередньо створює для клієнта безпечне середовище, перебуваючи в якому пацієнт може дозволити собі бути спонтанним, вільно висловлювати свої почуття, думки і фантазії, «грати» з реальністю і експериментувати з новими формами досвіду [2, с. 23]. За допомогою фотографії фахівець працює з

особистістю клієнта, допомагаючи йому виразити і зрозуміти себе, а також створює умови для корекції і розвитку його відносин із собою і навколишнім світом [1, с. 8].

Естетичні критерії не мають у фототерапії великого значення. Працюючи з клієнтом, фахівець не навчає його технікам фотографії (принаймні таке навчання не є першочерговим завданням). Пріоритетними завданнями при цьому будуть відновлення і зміцнення його психічного або фізичного здоров'я, підвищення якості життя.

Отже, в контексті фототерапії фотографія, зображення чи метафорична асоціативна карта виступає складовим елементом або окремим інструментом того чи іншого психотерапевтичного методу і зазвичай включає:

- по-перше, досить добре розроблену психологічну концепцію особистості;
- по-друге, концепцію хвороби;
- по-третє, концепцію комплексного лікувально-корекційного впливу, що впливає з інформації про особистість клієнта і природи наявних у нього проблем (хворобливих порушень) фізичної або психічної сфери.

Використання готових фотографій та фотозйомки також характерно для арт-терапії

(фото-арт-терапії). Багато в чому нагадуючи процес фототерапії, фото-арт-терапія відрізняється від неї більшою представленістю творчих видів діяльності, пов'язаних, насамперед, зі створенням і перетворенням візуальних образів – із використанням як різних фототехнік, так і образотворчих матеріалів. Фото-арт-терапія може, наприклад, допускати створення фотоколажів, фотоплакатів, домальовування фотографій, а також застосування фотографії в поєднанні з рухом і танцем, музикою, літературною творчістю. Так само як і фототерапія, фото-арт-терапія неможлива без побудови психотерапевтичних відносин, особистості клієнта і наявності методології. Фото-арт-терапія вимагає від фахівця достатньої клінічної та психологічної підготовки, додаткової освіти в галузі арт-терапії [1, с. 15].

Фотозображення – це певна метафорична аналогія, що досить системно забезпечує відповідність елементів, котрі збігаються в ряд властивостей або встановлюються у формі чіткого послідовного зв'язку між ними, а саме – між предметами, явищами та процесами. Зміст фотозображення дає підставу для перенесення інформації, що сфокусувалась у процесі її перенесення. Фотозображення є певною предметною моделлю або прототипом актуалізованої потреби на цей час.

Використання експериментального вивчення фотозображення в консультативному процесі забезпечує вивчення та розкриття частково схожих, більш важливих для клієнта задач.

Цінність цього процесу полягає в задоволенні таких консультативних цілей:

1. Споглядання через образ та асоціативний ряд важливих питань у процесі запиту на консультації.

2. Стимулювання клієнта через самовивчення власних образів на фото отримати доцільний фокус на задачі.

3. Розширення спектральної зони аналізу креативного мислення.

4. Формування різних здогадок та припущень, що розширює усвідомленість проблеми.

5. Перевірка правильності припущень та здогадок, що розкриває фотозображення, трансформація його в досвід.

6. Встановлення ресурсних зв'язків між попереднім досвідом та новими знаннями про себе.

7. Фотозображення актуалізують потреби, що супроводжуються прагненнями та готовністю зробити щось конкретне для задоволення актуалізованого запиту.

8. Відбувається і відчуження, певне відторгнення через фотозображення зайвого, непотрібного на цей час, що, можливо, раніше привертало увагу, було цікавим та важливим.

Враховуючи цінність такої форми роботи в консультативному процесі, варто розгляну-

ти форми завдань, які можна використовувати в роботі із фотозображеннями. Отже, розкриємо види завдань та їх форми під час використання фотозображень у консультативному процесі.

1. Фотозображення як форма діагностики: в процесі роботи із фотозображеннями виникає можливість розпізнати значущі для клієнта критерії дієвості від відповідності до запиту.

2. Фотоесе. На фотозображенні клієнту пропонують написати або озвучити те, як пов'язані фотозображення із запитом.

3. Фото як завдання. Розглянути фото як певну відповідь на завдання, що ставиться в запиті. Так, уважно дивлячись на фото, клієнт пробує визначити головне завдання консультативного процесу.

4. Фото-де-факто. Така форма використання фотозображень спрямована на деталізацію у їх вивченні, коли в процесі споглядання клієнт достатньо описує та фіксує факти, відображені на фотографії.

5. Фото-респект-вибір. Робота із виборами фотозображень створює для клієнта ситуацію вибору. Дивлячись на світлину, слід сформулювати значну кількість виборів, які можуть бути вірні та невірні, варіанти реальні та нереальні, що відповідають заданій ситуації, розкрити всі можливі зв'язки між фотозображеннями та психологічними запитами.

6. Фото-мульти-вибір. Використання такої форми роботи із фотозображеннями забезпечує клієнту різні варіативні складові виходу із складної ситуації. Так, для реалізації цього методу психолог може запропонувати всі можливі, реальні, продуктивні варіанти, після яких усі ці виходи із актуалізованої ситуації проробляються через спектральні проекції, які клієнт спостерігає у фотозображеннях, та доходить тільки до вірного рішення.

7. Фото-фантазія. Розглядаючи фотозображення, клієнт отримує пропозицію пофантазувати про можливі варіанти подій, що можуть реалізуватися, а саме: що було до того, як зробили фото, та що було після того; проявити уявних людей або інших учасників подій на фотозображенні. Така форма дає можливість визначити основні форми проекцій, що представлені у фотозображенні.

8. Фотоквест. Надає можливість провести певний психологічний екскурс у фотоальбом клієнта. Ми пропонуємо визначити послідовність взаємопов'язаних подій, фактів, явищ, наслідків, які можна відслідкувати через послідовне представлення фотозображень. Така форма створення фотоілюзії забезпечує і психологу, і клієнту розуміння певних причинно-наслідкових зав'язків між явищами та подіями життя.

9. Фото – правда, фото – брехня. Під час розгляду фотозображень постає запитання,

яка кількість на них реальної, істинної інформації, яка кількість зміненої, відредагованої, деформованої та прикрашеної. Так, аналіз того, що змінено, та деталізація правди забезпечать клієнту розуміння внутрішньоконфліктної сторони взаємодії із самим собою. Коли важливо відділити, що не до вподоби та що слід підсилити, прикрасити, зробити ще більш гарним та ідеальним.

10. Фотопитання. Такий метод роботи із фотозображеннями забезпечує клієнту внутрішні діалоги із самим собою. Для реалізації методу ми пропонуємо: акцентувати увагу на фотозображенні, задаючи максимальну кількість питань, що відрізняються за змістом та сутністю, щоб якнайдетальніше розкрити, що, чому і навіщо було зафіксовано і з якою метою, що варто зберегти, коли ми робили це фото як форму фіксації реальності.

11. Фотокод. Наступний, не менш цікавий метод використання фотозображення – це рефлексивне кодування фото, для реалізації цього методу ми пропонуємо на кожне фото зафіксувати реакцію:

- у вигляді слова;
- у вигляді фрази;
- у вигляді прислів'я;
- у вигляді головної думки;
- у вигляді асоціації з улюбленою казкою, твором або іншим літературним джерелом.

Це розкриває стійкі змістовні характеристики, що вкладає клієнт у зображення та дає можливість визначити змістовну складову, яку транслює фотознімок.

12. Фото-індикатори. Цей метод можна використовувати як певний ансамбль асоціативного методу роботи із певними індикаторами, що транслює зображення у фокус уваги клієнта. Отримані результати дали можливість визначити форми проєкції на фотозображення. Отримані індикатори на фото посилюються клі-

єнтом та дають можливість реалізувати завдання відповідно до запиту на консультацію.

Так, із метою вивчення ефективності методів було проведено дослідження, мета якого – визначення рівня ефективності використаних методів роботи із фотоспогадами в рамках надання арт-терапевтичних послуг клієнту. Реалізація дослідження здійснювалась у рамках лабораторії «Інтерактивних технологій навчання студентів» Рівненського державного гуманітарного університету впродовж 2015–2017 рр., у дослідженні було задіяно 102 особи. У рамках дослідження було запропоновано за допомогою фотозображень, які були наявні (фотоспогад), проаналізувати свій психологічний стан з використанням різних методів.

Першим етапом дослідження було визначення мотивації клієнта використовувати фотоспогади в рамках консультації. Так, згідно з аналізом 18% респондентів визначили, що вважали це не тим методом, що їм підходить, а 82% респондентів зазначили, що їм цікаво спробувати вивчити себе через власний фотоспогад.

Наступними факторами аналізу фотоспогаду в консультативному процесі став аналіз рівня ефективності методу, що використовує фото власні, фото клієнта або інші зображення. У таблиці представлено категорії методів, що були надані клієнтам для аналізу. Так, респондентам пропонували обрати метод, з яким би вони хотіли працювати та визнати його ефективність (табл. 1).

Отримані дослідження свідчать про відсутність стійких уявлень про можливість запровадження певного методу фотозображення в системі арт-супроводу клієнта. Використовувати ці методи можна як первинні на початкових стадіях консультаційної роботи, поступово розширюючи спектр завдань із використання фото в арт-терапії (див. рис. 3).

Рис. 2. Мотивація використання фотоспогаду

Таблиця 1

Методи використання фотозображень

№	Методи використання фотозображень	Обрана кількість %
1	Фотоскан	7
2	Фото як завдання	8
3	Фотоесе-жест	2
4	Фото-де-факто	5
5	Фото-респект-вибір	11
6	Фото-мульти-вибір	20
7	Фотофантазія	18
8	Фотоквест	4
9	Фото правда – брехня	20
10	Фотопитання	0
11	Фотокод	5
12	Фотоіндикатор	7

Отримані показники свідчать про важливість використання фотозображень у практиці психолога через високий показник реагування емоційних станів та намірів за допомогою різних форм упровадження фотозображень у консультативний процес. Визначимо основні умови супроводу клієнта під час роботи з фотографіями:

1. Забезпечення достатнього вибору зображень:

- за темами та сюжетами;
- за формою представлення;
- за якістю виготовлення або створення;
- за стилем виконання зображення.

Так, чим різноманітнішим буде матеріал для вибору, тим швидше клієнт зможе побудувати власний міст між свідомістю та несвідомими мотивами вибору зображень. Забезпечити різноманітність можна, створивши тематичну базу зображень:

- історія народів (костюми, традиції, обряди, епохи);
- природа (ландшафти, стихії, пейзажі, феномен пір року);

- флора (квіти, дерева, гриби);
- фауна (звірі, птахи, комахи);
- архітектура (міста, вулиці, подвір'я);
- людина (розвиток дитини, події в житті людини, стосунки).

2. Створення системи психічного зображення через певну кількість картинок чи зображень, котрі відповідають формулі вивчення проблеми. Розподіл зображень за рівнем важливості та актуальності:

- від важливих зображень до незначних;
- від тих, що подобаються, до неприємних;
- від зрозумілих до незрозумілих;
- від логічних до абстрактних;
- від сучасного до минулого чи майбутнього;
- від себе до сім'ї і роду;
- від проблеми до виходу.

Отримана із фотозображень психоізосистема забезпечує комплексний підхід до проблеми і її проявів у зображенні.

3. Фіксація зображення в психологічній системі. Важливим аспектом виступає вибір домінуючої, головної, важливої картинки «тут і тепер»;

- просторову важливість зображення;
- змістову важливість зображення;
- однорідність зображення (домінантна тема);
- коловорот чи циклічність зображення у виборі;
- складену сукупність зображень;
- внутрішню конкуренцію зображення;
- зображення «включеності» в психоізосистему клієнта.

4. Вербалізація асоціативних потоків до карток і зображень. Вербалізація основних асоціативних наративів до зображення або їх з'єднання забезпечує більш якісний діалог у свідомості «Я». Провести діалог більш успішно можливо з використанням таких прийомів:

- звернути увагу на концентрацію зосереджень на конкретному зображенні;

Рис. 3. Методи використання фотозображень

- прослухати внутрішні відчуття та вербалізувати їх у процесі обговорення зображення;
- знайти до запропонованого зображення необхідні словесні образи;
- забезпечити можливість вільного вибору.

Структура роботи із зображенням:

1. Пошук актуального стимулу: уявного; візуального; спогади; асоціація; подія; факт; середовище.

2. Зв'язок зображення з актуальним стимулом: у фотографіях (власних і чужих); у малюнках; у метафоричних асоціативних картках (МАК); у проєктивних малюнкових методиках; у творах мистецтва.

3. Усвідомлення логіки вибору: як зображення пов'язане з психологічним етапом; як можна пояснити вибір; які думки виникають із цього приводу (тріада «стимул – зображення – стан»). Прийняття «зв'язування» стимулів до «фактору близькості», «фактору схожості», «фактору продовження», «фактору спільної долі». Так, слабе зображення або слабка графічна ком-

позиція може відповідати законам внутрішньої гармонії і відповідати вимогам для створення необхідної емоційної реакції для досягнення терапевтичного ефекту [1, с. 45].

Отже, методологічні основи фототерапії, які використовуються в роботі, – це забезпечення різноманітного набору зручних прийомів сприйняття психологічного матеріалу, прихованого у фотозображеннях. Отримані дані не вичерпують коло наукового інтересу до психології зображень, але розкривають методологічну складову під час використання фотоспогадів у консультативній практиці психолога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Назаревич В. Метафора (психологія зображення) / Вікторія Назаревич, Ірина Борейчук. — К. : WISE BEE, 2017. – 224 с
2. Weiser J. (2002) Phototherapy techniques: exploring the secrets of personal snapshots and family albums / J. Weiser // Child and Family. – Spring / Summer. – P. 16–25.

УДК 159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВІВ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ ПСИХОЛОГА

Одінцова В.М., старший викладач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті здійснено аналіз мотивів професійного вибору та їх класифікації. Розглянуто особливості мотивації вибору професії психолога студентами, які здійснили свій професійний вибір уперше та повторно.

Ключові слова: мотив, мотивація, зовнішні та внутрішні мотиви, мотиви повторного вибору професії.

В статье проведен анализ мотивов профессионального выбора и их классификация. Рассмотрены особенности мотивации выбора профессии психолога студентами, совершившими свой профессиональный выбор впервые и повторно.

Ключевые слова: мотив, мотивация, внешние и внутренние мотивы, мотивы повторного выбора профессии.

Odintsova V.N. FEATURES OF MOTIVES FOR CHOOSING A PROFESSION OF A PSYCHOLOGIST

The article analyzes the motives of professional choice and their classification. The features of the motivation for choosing the profession of a psychologist by students who have made their professional choice for the first time and repeatedly were considered.

Key words: motive, motivation, external and internal motives, motives for re-choosing a profession.

Постановка проблеми дослідження. В останні роки в психології все більшою мірою особистість починає розглядатися як суб'єкт саме професійної діяльності, а не діяльності взагалі. Професія стає для людини не просто засобом для отримання матеріальних благ (не важливо – значних чи ні, так як відчуття значущості блага ґрунтується на суб'єктивності – О.В.), а способом життя, який багато в чому визначає спрямованість особистості. Отже, все більш помітною стає тенденція до тісного переплетення особистості і виконуваної нею

професійної діяльності. І такий взаємовплив може призвести як до позитивних змін особистості, так і до формування негативних установок щодо професії чи навіть до професійної деформації. Ця проблема набуває особливої актуальності, коли йдеться про допоміжні професії, до яких належить і психологія.

Психологія є тією професією, яка визначає спосіб життя людини. Це професія, де головним інструментом безпосередньої професійної діяльності є сама особистість професіонала, від якої будуть залежати психічне здоров'я, благо-

получчя, полегшення душевних страждань майбутніх клієнтів. Тому основним постає питання щодо того, що рухає людиною в ситуації вибору психологічної професії, які потреби вона, насамперед, іде задовольняти. У спробах відповісти на подібні питання ми неминуче приходимо до проблеми мотивації вибору професії.

Проблема вибору професії у взаємозв'язку із професійним і життєвим самовизначенням піднімається у роботах Є.О. Клімова, І.С. Кона, Т.В. Кудрявцева, М.С. Пряжнікова.

Метою статті є дослідження та порівняння мотивів вибору професії серед слухачів Центру післядипломної освіти та студентів денної форми навчання спеціальності «Психологія».

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір професії – одне з найважливіших стратегічних рішень у житті людини і складна комплексна проблема. І така проблема постає не тільки перед традиційною соціальною групою старшокласників, які роблять такий вибір уперше, а й перед іншими соціальними групами, до яких належать безробітні, жінки після завершення декретної відпустки, працюючі, але незадоволені своїм професійним становищем, також для багатьох людей зміна професії є запланованою життєвою подією, пов'язаною з потребою в самореалізації, з можливістю стабілізації свого положення в суспільстві.

У зв'язку з цим вибір професії став серйозною соціальною проблемою, оскільки незавершеність професійного самовизначення, розтягнутість цього процесу в часі зазвичай стають причиною недостатньої задоволеності частини людей своєю професією.

Актуальність професійного самовизначення і вибору протягом життя людини обґрунтовується М.С. Пряжниковим як «самостійне і усвідомлене знаходження смислів у діяльності, що обирається або вже обрана» [9]. Таке трактування професійного самовизначення дозволяє розглядати повторний професійний вибір як результат ціннісно-сислового визначення особистості щодо професії і життя загалом.

Проблему повторного вибору чи зміни професії, як окремих випадок професійного розвитку людини, варто проаналізувати з погляду характеру активності особистості у процесі вибору нової діяльності. Існує два підходи до вивчення процесу повторного вибору чи зміни професії. З погляду першого підходу [1; 2; 6], це вимушена зміна професії, зумовлена незалежними від людини змінами в обставинах її життя, коли вибір нової професії є проявом активності особистості з метою відновлення рівноваги у системі професійної діяльності, тобто є виходом із професійної кризи. Інший підхід у дослідженні зміни професії полягає у тому, що вибір нової професії розглядається як прояв активності людини з метою власного особистісного і професійного

розвитку [7; 8; 10]. Тобто особистість прагне до розширення сфер застосування своїх здібностей, до змін професійного образу «Я», відкриваючи нові можливості для розвитку.

Вибір професії – це складний акт свідомого вибору суб'єктом життєвої позиції, яка стає вирішальним чинником у виборі способів розв'язання тих чи інших життєвих проблем.

У процесі професійного самовизначення велику роль відіграє мотивація, що має вирішальне значення на етапі свідомого вибору професії. Так, Є.М. Павлютенков стверджує, що «свідомим вибір професії може бути лише тоді, коли він глибоко мотивований, якщо випускники шкіл усвідомлюють суспільну значущість праці за обраною професією, правильно оцінюють свої психофізіологічні можливості і зміст тієї професії, яку їм доведеться здійснювати у майбутньому» [5].

Є.П. Ільїн [3], Ю.М. Орлов [4] визначили мотивацію свідомого вибору професії як систему мотивів, спрямованих на реалізацію потреби в оволодінні певним видом професійної діяльності. Питання мотивації особистості щодо здійснення професійного вибору та здатності до певної діяльності висвітлені в наукових дослідженнях В. Бодрова, А. Голомшток, Є. Клімова, К. Платонова та інших. Мотивація формується в людини з усвідомленням нею суспільного значення обраної діяльності і правильної оцінки своїх індивідуальних нахилів і здібностей.

Мотиви вибору професії можна звести до трьох основних комплексів:

1) Інтерес. Професійні інтереси психологів можна поділити на дві основні групи: безпосередні інтереси, які виникають на основі привабливості змісту та процесів конкретної діяльності; опосередковані інтереси, зумовлені деякими організаційними, соціальними й іншими характеристиками професії.

2) Обов'язок. Можна виділити 5 основних груп мотивів обов'язку: відповідальність стосовно повсякденних професійних обов'язків і вимог; прагнення до вдосконалення майстерності у вибраній справі; новаторство у праці та її організації; загальногромадянські та загальноальтруїстичні прагнення.

3) Самооцінка професійної придатності. Процес формування самооцінки професійної придатності відбувається нерівномірно, і це може виражатись у такому протиріччі: або особистості не вдається співвіднести властивості професії зі своїми особистими якостями (дефіцит самопізнання), або особистості важко визначити правильність професійного вибору (дефіцит професійної інформації). З віком зміст самооцінки поступово збагачується, але ці зміни не є процесом, який розвивається послідовно та інтенсивно.

Е.Ф. Зеєр [2] виділяє такі типи мотивації вибору професії:

I тип мотивації – опорний – інтерес до професії гармонійно поєднується з морально зрілою установкою на працю, з об'єктивною оцінкою і практичною перевіркою особистісних якостей, готовністю до самовиховання;

II тип мотивації – уявлення про специфіку обраної професії, обмеження її вибору, зумовлені вимогами до стану здоров'я, фізичних, розумових та інших якостей людини;

III тип мотивації характеризується неузгодженістю між інтересом до професії та мотивами суспільного обов'язку;

IV тип мотивації найменш ефективний: під час вибору професії люди керуються лише своїми бажаннями, без адекватного усвідомлення як суб'єктивних, так і об'єктивних можливостей та умов їх реалізації.

Психологічну основу мотивів вибору професії поряд з потребами становить активний інтерес до професії. Чинність і глибина мотивів визначається також і важливістю поставленої мети, що залежно від мотивів набуває різного особистісного змісту.

Слід зазначити, що в психолого-педагогічній літературі немає єдиної класифікації мотивів вибору професії. В основу вітчизняної класифікації покладена мета, заради якої вибирається та чи інша професія. Аналізуючи мету, що є основою вибору професії сьогодні, можна визначити два основні типи мотивації: опосередкована, тобто професія обирається як засіб реалізації мети, що лежить поза професією (соціальні, моральні, естетичні, престижні, матеріальні, утилітарні мотиви вибору професії – *В.О.*); безпосередня, тобто вибір професії стимулюється самою професією (пізнавальні, творчі мотиви, мотиви, пов'язані зі змістом праці – *В.О.*).

Відповідно часу впливу на вибір професії мотиви можуть ділитись на:

– постійно діючі мотиви, які впливають на особистість протягом усього її життя (наприклад, задоволення природних потреб – *В.О.*);

– короткочасні мотиви, що актуальні протягом певного часу (наприклад, пізнання чогось нового – *В.О.*);

– мотиви довготривалої дії мають вплив протягом багатьох років (наприклад, пізнавальна діяльність особистості – *В.О.*).

За проявом у поведінці виділяють реальні чи актуальні і потенційні мотиви. Реальними називаються мотиви, які фактично спонукають поведінку та діяльність. Потенційні мотиви розуміють як такі, що сформувались в особистості, але не проявляються одномоментно.

Наступна класифікація – це розподіл мотивів на зовнішні і внутрішні.

Внутрішній мотив вибору тої або іншої професії – її суспільна або внутрішня значимість; задоволення, яке приносить робота, можливість спілкування, керівництво іншими

людьми. Внутрішня мотивація виникає з потреб самої людини, тому на її основі людина працює охоче, без зовнішнього тиску.

Зовнішня мотивація – це заробіток, прагнення до престижу, страх осуду, невдач. Зовнішні мотиви можна розділити на позитивні й негативні. До позитивних належать: матеріальне стимулювання, можливість просування по службі, схвалення колективу, престиж, тобто стимули, заради яких людина вважає за потрібне докласти своїх зусиль. До негативних мотивів належать впливи на особистість шляхом тиску, покарань, критики, осуду й інших санкцій негативного характеру.

Узагальнюючи такі підходи до класифікації мотивів вибору професії, можна сказати, що під час вибору професії людина керується: суспільною значимістю професії, престижем, заробітком, можливістю просування по службі та іншими.

Знання того, чому людина обрала ту або іншу професію, дозволяє передбачати, наскільки успішно вона її опанує, наскільки серйозно, захоплено працюватиме, наскільки стійким буде інтерес до майбутньої діяльності.

Проведене нами експериментальне дослідження було спрямоване на порівняння особливостей мотивів вибору професії психолога студентами, які здійснили професійний вибір уперше та повторно.

Дослідження проводилось у Центрі післядипломної освіти Херсонського державного університету та на факультеті психології, історії і соціології. У ньому взяли участь 20 слухачів Центру післядипломної освіти (далі – ЦПО) спеціальності «Психологія» (віком від 25 до 47 років) та 20 студентів 3 курсу спеціальності «Психологія» (середній вік 20 років).

Дослідження проводилось у два етапи. На першому етапі ми намагались з'ясувати основні мотиви вибору професії психолога. Для цього ми запропонували досліджуваним обох вибірок написати есе на тему «Чому я обираю професію психолога?», а також використали опитувальник «Мотиви вибору професії» Р.В. Овчарової, в якому визначається перевага між внутрішніми індивідуально зачущими, внутрішніми соціально значущими, зовнішніми позитивними і зовнішніми негативними мотивами. Також ми використали тест Д. Голланда на визначення типу особистості (за характером спрямованості) та порівняли отримані результати в обох вибірках.

Другий етап дослідження проводився зі слухачами ЦПО після закінчення курсу навчання. Ми провели анкетування, для того щоб з'ясувати ставлення до професії психолога та подальші наміри випускників центру післядипломної освіти.

Результати дослідження. Аналіз есе проводився за допомогою процедури частот-

но-сміслового аналізу, яка передбачає виділення смислових категорій, що характеризують висловлювання більшості респондентів, а потім підрахунок частоти їх використання.

Незалежно від віку та форми навчання, наявності іншого професійного досвіду досліджувані основними мотивами вибору професії психолога називають прагнення розібратися в собі та допомагати людям. Можливо, так діє стереотип масової свідомості, що психологічні знання є засобом вирішення власних, а надалі і проблем інших: «допомогти собі розібратися «в собі», а розібравшись – допомагати іншим». До того ж слухачі ЦПО характеризують мотиви повторного вибору професії так: «задовольнити потребу в самореалізації», «прагнення самовдосконалення», «бажання змінити сферу діяльності», «просування по службі», «підвищення кваліфікації», «спілкування з людьми, так як у першій професії переважала рутинна робота з документами», «для підвищення ефективності педагогічної діяльності». Усе це вимагає спеціальних знань, які можна отримати, освоюючи професію психолога.

Аналіз мотивації професійного вибору досліджуваних за опитувальником Р.В. Овчарової почнемо з вивчення внутрішніх мотивів респондентів, для яких характерні особистісна і суспільна значущість обраної професії, задоволення від її творчого характеру, можливість реалізації лідерського потенціалу, комунікативних потреб. Все це сприятиме в майбутньому успішній роботі без зовнішнього тиску.

Нами було проаналізовано ступінь виразності у респондентів внутрішніх індивідуально-значущих мотивів. Високий рівень виразності цієї групи мотивів спостерігається і в студентів-психологів і у слухачів ЦПО (по 65%). Низький рівень не виявлено.

Отже, можна стверджувати, що у досліджуваних групах висока виразність внутрішніх індивідуально-значущих мотивів.

Далі було проаналізовано внутрішні соціально-значущі мотиви вибору професії. У 60% студентів високий рівень цього показника, у 40% – середній, низький не виявлено, а у слухачів ЦПО лише у 30% високий і у 55% середній, низький рівень у 15%.

Щодо зовнішніх мотивів професійного вибору було встановлено, що середній рівень виразності зовнішніх позитивних мотивів у студентській вибірці – 50%, а у слухачів ЦПО – 30%. Низький рівень у 50% студентів і 70% слухачів ЦПО, високий рівень цього типу мотивації відсутній в обох вибірках.

Нами було виявлено, що у респондентів переважає низький рівень виразності зовнішніх негативних мотивів, а саме: у 100% слухачів ЦПО та у 50% студентів, середній рівень представлено у 45%, високий у 5% студентів. Отже, можна вважати, що і для студентів, і для слухачів ЦПО значущість зовнішніх негативних мо-

тивів дуже низька, провідним мотивом професійного вибору для досліджуваних є внутрішня мотивація.

На думку Д. Голланда, існує зв'язок між типом спрямованості особистості і бажаним видом діяльності. Тому ми використали цей метод діагностики для визначення типу особистості досліджуваних та відповідних їм видів діяльності. У результаті і у студентів, і у слухачів ЦПО переважає соціальний тип – 30% опитаних студентів та 40% слухачів ЦПО. Для них притаманні соціальні вміння, потреба в контактах, прагнення навчати та виховувати, уміння спілкуватися. Друга позиція має відмінності: 30% слухачів ЦПО і 15% студентів належать до артистичного типу, вони більше спираються на емоції, уяву, мають розвинені вербальні здібності, незалежні, надають перевагу творчим заняттям, у студентів другу позицію займає підприємницький тип – 25%, у слухачів ЦПО цьому типу віддають перевагу 20% респондентів. Для них характерними є енергійність, імпульсивність, бажання керувати. Їм не подобаються заняття, що потребують посидючості та інтелектуальних зусиль. До реалістичного типу належать по 10% досліджуваних обох вибірок. Інтелектуальний тип у студентській вибірці має 15% і лише 5% у слухачів ЦПО. Конвенціональний тип не представлено у вказаних вибірках досліджуваних.

Значних розходжень у процентному вираженні між студентами-психологами та слухачами ЦПО щодо відповідності соціального типу особистості з властивими йому якостями (виразністю соціальних умінь, незалежністю від оточуючих, успішним пристосуванням до обставин, емоційністю і чутливістю, вираженими вербальними здібностями, прагненням повчати і виховувати оточуючих, значно вираженою здатністю до співпереживання і співчуття – В.О.) не виявлено.

Отже, можна констатувати і у студентів, і у слухачів ЦПО наявність зв'язку між вибором професії психолога і прихильністю до соціального типу особистості.

Другим етапом дослідження було уточнення мотивації повторного професійного вибору слухачами ЦПО. На питання «Якби Ви знову опинилися в ситуації вибору, чи обрали б Ви психологію, як напрям навчання?» 100% респондентів дали ствердну відповідь. А змінити свою професію готові лише 30%, адже для решти психологія – «підвищення кваліфікації, ефективності педагогічної діяльності», «самовдосконалення», «особистісне зростання» та інше. 40% планують поєднувати основну роботу з роботою у психологічних центрах різного типу, займатись волонтерською діяльністю, 20% – планують продовжити навчання в магістратурі, 5% – займатись наукою; 5% – продовжувати підприємницьку діяльність.

На питання «Якщо до Вас звернуться близькі, знайомі, чи порадите їм отримати професію психолога?» 80 % опитуваних відповіли «так», а 20 % пояснили свою негативну відповідь тим, що «не всім підходить», «навіщо конкуренти».

У питанні «Професія психолога для Вас ...» позитивні варіанти обирали: 25% – «це одна з найважливіших професій»; 60% – «передбачає роботу з людьми», «вимагає постійної творчості»; 80% – «дає можливість для самовдосконалення»; 55% – «відповідає моїм здібностям»; 45% – «відповідає моєму характеру»; 40% – «дає можливість досягти соціального визнання, поваги»; 10 % вважають, що «робота не викликає перевтоми», а 15 %, що «добре оплачується».

Негативні варіанти обирались значно меншою кількістю досліджуваних, а саме: 15% вважають, що в професії психолога «мало оцінюється важливість праці»; 10% – «робота викликає перевтому»; 5% – «не відповідає моєму характеру»; 35% – «частий контакт з людьми».

Щодо престижності професії психолога, то 75% опитуваних вважають її престижною та затребуваною.

Отже, за результатами анкетування можна зробити такі висновки. По-перше, здійснений вибір слухачі ЦПО оцінюють як позитивний. По-друге, було визначено, що основний мотив повторного вибору професії пов'язаний із саморозвитком, самовдосконаленням та підвищенням кваліфікації на основному місці роботи.

Висновки. Існують різні підходи до класифікації мотивів вибору професії, але їх об'єднує той факт, що своє покликання людина може знайти лише тоді, коли співвіднесено провідний мотив та основний зміст професії, обраної особистістю, риси її характеру та рівень розвитку здібностей. У такому взаємозв'язку провідна роль буде належати домінуючому у загальній системі мотиву. Під час дослідження

мотивів вибору професії психолога ми виявили переважання внутрішніх індивідуально та соціально значущих мотивів, які виникають із потреб оволодіння професією як засобу професійної та особистісної самореалізації. Перспективи подальших досліджень убачаємо в дослідженні проблеми формування у майбутніх психологів особистості свідомого ставлення до вибору професії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демин А.Н. Психологические факторы восстановления трудовой занятости / А.Н. Демин // Вопросы психологии. – 2004. – № 3. – С. 19–28.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Э.Ф. Зеер. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 512 с.
4. Орлов А.В. Развитие теоретических схем и понятийных систем в психологии мотивации / А.В. Орлов // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 27–34.
5. Павлютенков Е.М. Формирование мотивов выбора профессии / Е.М. Павлютенков. – К. : Рад. шк., 1980. – 144 с.
6. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. / Л.А. Коростылева. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.
7. Кудрявцев Т.В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии – 1983. – № 2. – С. 51–59.
8. Ложкин Г.В. Профессиональная переориентация как фактор активности личности в процессе ее саморегуляции / Г.В. Ложкин, О.М. Сергеев // Психология субъективной активности личности. – К., 1993. – С. 160–163.
9. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 480с.
10. Темченко Н.А. Психологична готовність апліканта до зміни професії / Н.А. Темченко // Бюл. ПК ДСЗУ. – 2002. – № 2. – С. 24–25.

УДК 159.923.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМИ ОБРАЗАМИ ПРЕЗИДЕНТА ДЕРЖАВИ

Петровська І.Р., к. т. н., доцент, доцент кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Куц О.В., магістр психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Представлено результати емпіричного дослідження, яке виявило, що 34% досліджуваних студентів мають позитивний, 43% – нейтральний і 23% – негативний образ президента держави. Виявлено психологічні відмінності студентів із різними образами президента держави за такими показниками, як прийняття інших, тип моделі світосприйняття, формально-динамічні властивості індивідуальності.

Ключові слова: образ, політичний імідж, моделі світосприйняття, ергічність, пластичність.

Представлены результаты эмпирического исследования, которое выявило, что 34% исследуемых студентов имеют положительный, 43% – нейтральный и 23% – отрицательный образ президента страны. Выявлены психологические различия студентов с различными образами президента государства по таким показателям, как принятие других, тип модели мировосприятия, формально-динамические свойства индивидуальности.

Ключевые слова: образ, политический имидж, модели мировосприятия, эргичность, пластичность.

Petrovska I.R., Kutz O.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STUDENTS WITH DIFFERENT IMAGES OF THE PRESIDENT OF THE STATE

The article presents the results of an empirical study that found that 34% of the students studied have positive, 43% have neutral and 23% have negative image of the president of the state. The psychological differences between students with different images of the president of the state according to the indicators of acceptance of others, the type of worldview model, and the formal-dynamic properties of individuality have been identified.

Key words: image, political image, models of world perception, ergicity, flexibility.

Постановка проблеми. Для того, щоб знати, як побудувати привабливий імідж політика, зокрема президента держави, який повинен відображати соціальні очікування великих груп, необхідно регулярно проводити соціально-психологічний моніторинг «психологічного простору» (симпатії, антипатії, очікування, страхи, ідеали тощо), вивчати специфіку феномена політичного іміджу, розкривати його структурно-змістовне наповнення.

Політичний імідж вважають феноменом масової свідомості, який безпосередньо залежить від культурно-історичного контексту. Склад аудиторії та її характеристики як соціальної групи роблять значний вплив на зміст іміджу, способи представлення і канали передачі інформації, що формують імідж [2; 3; 5].

Важливою складовою частиною іміджу політичного лідера, на думку західних аналітиків, є гармонія із духом часу, з оцінками й образами своїх виборців про політиків та події у державі [7, с. 111]. Так, суспільство у певний історичний час може мати потребу, приміром, не в «мислителях» чи «сім'янинах», а в «господарях», «захисниках», «героях» чи інших діяльних типажах.

Формування іміджу відбувається протягом певного часу під впливом зовнішніх та внутріш-

ніх чинників, є відносно тривалим утворенням, яке повільно змінюється у часі. Імідж політичного лідера базується на реально наявних психологічних якостях політика, а також містить далекі від реальності компоненти, які слугують ідеалізації його особи.

До загальних особливостей сприйняття «іміджу» політика молодими людьми накладаються специфічні характеристики, властиві саме цьому віковому періоду. У юнацькому віці здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості, в молодих людей з'являються власні критерії значущості, тому вони оцінюють реальність із позиції своєї внутрішньої шкали цінностей. Для них властиві, з одного боку, максималізм, категоричність оцінок, демонстративний скепсис, а з іншого – моральний релятивізм, коли все дозволено, все можна зрозуміти і виправдати. Відносини з особами, наділеними офіційним авторитетом, стають більш диференційованими. Студенти схильні до радикальної оцінки вчинків та поведінки інших, критичного ставлення та гострого реагування на несправедливість, із якою стикаються у суспільстві. До політичних лідерів вони висувають високі вимоги, особливо до їхньої компетенції і моральності. Оскільки най-

більш публічною особою у країні є президент держави, наше дослідження зосереджено на вивченні саме його образу у студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню феномена іміджу політика, а саме принципів, механізмів, технологій його формування присвятили свої праці як зарубіжні вчені (Е. Аверін, С. Блек, Г. Вілсон, О. Горбанюк, Д. Мак-Гіннес, П. Гуревич, Ф. Дейвіс, К. Єгорова-Гантман, А. Жмиріков, О. Іваннікова, К. Макклафін, І. Носков, А. Панасюк, О. Петрова, О. Перелігіна, О. Феофанов, Р. Фурс, Е. Шестопап та ін.), так і вітчизняні (В. Васютинський, О. Вознесенська, Д. Видрін, М. Головатий, А. Гуцал, В. Королько, В. Кривошеїн, Б. Кухта, С. Недбаєвський, О. Петрунко, Г. Почепцов, В. Рибаченко, М. Слюсаревський, П. Фролов та ін.).

Імідж політика можна розглядати як сформований у виборців образ, що є результатом безпосереднього сприйняття політика, його політичної діяльності, зокрема PR-діяльності у ЗМІ [4, с. 58]. Це феномен масової свідомості, що функціонує як образ-уявлення, у якому в складній взаємодії з'єднуються зовнішні і внутрішні характеристики суб'єкта політики.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення відмінностей психологічних особливостей студентів із різними образами президента держави.

Для досягнення поставленої мети було використано такі методики: опитувальник «Імідж політика» (О. Горбанюк), опитувальник «Соціально-психологічний аналіз індивідуальних моделей світу» (Г. Малюченко, В. Смірнов), тест «Сприйняття інших» (В. Фейя), опитувальник формально-динамічних особливостей особистості (В. Русалов), авторська анкета.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 82 студента I – VI курсів Національного університету ім. Івана

Франка та Національного університету «Львівська політехніка» віком 18–25 років, із них 37 студентів чоловічої та 45 жіночої статі.

Образи політиків (узагальнений підхід) та думки виборців про окремих політиків (індивідуальний підхід), на думку вчених (О. Горбанюк, В. Размус, К. Кава, О. Михайлич), відрізняються у діапазоні чотирьох вимірів особистості: 1) сили, що описує детермінацію політика в досягненні поставлених перед ним цілей; 2) інтелекту, що описує уміння та рівень інтелектуальної культури, які репрезентує політик; 3) чесності, що описує моральні якості політика; 4) конфліктності й емоційного дисбалансу, що описує здатність політика до співпраці з іншими політиками [1, с. 37].

Результати методики «Імідж політика» О. Горбанюка виявили, що в уявленні досліджуваних студентів глава держави є високоінтелектуальною людиною (освіченою, культурною, грамотною, розумною), однак нечесною (хитрою, брехливою, дволикою), помірно сильною (наполегливою) та відносно неконфліктною (рис. 1, 2).

Цікавими виявились асоціативні уявлення студентів про чинного Президента України. Так, у 71% студентів П. Порошенко асоціюється з «бізнесменом», лише 12% студентів асоціюють главу держави з «господарем», 6% – з образом «сім'янин», 2,5% – «мудрецем», 2% – «воїном-захисником». Ще декілька студентів давали свій варіант відповіді, яким виявляли негативне ставлення до нього. Слід зазначити, що жодного разу не було обрано таких образів як «батько» та «герой».

Порівняльний аналіз виявив статистично значущі відмінності образу глави держави за статевою ознакою (рис. 3) за шкалами «сила», «інтелект» та «нечесність». Жінки вище оцінюють його силу (Мж = 24,7, Мч = 21,5; $t = 2,5$; $p = 0,01$) та інтелект (Мж = 29,44, Мч = 26,2; $t = 2,6$;

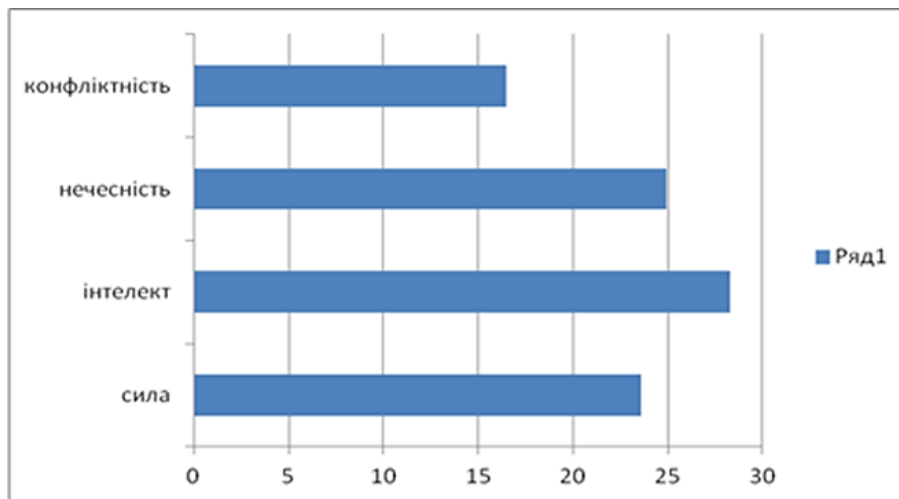

Рис. 1. Президент держави П. Порошенко: узагальнений образ

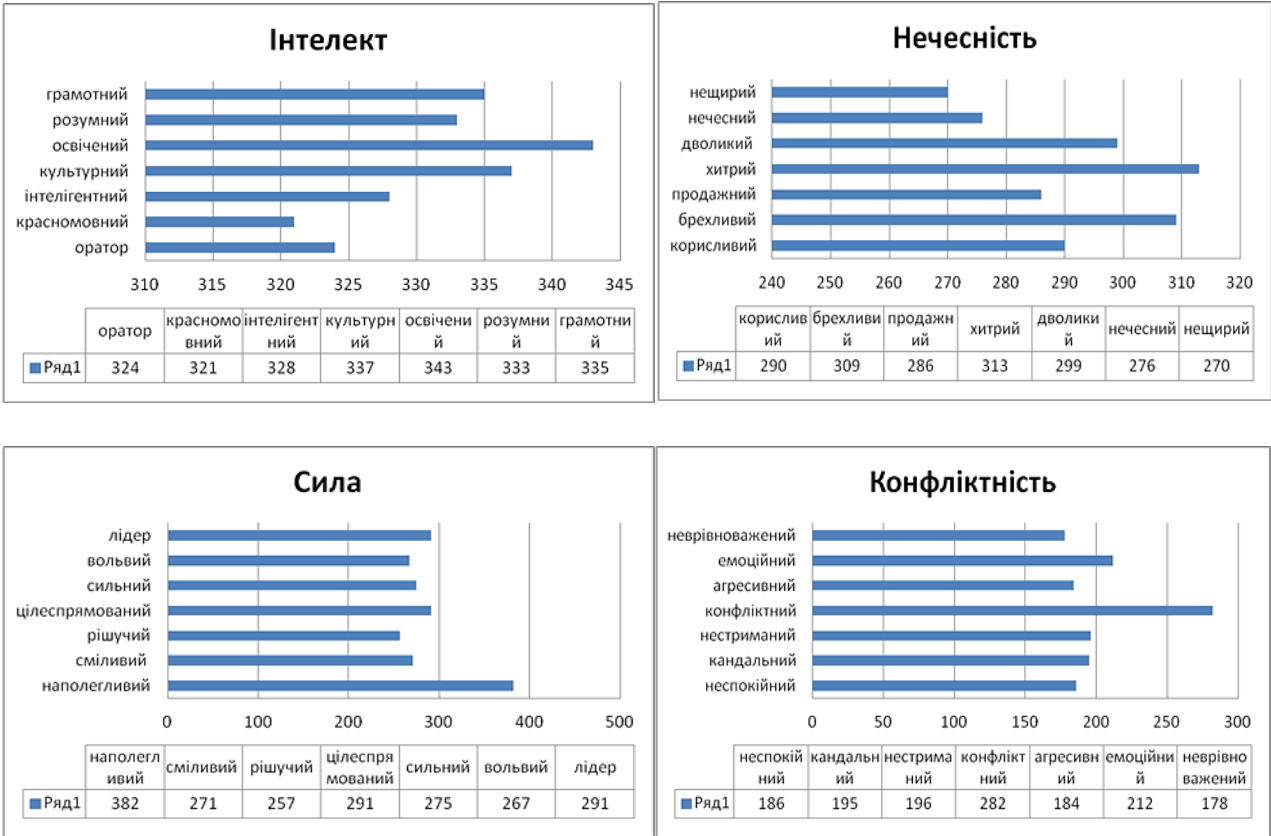

Рис. 2. Оцінка складників іміджу (інтелект, сила, нечесність, конфліктність) за методикою «Імідж політика» О. Горбанюка

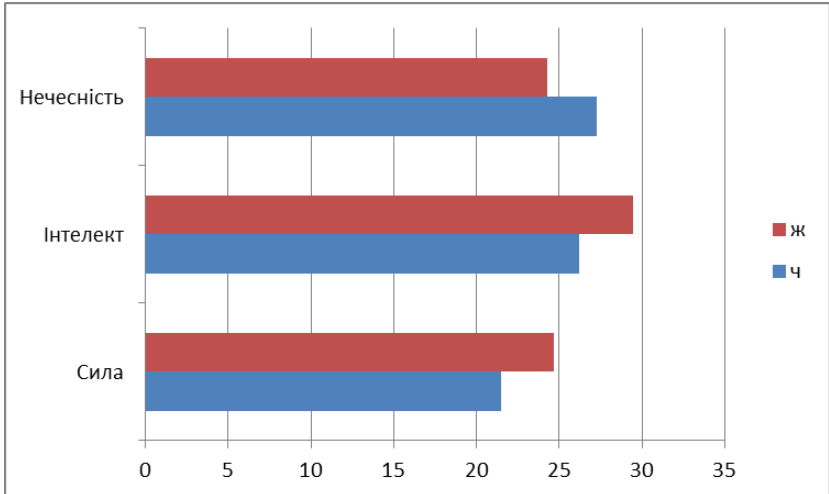

Рис. 3. Статистично значущі відмінності компонентів образу П. Порошенка за статевою ознакою

$p = 0,009$), водночас лояльніше ставляться до його нечесності ($M_{ж} = 24,3$, $M_{ч} = 27,3$; $t = -2,1$; $p = 0,03$). Таким чином, жінки мають більш позитивний образ П. Порошенка, аніж чоловіки.

Розподіл досліджуваних на групи студентів із різним образом глави держави проводився за допомогою кластерного аналізу емпіричних

даних із використанням методу дерева кластеризації та методу к-середніх. За результатами аналізу було виокремлено три групи студентів із різними уявленнями про президента держави (рис. 4).

У перший кластер увійшли 35 студентів (43%), які помірно оцінюють «силу», «інтелект»,

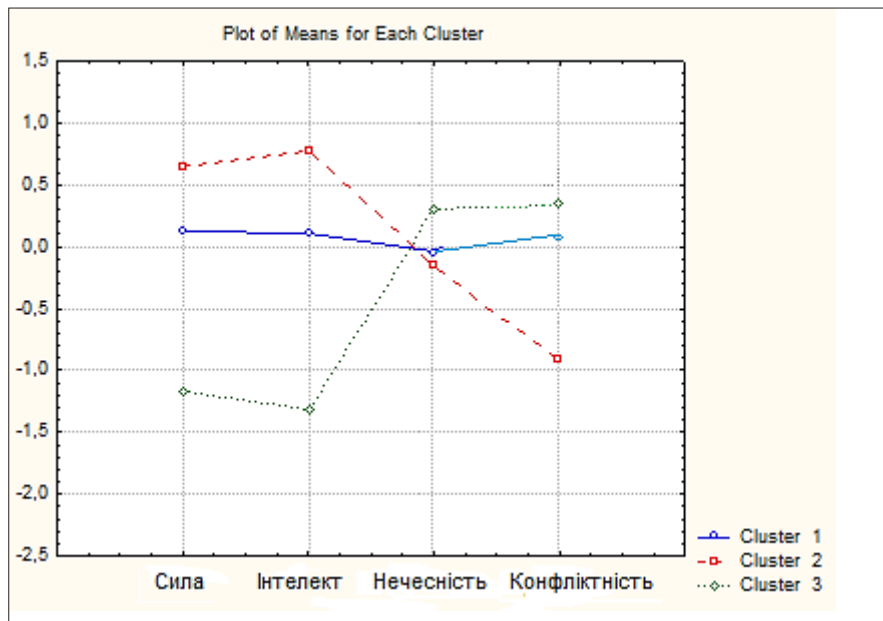

Рис. 4. Групи досліджуваних із різними образами президента держави

«нечесність» та «конфліктність» президента держави. Умовно цю групу студентів охарактеризуємо як таких, що мають «нейтральний» його образ.

Другий кластер сформували 28 студентів (34%), що мають «*позитивний*» образ глави держави. Вони високо оцінюють його інтелектуальні здібності та силу. Лояльно ставляться до його нечесності і не вважають його конфліктним. Іншими словами, дають найвищі оцінки позитивним складникам іміджу президента держави і найнижчі – негативним.

До третього кластеру ввійшли 19 студентів (23%), що мають «*негативний*» образ президента держави. Вони найнижче серед інших оцінюють його «інтелект», «силу», «конфліктність», найбільш критично оцінюють його «чесність» (бачать П. Порошенка як хитрого, корисливого та нещирого).

Порівняльний аналіз (однофакторний ANOVA і тест Шеффе) виявив статистично значущі відмінності у групах студентів із позитивним, нейтральним та негативним образом глави держави за такими показниками: інтелектуальна ергічність ($p = 0,0306$), інтелектуальна пластичність ($p = 0,0086$), комунікативна пластичність ($p = 0,0277$), інтелектуальна швидкість ($p = 0,0209$), комунікативна швидкість ($p = 0,0454$) та прийняття інших ($p = 0,0471$).

Спостерігаються відмінності за шкалою «інтелектуальна ергічність» між групами студентів із позитивним і нейтральним образом глави держави. У студентів із позитивним образом президента вищий рівень інтелектуальної ергічності (32,8), ніж у студентів із його нейтральним образом (29,5). Тобто студенти, які вище

оцінюють президента за позитивними якостями та нижче за негативними, характеризуються більшою здатністю до розумової активності, включеністю у розумові процеси, вони цікавляться новим, відкриті до змін.

Також виявлено відмінності за шкалою «інтелектуальна пластичність» у студентів, що мають негативний образ президента (26,9), і тих, що мають нейтральний (28,6) та позитивний (28,8) образи. Зокрема, у студентів із негативним образом найнижчий рівень інтелектуальної пластичності. Вони характеризуються ригідністю мислення, важче переключаються з однієї розумової діяльності на іншу.

Виявлено відмінності за шкалою «комунікативна пластичність» у студентів із позитивним та негативним образами П. Порошенка. Студенти з позитивним образом президента демонструють вищий рівень показника комунікативної пластичності.

Що стосується «інтелектуальної швидкості» і «комунікативної швидкості», то тут спостерігаються відмінності у студентів із позитивним і негативним образами глави держави. Так, у студентів із позитивним образом президента вищі показники інтелектуальної швидкості (31,03) і комунікативної швидкості (35,57), ніж у студентів із негативним образом президента, де показники інтелектуальної швидкості (29,33) та комунікативної швидкості (31,03) значно нижчі.

Наочне зображення відмінностей у кластерах згаданих вище показників відображено на рис. 5.

Було виявлено статистично значущі відмінності між групами студентів із різними образа-

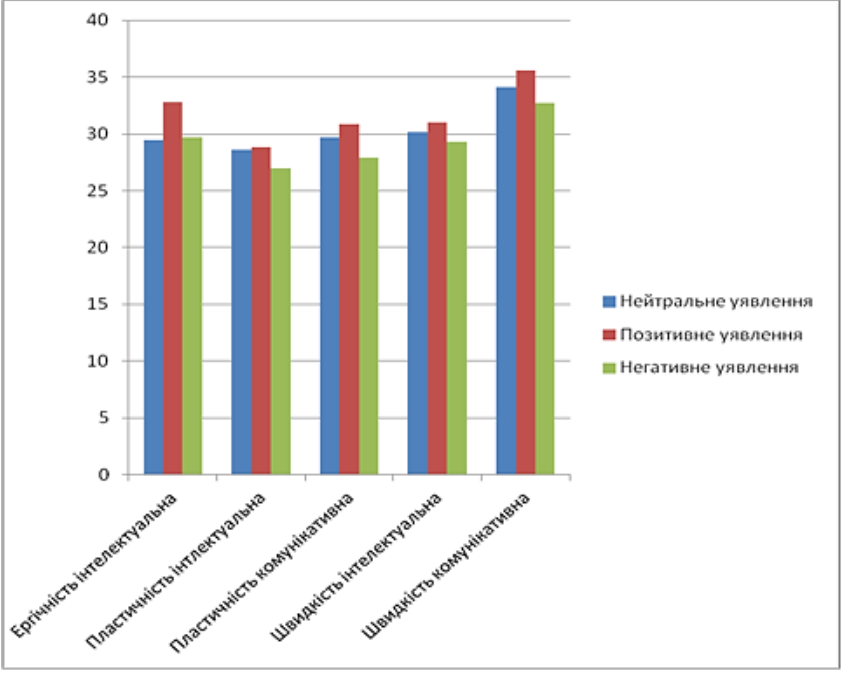

Рис. 5. Статистично значущі відмінності психологічних особливостей студентів із різними образами президента держави

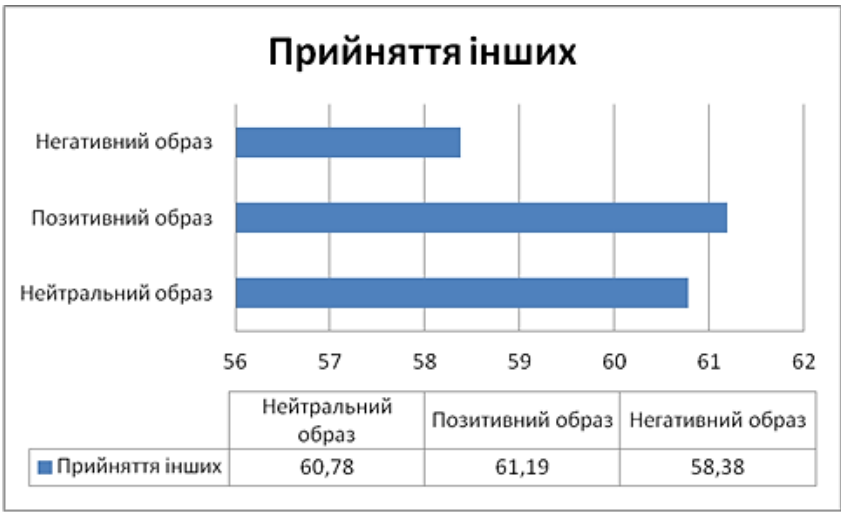

Рис. 6. Показники прийняття інших у студентів із різними образами президента держави

ми президента за шкалою «прийняття інших». Студенти з позитивним образом глави держави мають вищий показник за цією шкалою (61,19), аніж студенти з негативним образом (58,38) (рис. 6).

Студенти з позитивним образом президента більш відкриті до людей, схильні захоплюватися їхніми позитивними рисами, лояльно ставляться до людських слабкостей та недоліків, мають задоволення від спілкування та охоче допомагають людям. Так вони ставляться до людей загалом, а також до авторитетних

осіб зокрема. Вони віддають перевагу позитивним рисам глави держави, із розумінням ставляться до негативних компонентів його іміджу.

Висновки з проведеного дослідження.

Сприйняття політичного лідера у студентської молоді має свої особливості, вони дуже критично ставляться до негативних компонентів іміджу політиків, чутливі до їхніх позитивних властивостей. Саме юнацький вік – це вік формування політичної самоідентифікації, пошуку свого місця у соціумі, входження у нові ролі,

розширення контактів та поля відповідальності. Від рівня політичної самоідентифікації буде залежати не лише здатність студентів мати сформовану думку про політиків і події, які відбуваються у суспільстві, а й ставати повноцінним його членом, брати активну участь у суспільних подіях.

Сприймаючи світ із погляду свого місця у ньому та свого майбутнього, студенти мають певні очікування від політиків: стабільність у країні, мир, економічний розвиток, вирішення екологічних проблем, подолання безробіття тощо. Універсальними якостями, які б хотіла бачити в політичних лідерах молодь незалежно від місця проживання, є розум, професіоналізм, цілеспрямованість, а також моральні якості.

У результаті емпіричного дослідження виявлено, що:

– в уявленні досліджуваних студентів Президент України П. Порошенко є високоінтелектуальною людиною, однак нечесною, помірно сильною та відносно неконфліктною;

– у більшості досліджуваних студентів (71%) глава держави асоціюється із таким образом, як «бізнесмен»;

– 23% досліджуваних студентів мають негативний, 43% – нейтральний і 34% – позитивний образ глави держави;

– студенти з негативним образом президента мають найнижчі порівняно з іншими групами показники за шкалою «прийняття інших», характеризуються меншою інтелектуальною ергічністю, тобто меншою здатністю до розумової активності, включеністю у розумові процеси, вони менш відкриті до всього нового та змін. Демонструють нижчий рівень порівняно з тими, хто має позитивний образ, показників комунікативної пластичності, інтелектуальної та комунікативної швидкості. У студентів із негативним образом президента найнижчий рівень інтелектуальної пластичності. Вони ха-

рактеризуються ригідністю мислення, важче переключаються з однієї розумової діяльності на іншу;

– жінки мають більш позитивний образ президента держави, аніж чоловіки, вони вище оцінюють позитивні (силу, інтелект) і нижче негативні (нечесність) компоненти його іміджу;

– студенти з домінуючою антагоністичною моделлю світосприйняття (критичне ставлення до світу, радикальні погляди, дивляться на світ під призмою сили – слабкості) надають великого значення такому компоненту іміджу політика (найвище оцінюють), як «сила», його вольовим якостям, сміливості, рішучості та впевненості в собі. Студенти, в яких переважає організмична модель світосприйняття, насамперед бачать главу держави інтелегентним, освіченим та культурним. Водночас не виявлено суттєвих відмінностей у формуванні образу президента держави у студентів із хаотичною та механістично-технічною моделями світосприйняття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбанюк О.С. Методичне забезпечення оцінювання іміджу особистості політиків / О.С. Горбанюк, В.Т. Размус, К.С. Кава, О.В. Михайлич // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2015. – № 2. – С. 36–47.
2. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування : [монографія] / за ред. П.Д. Фролова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – 304 с.
3. Петрова Е.А. Имидж как фактор продуктивной политической коммуникации / Е.А. Петрова // Корпоративная имиджелогия. – М., 2007. – № 1. – С. 48–56.
4. Петровська І.Р. Особливості сприйняття іміджу особистості політичного лідера / І.Р. Петровська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 57–61.
5. Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер / Г.Г. Почепцов. – СПб. : Алетей, 2001. – 256 с.
6. Трейси Б. 21 способ сделать карьеру / Б. Трейси. – СПб. : Попурри, 2005. – 144 с.

УДК 159.938.3:378

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СУБ'ЄКТА СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Приходько В.В., д. пед. н., професор,
завідувач кафедри теорії та методики спортивної підготовки
Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту

Шевяков О.В., д. психол. н., професор,
професор кафедри теорії та методики фізичного виховання
Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту

У статті проаналізовано наукові підходи до системи підготовки спортсменів. Розглянуто якості, властиві суб'єкту спортивної діяльності.

Ключові слова: спортивна діяльність, спортивна підготовка, спортивна майстерність, суб'єкт, особистість спортсмена.

В статье проанализированы научные подходы к системе подготовки спортсменов. Рассмотрены качества, присущие субъекту спортивной деятельности.

Ключевые слова: спортивная деятельность, спортивная подготовка, спортивное мастерство, субъект, личность спортсмена.

Prikhodko V.V., Shevyakov O.V. TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE NATURE OF A SPONTANEOUS ACTIVITY SUBJECT

The article analyzes the scientific approaches to the system of training of athletes. It is considered the qualities inherent in the subject of sports activities.

Key words: sports activity, sports training, sports skill, subject, personality of athlete.

Постановка проблеми. Зміст підготовки спортсмена визначають особливості змагань [5, с. 120], що висувають вимоги до спрямованості багаторічного навчально-тренувального процесу, медико-біологічного і матеріально-технічного забезпечення тренувань, а також психологічної підтримки особи.

Між іншим, лише побічно ті відомі постаті, яких зазвичай пов'язують із формуванням теоретичних основ сучасного вітчизняного спорту [2; 5; 9; 10], звертались до теми спортивної діяльності, ролі і відповідальності суб'єкта, а саме спортсмена, у досягненні спортивного результату. Тож ця вкрай важлива тема до останнього часу не отримала свого наукового обґрунтування, не стала важливим орієнтиром для змісту і спрямованості практики виховання спортсменів від етапу початкової підготовки до етапу максимальної реалізації індивідуальних можливостей, збереження вищої спортивної майстерності [9, с. 312].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поза увагою дослідників залишилась проблема суб'єкта спортивної діяльності, а науковці, звертаючись до теми індивідуалізації підготовки спортсменів, розглядають останніх лише як об'єкт впливу. «Система індивідуалізації передбачає ефективний розвиток аспектів підготовленості борця на основі раціонального (оптимального) управління підготовкою, таким чином будучи системою управління, і складається з тієї, що управляє (суб'єкт управління – тренер), і тієї, якою

управляють (об'єкт управління – спортсмен), підсистем» [4, с. 14].

Водночас в інших випадках науковці, навіть звертаючись до теми змагальної діяльності [1; 7], не приділяють уваги суб'єкту цієї діяльності, а саме особі діючого спортсмена, не вивчають її, оминають своєю увагою.

Зауважимо, що суб'єкт-об'єктний підхід у спортивній підготовці – це не окрема думка частини науковців, саме ця позиція диктується наявною спрямованістю вітчизняної теорії спорту, яка мала б виходити із загальногуманістичного підходу, а саме поважного ставлення до особи, адже визнано, що спортсмен – це не засіб досягнення результату, а мета його вихователів.

Зауважимо, що за темою формування суб'єкта спортивної діяльності публікацій вкрай мало. Серед небагатьох наявних за цією важливою проблемою робіт на особливу увагу заслуговують праці М. Коваленко, видані в останні роки.

Зокрема, авторка звертає увагу на постать важливого і впливового суб'єкта системи спортивної підготовки, яким є тренер. Вона зауважує: «Дуже сумнівно, що тренером зможе стати спортсмен, який ... дозволяє собі порушувати або навіть ігнорувати основні принципи тренувального процесу. Він просто не зможе вчитися інших тому, у що так і не повірив сам» [3, с. 71].

Дворазовий олімпійський чемпіон у метанні молота Ю. Седих згадує час, коли спочатку він

тренувався у групі, якою керував один із викладачів кафедри легкої атлетики Київського державного інституту фізичної культури. «Траплялось, що тренер, призначивши чергове заняття, міг пропустити тренування, а спортсмени ... сприймали такі тренерські відлучки як школяри, у яких несподівано з'явився вільний урок, і з раддістю йшли зі стадіону» [3, с. 71].

М. Коваленко зауважує, що часто конфлікти між спортсменом і тренером бувають спричинені різним баченням цих осіб на спрямованість підготовки до змагань. Так, відомий радянський хокеїст В. Фетисов, звертаючись до власного спортивного досвіду, пише: «У спортсменів є своя правда, у тренера – своя. Тренер дає схему. Саме ж розуміння гри йде вже від тебе, від партнерів. Насправді трапляються й випадки незгоди, починаєш сперечатись із тренером. Тренер каже: «Якщо ти мені доведеш, буде по-твоєму». Довів – гарно. Ні – трапляється, що відмовляєшся від свого. На час. Якби ми завжди були «слухняними» до думки тренера, не було б тієї гри у нашій ланці. Вона ж будувалась на нашому новому розумінні хокею» [3, с. 73]. Тут В. Фетисов гранично чітко вказує на незамінну роль мислячих і творчих, діяльних і відповідальних спортсменів, які вже сформувались, у досягненні результату діяльності.

У спорті чимало проблем виникає також унаслідок нерационально спланованої підготовки. Олімпійський призер з академічного веслування І. Ємчук згадував: «Після XV Олімпійських ігор було висунуто лозунг максимальних фізичних навантажень. Але точно визначити, де саме закінчуються ці можливі навантаження, а де починаються перевантаження, ніхто (тоді. – Авт.) не міг. І тому більшість науковців вважали, що слід тренуватися, незважаючи на самопочуття, бо воно, мовляв, необ'єктивний показник для спортсмена. (Між тим. – Авт.) ... як не наполягало керівництво збірної на жорсткому продовженні курсу на максимальні навантаження, ми діяли за своєю схемою. Точніше, схеми якраз і не було. Була планомірна робота, підпорядкована головним подіям сезону, була чітка індивідуалізація завдань, поступовість в усьому. Підсумки року підтвердили нашу правоту» [3, с. 73].

Трапляється і так, як після XX Олімпійських ігор у Мюнхені, коли функціонери з Міжнародної федерації гімнастики забажали поставити поза законом елементи, що їх виконувала радянська гімнастка О. Корбут. Ішлося про надскладні елементи, розроблені її тренером Р. Книшом, а О. Корбут виконувала їх на брусах і колоді. Олімпійська чемпіонка Л. Латиніна пише: «Як же, однак, могла прийти думка – адміністративним шляхом перекреслити творчість тренера і спортсмена? Поставити під питання новаторство у гімнастиці?»

[3, с. 76]. Звертаємо увагу на думку про спільну творчість (ідеться про діяльність обох суб'єктів), на якій саме й наголошує Л. Латиніна.

До факторів ризику сучасного спорту, які не лише спричиняють виникнення травм і захворювань, а й суттєво впливають на психофізичний стан і можливості суб'єкта спортивної діяльності, деякі автори зараховують:

- ранню спортивну спеціалізацію, унаслідок якої надмірні тренувальні і змагальні навантаження припадають на період пубертату;

- помилкову стратегію розвитку того або іншого виду спорту;

- необґрунтовану практику розширення жіночої частини олімпійської програми за рахунок таких видів спорту і змагальних дисциплін, які несуть загрозу для здоров'я спортсменок (важка атлетика, вільна боротьба, дзюдо, сучасне п'ятиборство, триатлон, марафонський біг, шосейні гонки у велоспорті, бокс та ін.);

- помилки тренерів у плануванні навантажень і занять, у підборі вправ та їх поєднанні;

- недостатню реабілітацію спортсменів і передчасне поновлення ними тренувальної і змагальної діяльності після перенесених захворювань і травм;

- хронічне недоїдання, вживання низькокалорійних продуктів, а також штучне зниження маси тіла (що особливо характерне для спортивної і художньої гімнастики, боксу, різних видів боротьби і важкої атлетики);

- недосконалість правил змагань і лібералізм суддів, які допускають жорстке протиборство між суперниками (серед іншого, у гандболі, футболі, хокеї із шайбою та ін.), що призводить до травм, яких можна було уникнути;

- недосконалість конструкції спортивних знарядь і спортивного взуття, травмонебезпечні покриття на стадіонах, спортивних майданчиках і у спортивних залах;

- нерационально обране оточуюче середовище для тренувальних занять і змагань спортсменів, невідповідний для них одяг, питний режим та інші фактори (спека, холод, нечисте повітря тощо) [8; 13].

Чимало проблем для спортсменів виникають через використання заборонених (деяких фармакологічних та ін.) засобів і методів. З одного боку, їх застосування, встановлене допінг-контролем (як під час змагань, так і у позазмагальному тестуванні), веде до дискваліфікації, втрати доброго імені і публічного сорому, а нерідко – і до вимушеного передчасного завершення спортивної кар'єри. З іншого боку, використання допінгу та інших заборонених методів несе загрози (часто-густо надто серйозні) для здоров'я спортсменів – як під час їхніх виступів у спорті, так і після прощання із ним [3, с. 79].

Крім того, психологи констатують, що повна концентрація атлетів на спорті, від-

сутність інших інтересів і можливостей для їх задоволення спричиняють таке загрозове для подальшого життя особи явище, яке отримало назву одномірної самоідентифікації. Вона проявляється у сприйнятті себе виключно як спортсмена, а не як різнобічно розвинутої людини, для якої спорт має бути частиною її соціального життя [8].

Таким чином, у зв'язку з відсутністю відповідних досліджень і слабкою професійною підготовкою щодо психолого-педагогічного забезпечення діяльності тренерів усе ще не актуалізованою є проблема переходу від ставлення до спортсмена як до об'єкта впливу до побудови відносин із ним як із суб'єктом, адже людина у спорті є не лише засобом для досягнення змагального результату.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні рис, властивих спортсмену – суб'єкту спортивної діяльності, як важливого результату впливу на особу молодої людини сучасної гуманістично організованої системи підготовки спортсменів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під суб'єктністю (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Б. Ломов та ін.) мають на увазі центральне утворення людської реальності, яке інтегрує такі важливі характеристики особи, як рефлексивність, ініціативність і творчість, цілковито не властиві тій особі, котра самовизначилась як об'єкт стороннього впливу.

Для встановлення особливостей рис особи спортсмена як суб'єкта спортивної діяльності необхідно мати хоча б у загальному вигляді розуміння сутності самої спортивної діяльності. Серед найбільш відомих є дефініція, що була запропонована В. Плахтієнко і Ю. Блудовим: спортивна діяльність – це «багаторічний, активний, цілеспрямований на вищі спортивні досягнення процес удосконалення майстерності спортсмена» [11].

Як і будь-яка інша діяльність, спортивна діяльність предметна. Однак предмет її доволі своєрідний – це сама людина, яка займається спортом. Отже, об'єктом свідомості і волі є насамперед її тіло, внаслідок чого у спорті відбувається фактичне злиття суб'єкта й об'єкта діяльності. Специфічним є і продукт діяльності у спорті – спортивний результат, що передбачає обов'язковість змагань, де у важких і екстремальних умовах спортсмен виявляє свій арсенал фізичних, технічних, тактичних і психічних якостей [12]. Уточнимо, що екстремальність – це така якісно нова ситуація, адекватну та ефективну відповідь на яку спортсмен заздалегідь підготувати не може. Тому він вимушений включати «тут і тепер» мислення (не плутати із думанням, що є аналізом і застосуванням наявних знань) і ризикувати.

Характерною рисою спортивної діяльності є те, що вона нерівномірно розподілена у часі,

а також в окремі періоди спортивної підготовки і змагань за фізичними й емоційними навантаженнями, за рівнем відповідальності, а також за вимогами, що висуваються саме до суб'єкта. Інша її особливість полягає у прагненні до спортивної досконалості, яке впливає із взаємозв'язку фізичного і психічного розвитку особистості. Саме тому суб'єктна діяльність спортсмена, яка нібито спрямована лише на вдосконалення рухової активності, згідно з принципом зворотного зв'язку вдосконалює і саму особу.

Стверджуємо, що процес становлення суб'єкта спортивної діяльності як загальна схема має такий характер. Очевидно, що на етапі початкової підготовки, а також на етапах попередньої базової підготовки і спеціалізованої базової підготовки незалежно від віку, у якому розпочаті систематичні заняття, спортсмен є об'єктом педагогічного впливу. І лише на етапі підготовки до вищих спортивних досягнень, коли у свідомості спортсмена вже сформована дійсність його спортивної дисципліни як явища, що перебуває у розвитку, реалізується можливість набування спортсменом якостей суб'єкта.

Цей процес потрібно розглядати як загальний принцип, що відображає об'єктивно наявну тенденцію становлення суб'єкта спортивної діяльності. Насправді ж до викладеного неодмінно долучаються (і втручаються у процес набування суб'єктності) особливості обраного виду спорту, адже очевидно, що, приміром, специфіка змагань зі спортивної гімнастики і легкої атлетики, різних єдиноборств і спортивних ігор суттєво впливає на прояви суб'єктності. До цього долучаються також індивідуальні особливості особи спортсмена.

В. Платонов щодо цього зазначає: «Принципово важливим моментом (на цьому етапі. – Авт.) є забезпечення умов, за яких період максимальної схильності спортсмена до досягнення найвищих результатів (підготовлений ходом природного розвитку організму і функціональних перетворень унаслідок багаторічного тренування) збігається із періодом найбільш інтенсивних і складних у фізичному, техніко-тактичному, психологічному, координаційному аспектах тренувальних навантажень. За такого збігу спортсмену вдається досягти максимально можливих результатів, в інших випадках вони виявляються значно нижчими» [9, с. 274].

Очевидно, що тренер разом з іншими учасниками процесу спортивної підготовки (наголошуємо на визначальній ролі саме спортивного психолога) мають сприяти все більшому набуванню спортсменом стану суб'єктності. Це повною мірою торкається не тільки етапів максимальної реалізації індивідуальних можливостей і збереження вищої спортивної май-

стерності, а й також етапу відходу зі спорту вищих досягнень, коли особа повинна знайти і реалізувати себе у сім'ї, а також у професійній діяльності і кар'єрі.

В. Платонов, торкаючись далі періоду максимальної реалізації індивідуальних можливостей, пише: «Особлива увага має бути звернута на пошук резервів у сфері тактичної і психологічної підготовленості, тобто у тих аспектах майстерності, результативності у яких значною мірою визначається досвідом спортсмена, знаннями про сильні і слабкі риси головних суперників, що особливо важливо в єдиноборствах та спортивних іграх, однак може стати вирішальним також і в інших видах спорту, визначаючи характер тактичної і психологічної боротьби під час змагань. Необхідна також постійна робота над формуванням найбільш ефективної моделі змагальної діяльності, що спирається, зокрема, на індивідуальність спортсмена, сильні риси його підготовленості. У спортивних іграх вкрай важливо вивчити та вміло використовувати індивідуальні особливості партнерів по команді, спираючись на їхні сильні риси і згладжуючи недоліки» [9, с. 275].

Розкрити становлення особистості спортсмена як суб'єкта спортивної діяльності, розглянути у цілісному розвитку її різні особливості і прояви (комунікативні, емоційно-вольові та ін.), взяті у їхньому взаємозв'язку і взаємозумовленості разом із найбільш важливими об'єктивними характеристиками життєдіяльності загалом, дозволяє діяльнісний підхід. Особистість спортсмена у рамках цього підходу постає цілісним утворенням, що відображає соціальну сутність суб'єкта спортивної діяльності і таких, що виникають у цьому специфічному процесі, міжособистісних відносин.

Зауважимо, що спортсмен – це соціальний індивід, який (бажано) має поєднувати риси суспільно значущі, максимально розкриті й індивідуально неповторні саме у спорті. Реалізуючи власні якості у процесі багаторічних занять спортом, особистість постає щодо явищ і предметів як суб'єкт мислення, свідомості і діяльності, як джерело цілеспрямованої активності, що перетворює їх задля задоволення власних і суспільних потреб.

У процесі занять спортом людина долає супротив предметів і явищ. З одного боку, це фізичний супротив, який потрібно долати за рахунок м'язових зусиль, а з іншого – неодмінний прояв розумових і вольових зусиль для того, аби усвідомлювати сутність того, що пов'язане з відповідною дією та її здійсненням. У результаті цього особистість відкриває у предметах і явищах їхні природні властивості, а у собі – наявність потрібних можливостей, розширюючи у такий спосіб уміння управляти собою, розв'язувати не лише рухові, а й тактичні завдання і проблеми. Основний продукт

спортивної діяльності, який молодою людиною поступово формується і вдосконалюється, – це змагальний результат, що визначається відповідними «спортивними» здібностями особи.

У процесі тренування спортсмен повинен поступово оволодіти такими, що історично склались, способами виконання спортивних дій із відповідною переробкою сенсорної і перцептивної інформації, яку фіксує свідомість унаслідок здійснення тих чи інших рухів. Спортсмен, використовуючи власні природні можливості психічного відображення, «прив'язаного» до конкретної ситуації проектування, і «виробництва» потрібних м'язових рухів, техніко-тактичних дій і вольових зусиль, які з ними пов'язані, створює те, що може бути реалізоване ним у ході змагальної діяльності на певний момент [6, с. 97].

Саме ця здатність спортсмена як суб'єкта активно приймати рішення, а також здійснювати власні дії у просторі і часі відповідно до мінливої ситуації, що виникла, яка, як зазначалось, буває важкою і навіть екстремальною, свідчить про наявність того особливого виду активності, котрий має назву «спортивна діяльність». Тому, по-перше, немає підстав розглядати такого спортсмена лише як об'єкт впливу; по-друге, у процесі його діяльності внаслідок отримуваних впливів відбуваються суттєві зміни психологічної структури особистості.

Найвищу потребу особистості як суб'єкта спортивної діяльності становить задоволення її гострого бажання успішної публічної самореалізації закладених природою і вихованих у неї можливостей і прагнення проявити свій потенціал. Чим вищі цілі ставить перед собою певний спортсмен, тим вищими мають бути його ступінь активності і мобілізація психічних можливостей: без виявлення супутніх моториці психічних проявів під час спортивної діяльності неможливо досягти повної реалізації можливостей певної особи. При цьому саме психічні прояви потрібно розглядати як системоутворюючий фактор мобілізації функціональних ресурсів і резервів для досягнення поставлених особою цілей. Лише через вказане особа спортсмена характеризується системністю, цілісністю і стійкістю своїх якостей [6, с. 97].

Стан цілісності особистості як суб'єкта діяльності забезпечує інтеграція її емоцій, мотивів і волі. Головна роль мотивів – це внутрішня мобілізація усіх потрібних здібностей, функціональних можливостей і накопиченого досвіду, спрямування їх на досягнення визначених цілей і бажаних результатів спортивної діяльності. Емоції і мотиви змушують спортсмена проявити відповідні риси характеру, а воля, що реалізується через вольові зусилля, здійснює реалізацію діяльності за допомогою цих рис характеру особи.

Відомо, що воля є внутрішнім джерелом діяльнiсних покликiв i проявiв людини, регулятором її свiдомої активностi. Основнi завдання, що належать до виховання волi у процесi спортивної діяльностi, яка народжується i вдосконалюється, полягають у тому, щоб забезпечити:

- формування мотиваційних, iнтелектуальних i моральних основ, що забезпечують волевi прояви стосовно певної діяльностi (на думку фiлософа Г. Гегеля, воля – це реалiзаційний аспект процесу мислення особи. – *Авт.*);

- усебiчний розвиток волевих якостей, потрiбних у кожному видi діяльностi (цiлеспрямованiсть, настирливiсть, рiшучiсть, самовладання тощо);

- формування на цiй основi стрижневих рис характеру, якi проявляються не тiльки в умовах спортивної (змагальної) діяльностi, а й у рiзноманiтних ситуацiях життєдiяльностi загалом [6, с. 97].

Зауважимо, що розвиток особистостi спортсмена як суб'єкта діяльностi не може розглядатись окремо вiд команди, в якiй вiн тренується, вiд системи вiдносин, у якi вiн вступає у ходi пiдготовки та змагань. Залежно вiд специфики виду спорту (спортивної специалiзацiї), а також процесу змагань взаємнi вiдносини учасникiв команди можуть мати характер або співробітництва, або взаємодiї. При цьому визначальною умовою характеру взаємодiї є мiра організованостi команди (у командних та iгрових видах спорту) або особливостей суперництва iз своїм супротивником. Вiдома залежнiсть взаємодiї у командi також вiд її кiлькiсного складу. За своєю суттю цей зв'язок характеризує необхідну для спортсмена частку його участi у досягненнi перемоги, є вiдображенням власної участi у здобуттi перемозі.

Виокремлюють деякi основнi критерiї управлiння командною діяльнiстю спортсменiв у командах, зараховуючи до їх числа рiвень прагнень, групову згуртованiсть, потребу у спiлкуваннi i фiзичну взаємодiю. Утворюючи найбільш важливi характеристики особистостi як суб'єкта діяльностi, вони:

- забезпечують спортсмену стiйкий рiвень надiйностi i успiшностi;

- створюють вiдчуття зiграностi i спiльностi членiв команди, прояв мiжособистiсного тяжiння i взаємних симпатiй, що формують атмосферу взаєморозумiння i цiлiснiсть команди як мiкросоцiуму;

- дають здатнiсть координувати свої дiї iз партнерами [6, с. 97–98].

Включення особи спортсмена до складу суб'єкта спiльної діяльностi (мається на увазi діяльнiсть в одній команді) передбачає його участь в організації i регуляцiї спiльних дiй пiд час змагань, у напрацюваннi спiльної програми технiко-тактичних дiй. У спортсмена як суб'єкта командної діяльностi мають формуватись

особливi iндивiдуальнi якостi, вiд яких залежить погодженiсть дiй у складі групи: здатнiсть, бажання та вмiння спiввiдносити свої цiлi i дiї iз цiлями i дiями спортивної команди на основi встановлення визначених вiдносин, вмiння мобiлізувати активнiсть не тiльки у бажаному для особи, а й у потрiбному для групи спортсменiв напрямi. При цьому потрiбно проявляти iнiцiятиву, рiшучiсть i дисциплiнованiсть.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки.

1. Прагнення людини до фiзичної досконалостi у процесi її спортивної діяльностi проявляється у численних якiсних перетвореннях особи спортсмена, його психiчних здiбностей, емоцiй i волi, здiбностей до мислення в екстремальних умовах змагальної діяльностi, дiй на межi людських можливостей. У процесi занять спортом молода людина «створює» сама себе i оволодiває своїми природними властивостями, вона має набувати й важливi соцiальнi якостi, має вчитися повноцiнно жити й поза спортом, у суспiльствi.

2. Саме та особистiсть, яка здатна не лише присвоювати свiт предметiв та iдей, а й створювати та перетворювати їх, стає суб'єктом діяльностi. Суб'єкт як носiй свiдомостi i самосвiдомостi, на вiдмiну вiд об'єкта впливу, характеризується здатнiстю до саморегуляцiї, самореалiзацiї згiдно iз своїми задумами i прагненнями. Самовизначаючись через включення у діяльнiсть, вiн до неї не може бути зведений. Дiяльнiсть постає як значуща форма активностi суб'єкта, яка організує i реалiзує рiзноманiтнi способи iснування його суб'єктностi, це повною мiрою стосується i спортивної діяльностi.

3. Суб'єкт спортивної діяльностi, якому властивi вказанi у статтi риси та якостi, є неодмiнною умовою досягнення особою максимально можливих для неї змагальних результатiв. Вказане дозволяє стверджувати, що одним iз найбільш важливих результатiв впливу на особу рiзних елементiв багаторiчної системи спортивної пiдготовки якраз i має бути становлення та вдосконалення спортивної діяльностi, носiєм якої є її суб'єкт.

4. Лише суб'єкт, який не тiльки чiтко виконує вказiвки тренера, а й сам може швидко аналізувати мiнливу ситуацiю змагань i приймати своєчаснi рiшення, обирати оптимальнi технiко-тактичнi дiї та їх якiсно виконувати, вмiло розподiляти сили на перiод змагань i вiдновлювати стан психоемоцiйної сфери пiсля тимчасових невдач, саме цей суб'єкт спортивної діяльностi здатен не тiльки брати вiдповiдальнiсть за власнi iмпровiзацiї, а й долати своїх суперникiв приблизно однакових здiбностей i стану спортивної форми.

5. У ходi подальшого вдосконалення змiсту пiдготовки спортсменiв, не оминаючи

вдосконалення навчально-тренувального процесу як її основи, потрібно розробити та забезпечити використання нових положень теорії спорту, що пов'язані із формуванням суб'єкта спортивної діяльності. Саме становлення суб'єкта спортивної діяльності є запорукою досягнення особою максимально можливих змагальних результатів.

6. Зазначене актуалізує потребу надійного психолого-педагогічного супроводу спортсменів із боку як тренерів, так і психологів для забезпечення процесу вивчення і формування, становлення і корекції особи спортсмена.

7. Вихідним положенням для розробки теоретичних основ такого супроводу має стати особистісно орієнтований підхід у спорті, заснований на пріоритеті використання внутрішнього потенціалу суб'єкта, на праві особи самостійно і свідомо робити вибір і нести за нього відповідальність.

8. Сутність психологічного супроводу полягає у систематичному наданні суб'єкту діяльності засобів і прийомів, оволодіння якими дозволяє йому активно оволодівати власною поведінкою, змінювати непродуктивні структури діяльності і виводити себе на більш високий рівень розвитку. Це є запорукою досягнення найбільших із можливих спортивних результатів, а також основою формування психічно і соціально здорової особи громадянина.

9. Отже, повноцінна реалізація психофізіологічного потенціалу особистості спортсмена, формування його як суб'єкта спортивної діяльності, котрий має навички самопізнання і рефлексії, здатний відновлювати відчуття віри у себе і свої можливості, підтримувати високий рівень резистентності до впливу суми зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих стрес-факторів, а також забезпечувати здатність до емоційної гнучкості, висувають особливі вимоги до подальшого вдосконалення всебічної, зокрема психолого-педагогічної, компетентності тренера.

Перспектива подальших досліджень полягає у більш глибокому й багатоаспектному вивченні структури особи суб'єкта спортивної діяльності, включаючи особливості впливу різних видів спорту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бикова О.О. Удосконалення підготовки до змагальної діяльності юних гандболістів 13–14 років за рахунок використання вправ складно координаційної спрямованості : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. та спорту. : спец. 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / О.О. Бикова. – Харків, 2017. – 22 с.
2. Демінський О.Ц. Дидактичні основи оптимізації спортивного тренування : [монографія] / О.Ц. Демінський. – К. : Вища шк., 2001. – 238 с.
3. Коваленко Н. Проблемы, с которыми сталкиваются спортсмены в спорте высших достижений / Н. Коваленко // Наука в олимпийском спорте. – 2015. – № 1. – С. 71–83.
4. Латышев С. Индивидуализация подготовки борцов / С. Латышев // Наука в олимпийском спорте. – 2014. – № 3. – С. 13–20.
5. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты : [учеб. для вузов физич. культуры] / Л.П. Матвеев. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Сов. спорт, 2010. – 340 с.
6. Небытова Л.А. Спортсмен как субъект спортивной деятельности / Л.А. Небытова // Интеграция образования. – 2007. – № 1. – С. 95–99.
7. Новиков А. Моделирование соревновательной деятельности как процесс оценки предельных и резервных возможностей единоборцев / А. Новиков, О. Морозов, Г. Васильев // Наука в олимпийском спорте. – 2015. – № 1. – С. 38–42.
8. Олимпийский спорт : в 2 т. / [В.Н. Платонов, С.Н. Бубка, М.М. Булатова и др. ; под общ. ред. В.Н. Платонова]. – Т. 2. – К. : Олимп. лит-ра, 2009. – 696 с.
9. Платонов В.Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и ее практическое применение / В.Н. Платонов. – К. : Олимп. лит-ра, 2014. – 624 с.
10. Платонов В.В. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения / В.В. Платонов. – К. : Олимп. лит-ра, 2004. – 808 с.
11. Плахтиенко В.А. Надежность в спорте / В.А. Плахтиенко, Ю.М. Блудов. – М., 1983. – 216 с.
12. Пуни А.Ц. Предмет психологии физического воспитания и спорта / А.Ц. Пуни. – М., 1984. – С. 157–161.
13. O'Connor P.J. Physical and emotional problems of elite female gymnasts (letter) / P.J. O'Connor, R.D. Lewis // New England J. Med. – 1997. – № 336. – P. 140, 141.

УДК 159.9

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ З ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Ситник В.В., аспірант кафедри психології
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

У роботі проведено порівняльний аналіз особливостей часової перспективи та мотиваційних настанов студентів ІТ-сфери та юридичної галузі. Використано такі психодіагностичні методики: каузоμετρία О. Кроніка, методика діагностики соціально-психологічних настанов особистості в мотиваційно-потрібнісній сфері О. Потьомкіної. Виявлено меншу орієнтацію на майбутні професійні досягнення, низький рівень зв'язності подій, орієнтацію на процес, а не на результат праці у майбутніх спеціалістів з інформаційних технологій.

Ключові слова: мотивація, часова перспектива, соціальні настанови, навчання, інформаційні технології.

В работе проведен сравнительный анализ особенностей временной перспективы и мотивационных установок студентов ИТ-сферы и юридической отрасли. Использованы такие психодиагностические методики: каузоμετρία А. Кроника, методика диагностики социально-психологических установок личности в мотивационно-потребностной сфере О. Потемкиной. Выявлено слабую ориентацию на будущие профессиональные достижения, низкий уровень связности событий, ориентацию на процесс, а не на результат труда у будущих специалистов факультета информационных технологий.

Ключевые слова: мотивация, временная перспектива, социальные установки, обучение, информационные технологии.

Sytynik V.V. FEATURES OF THE MOTIVATIONAL SPHERE OF FUTURE IT SPECIALISTS

A comparative analysis of the features of the temporary perspective and motivational attitudes of students in the IT field and lawyers was conducted. A weak orientation toward future professional achievements, a low level of connectivity of events, orientation to the process, and not the result of labor in future specialists of the faculty of information technology has been revealed.

Key words: motivation, time perspective, social settings, training, information technology.

Постановка проблеми. Факторами успішного професійного розвитку фахівця є не тільки отримання ним певного рівня професійних знань і навичок, кваліфікації та компетентності, а й прагнення до саморозвитку та вдосконалення у рамках цієї професії.

Актуальність дослідження професії фахівця у галузі інформаційних технологій зумовлена тим, що ця професія сформувалася порівняно недавно. Водночас у зв'язку з інформаційно-комп'ютерною революцією і появою феномена інформаційного суспільства фахівці в галузі інформаційних технологій відіграють дедалі більшу роль не тільки у функціонуванні практично кожної організації, а й створюють інформаційне середовище у повсякденному житті кожної сучасної людини [1; 2]. Професія фахівця у сфері інформаційних технологій характеризується багатоплановістю. Дослідження ринку праці в Україні виявило затребувані спеціальності у галузі інформаційних технологій і нові вимоги до особистості фахівця у цій сфері. Професійний розвиток дає можливість особистості реалізувати свої здібності, можливості і потреби. У 2016 р., за даними HR-директора Світлани Яценко, у компанії Skywell¹ пра-

цювало 90 000 спеціалістів, із яких 5% виїхало за кордон. Найбільш поширеним видом діяльності спеціалістів є аутсорс. У цій галузі помітна непропорційність підготовки спеціалістів – мала кількість працівників із високим рівнем професійної компетентності. На думку О. Бондаревої, «професійну компетентність» можна розглядати як систему, в якій виокремлюють такі компоненти: психологічний (або внутрішній) і кваліфікаційний [3]. Тому актуальним стає розроблення програм післядипломного підвищення кваліфікації ІТ-спеціалістів та пошуку психологічних критеріїв потенціалу професійного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне поле в той чи інший момент включає не тільки теперішній стан індивіда, а й уявлення про своє минуле та майбутнє – бажання, мрії, плани, надії тощо. Усі частки поля, незважаючи на їх хронологічну неоднорідність, суб'єктивно можуть переживатися одночасно, а також здатні разом визначати поведінку людини, траєкторію обраного нею життєвого шляху [4]. Життєдіяльність людини спрямована на досягнення цілей, що перебувають у більш-менш віддаленому майбутньому. У цьому контексті особистісне пристосування виявляється як адаптація радше до передба-

¹ <http://www.skywell.com.ua/>

чуваного майбутнього, аніж до теперішнього. Особистість пристосовується до майбутнього, прогнозуючи його, розробляючи життєві плани, програми, усвідомлені та неусвідомлені ціннісні та часові орієнтири. Люди створюють власний світ шляхом «структурування свого життєвого простору». Цінність, значущість різних ситуативних складників визначається індивідуальними перспективами, поглядом на майбутнє. У процесі соціалізації людина розширює межі часової орієнтації, створює свій «часовий кругозір» [5] як інтегративну характеристику розвитку часових уявлень особистості, що формуються соціальною діяльністю. Для визначення уявлень індивіда щодо його прийдешнього зазвичай використовують описуване нами поняття «майбутня часова перспектива», що означає «здатність людини діяти сьогодні шляхом передбачення відносно віддалених подій у майбутньому» [6]. І саме часова перспектива передбачає взаємозв'язок і взаємозумовленість минулого, теперішнього й майбутнього у свідомості та поведінці людини.

Основна проблема в дослідженні майбутньої часової перспективи полягає у пошуку таких параметрів останньої, що впливають на діяльність людини, формування та розвиток її психіки. У зв'язку з цим у багатьох дослідженнях виокремлено параметри, розгляд яких дозволить оцінити майбутню часову перспективу як сприятливий або ж негативний фактор розвитку особистості та її життєвого шляху [7]. Такими основними параметрами є тривалість, реалістичність, диференціювання, оптимістичність та узгодженість перспективи. Тривалість характеризує «розмах» подій майбутнього, вона свідчить про те, наскільки далеко людина здатна зазирнути в майбутнє. Як свідчать дослідження, зростання тривалості майбутньої часової перспективи позитивно зв'язане з підвищенням життєвої задоволеності людини та покращенням стану її здоров'я [6].

Реалістичність перспективи – це здатність особистості розділяти в уявленнях про майбутнє реальність та фантазію, концентрувати зусилля на тому, що має адекватні підстави бути здійсненим у майбутньому. Оптимістичність перспективи визначається співвідношенням позитивних і негативних прогнозів щодо власного майбутнього, а також ступенем упевненості в тому, що очікувані події відбудуться у запланований термін. Дослідження показують, що оптимістичність тісно пов'язана з реальними життєвими досягненнями та соціальною інтегрованістю особистості [4; 5].

Уразі неузгодженості перспективи, коли людина недостатньо пов'язує майбутні події із минулими і теперішніми реаліями, виникає феномен «часової некомпетентності», який негативно впливає на ступінь адаптованості особистості до конкретних умов життєдіяльності.

Неузгодженість перспективи пов'язана з низькою суб'єктивною актуальністю подій життя, переживанням часу як надто розтягнутого.

Диференційованість майбутньої часової перспективи характеризує ступінь розчленування майбутнього на послідовні етапи. Розрізняють два основні етапи – ближню та віддалену перспективи. Застосувавши різні методологічні підходи до розуміння ролі майбутнього у формуванні особистості, А. Макаренко та К. Левін у конкретних дослідженнях виявили схожі дані на підтвердження того, що розподіл на ближню і віддалену перспективи є найважливішим моментом розвитку особистості, який характеризує перехід від дитинства до юнацтва, вирішення найважливіших задач життєвлаштування, вибору життєвого шляху, досягнення соціальної зрілості та самостійності.

Результати психологічних досліджень свідчать про прямий або опосередкований зв'язок розглянутих параметрів майбутньої часової перспективи з такими суттєвими особистісними характеристиками, як самооцінка, Я-концепція, мотивація досягнення, тривожність, імпульсивність, локус контролю та ін. [8].

Основний висновок, який роблять майже всі дослідники, полягає у тому, що рівень розвитку майбутньої часової перспективи, критеріями якого є її тривалість, оптимістичність і реалізм, ступінь диференційованості та узгодженості, пов'язаний із рівнем психологічного та соціального розвитку особистості. Життєва програма відтворює провідну стратегію, яка позначається на всіх проявах особистості. Життєві стратегії, що конкретизуються у життєвих планах, є узагальненою імовірною моделлю майбутнього життєвого шляху індивіда як певної цілісності. Така програма відображає загальний напрям усієї життєдіяльності людини відповідно до мети життя. Життєва програма є менш деталізованою, ніж життєвий план, тому що до її складу входять лише головні життєві цілі, при цьому не розкриваються ні конкретні засоби, ні етапи їх досягнення.

Основним елементом життєвої перспективи як системи уявлень про ймовірне майбутнє особистості є її соціальна перспектива, тобто здатність реалізації людиною власних сил у суспільній практиці. Соціальна перспектива особистості в суспільстві найбільш повно розкривається у її трудовій діяльності, коли суспільно корисна праця є основним критерієм прояву творчих можливостей особистості.

Життя можна розглядати як нескінченну низку цілей і шляхів їх досягнення, що відображають процес порівняння наявного та перспективного бачення свого життєвого шляху. Життєві цілі формулюються на певний часовий інтервал, вони виражають найважливіші інтереси людини на певному етапі життєвого шляху і підпорядковують собі всі інші, тобто

другорядні, цілі. Довготривалі цілі допомагають людині усвідомити індивідуальний зміст існування, конкретизувати його. Віддалені, віднесені в далеке майбутнє, вони дають змогу уникнути постійних сумнівів у доречності власних рішень і вчинків. Як зазначав Г. Сельє, постановка життєвих цілей має відбуватись із врахуванням реальних можливостей їх досягнення. Інакше, коли людина планує щось нездійсненне, виникає загроза стресу «зруйнованої надії» – найнебезпечнішого зі стресів.

Життєві плани є засобами здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією у хронологічному та змістовному аспектах; вони визначають порядок дій, необхідних для реалізації життєвих цілей як основних орієнтирів життєвого шляху в майбутньому [9].

Життєві плани – це прагнення особистості через постановку та досягнення тих чи інших життєвих цілей будувати своє життя певним чином. У них виражені її міркування та бажання щодо теперішньої і майбутньої діяльності, які визначаються, з одного боку, об'єктивними умовами життя, а з іншого – потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями особистості [5]. Для дослідження життєвих цілей і планів О. Кронік застосовує подійний підхід, ключовим поняттям якого є подія – «вузловий момент та поворотний етап життєвого шляху особистості» [6]. Саме такими подіями в картині майбутнього є життєві цілі та плани. Фактором, що зумовлює рух від події до події, є ціннісні орієнтації особистості, основу яких становить система сприйнятих особистістю соціальних цінностей. У межах нашого дослідження видається цікавим формування планів та ціннісних орієнтацій у професійній сфері життєдіяльності людини.

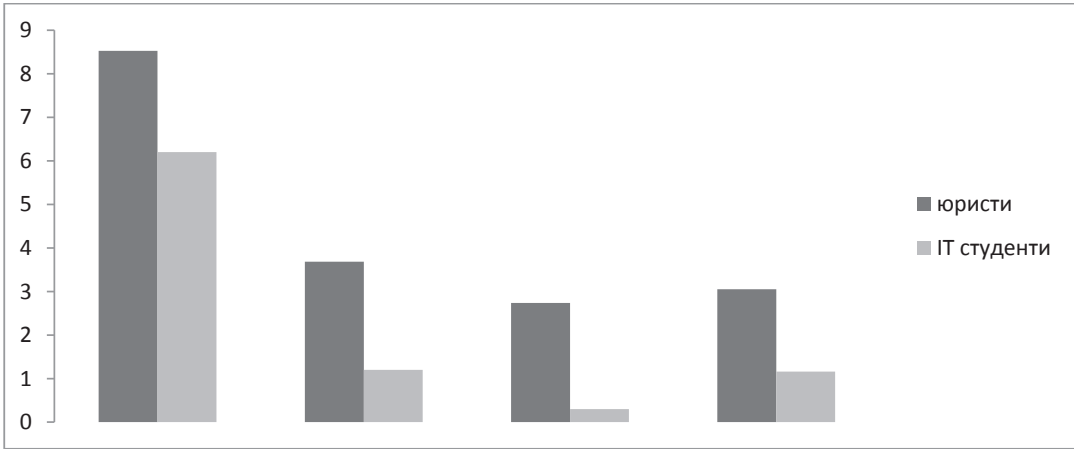
У дослідженні Н. Максимової [10] щодо ціннісних орієнтацій респондентів молодого віку,

як і у випускників навчальних закладів різного рівня, у сфері праці та можливості їх реалізації показано, що перше місце посіла оплата праці; на другому місці – можливість саморозвитку, на третьому – зміст трудової діяльності. Четверта позиція відведена нешкідливим для здоров'я умовам праці. Водночас ціннісні орієнтації респондентів старших вікових груп мають дещо інший розподіл. Так, перше місце у цій когорті посіла корисність роботи, друге – можливість саморозвитку, на третьому місці респонденти старших вікових груп зазначили можливість виявити майстерність.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у виявленні системи взаємовпливів між особливостями часової перспективи майбутніх спеціалістів у сфері інформаційних технологій та специфіки мотивації професійного зростання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні брали участь 100 респондентів, із яких 45 належали до спеціалістів ІТ-сфери, 55 – до юристів. Було використано методика О. Кроніка «Каузометрія», яка (на відміну від «Часової перспективи» Нюттена та методики Зімбардо) надає респондентам можливість самостійно виявити, які події та у які часові інтервали для них важливі. Із метою дослідження мотиваційної та емоційної сфери особистості було використано методика О. Потьомкіної «Діагностика соціально-психологічних настанов у мотиваційно-потрібнісній сфері особистості». Було виявлено, що часова перспектива і система цілепокладання мають суттєві розбіжності залежно від фаху респондентів, що відображено на рис. 1.

У досліджуваних спеціалістів ІТ-сфери переважали біографічні події із незначним емоційним забарвленням: «народився», «пішов

1 – минуле; 2 – майбутнє; 3 – професійне; 4 – зв'язність подій

Рис. 1. Порівняння середніх значень за методикою «Каузометрія»

до школи», «навчаюсь» тощо. Травматичні події були згадані 58% досліджуваних, ці події були пов'язані як із проведенням антитерористичної операції («переселився до Харкова», «втратив житло»), так і з особистим життям («зламав руку», «розлучився з дівчиною» тощо). Загальна кількість подій не мала суттєвих розбіжностей залежно від фаху досліджуваних, але було виявлено значно більшу кількість подій, пов'язаних із майбутнім у студентів-юристів (на рівні 0,05 за критерієм Манна-Уїтні), на рівні тенденції виявилась і більша кількість подій, пов'язаних із професійною діяльністю. У студентів ІТ-сфери переважала орієнтація у минуле, зустрічалися також події із категорії «сучасне», які не були властиві студентам іншої спеціальності. Ці розбіжності можна пояснити ситуацією на ринку праці: перспективи працевлаштування у спеціалістів з інформаційних технологій значно кращі, ніж у фахівців юридичних спеціальностей, що змушує останніх замислюватись про можливість працевлаштування та професійного самовизначення уже у студентські роки. Зв'язність подій – це також особливість сприйняття свого життя, яка більшою мірою властива студентам – юристам, що може бути наслідком їхнього професійного навчання. У світогляді ІТ-студентів переважає ідея «випадковості» подій.

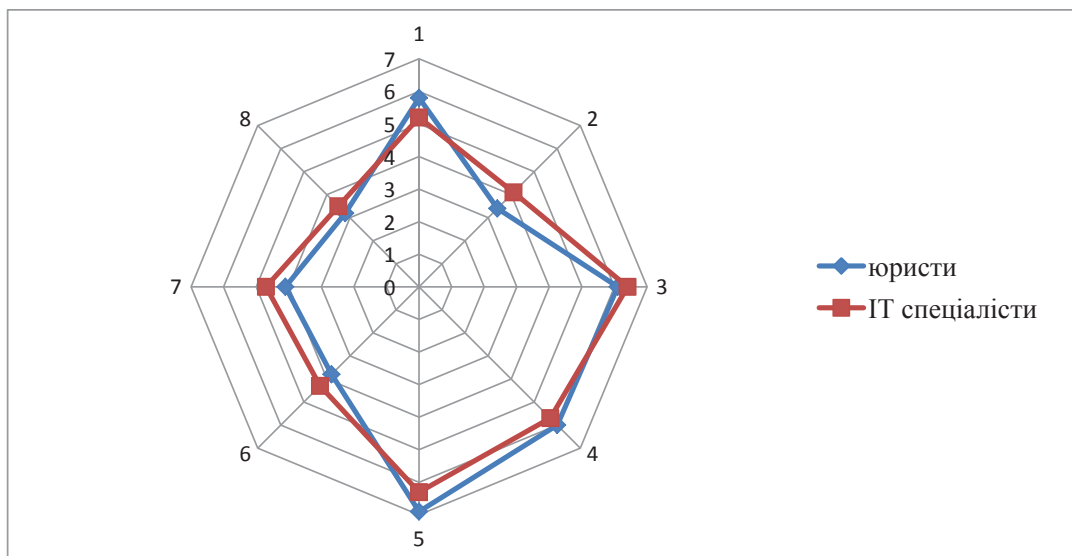
Під час дослідження мотиваційної сфери особистості не було виявлено суттєвих розбіжностей між двома групами студентів. Результати відображено на рис. 2.

В усіх студентів переважало прагнення до свободи та низький рівень зацікавлено-

сті у грошах, що відображає вікові особливості юнацького віку. На рівні тенденцій помітно, що у майбутніх спеціалістів ІТ-сфери мотиваційний профіль має деякі відмінності: вони більшою мірою мотивовані на егоїзм, процес, владу, працю та гроші, ніж однолітки з контрольної групи. Ці розбіжності мають бути більш докладно розглянуті на вибірці дорослих респондентів, бо саме така структура мотиваційного профілю сприяє успішній роботі у сфері інформаційних технологій.

Із метою виявлення зв'язків між особливостями життєвої перспективи та мотивації особистості було проведено також кореляційний аналіз отриманих даних, який виявив достовірний рівень кореляційних зв'язків між рівнем орієнтації на минуле й альтруїзмом (0,39) і орієнтацією на процес (0,46), від'ємну кореляцію з орієнтацією на результат (-0,42). Можна висунути припущення, що зі збільшенням кількості респондентів можна буде виявити кластери, до яких належать особи з різним типом часової перспективи.

У зв'язку з означеними особливостями часової перспективи спеціалістів ІТ-сфери виникають проблеми зі структурою зайнятості. Відносно успішний найм, пов'язаний зі стрімким розвитком означеної сфери діяльності, супроводжується також високою плинністю кадрів. Плинність кадрів створює суттєву проблему незавершеності проектів у визначений час, порушення домовленостей із замовниками проектів. Невизначеність часової перспективи в окремих працівників не дає можливості передбачити під час найму спеціаліста

1 – альтруїзм; 2 – егоїзм; 3 – процес; 4 – результат; 5 – свобода; 6 – влада; 7 – праця; 8 – гроші

Рис. 2. Порівняння середніх значень соціально-психологічних настанов у мотиваційно-потрібнісній сфері особистості

його потенціал, а отже, і перспективність його навчання та залучення до довготривалих проєктів. Тому невизначеність часової перспективи потребує спеціальних заходів у сфері як коучингу, так і тренінгу. Коучингові вправи мають бути спрямовані на розвиток локусу суб'єктивного контролю, формування відповідальності за власне життя та свої досягнення у професійній сфері. Окремим напрямом має стати коучинг, спрямований не лише на покращення навичок досягнення окремих цілей, а й на побудову довготривалої реалістичної часової перспективи з урахуванням як наявних можливостей особистості, так і специфіки кар'єрного зростання у конкретній галузі. Під час побудови коучингової програми слід враховувати і таку негативну тенденцію, як відтік висококваліфікованого персоналу до закордонних компаній.

Крім індивідуально спрямованого коучингу, спеціалісти потребують і тренінгових та ігрових програм, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту і лояльності до своєї компанії. Для того, щоб з'ясувати, чи відповідає працівник стратегічним планам розвитку підприємства, можна застосувати, наприклад, ігрову програму «Піраміда». Бажано її проведення не з працівниками однієї корпорації, а з відкритою групою.

Висновки з проведеного дослідження. Під час дослідження часової перспективи та особливостей ціннісно-мотиваційної сфери особистості майбутніх спеціалістів у сфері інформаційних технологій було виявлено як загальні особливості, властиві студентам (невизначеність майбутнього, прагнення до свободи, низька потреба у грошах), так і специфічні. До специфіки саме цих респондентів можна віднести низький рівень зв'язності подій життя, орієнтацію на процес праці, а не на її результат. Напрямок подальшого дослідження полягає у порівняльному аналізі особливостей мотивації дорослих, професійно

успішних спеціалістів як із студентами, так і з дорослими, що працюють у гуманітарній сфері, з метою виявлення особистісних чинників професійної успішності IT-спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздева В.А. Введение в специальность программиста / В.А. Гвоздева. – М. : Форум ; Инфра-М, 2007. – 208 с.
2. Курзаева Л.В. Структурно-функциональная модель развития конкурентноспособности будущего IT-специалиста в процессе профессиональной подготовки в ВУЗе: организационно-управленческий аспект / Л.В. Курзаева // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7424>.
3. Бондарева Е.В. Профессиональная компетентность специалиста / Е.В. Бондарева // Современные технологии в образовании. Вестник ВолГУ. Серия 6. – 2003. – Вып. 6. – С. 44–48.
4. Милютіна К.Л. Траектории жизненного пути личности у динамичному середовищі / К.Л. Милютіна. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2012. – 298 с.
5. Сапогова Е.Е. Жизнь и судьба: построение индивидуальной мифологии, самопроектирование и субкультура личности / Е.Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия «Психология». – 2003. – Вып. 3.
6. Кроник А.А. Психологическое время личности / А.А. Кроник, Е.И. Головаха. – К., 1984. – 209 с.
7. Абульханова-Славская К.А. Типологический подход к личности профессионала. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Ин-т психол. АН СССР, 1991. – С. 21–36.
8. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
9. Зеер Э.Ф. Психология профессий : [учеб. пособ. для студ. вузов] / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академ. проект – Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
10. Максимова Н.Ю. Психология девиантной поведения : [навч. посіб.] / Н.Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.

УДК 159.923.2:159.9

ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІКОВОМУ ВИМІРІ

Сурыкова М.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри інженерної педагогіки
Національна металургійна академія України

У статті обґрунтовано теоретико-методологічний підхід до вивчення особливостей інтерпретаційної діяльності у віковому вимірі. Представлено процесуально-психологічний план інтерпретаційної діяльності, у якому послідовно реалізуються інтерпретаційні дії. Обґрунтовано комплекс діагностичного матеріалу для вивчення особливостей інтерпретування осіб різного віку.

Ключові слова: інтерпретація, інтерпретаційна діяльність, інтерпретаційні дії, розвиток здібності до інтерпретації.

В статье обоснован теоретико-методологический подход к изучению особенностей интерпретационной деятельности в возрастном измерении. Представлен процессуально-психологический план интерпретационной деятельности, в котором последовательно реализуются интерпретационные действия. Обоснован комплекс диагностического материала для изучения особенностей интерпретации лиц разного возраста.

Ключевые слова: интерпретация, интерпретационная деятельность, интерпретационные действия, развитие способности к интерпретации.

Suryakova M. V. APPROACH TO THE STUDY OF INTERPRETATION ACTIVITY CHARACTERISTICS THROUGH THE AGE SCALE

The article presents a theoretical and methodological validation of the approach to the study of interpretation activity characteristics through the age scale. The procedural-psychological plan of interpretive activity is presented, in which interpretive actions are successively implemented. The complex of diagnostic material for the study of peculiarities of interpretation of persons of different age is substantiated.

Key words: interpretation, interpretive activity, interpretive actions, development of the ability to interpret.

Постановка проблеми. Науково-психологічний інтерес до вивчення здатності людини до інтерпретування зумовлений включенням цього феномена у різні види її діяльності та життєдіяльності загалом. Здатність особистості до інтерпретації зумовлює загальну ефективність усвідомленої регуляції діяльності людини. Важливість і необхідність дослідження здатності до інтерпретування насамперед визначає той факт, що людина змушена здійснювати інтерпретаційну діяльність протягом усього життя, стверджуючи себе як особистість у складному суперечливому світі.

Специфіка психологічного аспекту досліджень інтерпретації полягає насамперед у розумінні її особистісної природи, визначенні людини як суб'єкта інтерпретаційної діяльності, з якою пов'язується розвиток особистості. Інтерпретаційна діяльність особистості розглядається як пізнавальна активність, яка визначається її інтелектуальними та особистісними особливостями [3]. Особистісний характер інтерпретації проявляється в тому, що вона отримується власними зусиллями особистості, є результатом роботи мислення та свідомості. Суб'єкт сам «творить» істину, перетворюючи об'єкт, самого себе та власне знання про світ та об'єкт [1].

У психологічному плані інтерпретація розглядається як психічний процес, стан, а також

як психічна властивість, тобто інтерпретаційність, особистості [5]. Діяльнісний підхід визначає інтерпретування як особливу інтерпретаційну діяльність, у якій можливо визначити потреби, мотиви, цілі, умови, засоби та механізми її реалізації. Реалізація інтерпретаційної діяльності відбувається через відповідні інтерпретаційні дії та операції. Об'єктом інтерпретації може стати будь-який фрагмент реальності людини, а інтерпретаційні здібності розуміються як найбільш загальні, до чого здатні всі люди. Здійснюючи інтерпретаційну діяльність, особистість здатна розвивати здібність до інтерпретації протягом життя та набувати уміння інтерпретувати. Суттєвою характеристикою здібності до інтерпретації є рівень індивідуальної виразності цієї здібності, а також вікові відмінності інтерпретаційної діяльності особистості [4].

Оскільки здібність людини інтерпретувати формується й розвивається протягом усього життя, можливо припустити, що рівень розвитку цієї властивості має відрізнятися відповідно до віку особистості. Порівняння якісних показників за цим параметром у різних вікових групах можливо за умови вивчення складників інтерпретації на основі загального для всіх вікових груп дослідницького підходу. Тому важливим дослідницьким завданням у вивченні феномена інтерпретації має стати, на наш по-

гляд, розроблення певного діагностичного матеріалу, який дозволяв би коректно зіставити отримані результати дослідження інтерпретаційної практики осіб різного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Інтерпретування як особливу здатність особистості вивчали А.А. Брудний, Л.С. Виготський, Т.М. Дрідзе, С.Л. Рубінштейн, О.М. Славська; окремі питання психології інтерпретації представлено в роботах О.Д. Агапова, О.Г. Асмолова, В.П. Зінченка, В.В. Знакова, О.П. Крупнік, О.Р. Лурії, а також у роботах С.О. Васильєва, П. Рікера, О.М. Славської, Н.В. Чепелевої, Н.Ф. Шевченко, Д.М. Ускової та ін.

У руслі герменевтичної та нарративної психології інтерпретацію вивчали В.В. Андрієвська, Н.П. Бусигіна, М.С. Гусельцова, О.В. Зазимко, О.О. Зарецька, З.С. Карпенко, І.В. Кошова, І.В. Лебединська, Н.Ф. Литовченко, М.Л. Смольсон, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева, О.М. Шиловська та ін. Психолінгвістичні аспекти інтерпретаційної діяльності представлено в роботах Л.Є. Агапової, О.Д. Божович, В.З. Дем'янкова, М.М. Іванова, Ю.І. Пушкарьова, О.Р. Ядровської та ін. Інтерпретаційні можливості людини в окремих сферах вивчали Т.А. Болдирєва, В.О. Лабунська, Т. Нийт, О.В. Чебучева, М.С. Ширяк, А.М. Щетиніна та ін.

Окремі проблеми становлення й розвитку особистості у взаємозв'язку зі здібностями людини висвітлюються в роботах Г.О. Балла, М.Й. Боришевського, В.В. Горбунової, В.О. Климчука, Г.С. Костюка, О.І. Кульчицької, В.А. Роменця, Т.М. Майстренко, В.О. Моляко, О.Л. Музики, В.Е. Чудновського та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні підходу до вивчення характеристик вікових особливостей інтерпретаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерпретаційну діяльність особистості розуміємо як повсякденну життєву практику, яка актуалізується відповідно до вимог будь-яких завдань на інтерпретацію. Здібність до інтерпретації є інтелектуальною та особистісною за власною природою, її варто розглядати як динамічне утворення, що має потенційну можливість розвиватися протягом життя як будь-який психічний феномен. Відповідно, розвиток когнітивної та ціннісно-сміслової сфери особистості сприяє розвитку здібності до інтерпретації, яка породжується, проявляється та формується в інтерпретаційній діяльності. З інтерпретаційною практикою людини психологи пов'язують розвиток її особистості. Проблемою сучасної людини вчені називають інформаційне середовище, у якому в людини немає можливості оволодіти когнітивними операціями структурування, переструктурування та осмислення інформації. На думку Н.В. Чепелевої, таке становище позбавляє особистість

розвитку здатності до інтерпретації та розуміння як себе, так і ближнього [6, с. 17].

Необхідність розвитку здібності до інтерпретації визначає також і той факт, що особистість повинна постійно спиратися на власну думку у вирішенні життєвих завдань, прийнятті рішень, визначенні позиції. Думка існує у формі уявлення, тобто завжди є власною думкою самого суб'єкта. Однак поряд із цим існують і соціальні уявлення, які також сприймає особистість, з уже готовими інтерпретаціями. Деяким чином це позбавляє особистість необхідності інтерпретувати. У такому разі думка присвоюється, але не виробляється.

У плані вікової динаміки характеристики особистісної інтерпретації трансформуються від неадекватності, спрощеності, неусвідомленості, необґрунтованості, несамостійності власної інтерпретації до, відповідно, адекватності розуміння, структурного ускладнення, осмислення, обґрунтованості, автономності. Ідеться про загальні закономірності розвитку інтерпретаційної функції психіки людини, про потенційну можливість змінюватися за цим вектором розвитку. Індивідуальна варіативність розвитку інтерпретаційної діяльності визначається багатьма факторами, серед яких особливу роль відіграють фактори соціального, освітнього та професійного середовища.

Вивчення вікового аспекту розвитку здібності до інтерпретації довело, що на різних вікових етапах умовами її розвитку є різні психічні новоутворення, а передумови її виникнення відбуваються на найбільш ранньому етапі. Д.О. Леонтьєв описує перші моменти зовнішнього впливу дорослих на дитину для активізації її інтерпретаційної діяльності, хоча б і не усвідомленої. Так, мати вкладає у свідомість дитини ідею осмисленості її (дитини) дій, інтерпретуючи їх, тобто порушуючи для неї питання «навіщо» і відповідаючи на нього. Для дитини відповідні дії не мали значення, поки вони не отримали смислову інтерпретацію, чим набули значення саме для неї [2, с. 289]. У міру освоєння навколишнього світу дитина навчається пізнавати окремі його елементи, наприклад, предмети, тобто усвідомлювати їх сутність. Окрім того, дитина навчається визначати значення цих предметів для себе та через емоційне переживання, яке супроводжує дії із предметом, виробляє власне ставлення до нього.

Імовірно, потреба людини в інтерпретації визначається її специфічно людською, базовою необхідністю не просто сприймати світ, а ще й усвідомлювати його. Тож для людини інтерпретувати означає досягати навколишній світ і себе в ньому. Фундаментальність цієї необхідності підкреслюється її появою на найбільш ранньому етапі онтогенезу людини. Дитина, приймаючи з материнської руки якийсь предмет, супроводжує власну дію поглядом в обличчя матері, із

чого дитина має зрозуміти, яку оцінку предмету вона надає та як саме до нього треба ставитися. Таким чином, вважає Д.О. Леонтьєв, особистісне осмислення предметів через усталене включення їх у контекст власної індивідуальної життєдіяльності, власного життєвого світу й розпізнавання їх як опорних елементів цього життєвого світу є генетично первісною формою осмислення зовнішньої дійсності [2, с. 278]. Дитина засвоює психологічні дії розуміти, оцінювати, осмислювати, тобто зовнішнє, за допомогою дорослих, і вже на наступному віковому етапі вона починає самостійно інтерпретувати все, що відбувається у її життєвому світі. Зрозуміло, що самостійним умовиводам, до яких доходить дитина, характерні помилки, оскільки досягнути сутності предметів або явищ дитина ще не може, вона не спроможна зрозуміти глибинні природні зв'язки, тому й припускає хибне тлумачення.

Поступово на наступних вікових етапах відбувається автономізація інтерпретаційної діяльності особистості, близькі люди все меншою мірою впливають на процес інтерпретування. Інтерпретація набуває більш якісних характеристик, найбільш суттєвими з яких є усвідомленість та обґрунтованість. Саме на основі й завдяки інтерпретуванню з'являється особистісна думка людини, яка надає їй почуття визначеності та впевненості. Очевидно, що якість інтерпретаційної діяльності особистості значною мірою визначає освітнє середовище, яке стимулює її «інтерпретаційну активність», сприяє виникненню та усталенню потреби в інтерпретуванні, розвиває інтерпретаційні здібності.

У житті дорослої людини інтерпретаційна практика відбувається постійно, з будь-якого приводу, адже виконує безліч функцій у її особистісному просторі. За допомогою інтерпретацій доросла людина ліквідує смислово невизначеність, виявляє прихований смисл, перевіряє гіпотези, виявляє новий, несподіваний смисл і протиріччя, здійснює реінтерпретування, співвідносить власні версії, виробляє критичне ставлення до інформації, критерії оцінювання, рефлексії, здійснює самоінтерпретацію та визначає життєву позицію [3, с. 75]. Однак такі значні потенціальні можливості інтерпретації для особистісного розвитку доросла людина в реальному житті далеко не завжди використовує. На нашу думку, це має порушити питання про необхідність вивчення мотиваційного аспекту в інтерпретаційній діяльності дорослих. Важливим є також питання про ознаки сформованості інтерпретаційних дій у дорослих людей, а також наявності потреби в інтерпретації. Цікавим, на наш погляд, є питання, якими якісними характеристиками відрізняються інтерпретації дітей і дорослих.

Визначивши наявне у психологічній науці уявлення про психологічну сутність інтерпре-

таційної діяльності людини та розглянувши загальні закономірності її розвитку у віковому контексті, перейдемо до розроблення підходу до вивчення характеристик вікових особливостей інтерпретаційної діяльності людини.

Одним із важливих завдань наукового дослідження є визначення необхідної і достатньої кількості параметрів, характеристик явища, які б якомога повніше представили його специфічність порівняно з іншими. У дослідженні інтерпретаційної діяльності визначимо її процесуально-психологічний, змістовний та операційний аспекти, а також суттєві якісні характеристики.

Розглядаючи інтерпретаційну діяльність у процесуально-психологічному плані, можливо визначити, на нашу думку, такі етапи, у яких послідовно реалізуються інтерпретаційні дії: проблематизація (виявлення незрозумілого, неясного), аналіз та припущення (виявлення суттєвого), смислопородження (розшифровка скритих смислів), узагальнення (конструювання уявлення), позиціювання (вироблення ставлення та думки). Вважаємо, що на означених етапах інтерпретування реалізуються певні інтерпретаційні дії, складники інтерпретації: розуміння прямого та переносного значення, з'ясування смислу, формулювання висновку, вироблення ставлення, висловлення думки, встановлення протиріч, обґрунтування судження, виведення слідства, формулювання припущення тощо. Виходячи з уявлення, що в інтерпретуванні пізнання стикається з осмисленням, тлумаченням, думкою того, хто інтерпретує, очевидно, що позначені інтерпретаційні дії можливо умовно визначити як когнітивні та оцінно-смислові. Інтерпретаційні дії забезпечуються розумовими операціями аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, зіставлення, узагальнення. За нашою думкою, власне інтерпретаційні дії становлять зовнішній план інтерпретаційної діяльності, а особистісні властивості суб'єкта, мотиваційні утворення є внутрішнім її планом, що суттєво впливає на характер здійснення інтерпретації.

Припускаємо, що якість інтерпретації як результату інтерпретаційної діяльності визначається якістю її складників. Якісними показниками інтерпретаційних дій можуть бути такі: буквально або узагальнене розуміння змісту; визначення прямого або переносного значення; усвідомлення метафори; відсутність або наявність інтерпретаційного висновку; формулювання думки; обґрунтованість думки; чуттєвість до парадоксального змісту; виявлення протиріч у висловленні; усвідомлення або неусвідомлення смислу; визначення контексту або контекстів; адекватне припущення причини ситуації; формулювання власного ставлення. Кількісний підрахунок означених параметрів має визначити рівень сформованості відповідних інтерпретаційних дій.

Виходячи із загальних положень діяльнісного підходу у психології, на основі зв'язку будь-якої діяльності та здібностей можемо зробити припущення, що інтерпретаційна діяльність передбачає та формує здібність до інтерпретації, а здібність інтерпретувати зароджується, проявляється та розвивається у діяльності. Одним із проявів єдності здібності та діяльності є те, що здібність, формуючись у діяльності, визначає її успішність. Тому створення умов для активізації інтерпретаційної діяльності людини має сприяти розвитку здібностей до інтерпретування. Вважаємо, було б доцільним створювати для особистості активізаційні умови на ранніх етапах онтогенезу для поступового надбання нею власного інтерпретаційного досвіду. Здібність до інтерпретації має отримати відповідне середовище, у якому має бути своєрідний «привід» для інтерпретування, визначені засоби здійснення інтерпретації, позначені контексти. За таких умов інтерпретаційність особистості як загальна властивість може проявитися та розвиватися.

Деякі науковці вважають необхідним у сучасному середовищі, у якому постійно зростає та швидкоплинно змінюється потік інформації, формувати у людини таке новоутворення, як інтерпретаційна компетентність. О.Р. Ядровська не стільки визначає інтерпретаційну компетентність із погляду досвіду, скільки підкреслює її особистісну природу, описуючи її як прагнення, здатність і готовність особистості до якісної обробки інформації на основі досвіду інтерпретаційної діяльності. А інтерпретація в особистісно-діяльнісному підході розуміється як така, що спрямовується на пошук смислу, утвердження особистості в бутті та долучення її до цінностей [7].

У науково-психологічних дослідженнях інтерпретаційної діяльності розглядається проблема суб'єктивної природи інтерпретації. Ставиться питання, чи може вона бути правильною, точною з погляду відбиття людиною змісту та смислу явища, з яким вона стикається. Чи можливо взагалі визначити об'єктивні критерії її якості. Адже, за думкою Д.О. Леонтьєва, окрім об'єктивної істини стану речей у світі, існує також суб'єктивна істина сприйняття світу людиною. Учений вважає, що об'єктивні характеристики об'єкта, що оцінюється, використовувати для порівняння неможливо, оскільки можливо порівнювати лише інтерпретації різних груп, досліджуваних між собою [2, с. 179].

Т.М. Дрідзе, досліджуючи психологічну природу інтерпретації, довела, що інтерпретаційна діяльність полягає у зустрічному характері активності інтерпретатора стосовно комунікативного наміру автора тексту. Дослідниця визначила також критерії адекватності інтерпретаційної діяльності, яка адекватною може вважатися тоді, коли реципієнт трактує основну ідею тексту відповідно до задуму комунікатора. Якщо реципієнт

засвоїв, для якої цілі створений певний текст, що саме хотів сказати автор за допомогою всіх застосованих засобів, можна вважати, що він інтерпретував текст адекватно [3, с. 60].

Поділяючи погляди згаданих науковців, ми розробили власні критерії визначення якості інтерпретування на основі теоретичного виділення головних, за нашою думкою, показників відповідності до основних складників психологічної інтерпретації: адекватність (розуміння) та обґрунтованість (осмисленість). Сполучення цих параметрів дає можливість вивести певні типи інтерпретаційної діяльності: поєднання адекватності та необґрунтованості визначимо як інтуїтивний тип; сполучення неадекватності та необґрунтованості визначимо як нераціональний, абсурдний тип; комбінація неадекватності розуміння та обґрунтованості може бути визначено як квазіраціональний, уявний тип; поєднання адекватності та обґрунтованості визначає раціональний тип інтерпретування.

Теоретичне вивчення феномена інтерпретаційної діяльності дозволило підійти до розроблення методичного прийому емпіричного дослідження особливостей інтерпретації в різновікових групах. Виходячи з уявлень про складники та зміст інтерпретаційної діяльності, було визначено логіку відбору дослідницького матеріалу для вивчення характеристик вікових особливостей інтерпретаційної діяльності. Головною метою дослідження є вивчити змістовні та якісні характеристики інтерпретацій осіб різних вікових груп (молодшого шкільного, підліткового та дорослого віку), а також порівняти їх за визначеними параметрами. Тому дослідницький матеріал повинен мати характеристики, які можуть забезпечити зіставлення отриманих даних для їх порівняння і виявлення вікових особливостей.

Оскільки у дослідженні передбачається вивчення інтерпретації, яка здійснюється у повсякденній життєвій практиці людей, то матеріалом дослідження було обрано різні фрагменти звичайної реальності: ситуації, люди, явища, інформація тощо. Матеріал, що підлягає інтерпретації, пред'явлений у текстовому та графічному вигляді. Досліджувані мають прочитати чи роздивитися певний зміст та виконати завдання, які передбачають здійснення відповідних інтерпретаційних дій. Якісний аналіз відповідей має виявити спроможність до здійснення інтерпретаційних дій через дослідження здатності розуміти те, що сприймається, встановлювати пряме та переносне значення, визначати певний смисл, контекст, встановлювати зв'язки між фактами, виявляти протиріччя та невідповідності, розрізняти факти та думки, виразити власну думку та обґрунтувати її. Застосовуючи контент-аналіз, маємо отримати змістовні характеристики інтерпретаційних дій, а кількісні показники

за обраними параметрами мають відбивати їхній рівень розвитку.

Текстовий дослідницький матеріал складається з таких завдань: невелике оповідання із закінченим сюжетом, до якого поставлені питання (для виявлення рівня його розуміння, встановлення смислу, спроможності висловити власну думку); прислів'я, у яких треба виявити смисл та висловити власну думку, а також метафори (для встановлення здатності відчувати переносне значення); оповідання, якому треба дати назву (здатність узагальнювати та виявляти суттєве); афоризм, який потрібно переказати своїми словами та висловити ставлення до судження автора (здатність виявити смисл, сформулювати думку); текст, у якому містяться факти й думки (здатність диференціювати одне і друге); опис життєвої ситуації, яку треба завершити (здатність розуміти, усвідомлювати та встановлювати причинно-наслідковий зв'язок); гумористична історія, яку треба пояснити (здатність встановити протиріччя, парадоксальність); два протилежних за змістом твердження із завданням виразити згоду з одним та обґрунтувати вибір (здатність визначитися із власною позицією та висловити думку).

Графічним дослідницьким матеріалом ми обрали зображення різної структурованості, що визначає простоту чи складність сприймання матеріалу. Було обрано рисункове оповідання з послідовними картинками із завданням скласти невелике оповідання (розуміння сюжету), зробити припущення щодо задуму автора (виявлення смислу), висловити власну думку, зробити припущення, що передувало подіям сюжету та що може бути описля (здатність визначати контекст). Менш структурований графічний матеріал являє собою контурні сюжетні картинки, на яких схематично зображено людські фігури в ситуації певної взаємодії, що допускає велику кількість інтерпретацій та водночас містить цілком визначену ситуацію. Завдання до кожного рисунка складалося з питань: що відбувається у цей момент, хто ці люди (здатність сприймати та розуміти ситуацію); про що вони думають, що відчують (спроможність стати на місце іншого у когнітивному та афективному плані); які ознаки на таке вказують (здатність усвідомити підстави власного судження); що привело до цієї ситуації та чим вона закінчиться (розуміння загального контексту ситуації); навіщо люди це роблять (спроможність визначати смисли ситуацій).

Отже, розроблений діагностичний комплекс має дозволити багатосторонньо вивчити характер інтерпретаційних дій у вирішенні завдання на інтерпретацію, а також виявити вікові особливості.

Висновки із проведеного дослідження. Аналіз проблеми дослідження інтерпретаційної діяльності особистості виявив складність вивчен-

ня цього феномена, що зумовлено суб'єктивною природою інтерпретації. Інтерпретаційна діяльність розуміється як пізнавальна активність особистості, визначається її інтелектуальними та особистісними особливостями. Інтерпретаційна діяльність реалізується у відповідних інтерпретаційних діях: розуміти пряме та переносне значення, з'ясувати смисл, формулювати висновок, виробляти ставлення, висловлювати думку, встановлювати протиріччя, обґрунтовувати судження, виводити слідства, робити припущення. Інтерпретаційні дії послідовно реалізуються на етапах проблематизації, аналізу та припущення, смислопородження, узагальнення, позиціонування. Критеріями визначення якості інтерпретування можуть бути адекватність, розуміння та обґрунтованість, осмисленість.

У плані вікової динаміки інтерпретаційної діяльності особистості її характеристики змінюються: від неадекватності, спрощеності, неусвідомленості, необґрунтованості, несамостійності до адекватності розуміння, структурного ускладнення, осмислення, обґрунтованості, автономності.

Вивчення рівня розвитку інтерпретаційних дій можливо через дослідження здатності розуміти те, що сприймається, встановлювати пряме та переносне значення, визначати певний смисл, контекст, встановлювати зв'язки між фактами, виявляти протиріччя та невідповідності, розрізняти факти та думки, виразити власну думку й обґрунтувати її.

Подальшим кроком дослідження має стати емпіричне вивчення інтерпретаційної діяльності людини на різних вікових етапах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Знаков В.В. Психология понимания: Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М. : Изд-во Института психологии РАН, 2005. – 448 с.
2. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд. испр. – М., 2003. – 487 с.
3. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации / А.Н. Славская. – Дубна : Феникс+, 2002. – 240 с.
4. Сурякова М.В. Здатність особистості до інтерпретації як наукова проблема / М.В. Сурякова // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць. – 2014. – № 2 (6). – С. 162–170.
5. Сурякова М.В. Інтерпретація у психічній організації особистості / М.В. Сурякова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія». – 2015. – Вип. 51. – С. 229–238.
6. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : [монографія] / Н.В. Чепелева. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
7. Ядровская Е.Р. Развитие интерпретационной деятельности читателя-школьника в процессе литературного образования : [монографія] / Е.Р. Ядровская. – СПб. : ООО «Книжный Дом», 2012. – 184 с.

УДК 140.8:159.95:165.1

СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Фурман А.А., к. психол. н.,
доцент кафедри психології і соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

У статті досліджено проблему світогляду особистості як системи поглядів на об'єктивну дійсність і місце людини в ній. Доведено опосередкованість пізнавальної активності, життєвих позицій особи, її переконань, ідеалів, ціннісних пріоритетів, принципів діяльності та вчинків світоглядними структурами свідомості.

Ключові слова: знання, психологічне пізнання, світогляд, світорозуміння, світосприйняття, світоглядні універсалії.

В статье исследована проблема мировоззрения личности как система взглядов на объективную действительность и место человека в ней. Доказана опосредованность познавательной активности, жизненных позиций личности, ее убеждений, идеалов, ценностных приоритетов, принципов деятельности и поступков мировоззренческими структурами сознания.

Ключевые слова: знания, психологическое познание, мировоззрение, миропонимание, мироощущение, мировоззренческие универсалии.

Furman A.A. WORLDVIEW POINTERS OF PSYCHOLOGICAL COGNITION OF PERSONALITY

The article explores the problem of the worldview of the individual as a system of views on the objective reality and place of the person in it. The indirectness of cognitive activity, vital positions of the individual, her beliefs, ideals, value priorities, principles of activity and actions from the worldview structures of consciousness is proved.

Key words: knowledge, psychological cognition, worldview, world outlook, attitude, worldview universals.

Постановка проблеми. Формування особистості – це становлення людини як повноправного суб'єкта життєдіяльності, котрий здатний до повноцінних і відповідальних учинків на основі чіткої життєвої позиції, організованої світоглядними орієнтирами свідомості. Світогляд виявляється в сутнісному осягненні фактів, явищ реальності, суспільних взаємин і форм людського мислення, йому належить особлива роль у поєднанні знань про найбільш загальні закони і принципи функціонування дійсності у свідомості конкретного суб'єкта-дослідника. Загалом світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають відношення людини і світу та регулюють поведінку особи у її повсякденному житті. Він є інтегральним духовним утворенням особистості, яке спонукає її до практичної діяльності, до вибору певного способу життєактивності та мислєдіяльності.

У зв'язку із процесом диференціації й інтеграції наукового знання роль світоглядної організації пізнавальної активності особистості безупинно зростає, а кожна дисципліна прагне усвідомити своє місце в загальній системі знання та означити перспективи свого подальшого розвитку, окреслити шляхи взаємозв'язків з іншими вченнями, що дозволять продуктивно застосовувати методи різноманітних наукових шкіл, теорій, концепцій до вивчення свого предмета пошукування. Організоване за правилами оптимального засвоєння

понять, законів, теорій пізнання породжує науковий світогляд, що допомагає особистості обстоювати об'єктивовані ідеали, погляди, переконання, плідно вирішувати проблеми філософського ґатунку, сприяючи тим самим суспільно-культурному прогресу.

Світоглядні здобутки психології відрізняються від надбань інших галузей соціономічних знань своєрідними упредметненнями і методами пізнання, специфічною системою раціогуманітарних покликань, тематикою та тезаурусом наукових комунікацій, характером взаємодії із соціальною практикою, змістом і логікою суперечностей, які вона виявляє, переживає, долає [1, с. 82]. Психологія відрізняється від інших наук центрацією на самій людині, її психічних процесах, явищах, станах, властивостях, що породжують осмислення довколишнього і внутрішнього світу. Психологічні аспекти пізнання зумовлені всім розмаїттям соціально-культурних і психофізіологічних передумов становлення особистості, котрі відіграють вирішальну роль у розгортанні екзистенції людини у її комплексному психодуховному постанні як індивідуальності та універсума.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З Античності й до наших днів мислителів і видатних дослідників (Аристотеля, В.І. Вернадського, Л.С. Виготського, М. Вертгеймера, Р. Декарта, І. Канта, Ж.П. Сартра, Сократа, М. Фуко та ін.) турбувало питання буття і мож-

ливостей його осягнення. Сократ вбачав у людині головний предмет філософського пізнання, яке підпорядковане моральній діяльності. На думку мислителя, знання є благом, яке розкриває людині істину, що слугує обранню особою шляху добра і моральності у повсякденні свого життєздійснення. У вченні Платона виділяються вічний світ ідей (реального буття) та тимчасовий світ речей (людського існування), людина в цьому контексті – єдність смертного тіла та безсмертної душі, завдяки якій здійснюється долучення до вічного. Аристотель наголошує на непересічній значущості людського розуму і його можливостях у глибокому, сутнісному пізнанні світу [2]. Сучасні здобутки психології пізнання пов'язані з напрацюваннями Б.Г. Ананьєва, М.О. Бердяєва, П.В. Копніна, В.О. Лекторського, П.А. М'ясоїда, А.В. Петровського, Б. Рассела, С.Л. Рубінштейна, В.С. Стюпіна, М.Г. Ярошевського та ін. Центральну позицію у психології В.А. Роменця посідає психософія вчинку як методологічний вказівник до розпізнання витоків і сутності людського буття. Вчинково-канонічна схема організації гуманітарного пізнання, розроблена академіком, допрацьована А.В. Фурманом та його науковою школою і висвітлена циклічно-вчинковим підходом до постання особистості в повномірності її екзистенційного самоздійснення [3; 4].

Постановка завдання. Мета статті – виявлення основних закономірностей психологічного пізнання з позиції світогляду як чинника життєактивності особистості.

Завдання: аналітично окреслити пізнавальну активність особистості в контексті її світоглядних орієнтацій; обґрунтувати доцільність застосування світоглядної оптики в організації психологічного пізнання; визначити загальні підстави пізнавальної активності у постанні особистості як дослідника довколишньої дійсності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наука прагне в кожний історичний період свого становлення підсумувати уявлення про природу, культуру й наявну сукупність людських знань про світ. Їх систематизація на кожному етапі розвитку людства має методологічне значення і є джерелом одухотворення в подальшій пізнавальній активності особистості. Створення наукової картини світу – загальне завдання всіх галузей наукового (зокрема психологічного) знання, кожна з яких долучається до справи пізнання дійсності й осягнення істини. У витоків витлумачення механізмів, принципів і законів світоустрою була філософія, що зародилась як учення про буття і його першооснови, але в той період вона була єдиною світоглядною системою, що структурувала знання про дійсність. Наука як самостійна форма пізнання реальності викрива-

лізувалась лише в XVII ст. з виникненням емпіричних досліджень і бажанням мислителів пояснити світобудову за законами, котрі можна перевірити за допомогою дослідів [5]. Але з розвитком наукового (емпіричного) знання роль світогляду (дослідно освоєного чи чуттєво сприйнятого) не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. При цьому змінюється сам зміст світобачення, його рольове призначення і місце в загальному розвитку науки та суспільства [6, с. 30].

Історія постання психологічної науки запозичила від філософії та історії світоглядної думки необхідний матеріал для розуміння процесу пізнання загалом, засновки його конкретних форм прояву і зв'язку з розвитком культури безпосереднього громадського загалу. Культурно-історичні чинники психічної організації життєактивності, розумового розвитку людини, становлення знакової системи обміну мудродайними думками (знань) уможливають розуміння першоджерел людського пізнання і пояснення його специфічних особливостей [6, с. 45].

Психологія у своєму поступі розкриває закономірності здійснення пізнавальних процесів конкретної людини у ситуації, у якій вона відчуває, сприймає, усвідомлює, осмислює, формує уявлення й оперує предметами довкілля, рефлексивно осягає дійсність у всій повноті її екзистенційних проявів. Ці категорійні засновки психології організуються у теорію пізнання, що слугує руху-поступу до істини [7]. Завданням психологічних когніцій є досягнення такого знання, зміст якого не залежить ні від людини, ні від людства, а сам суб'єкт-дослідник прагне осягнути предметне коло своїх пошукувань об'єктивно. Тож психологічне пізнання – це сутнісне розуміння психічного, його природи, конкретного змісту, механізмів і закономірностей розвитку, опосередкованих багатогранними зв'язками людини як носія психічної активності з дійсністю.

Загальні закономірності пізнавальної діяльності, структуруючись, усистемлюючись, узагальнюючись, породжують категорії як всеосяжні поняття, що відображають універсальні властивості і взаємовідношення об'єктивної реальності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ. Категорії функціонують у мислєдіяльності, виконуючи найважливішу пізнавальну функцію – поступ до обривів істини. Категорії постають у ролі еталонів, за допомогою яких світ аналізується уможлядно без задіяння безпосереднього предмета пізнання [8].

Найбільш загальні поняття, що умістовлюють досвід людських здобутків у розумінні і поясненні світу, віднаходженні співвідношень його предметних складників, аналізу і синтезу культурного життя суспільства, породжу-

ють проблему універсалій як загальних категорій людського пізнання. За визначенням В.С. Стюпіна, світоглядні універсалії – це категорії, що акумулюють історично накопичений соціальний досвід системної взаємодії людини і довкілля, з допомогою якого суб'єкт пізнання безпосередньо переживає, рефлексивно оцінює, сутнісно осмислює навколишній і внутрішній світ, осягає у всій повноті явища дійсності, формуючи на цьому підґрунті власний досвід і знання [9].

Універсалія «світ» у філософському тлумаченні утворює смислове ядро світогляду, вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи буття. Світ – це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства; це конкретне буття, універсальна предметність, у якій людина самовизначається як суб'єкт життєдіяльності. Категорійна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях: цілісності, природності, предметності, самозмінності [8]. «Пізнання дійсності можливе лише у взаємозв'язку зі світом як сторона практичної взаємодії суб'єкта й об'єкта, що протистоять один одному, але водночас становлять єдність цих протилежностей» [6, с. 77]. Пізнання пов'язує їх через істину як відповідність знань об'єктивним станам-даностям дійсності. Тобто сформований образ певного об'єкта у своїй сутності ототожнюється зі своїм оригіналом, ідентифікується з ним у своєму змістовленні. Результатом пізнання є духовне виробництво, «продуктом якого, на відміну від матеріального, є не речі, а ідеї» [6, с. 79].

Наслідком пізнавальної активності особистості є світогляд – система знань, уявлень, переконань, практичних настанов людини, які регулюють її ставлення до дійсності та впливають на вибір напрямів діяльності й якість учинків. Він становить основне ядро особистості, тому що формує підґрунтя для намірів та планів, окреслює вагомі життєві домагання, продукує цінності і норми її поведінки та життєву позицію. Світогляд є насамперед способом тлумачення, інтерпретації феномена буття і водночас формою його духовного засвоєння та розуміння, а тому в ньому реально фіксуються знання та уявлення людини про світ, а також її власне індивідуальне та суспільне життя. На основі світогляду формується картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма систематизації знань, якісне узагальнення і категорійний синтез різнопланових уявлень про довколишню дійсність. Структура світогляду охоплює такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення [10]. Психологічні орієнтири пізнавальної активності створюють у свідомості особистості такий тип світогляду, який є особливим відо-

браженням дійсності, що опирається на осягнення сутності довколишньої буттєвої даності і є фактичним результатом об'єктивованої позиції людини стосовно наявної реальності.

Знання як складова частина світоглядних уявлень особистості не тотожне всякому психічному споглядально-пізнавальному акту, воно передбачає відсторонене позиціонування, виділення людиною свого Я з навколишнього світу й утримує усвідомлення реалій із рефлексивних позицій об'єктивної дійсності. Знання існує тільки тоді, коли є свідомість як психічний стан якісного суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності у формі її образів [11]. Відображення – це спроможність свідомості людини відтворювати в певній формі та до певної міри повноти і точності наявний поза ним об'єкт. Здатність відображення, за словами Б. Спінози, є не модусом матерії (властивість окремих її форм і станів), а її атрибутом, тобто істотною, невід'ємною ознакою предмета або явища. Думка за своєю суттю не може бути нічим іншим, як відображенням принципів і форм буття, вона рухається в рамках і за законами об'єктивної дійсності [12].

Перцепції навколишнього середовища стають знанням, тільки задіюючись у мислення як момент, необхідний для його зв'язку із зовнішнім світом. І в цьому сенсі в самому знанні можна виділити і протиставити два моменти: чуттєвий і раціональний, але, ізольовані один від одного, вони не можуть утворити знання, що було доведено ще філософією І. Канта: раціональне й ірраціональне – моменти єдиного процесу розвитку людського знання [13]. Питання про роль, місце і співвідношення чуттєвого і раціонального у процесі психологічного осягнення світу варто співвіднести із гносеологічним та епістемологічним принципами пізнання. У гносеологічному відношенні когнітивний поступ до розуміння дійсності спроможний досягти, в умовах наявного історичного періоду розвитку людства, об'єктивного знання як конкретно-ситуаційної істини, оприятної у фактичних, дослідно підтверджених постулатах. В епістемології ж досліджується знання як безпосередня чуттєва даність, його будова, структура, функціонування і генеза, тобто пізнання здійснюється за участю об'єктивних структур самого знання. Тут гносеологічні й епістемологічні засновки психологічного пізнання постають у ролі рушіїв-чинників мисленнєвої активності (ноуменальної і феноменальної) для осмислення буття і місії людини в ньому.

Завдання пізнання – осягнути сутність предмета, його реальне змістонаповнення, а це означає, що необхідно відобразити все різноманіття властивостей, взаємозв'язків, опосередкувань цього предмета з іншими об'єктами світу. Досягнення істинного знання

охоплює використання всіх пізнавальних здібностей людини і насамперед перцептивних даних, які через органи чуття живлять мислення. Зрілою формою теоретичного мислення є наукова теорія, на створення якої націлене сходження від абстрактного до конкретного з його методологічними складниками: аналізом і синтезом, логічним й історичним, філософським і психософійним [4]. Оскільки наукова теорія є вищою формою осягнення предмета на теоретичному рівні, то всі інші форми мислення (судження, поняття, умовиводи, переконання) можуть розглядатися як елементи її становлення і розвитку, набуваючи конкретно-ситуаційного значення в певному сегменті людського знання [6, с. 203].

Теоретичне збагнення сутності предмета дослідження є необхідною стороною, моментом практичного оволодіння, оперування і перетворення цього предмета відповідно до цілей пошукування. Дослідження як акт пізнання відбувається на основі практичної взаємодії суб'єкта та об'єкта, що слугує і базисом, і критерієм істинності отриманого знання. Воно – теоретична форма освоєння суб'єктом об'єктивної реальності. Процес пізнання може бути науково пояснений тільки з позицій з'ясування його місця і ролі у практичному оволодінні людиною явищами зовнішнього світу [2].

Справжня об'єктивна істина завжди конкретна і становить систему перманентного розвитку, що безперервно збагачується новими визначеннями, постулатами, теоріями, парадигмами тощо [5]. Наше знання розвивається не тільки аналітико-синтетичним шляхом, воно передбачає обґрунтування нових положень на основі узагальнення практичного досвіду, екстраполяції колишніх теоретичних принципів, які не вкладаються в рамки дедукції-індукції, виходить на обрії трансцендентування – епістемологічного, чистого знання. Пізнання як суто ідеальний вимір існує лише в абстракції, психологічна наука виділяє його як упередження свого дослідження. Однак реальне, практичне пізнання завжди передбачає використання знакової системи (математичної, графічної, лексичної, художньої) як способу відображення об'єктів, а змістонаповнення знань є ідеальною формою цього відображення [6, с. 127].

Пізнання як інструмент осягнення дійсності досягає об'єктивності, коли предмет наукового інтересу отожднюється у своєму змістонаповненні з образом, що перебуває поза суб'єктом-дослідником. Зрілість наукового поступу визначається методом, наявністю якого свідчить про здатність системи знань до саморозвитку, збагачення новими положеннями і постулатами [14]. Об'єктивним засновком науково-психологічного методу постає система знань, що відображає закономірності ге-

нези досліджуваного предмета з урахуванням рис-якостей самого дослідника. Але процедура пізнання об'єктивних закономірностей ще не становить цілісної методології, що утримує прийоми, засоби, способи, технології теоретичного і практичного дослідження предметного кола пошукування. Тут світогляд психолога-дослідника постає знаряддям його вільного мислення, що спрямовує вирішення проблем у русло методологічного бачення проблеми [4]. Методологія – закономірний шлях сходження думки до істини (об'єктивного знання), а її завдання полягає у віднаходженні з рефлексивних позицій самого мислення (у загальній і предметній формі) оптимального шляху пізнання світу.

Результатом пізнавальної активності особистості є її світогляд, що свідомо упредметнює дійсність через конкретизацію суджень, переконань, оцінок, цінностей, поглядів та принципів, які, зокрема, визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце людини в ньому, її життєві позиції, стратегії поведінки та діяльності. Передусім світогляд – це процес чуттєво-практичного відношення людини до світу, властивий свідомості спосіб бачення об'єктів довкілля, інструмент цілісного сприйняття дійсності [10]. Постаючи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд означає та сенсовно упрозорує розуміння й оцінку найважливіших явищ суспільного життя та слугує повномірному особистісному розвитку у формах індивідуальності та універсума.

Особистість свідомо вибудовує своє життя, керуючись власним розумінням бажаного й належного, у фундаменті цього усвідомлення лежить світогляд, що, зокрема, визначає горизонт холистичного бачення світу людиною [15]. Специфіка світогляду (індивідуальна картина світу) розкривається через визначення (осягнення) життєвої позиції особистості, її ціннісних орієнтацій, окреслення специфіки самосвідомості, через опосередкованість її духовно-практичним відношенням до дійсності. Поряд із цими характеристиками світогляд постає як суб'єктивно орієнтована система поглядів, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, результатах уявлень, переконань та є феноменологічно цілісним надбанням людини у вирі буттєвої екзистенції.

Висновки із проведеного дослідження. Світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного й інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття і світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, індивідуального й суспільного. Водночас світогляд як серцевинна ланка взаємовідносин людини зі світом – це передусім свідоме ставлення особи до дійсності, яке охоплює її теоретичні знання, оцінні судження і рефлексивність ді-

яльності. Усі світоглядні елементи породжують цілісну систему уявлень-образів про загальні властивості, принципи і закономірності існування об'єктивної реальності в синергійному поєднанні із суб'єктивним їх баченням.

Світогляд особистості постає формою суспільної свідомості суб'єкта життєдіяльності, через яку вона сприймає, осмислює, оцінює світ, визначає своє місце у ньому. Це система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс та наскрізну мету життя, які визначають горизонти самовдосконалення людини та органічно задіюються в її вчинки та мислєдіяльність. Світогляд за своєю суттю є цілісним сприйняттям особистістю законів, принципів і формовиявів буття, узагальнювальним осмисленням засадничої місії та призначення свого життя, віднаходженням людиною віхових смисложиттєвих орієнтирів.

Психологія формує теоретико-методологічний рівень світогляду, що є понятійно-категорійним, логіко-мисленнєвим і філософсько-буттєвим воднораз. Це означає, що у психології процес пізнання чи осягнення світу стає можливим у системі синергійного поєднання свідомісних понять і категорій зі специфікою рис-якостей суб'єкта-дослідника, його особистісними характеристиками, формами мислення і психічної активності, що у співдії постають координатами наскрізного проникнення у таємниці буття, засновками пояснення світу та орієнтації людини в ньому. Психологічне пізнання центроване не на психічній реальності, а на способах її формовиявів у теорії психології, можливостях узагальнення і пояснення дослідником самого процесу відображення дійсності, витлумаченні закономірностей функціонування мислєдіяльності як мистецтва зреалізування людської думки в інтелектуально-рефлексивному осмисленні світоустрою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей : [монографія] / С.К. Шандрук. – Тернопіль : Економічна думка, 2015. – 357 с.
2. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / П.А. М'ясоїд. – К. : Либідь, 2016. – 560 с.
3. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження / В.А. Роменець // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 6–27.
4. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування / А.В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 378 с.
5. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание / В.А. Лекторский ; отв. ред. В.Н. Садовский. – М. : Наука, 1980. – 358 с.
6. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
7. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : Инфа-М, 1998. – 528 с.
8. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір / А.А. Фурман. – О. : ОНПУ ; Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 312 с.
9. Стёпин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция / В.С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
10. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
11. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
12. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза ; пер. Н.А. Иванцов, Я.М. Боровской. – М. : Азбука, 2014. – 352 с.
13. Кант И. Рефлексии до критики чистого разума / И. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 464 с.
14. Гуменюк О.Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / О.Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 47–81.
15. Фурман А.А. Постаня особистості як буттєвої даності: засновки методологічного аналізу / А.А. Фурман // Paradigm of knowledge: Scientific journal. – 2017. – № 3 (23) – С. 61–72.

УДК 159.98

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІБНОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті узагальнені сучасні уявлення щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці. Описані відмінності в розвитку здібностей соціального інтелекту підлітків за різних соціально-психологічних умов (місце проживання, характер виховання, заняття спортом тощо). Розглянуті особливості соціального інтелекту підлітків із девіантними формами поведінки.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, соціально-психологічна ситуація розвитку, підлітковий вік.

В статье обобщены современные представления о формировании социального интеллекта в подростковом возрасте. Описаны различия в развитии способностей социального интеллекта подростков при разных социально-психологических условиях (место проживания, характер воспитания, занятия спортом и др.). Рассмотрены особенности социального интеллекта подростков с девиантными формами поведения.

Ключевые слова: социальный интеллект, способности социального интеллекта, социально-психологическая ситуация развития, подростковый возраст.

Kharchenko S.V. FEATURES ABILITIES OF SOCIAL INTELLIGENCE IN TEENAGE AGE

The article summarizes the modern views on the formation of social intelligence in teenager age. The differences in development of social intelligence of teenage age with different socio-psychological conditions (location, character education, sports and the like) are described. The peculiarities of social intelligence of teenagers with deviant forms of behavior are considered.

Key words: social intelligence ability social intelligence, socio-psychological situation of development, teenager age.

Постановка проблеми. Розвиток інтелектуальних здібностей людини відбувається протягом усього її життя. Соціальний інтелект суб'єкта формується в соціокультурному просторі, в якому діють певні норми поведінки та соціальної взаємодії. Підлітковий вік є завершальним етапом первинної соціалізації особистості та сензитивним щодо розвитку низки здібностей соціального інтелекту. У підлітковому віці соціальний інтелект є провідним чинником, що впливає на особливості поведінки в соціумі. Важливість місця здібностей соціального інтелекту в структурі особистості та значущість впливу на характер міжособистісних стосунків зумовлює необхідність аналізу та узагальнення результатів досліджень щодо особливостей соціального інтелекту в підлітковому віці.

Стандослідження. У сучасній віковій психології ретельно описана соціально-психологічна ситуація розвитку дитини в підлітковому віці, висвітлені особливості когнітивного та особистісного формування, а також ті новоутворення, що виникають у самосвідомості в цей віковий період. Н.В. Панова акцентує увагу на тому, що в молодшому підлітковому віці відбувається перетворення групової учбової діяльності на індивідуальну та особистісно-значущу, зміна змістовної сторони взаємовідносин зі значимими дорослими і однолітками; виникає

стійкий інтерес до власної ідентичності [4]. О. І. Власова підкреслює те, що в підлітковому віці відбувається істотне розширення сфер соціальної активності дитини й зміни їх значущості для особистості. Спілкування з різними за особистісними якостями людьми сприяє подальшому розвитку самосвідомості підлітка. Активне використання соціального порівняння значно прискорює формування соціальних здібностей особистості в цьому віці. Підлітки, констатує автор, утворюють порівняно невеликі сталі групи, що створює умови для більш «інтенсивної» комунікації, насамперед, інтимно-особистісного спілкування, та стає соціально-психологічною основою подальшого розвитку особистості [1].

Н.В. Яковлева вважає, що підліток, залучений до різнопланової діяльності, в ході якої оперує символічною системою знаків (у художній та музичній творчості), культурною семантикою невербальної знакової системи (у танці), інтерсуб'єктивними значеннями в груповій взаємодії (у групових видах спорту). Це збагачує репертуар засобів сприймання дійсності підлітками та обумовлює більшу гнучкість особистості у соціальних ситуаціях [8].

За О.І. Власовою, у дітей у віці 11-12 років відбувається суттєве зростання установок на домінування в міжособистісних контактах,

що, на думку автора, сприяє розвитку соціально-емоційних та конативних властивостей молодших підлітків, пов'язаних із подальшим активним формуванням операційної складової соціальних здібностей. Підлітки відкриті соціальному досвіду, активно засвоюють соціально-нормативні шаблони поведінки та оцінки інших людей. О.І. Власовою підкреслюється, що зростання потенціалу каузально-атрибутивних і мовленнєвих властивостей, загальноінтелектуальний розвиток органічно висуває соціальні здібності на провідне місце серед механізмів соціальної самореалізації підлітків [1].

Метою статті є узагальнення сучасних уявлень щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Особливості соціального інтелекту в підлітковому віці були предметом досліджень у низці робіт педагогів та психологів (К.Ю. Вепро, О.І. Власова, М.В. Оданович, Н.В. Панова, О.Б. Чеснокова, Н.В. Яковлева, Л.О. Ясюкова та інші), в яких вченими з'ясовувалися особливості структури та формування соціального інтелекту в підлітковому віці, а також характер взаємозв'язків із особистісними властивостями та окремими показниками поведінки тощо.

Н.В. Панова, спираючись на концепцію В.М. Куніциної щодо структури соціального інтелекту, визначила рівні розвитку компонентів соціального інтелекту молодших підлітків [4]:

– комунікативно-особистісний потенціал – психологічна контактність, комунікативна сумісність:

1) високий – відкритість до інших (дорослих та однолітків), спокійний вступ у контакт, ініціатива, відсутність негативних настанов, уміння встановлювати стосунки, виражена потреба в спілкуванні;

2) середній – ситуативна відкритість до інших людей (позитив – тільки до близьких дорослих), труднощі входження в контакт зі значущим знайомим дорослим; ситуативний прояв потреби в спілкуванні (за ініціативою дорослого); екзальтований зв'язок з близькими;

3) низький – амбівалентність щодо інших людей, особливо дорослих; труднощі входження в контакт; невпевненість, боязкість, відсутність комунікативних навичок; конфліктна потреба в спілкуванні;

– психологічні характеристики самосвідомості – почуття самоповаги, відсутність комплексів, особливості Я-образу та Я-концепції:

1) високий – широкий досвід спілкування; наявність значущих дорослих; яскраво виражена потреба у визнанні та повазі; диференційований Я-образ; емоційна стійкість, адекватність; схильність до спілкування на особисті теми; адекватна самооцінка;

2) середній – нестійке усвідомлення Я-образу в спілкуванні зі знайомим дорослим;

коливання самооцінки в залежності від ситуації; афективна Я-концепція; у знайомій ситуації потреба у визнанні;

3) низький – конфліктний стан Я-образу, емоційна нестійкість; малий соціальний досвід; нечастий прояв потреби в повазі; схильність до беззмістовної емоційної взаємодії зі значущим дорослим; нестійка самооцінка;

– особливості соціальної перцепції – особливості розуміння взаємин людей, прогнозування розвитку міжособистісних стосунків:

1) високий – наявність рольової поведінки, яка визначається системою стосунків зі значущим дорослим; гнучкість стосунків у межах, доступних дорослому; розрізнення ділових та особистих стосунків; наявність можливості прогнозування міжособистісних стосунків;

2) середній – ситуативна рольова поведінка; домінування емоційно-особистісних контактів; адекватне сприйняття міжособистісних стосунків за допомогою дорослого; інтерес до аналізу особливостей міжособистісних стосунків та відсутність необхідних соціальних перцептивних дій;

3) низький – недиференційована поведінка; відверте переважання емоційних контактів; пояснення особливостей відношень людей виключно емоційними прив'язаностями; вузькість соціального досвіду; труднощі прогнозування міжособистісних стосунків.

Автор вважає, що найскладніше у молодших підлітків розвивається соціальна перцепція, особливо спрямована на власну особистість [4].

М.В. Оданович (2001) було показано, що в процесі становлення соціальний інтелект старшого підлітка проходить три рівні: уникнення труднощів (пасивне пристосування до умов діяльності); визначення цілей (спрямованість діяльності); прояв ціннісно-сенсового відношення (співпраця, вибір засобів досягнення цілей). Залежно від характеру спрямованості рівень визначення цілей включає в себе такі позиції: «заради себе», «заради себе і інших людей», «заради інших людей». Динаміка становлення соціального інтелекту, на думку автора, обумовлюється проявом рефлексії, характеру самооцінки, прагненням взаємодії.

О.І. Власова підкреслює, що становлення соціальних здібностей як системного утворення особистості має гетерохронний характер. У підлітковому віці відбувається розгортання конативного (шляхом реакцій, орієнтованих на задоволення потреб та прийняття відповідальності за хід подій) та аналітичного (завдяки передбаченню наслідків соціальних подій (у молодшому підлітковому віці) та мовній чутливості (в старшому підлітковому віці)) потенціалів [1].

Н.Л. Каменською (2014) були діагностовані статистично значущі відмінності в рівні розвит-

ку здібностей соціального інтелекту молодших підлітків у порівнянні з молодшими школярами, а саме: молодшим підліткам достовірно краще вдається виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, розуміння зміни значення подібних вербальних реакцій у залежності від контексту ситуації, що їх викликала, розуміння внутрішніх мотивів поведінки людей, ніж молодшим за віком. О.І. Власова акцентує, що особливо помітними результатами розвитку соціальних здібностей особистості стають у старших підлітків.

Літературні дані свідчать про переважання середнього рівня соціального інтелекту та більшості окремих його здібностей у підлітків (Н.В. Яковлева, 2009; Т.В. Скворцова, 2011; Ю.Е. Мамедова, А.А. Биченкова, 2013; С.А. Мінюрова, Л.Л. Добротворська, 2013; А.В. Ізмайлова, 2014), деякі дослідження вказують на більш високий рівень соціального інтелекту підлітків у порівнянні з дорослими (Ю.Е. Мамедова, А.А. Биченкова, 2013). Вченими відмічено, що в підлітковому віці в структурі соціального інтелекту найгірше розвинутою є здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала; найкраще розвинуті здібності передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації та до логічного узагальнення, виділенню загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (Н.В. Яковлева, 2009; Т.В. Скворцова, 2011).

О.І. Власовою щодо молодших підлітків виявлена значно краща ідентифікація емоцій за виразом обличчя у дівчат, ніж у хлопців, відмічена відсутність істотних відмінностей між дівчатками та хлопчиками в показниках вербальної чутливості [1]. Т.В. Скворцова (2011) наводить дані, що в молодшому підлітковому віці дівчата більш чутливі до розуміння вербальних проявів, краще сприймають відтінки мови та вміють передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації, ніж хлопці; хлопці мають краще розвинуту здібність логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини, ніж дівчата. У дослідженні А.Л. Плотнікової, О.Г. Родіонової (2015) показано, що рівень розвинення соціального інтелекту в підлітковому віці у хлопчиків нижчий, ніж у дівчат.

Таким чином, питання щодо статевих відмінностей у розвитку здібностей соціального інтелекту залишається, на нашу думку, не вирішеним.

Ученими досить широко вивчалось місце соціального інтелекту в пізнавальній діяльності підлітків. Н.Л. Руда (2013) вказує, що на основі розвинених операцій понятійного мислення в підлітковому віці формується цілісна консолідована інтелектуальна структура, яка стає

підґрунтям для розвитку спеціальних здібностей та соціального інтелекту. Підлітки здатні усвідомлено вирішувати проблеми, оптимізувати соціальну взаємодію тощо. До провідних структурних компонентів соціального інтелекту підлітків належать комунікативно-особистісний компонент (особливості самоусвідомлення (специфіка Я-образу та Я-концепції) та соціальна перцепція.

Н.В. Яковлева емпірично встановила наявність у підлітковому віці функціонального взаємозв'язку здібностей соціального інтелекту та якостей дивергентного мислення, який актуалізується в умовах різнопланової діяльності [7]. Дані Ю.Е. Мамедової, А.А. Биченкової (2013) свідчать про відсутність у підлітків взаємозв'язків між рівнем соціального та загального інтелекту (загальний інтелект вимірювався за допомогою методики «Культурно вільний тест інтелекту» Кеттела) та більшості здібностей, які входять до його складу, тоді як в більш дорослому віці ці зв'язки чисельні та достовірні.

Дослідження О.Б. Чеснокової, Ю.В. Мартиросової, Є.В. Суботського (2011) показали, що в молодшому підлітковому віці існує зв'язок між рівнем розвитку соціального інтелекту і планувальною функцією мислення в орієнтуванні і виборі стратегії взаємодії в ситуації штучного конфлікту інтересів із різними партнерами. Діти з високим рівнем соціального інтелекту здатні до планування взаємодії з партнером на стратегічному рівні, діти з низьким рівнем соціального інтелекту здатні вибирати стиль взаємодії на тактичному рівні, орієнтуючись у першу чергу на короткострокову перспективу та попередні дії партнера.

Згідно з дослідженнями Л.О. Ясюкової, яка вивчала специфіку соціального інтелекту обдарованих підлітків, толерантні установки (визнання рівноправності різних життєвих цілей, цінностей, поважне ставлення до представників інших культур) і загальне доброзичливе ставлення до людей легше формуються у інтелектуально обдарованих підлітків. Вони самокритичні, конструктивно діють у стресових ситуаціях, мають високий потенціал адаптивності. У системі їх цінностей домінують духовно-інтелектуальні інтереси, соціальна відповідальність, орієнтація на високі норми моралі. Тоді як у недостатньо обдарованих підлітків зафіксовано гіпертрофовану потребу у самоствердженні, прагнення лідерства, домінування, скептичне ставлення до людей. Саме ця категорія учнів найбільш соціально активні, несамокритичні, агресивні у конфліктних ситуаціях, в ієрархії їхніх цінностей домінують егоїстичні інтереси або прагматичні цілі [6].

О.І. Власова емпірично довела, що лідери в молодшому підлітковому віці значуще відрізняються від ігнорованих дітей за показником соціального інтелекту, зокрема більш високим

рівнем розвитку здатності до каузальної атрибуції, більш адекватним розумінням причин настання соціальних подій у динаміці [1]. О.Б. Чесноковою наведені дані, що підлітки з високим рівнем соціального інтелекту мають більш високий соціометричний статус, частіше бувають лідерами (у позитивних соціальних групах), мають більше друзів, глибші міжособистісні контакти, входять до більшої кількості референтних груп, легше вирішують складні міжособистісні ситуації (вони знають *що* треба робити і *як*, але в реальних міжособистісних ситуаціях у силу особливостей темпераменту і характеру не завжди можуть досягати своїх цілей), вище оцінюються учителями і однокласниками за критерієм соціальної кмітливості, краще уміють контактувати з людьми різного віку, ніж їх однолітки з низькими показниками соціального інтелекту [6].

С.В. Мешалевська (2011) встановила взаємозв'язок між рівнем соціального інтелекту підлітків та таким механізмом психологічного захисту, як витіснення, за допомогою якого неприйнятні для особистості імпульси: бажання, думки, почуття, які викликають тривогу, стають несвідомими.

Вченими описані соціально-психологічні умови, які впливають на формування здібностей соціального інтелекту, та запропоновані деякі педагогічні та психологічні заходи щодо сприяння їх розвитку. О.І. Власова доводить, що суттєвим чинником інтенсифікації розвитку соціального потенціалу особистості у підлітковому віці виступає широкий і складний соціальний контекст великого міста, який вимагає від підлітка самостійного освоєння, ефективного входження, прискореного формування й постійної актуалізації найскладніших соціально-когнітивних та найбільш зрілих, гнучких соціально-конативних здібностей. Для підлітків-жителів великого міста характерні істотно вищі показники композитної оцінки соціального інтелекту, здатності до передбачення наслідків настання соціальних подій [1].

С.А. Мінюрова, Л.Л. Добротворська в спеціальному дослідженні вивчали вплив соціо-регіональних умов на формування соціального інтелекту підлітків. Вчені виявили, що підлітки з обласного центру мають більш високий рівень розвитку соціального інтелекту, ніж однолітки зі столиці та сільської місцевості. Підлітки зі столиці продемонстрували нижчий рівень розвитку соціального інтелекту та його складових, ніж підлітки з обласного центру, але більш високий, ніж підлітки з села [3]. Автори пояснюють це характером міжособистісної взаємодії в різних за кількістю мешканців населених пунктах. О.Г. Булановою (2015) також отримані дані, що молодші підлітки, які живуть у сільській місцевості, мають достовірно нижчі показники за всіма

субтестами методики Дж. Гілфорда, ніж їхні однолітки з міста.

М.А. Кудака, Т.Г. Каракина (2015) виявили, що між підлітками, які виховуються в сім'ї та дитячому будинку, в цілому суттєвих відмінностей у загальному рівні розвитку соціального інтелекту не спостерігається, але були виявлені статистично достовірні відмінності в розвитку здібностей розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації та внутрішніх мотивів поведінки людей. Раніше С.П. Елшанський, С.В. Мешалевська (2009) отримали подібні дані про нижчий рівень соціального інтелекту у підлітків, які виховуються в школі-інтернаті, в порівнянні з підлітками, які живуть у сім'ях.

Вченими вивчався вплив додаткових занять, насамперед, занять спортом, на розвиток здібностей соціального інтелекту в підлітковому віці. К.А. Сидорова, С.В. Зобніна, Т.А. Сидорова, О.А. Драгич (2013) наводять дані, що підлітки, які займаються хокеєм мають нижчий рівень соціального інтелекту та окремих його здібностей, ніж підлітки, які займаються в музичній школі за класом вокалу. Дані, отримані Н.В. Яковлевої, інші [7]. Автором показано, що підлітки, які займаються груповими (хокей, гандбол, футбол) та індивідуальними видами спорту (спортивна гімнастика, легка атлетика, теніс, плавання) мають дещо вищі показники розвитку здібностей соціального інтелекту, в порівнянні з тими однолітками, хто не займається спортом. Автор пояснює це тим, що умови командної взаємодії визначають розвиток механізмів соціалізації на рівні процесуального аспекту (здатність до семантичного, труднощі в диференціації змістів сенсів, суб'єктивна пізнавальне завдання на висування гіпотез); умови індивідуальних видів спорту визначають змістовні здібності механізму соціалізації, які розвиваються в цій діяльності, набувають функціонального значення), розвиток здібностей, заснованих на інтуїтивних рішеннях, підготовлених досвідом, що мають цілісний та автоматизований характер (найкраща диференціація змістовно різних сенсів, орієнтація на суб'єктивне завдання – впізнання) [7].

Н.Ю. Кісільова (2011) вивчала вплив несформованої читацької діяльності на особливості соціального інтелекту в підлітковому віці та встановила, що у таких підлітків достовірно нижчою є здібність передбачати наслідки поведінки у певній ситуації та розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх викликала, у порівнянні з підлітками зі сформованою читацькою діяльністю. На думку автора, формування читацької діяльності є необхідним корекційним заходом із розвитку здібностей соціального інтелекту.

М.В. Оданович (2001) вважає, що засобами підвищення соціального інтелекту в підлітково-

му віці можуть бути учбово-пізнавальні завдання, особливим чином організована взаємодія учня та вчителя. О.О. Савінова, О.М. Смірнова (2014) бачать ресурсом розвитку соціального інтелекту в підлітковому віці соціальну практику школяра (суспільно-значущу діяльність), особливо при взаємодії різновікових груп-команд. На думку Н.В. Панової, значущим щодо розвитку здібностей соціального інтелекту є різноманітне і багатопрофесійне розвиваюче середовище системи додаткової освіти [4].

Окрема група досліджень була присвячена особливостям соціального інтелекту підлітків із відхиленнями у розвитку та поведінці. О.М. Єгорова (2013) проаналізувала особливості соціального інтелекту підлітків із девіантною поведінкою, які виховуються в спеціальній школі закритого типу, та виявила, що понад 70% із обстежених мають низький рівень. Ці дані узгоджуються з результатами Н.П. Крейдун, у дослідженнях якої було встановлено, що підліткам із девіантною поведінкою притаманні: низький показник загального рівня соціального інтелекту; недостатній рівень вираженості здібностей розуміння зв'язку між поведінковими вчинками та їх наслідками; нівелювання соціальних норм; відсутність розуміння невербальної поведінки оточуючих (вони мають труднощі в ситуаціях міжособистісної взаємодії); девіанти досить часто конфліктують із дорослими, демонструючи неприйняття позиції дорослого. Розлади у сфері соціального інтелекту, на думку автора, належать до факторів ризику асоціальної поведінки особистості у підлітковому віці [2, с. 110].

А.Л. Плотнікова, О.Г. Родіонова (2015) виявили, що рівень розвитку соціального інтелекту у підлітків, які вживають наркотичні курильні суміші, нижчий, ніж у підлітків із нормативною поведінкою, та характеризується як занижений, а у підлітків із нормативною поведінкою – як середній. У підлітків, які вживають наркотичні курильні суміші, гірше розвинені такі складові соціального інтелекту, як здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (прогностична компетентність) і здатність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Підлітковий вік є сензитивним щодо розвитку здібностей соціального інтелекту. У науці активно накопичуються дані щодо формування соціального інтелекту в підлітковому віці. Описані складові та рівні розвитку соціального інтелекту підлітка. Продемонстровано, що у підлітків переважає середній рівень соціального інтелекту та більшою мірою окремих його здібностей. Вивчаються взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та інших складових пізнавальної діяльності в підлітковому віці. Виявлено, що в підліт-

ковому віці загальний та соціальний інтелект є непов'язаними факторами. Показані взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та характеру взаємодії в групі.

Встановлено, що у підлітків, які проживають у сільській місцевості здібності соціального інтелекту розвинуті гірше, ніж у однолітків із великих міст. Доведено, що підлітки із девіантною поведінкою мають низький рівень розвитку соціального інтелекту. Описані деякі шляхи вдосконалення соціального інтелекту в цьому віці.

У подальшому необхідним є вивчення впливу на рівень соціального інтелекту підлітків активного використання електронних пристроїв зв'язку та існування в мультимедійному середовищі, яке характеризується певними особливостями щодо характеру спілкування, подання інформації, протікання часу тощо. Очевидним є те, що вченими недостатньо враховується чинник впливу віртуальної реальності, який усе збільшується, на ситуацію формування здібностей у підлітковому віці.

Невивченими залишаються особливості формування здібностей соціального інтелекту підлітків в інокультурному середовищі, що є актуальним щодо сьогодення. Недостатньо вивченими також є питання впливу особливостей стосунків із батьками в цьому віці на особливості розвитку здібностей соціального інтелекту. Уточнення потребують дані щодо впливів специфіки референтної групи (які неоднакові для різних підлітків за характером, спрямованістю та рівнем розвитку) на здібності соціального інтелекту в цьому віці, а також щодо відмінностей у розвиненні здібностей соціального інтелекту дівчат та хлопців. Актуальним залишається питання використання соціального інтелекту як ресурсу ресоціалізації підлітків із девіантними формами поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей автореф. дис. ... док. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О.І. Власова. – Київ. – 2006. – 43 с.
2. Крейдун Н.П. Деформація соціального інтелекту як фактор девіантної поведінки у старшому підлітковому віці / Н.П. Крейдун // Проблеми соціальної роботи – 2013. – № 1 (2). – С. 108–111.
3. Минюрова С.А. Психологические особенности социального интеллекта у подростков из регионов с разными социокультурными условиями [Електронний ресурс] / С.А. Минюрова, Л.Л. Добротворская // Педагогическое образование в России. – 2013. – № 4. – С. 72–77. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-sotsialnogo-intellekta-u-podrostkov-iz-regionov-s-raznymi-sotsiokulturnymi-usloviyami>
4. Панова Н.В. Развитие компонентов психологической структуры социального интеллекта младших подростков в условиях школьного и дополнительно образования : автореф. дисс. ... канд. психол. наук :

спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Н.В. Панаева – Нижний Новгород, 2011. – 214 с.

5. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей. / О.Б. Чеснокова // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 35–45.

6. Ясюкова Л.А. Особенности формирования социального интеллекта одаренных подростков. / Л.А. Ясюкова // Ученые записки Санкт-Петербургского

государственного института психологии и социальной работы – СПб. : СПбГИПСР. – 2008. – Вып. 2. – Т. 10. – С. 48–53.

7. Яковлева Н.В. Влияние спортивной деятельности на социальный интеллект и дивергентное мышление как на механизм социализации подростков / Н.В. Яковлева // Научно-теоретический журнал «Ученые записки» – 2009. – №12 (58). – С. 126–130.

УДК 159.923.2

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ПРОЯВУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВООХОРОНЦЯ

Хоржевська І.М., к. психол. н., доцент кафедри психології
 Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Статтю присвячено проблемі професійної культури правоохоронця. Здійснено дослідження особливостей прояву та рівня сформованості психологічних основ професійної культури працівників правоохоронної галузі. Зазначено, що кожна особистість має певний ступінь як загальної, так і професійної культури. Виділено та описано п'ять основних рівнів прояву професійної культури фахівця. Проаналізовано особливості психологічних основ професійної культури у представників трьох спеціалізацій – у дільничних інспекторів поліції, слідчих та оперуповноважених карного розшуку.

Ключові слова: особистість фахівця, професійна культура, структура професійної культури, психологічні основи культури.

Статья посвящена проблеме профессиональной культуры сотрудников правоохранительных органов. Проведено исследование особенностей проявления и уровня сформированности психологических основ профессиональной культуры работников данной отрасли. Отмечено, что каждая личность имеет определенную степень как общей, так и профессиональной культуры. Выделены и описаны пять основных уровней проявления профессиональной культуры специалиста. Проанализированы особенности психологических основ профессиональной культуры у представителей трех специализаций – участковых инспекторов полиции, следователей и оперуполномоченных уголовного розыска.

Ключевые слова: личность специалиста, профессиональная культура, структура профессиональной культуры, психологические основы культуры.

Horzhevska I.M. STUDY OF LEVEL OF MANIFESTATION OF PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROFESSIONAL CULTURE OF THE LAW ENFORCEMENT OFFICER

The article is devoted to the problem of the professional culture of a policeman. A study was made of the features of the manifestation and level of the formation of the psychological foundations of the professional culture of workers in this industry. It is noted that each person has a certain degree of both general and professional culture. Five main levels of the professional culture of a specialist have been identified and described. The features of the psychological foundations of professional culture in representatives of three specializations – police precinct inspectors, investigators and operative criminal investigative officers – are analyzed.

Key words: professional personality, professional culture, professional culture structure, psychological basis of culture.

Постановка проблеми та її актуальність.

В Україні все більше зростає попит на фахівців, які володіють не лише ґрунтовними спеціальними знаннями, але і мають разом із високою загальною культурною підготовкою ще й сформовану фахову культуру. У сучасних глобалізаційних умовах розвитку суспільства надзвичайно актуальною виступає професійна культура різних фахівців, у тому числі спеціалістів правоохоронних органів. Особливо актуально ця проблема є для України, яка змінює свої орієнтації, пов'язані з функцією правоохоронних органів. На жаль, узагальнення чи-

сельних досліджень засвідчує, що психологічні основи професійної культури фахівців правоохоронної діяльності переважно аналізувалися з погляду її актуальності та декларативних вимог, які в реальному житті не могли бути реалізованими.

Теоретичні проблеми професійної культури спеціаліста досліджують фахівці різних галузей. Це і психологи, і педагоги, філософи, соціологи, культурологи та представники інших суміжних наук. Однак аналіз літературних джерел свідчить про те, що єдиного визначення сутності і навіть терміну «професійна культура»

ще не окреслено. Автори по-різному трактують структурний та змістовний феномени професійної культури фахівця.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Експериментальні дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних учених сприяли поступовій конкретизації та поглибленому розумінню психологічної культури як важливого елементу розвитку особистості (Б.Г. Ананьев, Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, Л.С. Виготский, В.І. Войтко, І.А. Зязюн, Л.С. Колмогорова, Я.Л. Коломінський, О.М. Леонтьев, Н.А. Побірченко, Е.О. Помиткин, В.В. Рыбалка, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева та інш.).

У різних країнах проблема культури залежить від різних умов: соціально-економічних, культури інтегрує в себе етнічні принципи, принципи соціальних умов проживання і виховання. Формування психологічної культури пов'язане з психологічною підготовкою спеціаліста.

Професійна культура створюється людьми, які професійно зайняті у будь-якій галузі діяльності і, як правило, отримали спеціальну підготовку до неї. Професійна культура – це універсальна система, що включає спеціальні знання й цінності, які у вигляді зразків і норм, прийнятих у конкретній галузі, регулюють професійну діяльність.

Професійна культура розглядається як певний ступінь оволодіння професією, тобто способами і прийомами вирішення професійних завдань на основі сформованості духовної культури особистості. Професійна культура особистості передбачає засвоєння професійних знань, професійну компетентність, сформованість професійно значущих якостей, необхідних для участі у професійній діяльності.

У вузькому розумінні професійна культура – це сукупність спеціальних теоретичних знань і практичних умінь, пов'язаних із конкретним видом діяльності. Це універсальна система, що включає спеціальні знання й цінності, які у вигляді зразків і норм, прийнятих у конкретній галузі, регулюють професійну діяльність.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що провідною підставою для визначення суті структури професійної культури фахівців правоохоронних органів є специфіка професійної діяльності цієї категорії працівників. Дослідники також акцентують увагу на значущості нормативної й моральної складових у структурі професійної культури [1; 2; 7; 8; 9].

Мета дослідження – визначити особливості прояву та рівень сформованості професійної культури у працівників правоохоронної галузі.

На формування професійної культури спеціаліста в Україні впливають притаманні лише нашій країні чинники: це і сучасне політичне становище, і невизначена внутрішньополітична та зовнішньополітична ситуація, психотравмуючий стан у зв'язку з реформуванням наявної економічної, соціальної системи. Проблема соціаль-

но-політичної нестабільності, відсутність єдиної державної ідеології та системи цінностей призводять до трансформацій особистісного розвитку, що не може не позначатися на формуванні і прояві професійної культури фахівця.

Професійна культура фахівця розглядається у загальному значенні як високий рівень професіоналізму людини, як спосіб творчої самореалізації в професійній діяльності, як процес освоєння, передачі професійних цінностей. Слід зазначити, що поняття професійна культура фахівця набагато ширше й включає не тільки професіоналізм, але й процес особистісного розвитку й культурологічного становлення суб'єктів освітнього і професійного процесів.

Таким чином, професійна культура будь-якого фахівця – це насамперед професійна компетентність, яка, на думку Ю. Сенько, включає: володіння загальними й спеціальними знаннями, вміннями, навичками, науково-дослідними методами діагностики й прогнозування за фахом і спеціалізацією; оволодіння комп'ютерною грамотою, культурою ведення ділової документації; застосування теоретичних підходів на практиці; естетичне вирішення професійних ситуацій; орієнтування в питаннях конкретної спеціалізації на глобальному, регіональному, локальному рівнях; творчо-перетворююче ставлення до дійсності [10].

Професійна культура сучасного фахівця, крім професійних знань і навичок, повинна включати: навички ділового спілкування у відповідності зі службовим етикетом; вміння організувати оптимальну взаємодію формальної й неформальної структур у колективі; знання й навички з вирішення психологічних проблем у колективі; ораторське мистецтво; вміння створювати оптимальний клімат на робочому місці, раціональну організацію робочого часу, у тому числі за допомогою самоменеджменту; формування й оптимальне використання свого іміджу. І хочемо особливо зазначити, що найважливішою складовою професійної культури є моральність особистості, адже поняття відповідальності сьогодні стає ключовим у характеристиці будь-якого професіонала.

Різні функції, які виконують спеціалісти правоохоронної галузі вимагають від фахівців достатньо високої психологічної культури у своїй діяльності. У системі психологічних основ професійної культури можна виділити такі її складові: необхідні професійні знання, вміння і навички, загальну комунікативну культуру, високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість, сформованість навичок ведення та оформлення документації тощо. Психологічні основи професійної культури у нашому розумінні – це здатність і вміння дотримуватися певних норм поведінки, соціально схвалених у значущій групі. Це ставлення фахівця до загальноновизнаних культурних соціальних зразків діяльності і поведінки.

У своїй роботі ми виділяємо характерні ознаки психологічної культури фахівця правоохоронної діяльності на основі узагальнення даних [1; 2; 3; 5; 6].

Базою дослідження є Миколаївське і Кіровоградське відділення Національної академії внутрішніх справ.

Кожна особистість має певний рівень як загальної, так і професійної культури. Ми пропонуємо кілька рівнів вираженості професійної культури правоохоронця.

Перший рівень – фахівець, який володіє високим рівнем культури мислення і мовлення, етики поведінки. Вміє реалізовувати свої професійні задуми, конкурентноздатний. Креативно підходить до вирішення завдань. Володіє і вміє застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість, сформованість навичок ведення та оформлення документації. Знання є системними, діяльність носить дослідницький характер, сформована особистісна позиція.

Другий рівень – фахівець, який володіє достатньо високим рівнем культури мислення і мовлення, етики поведінки. Володіє і вміє застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Майже завжди вдало орієнтується в ситуації. Проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість. У веденні та оформленні документації припускається незначних помилок. Застосовує знання, володіє розумовими операціями, уміє робити висновки, самостійно здійснює основні види навчальної діяльності.

Третій рівень – характеризує фахівця, який більш-менш орієнтується у професійних ситуаціях. Спроможний поставити і сформулювати завдання, але не завжди вміє вдало практично реалізувати задумане. Проявляє високу психічну саморегуляцію, емоційну стійкість. У веденні та оформленні документації припускається помилок. Відтворює основний обсяг навчального матеріалу, який допомагає розв'язувати навчальні завдання за зразком.

Четвертий рівень – спеціаліст, який частково володіє професійними знаннями і навичками. Проявляє невисокий рівень культури мислення і мовлення, етики поведінки. Проявляє нестійку психічну саморегуляцію, емоційну нестійкість. Відсутні навички ведення та оформлення документації.

П'ятий рівень – фахівець не відповідає вимогам до спеціалістів правоохоронної галузі. Не вміє чітко орієнтуватися у професійних ситуаціях. Характеризується низьким рівнем культури загальної комунікативної культури, етики поведінки. Неспроможний формулювати і виконувати професійні завдання. Часто поведінка призводить до конфліктів у колективі.

Окреслені рівні вираженості професійної культури правоохоронця починають формуватися ще під час навчання, під час аудиторної та позааудиторної діяльності, різних видів практики. Тому закономірно, що кожен наступний рівень особистісного становлення ґрунтується на попередньому, а попередній є пропедевтичним для формування нового (наступного). Під час професійного становлення ці рівні також продовжують активно розвиватися і формуватися вже безпосередньо при виконанні своїх прямих обов'язків і функцій.

Нами було розроблено «Опитувальник самооцінки і експертної оцінки особливостей прояву рівня професійної культури», в якому фіксуються та аналізуються особистісні якості правоохоронців, що формують і впливають на психологічні основи професійної культури спеціаліста та на її рівень.

Мета цього опитувальника – на основі самооцінки визначити рівень прояву різних особистісних характеристик фахівців правоохоронної галузі, що реалізуються в їхній професійній діяльності. Експертну оцінку ми отримали, опитавши колег, з якими у безпосередньому контакті працюють поліцейські.

При побудові опитувальника ми враховували дані досвідчених правоохоронців, перш за все тих, які працюють у системі навчально-професійної підготовки, а також практиків. На основі визначення різних особистісних характеристик було виділено 46 найбільш рейтингових та 5 основних рівнів вираженості професійної культури правоохоронця.

Останні були покладені в основу побудови опитувальника. Зміст кожної групи критеріїв якостей залежить від спеціалізації і посади, яку займає працівник, і кожна з них може мати свій набір критеріїв, які слід встановлювати та оцінювати в залежності від спеціалізації і посади.

Дослідивши рівень прояву різних характерологічних особливостей фахівців правоохоронної галузі, які реалізуються в їхній професійній діяльності, ми визначили середній бал (за 10-бальною шкалою). Узагальнюючи рівень сформованості психологічних основ професійної культури, ми прийшли до таких результатів (див. табл. 1).

Таблиця 1
Рівень сформованості психологічних основ професійної культури правоохоронців

	самооцінка	експертна оцінка
I рівень	15%	10%
II рівень	54%	42%
III рівень	27%	38%
IV рівень	4%	10%
V рівень	0%	0%

Порівнюючи результати, отримані від самого респондента, та дані експертної оцінки, ми можемо сказати, що у більшості відповідей респонденти завищували собі бали. Найчастіше респонденти відзначали у себе наявність другого рівня сформованості психологічних основ професійної культури – 54%. Цей рівень сформованості психологічних основ професійної культури характеризується досить високим умінням застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички. Спеціаліст має ефективно застосовувати знання, володіти розумовими операціями, уміти робити висновки, в основному самостійно здійснювати основні види професійної діяльності. Але при експертному оцінюванні дані результати знизилися до показника 42%. Найнижчий, п'ятий рівень сформованості основ культури не зазначив жоден із респондентів ані у себе, ані у своїх колег. IV рівень, також достатньо низький і характеризується невисоким показником володіння професійними знаннями і навичками, виявили у себе лише 4% правоохоронців, але щодо колег зазначили наявність цих характеристик у 10% фахівців правоохоронної діяльності.

Найвищий рівень, що характеризується значним володінням і вмінням ефективно застосовувати необхідні професійні знання, вміння і навички, високим рівнем культури мислення і мовлення, етики поведінки, відзначили у себе 15% правоохоронців, але ці результати були скореговані колегами до 10%.

Ми провели автоматичний розрахунок t-критерія Стюдента для перевірки нашої гіпотези щодо самооцінки та експертної оцінки рівня сформованості психологічних основ професійної культури у представників правоохоронної галузі. Величина t-критерія Стюдента потрапила у зону значущості t (2.7), таким чином, групи на статистично значущому рівні різняться між собою. Ми можемо зазначити, що існують суттєві розбіжності при самооцінюванні та експертному оцінюванні сформованості психологічних основ професійної культури у правоохоронців.

Отже, ми представили найбільш узагальнені результати за рівнем сформованості психологічних основ професійної культури фахівців правоохоронної діяльності.

У подальшому дослідженні ми сформуваємо і порівняли 3 вибірки – дільничний інспектор поліції, слідчий, оперуповноважений карного розшуку. Ми описали узагальнений середній показник щодо рівня професійної культури, не виділяючи сомооцінювання та експертну оцінку окремо. Представники цих спеціалізацій відрізняються особливостями, функціями своєї діяльності, у них можуть бути наявні різні професійно важливі особистісні якості, необхідні для виконання роботи. Ми припустили, що результати відносно рівня сформовано-

сті психологічних основ професійної культури у представників різних спеціалізацій будуть неоднаковими. Отримані результати занесено до таблиці 2.

Таблиця 2
Рівень сформованості психологічних основ професійної культури у різних вибірках

	слідчі	оперуповноважені	дільничні
I рівень	30%	13,5%	4,5%
II рівень	56%	41,5%	33%
III рівень	13%	36%	37%
IV рівень	1%	9%	20,5%
V рівень	0%	0%	0%

Найвищий результат сформованості психологічних основ професійної культури виявився у слідчих (30%). Найнижчі показники – у дільничних інспекторів поліції (4,5%). IV рівень прояву культури визначено аж у 20,5% дільничних, у 9% оперуповноважених і лише у 1% слідчих. Проявів п'ятого, найнижчого, рівня визначення професійної культури у фахівців, який не відповідає вимогам до спеціалістів правоохоронної галузі, не виявлено у жодній із груп.

Таким чином, ми детально проаналізували прояви психологічних засад професійної культури у працівників правоохоронної галузі. Подальша наша робота буде спрямована на дослідження і формування концептуальної моделі психологічних основ професійної культури правоохоронців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зязюн І.А. Освітній простір культури в педагогічній теорії / І.А. Зязюн // *Kstafcene zawodowe: pedagogika i psihologia – Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.–укр. журнал / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченхстохова; К., 2005. – Вип. УІІ. – С. 35–46.*
2. Игнатов В.Г. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность: учеб. пособие / В.Г. Игнатов, В.К. Белоліпецький. – Ростов-на-Дону: Март, 2000. – 256 с.
3. Каган М.С. Философия культуры / М.С. Каган. – СПб., 1996. – 415 с.
4. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н.Б. Крылова. – М.: Высш. шк., 1990. – 140 с.
5. Кузьмина Н.В. Акмеология качества профессиональной деятельности специалиста / Н.В. Кузьмина, С.Д. Пожарский, Л.Е. Паутова. – СПб.: Коломна, Рязань, 2008. – 76 с.
6. Лопатина Е.Н. Понятие профессиональной культуры специалиста: деятельностный подход / Е.Н. Лопатина [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.pac.by/dfiles/001806_610346_1.pdf

7. Модель И.М. Профессиональная культура предпринимателя / И.М. Модель, Б.С. Модель // Социологические исследования. – 1997. – № 10. – С. 8–16.

8. Музалёв А.А. Профессиональная культура и ее роль в формировании профессиональных качеств специалиста в условиях профессионально-технической школы [Текст] / А.А. Музалёв // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С. 1040–1045.

9. Сабатовская И.С. Проблема профессиональной культуры в современной отечественной социологической литературе / И.С. Сабатовская // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – 2002. – Т. 9. – С. 206–214.

10. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического образования / Ю.В. Сенько. – М. : Академия, 2000. – 240 с.

УДК 159.923.2

ПОРІВНЯННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО ПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ ЗДОРОВИМИ І ХВОРИМИ У ПЕРІОДІ СЕРЕДНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Швайкін С.А., здобувач кафедри загальної психології
та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті проаналізовані особливості самоставлення здорових і хворих індивідів у віці середньої дорослості. Встановлені статистичні розбіжності в самоставленні здорових і хворих, при середньому рівні його вираженості. Допускається наявність різних сенсоутворювальних мотивів у групах «Кардіо» і «Астма». Показано, що у хворих бронхіальною астмою сенсоутворювальний мотив – «жити повним життям, контролюючи хворобу», а у людей із хворобою серцево-судинної системи – «жити повним життям, незважаючи на хворобу». Продемонстровано, що при середньому рівні емоційно-ціннісного прийняття себе, хворі мають труднощі в адаптації до нової життєвої ситуації – ситуації хвороби, які проявляються в незв'язаності сьогодення, минулого і майбутнього.

Ключові слова: самосвідомість, Я-концепція, самоставлення, особистість, зв'язність часових зон, середня дорослість, серцево-судинні порушення, бронхіальна астма.

В статье проанализированы особенности самоотношения здоровых и больных индивидов в возрасте средней зрелости. Установлены статистические расхождения в самоотношении здоровых и больных, при среднем уровне его выраженности. Допускается наличие разных смыслообразующих мотивов в группах «Кардио» и «Астма». Показано, что у больных бронхиальной астмой смыслообразующий мотив – «жить полной жизнью, контролируя болезнь», а у людей с заболеваниями сердечно-сосудистой системы – «жить полной жизнью, невзирая на болезнь». Продемонстрировано, что при среднем уровне эмоционально-ценностного принятия себя, больные имеют трудности в адаптации к новой жизненной ситуации – ситуации болезни, которые проявляются в несвязанности настоящего, прошлого и будущего.

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, самоотношение, личность, связность временных зон, средняя зрелость, сердечно-сосудистые нарушения, бронхиальная астма.

Shvaikin S.A. COMPARISON OF PECULIARITIES OF EMOTIONALLY-VALUABLE SELF-ACCEPTANCE BY HEALTHY AND SICK EXAMINEES IN THE PERIOD OF MIDDLE ADULTHOOD

The article analyzes the features of self-attitude of healthy and sick individuals at the age of middle adulthood. Statistical differences in self-attitude between healthy and sick examinees were established on an average level of its severity. The presence of difference of meaning-formative motifs in groups "Cardio" and "Asthma" is admitted. It is shown that patients with bronchial asthma have the following meaning-formative motive: "to live a full life, controlling the disease," and patients with the cardiovascular system diseases the motive is: "to live a full life, despite the disease." It is demonstrated that while having the medium level of emotionally-valuable self-acceptance, patients have difficulties in adapting to a new life situation - the disease, that appear in the disconnection of the present, past and future.

Key words: self-awareness, self-concept, self-attitude, personality, connectivity of time zones, middle adulthood, cardiovascular disorders, bronchial asthma.

Постановка проблеми. Згідно з визначенням ВООЗ поняття «здоров'я» означає повне відчуття фізичного, психологічного і соціального благополуччя, що включає не лише відсутність захворювань, але й можливість людини повноцінно жити і працювати в соці-

умі. Вважається, що самоставлення хворих як система самооцінок й емоційних ставлень до себе формується кризь призму обмежених внаслідок хвороби можливостей. Захворювання може впливати на формування особистісних структур і властивостей. Так, у новій життєвій

ситуації, у ситуації хвороби, яка супроводжується відчуттям неповного фізичного і психологічного благополуччя, людина адаптується або не адаптується до нових обставин життя і до самої себе в цих обставинах.

В. Ніколаєва вважає, що «хвороба є однією з найбільш частих і драматичних подій людського життя»; «внутрішня картина хвороби» складається, на думку О. Лурії, з дуже складних поєднань сприйняття і відчуттів, емоцій, афектів, конфліктів, психологічних переживань і травм. Згідно з поглядами Ю. Швалба, тілесно-організмичні розлади не тільки безпосередньо впливають на погіршення якості життя, але й опосередковано через зміну самоствавлення як емоційно-оцінної складової Я-концепції. Таким чином, функціональні обмеження, які викликає хвороба, можуть впливати на самоствавлення особистості, тому наше дослідження є актуальним для психологічної науки, виконано в рамках наукової теми: «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Самоствавлення багатьма вченими, а саме: Б. Ананьєвим, Л. Виготським, О. Леонтєєвим, С. Пантелеєвим, С. Рубінштейном, Н. Сарджвеладзе, В. Століним, О. Санніковою, Т. Титаренко, І. Чесноковою, Ю. Швалбом – розглядається в контексті розвитку особистості. Н. Сарджвеладзе вважав, що самоствавлення є однією зі структурних одиниць диспозиційного ядра особистості, що дозволяє їй певним чином взаємодіяти із соціумом і собою [7]. Вчений визначив його трикомпонентну будову (когнітивний, емоційний і конативний) і перерахував функції самоствавлення (відображення себе, самовираження, збереження внутрішньої стабільності, саморегуляції, психологічного захисту, інтракомунікації).

С. Пантелеєв вважав, що самоствавлення складається з двох рівнів: приватних самооцінок і рівня узагальненої самооцінки. Самоствавлення – це цілісне, одновимірне і універсальне утворення, що виражає міру позитивності відношення індивіда у власному уявленні про себе і це ставлення інтегрується із окремих самооцінок [5]. У науці існує багато досліджень самоствавлення особистості, узагальнюючи підходи до його вивчення, можна виділити: 1) самоствавлення як загальна або глобальна самооцінка (Р. Бернс, У. Джеймс, С. Куперсміт, І. Кон, М. Розенберг,); 2) самоствавлення як самоповага (С. Куперсміт, М. Лукін, Н. Сарджвеладзе); 3) самоствавлення як емоційно-ціннісне ставлення (О. Леонтєєв, В. Столін, Є. Соколова, І. Чеснокова) [6],[9],[10],[11].

Проведений аналіз сучасних українських психологічних досліджень, показує стійкий інтерес до проблеми самоствавлення особистості. Так, Л. Лепихова визначає самоствавлення

як стійке почуття, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу й оцінки значущого оточення [2]. О. Камінська вивчає самоствавлення як компонент самосвідомості та його зв'язок із самооцінкою, «Я-концепцією», «Я-образом», а також фактори, що зумовлюють виникнення позитивного чи негативного самоствавлення. Вченою продемонстровано, що у юнацькому віці переважають рефлексивні механізми формування самоствавлення, які розвинуті краще в дівчат, ніж у хлопців [1]. Л. Ліснівська продемонструвала роль самоствавлення школяра-початківця в оволодінні новою діяльністю та встановила відмінності в самоствавленні першокласників із різним рівнем навчальних досягнень [3]. А. Федорець досліджував самоствавлення спортсменів, яке зумовлене їх віковими та статевими особливостями, що впливає на вираженість складових афективного та когнітивного компоненту самоствавлення та встановив більшу зацікавленість жінок-спортсменів собою, ніж чоловіків-спортсменів, у жінок переважає афективний компонент самоствавлення – самоінтерес, вони більш схильні до самокопання [8]. Деяка частина досліджень присвячена вивченню самоствавлення у хворих: на псоріаз (О. Каденко), на ішемічну хворобу серця (Т. Єрмоленко), на нейродерміт (Т. Вашека, О. Мацерук), на міопію (Г. Субботіна), пацієнтів косметологічного профілю (М. Юдін) та ін.

Мета статті – порівняти емпіричним шляхом особливості самоствавлення у здорових індивідів та індивідів із порушенням роботи серцево-судинної системи і хворих на бронхіальну астму.

Виклад основного матеріалу і результати дослідження. У дослідженні взяли участь 63 досліджуваних у віці середньої дорослості (умовно здорові), 73 – із захворюванням на бронхіальну астму та 56 – із порушенням роботи серцево-судинної системи. Загальна кількість респондентів – 195 осіб. Випробувані за станом здоров'я були розділені на 3 групи, умовне позначення: «Здорові», «Кардіо» та «Астма».

Обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного статистичного пакета програми SPSS v.16. for Windows.

Для проведення дослідження нами були обрані методики: самоствавлення (МДС С. Пантелеєв) та «Графічний тест Коттла» за Р. Браун та Р. Херінг.

Методика самоствавлення представляє собою стандартизований опитувальник, містить 110 тверджень і включає 9 шкал: закритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самоствавлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення. Представленість шкал за методикою («МДС» С. Пантелеєв) у групі норма представлено на рис. 1.

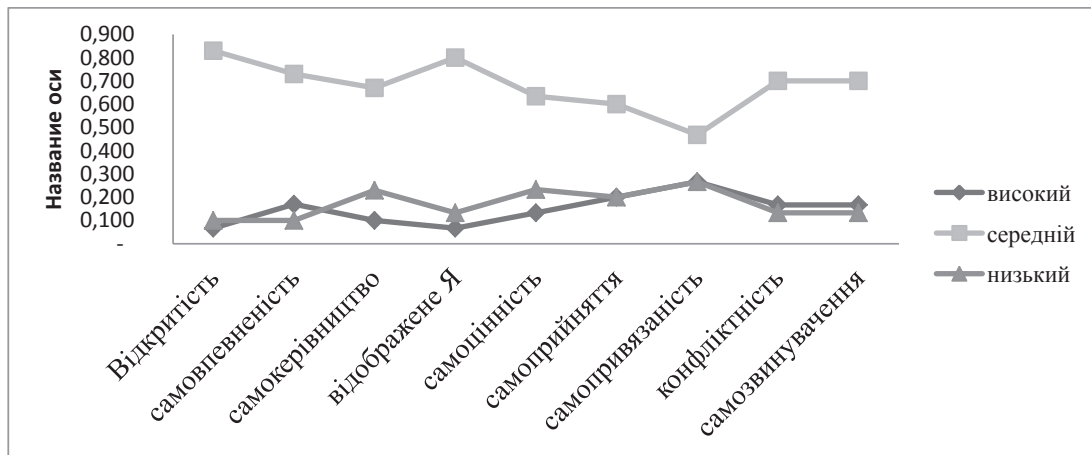

Рис. 1. Представленість показників за шкалами МДС у групі «Здоров'я»

Примітка: 1. Відкритість 2. Самовпевненість 3. Самокерівництво 4. Відображене самоставлення 5. Самоцінність 6. Самоприйняття 7. Самоприв'язаність 8. Внутрішня конфліктність 9. Самозвинування.

Аналіз рис. 1 показує, що за більшістю шкал методики у дорослих групи «Здоров'я» самоставлення представлено на середньому рівні. Так, більшість досліджуваних усвідомлюють себе як критичних, у міру відкритих, і не завжди видають значиму інформацію про себе, вони досить самовпевнені і бувають внутрішньо напружені, у досліджуваних у наявності внутрішні конфлікти, які супроводжують три-можливо-депресивні стани, у звичних для себе ситуаціях зберігають працездатність, упевненість у собі, орієнтацію на успіх, при несподіваній появі труднощів упевненість у собі знижується, наростають тривога, занепокоєння. Досліджувані не завжди знаходяться в ладу із собою, але вважають, що їх доля знаходиться у власних руках; відчувають обґрунтованість і послідовність своїх внутрішніх спонукань і цілей, здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння, приймають себе такими, якими є, на середньому рівні виражено небажання мінятися на тлі загального позитивного відношення до себе.

Порівняння жінок і чоловіків групи «Здоров'я» за критерієм U-Манна-Уїтні показало, що вони відрізняються за шкалами: «Внутрішня конфліктність» ($p < 0,000$), «Самозвинування» ($p < 0,048$). У жінок – вище вираженість шкали «Внутрішня конфліктність», а в чоловіків – вище виражені показники «Самозвинування». Таким чином, у звичних для себе умовах у жінок спостерігається недостатній баланс між власними можливостями і вимогами навколишньої реальності, заперечення своїх проблем на фоні високих вимог до себе, а в чоловіків – актуалізовані психологічні захисти, серед яких домінують реакції захисту власного «Я» у вигляді осуду, засудження себе або залучення пом'якшувальних обставин. Установка

на самозвинування супроводжується розвитком внутрішньої напруги, відчуттям неможливості задоволення основних потреб.

Порівняння представленості шкал за методикою «МДС» С. Пантелеєва в групах «Здоров'я», «Кардіо» і «Астма» наведено на рис. 2.

Аналіз рис.2 показує, що за більшістю шкал методики у дорослих групах «Кардіо» і «Астма» самоставлення представлено на середньому рівні, як і у групі «Здоров'я». Що стосується показників високого та низького рівнів, то в групі «Кардіо» не представлені досліджувані з низьким рівнем по шкалам «Відкритість», «Самовпевненість» і «Самоцінність» та високим рівнем за шкалою «Внутрішня конфліктність», тобто досліджувані групи «Кардіо» поважають себе, задоволені собою, своїми досягненнями, відчувають баланс між власними можливостями і вимогами навколишньої реальності, відчувають свою компетентність і здатність вирішувати багато життєвих питань, але несподівані труднощі, виникаючі додаткові перешкоди можуть сприяти посиленню недооцінки власних успіхів, проблеми зачіпають як би неглибоко, переживаються недовго, у звичних для себе ситуаціях зберігають працездатність і упевненість у собі, оцінюють низку своїх якостей високо.

Досліджувані групи «Астма» поважають себе, позитивно ставляться до себе, усвідомлюють багатство свого внутрішнього світу, духовності; задоволені собою, своїми досягненнями, відчувають свою компетентність і здатність вирішувати багато життєвих питань; визнають свою унікальність, але це відноситься не до усіх особистісних якостей; проблеми зачіпають як би неглибоко, переживаються недовго, у звичних для себе ситуаціях зберігають працездатність і упевненість у собі, оціню-

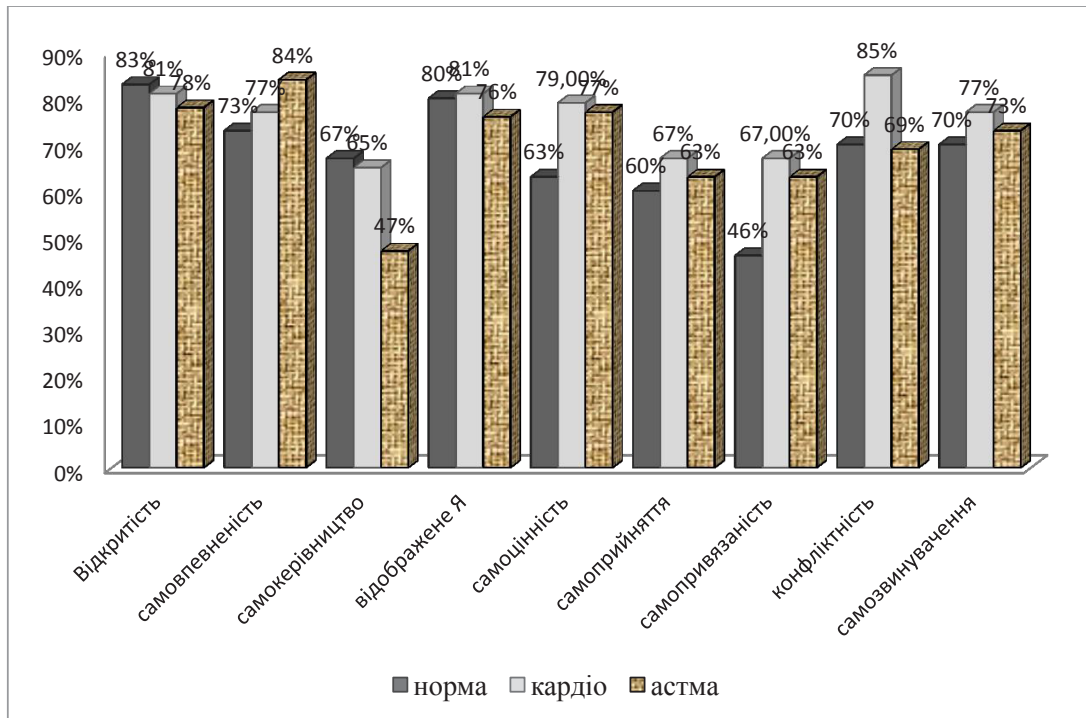

Рис. 2. Представленість показників за шкалами МДС у групах «Здоров'я», «Кардіо» і «Астма» (середній рівень)

Примітка: 1. Відкритість 2. Самовпевненість 3. Самокерівництво 4. Відображене самоставлення 5. Самоцінність 6. Самоприйняття 7. Самоприв'язаність 8. Внутрішня конфліктність 9. Самозвинувачення.

ють низку своїх якостей високо, здатні викликати в інших глибокі почуття. Мають вибіркоче ставлення до себе, зберігають працездатність і адаптованість у звичних умовах, але при появі труднощів наростає занепокоєння і тривога. Ця психологічна характеристика самоставлення досліджуваних групи «Астма» приблизно така, як і у досліджуваних груп «Здоров'я» і «Кардіо», але методом математичної статистики, зокрема за допомогою критерія U-Манна-Уїтні, встановлена наявність розбіжностей. Порівняння двох груп «Здоров'я» і «Кардіо» за критерієм U-Манна-Уїтні продемонструвало, що вони відрізняються за наступними шкалами: «Відкритість» ($p < 0,01$), «Самоцінність» ($p < 0,03$), «Самоприв'язаність» ($p < 0,000$). Причому в групі «Кардіо» не представлені досліджувані з низьким рівнем по шкалах «Відкритість» і «Самоцінність», тобто досліджувані групи «Кардіо» поважають себе, задоволені собою, своїми досягненнями, відчувають свою компетентність і здатність вирішувати багато життєвих питань, проблеми зачіпають як би неглибоко, переживаються недовго, у звичних для себе ситуаціях зберігають працездатність і упевненість у собі, оцінюють ряд своїх якостей високо. За шкалою «Самоприв'язаність» у 48% досліджуваних групи «Здоров'я» представлений середній рівень, а у групі «Кардіо» – у 68%, тобто вони прагнуть зберегти в незмінному ви-

гляді свої якості, вимоги до себе, а головніше – бачення і оцінку себе. Взагалі такі розбіжності на статистично значимому рівні можуть свідчити як про рівень недостовірності відповідей, зумовленої прагненням давати соціально-бачані відповіді, так і про вираження функцій самоставлення: самовираження і психологічного захисту в групі «Кардіо». У нашому випадку, враховуючи стан здоров'я кардіо-хворих досліджуваних, їх відчуття, емоції, переживання, загальне самопочуття та самопостереження, вважаємо, що їх самоставлення, зумовлено налаштованістю на самореалізацію і самовираження, на збереження власної конгруентності, які через емоційно-ціннісний компонент самоставлення проявляють їх сенсоутворювальний мотив – «жити повним життям, незважаючи на хворобу».

Порівняння груп «Астма» і «Здоров'я» за критерієм U-Манна-Уїтні показало, що досліджувані відрізняються за наступними шкалами: «Відкритість» ($p < 0,01$) у групі «Астма» вище виражена, «Самокерівництво» ($p < 0,035$) – високий і середній рівень, представлений відповідно по 45% досліджуваних у групі «Астма»; «Самоцінність» ($p < 0,01$) – середній рівень, представлений у 75% досліджуваних групи «Астма» і у 62% у групі «Норма», «Самоприв'язаність» ($p < 0,001$) у групі «Астма» вище виражена. Особливості, які відрізняють групу «Астма»,

на наш погляд, відображаються за шкалою «Самокерівництво». Відомо, що ця шкала інтерпретується у методиці С. Пантелеева як виявлення переживання власного «Я» в ролі того внутрішнього стрижня, який інтегрує і організовує особистість, діяльність та спілкування, як переконаність у тому, що твоя доля знаходиться у власних руках. Можливо, особливості захворювання, поведінка хворого в момент приступів, нової життєвої ситуації та переживань, пов'язаних із хворобою відбилися на ставленні до себе самого. Враховуючи стан здоров'я хворих на бронхіальну астму, вважаємо, що їх самоставлення, зумовлено, як і досліджуваних групи «Кардіо», налаштованістю на самореалізацію і самовираження, на збереження власної конгруентності, але через особливості вираженості шкали «Самокерівництво» досліджувані проявляють сенсоутворювальний мотив – «жити повним життям, контролюючи хворобу».

Порівняння двох груп «Кардіо» і «Астма» за критерієм U-Манна-Уїтні продемонструвало, що вони статистично не відрізняються. Далі ми для статистичної обробки з'єднали групи «Кардіо» і «Астма» і порівняли їх із групою «Здоров'я», у результаті – виявилися розбіжності за шкалами: «Відкритість» ($p < 0,000$), «Самокерівництво» ($p < 0,05$) «Самоцінність» ($p < 0,009$), «Самоприв'язаність» ($p < 0,000$).

Як відомо, у методиці «МДС» С. Пантелеева шкали об'єднані у три незалежних та добре інтерпретованих фактори: 1 фактор – Самоповага, 2 фактор – Аутосимпатія, 3 фактор – Самоприниження. На наступному етапі ми, згідно з методикою, вираховували вираженість цих факторів у досліджуваних трьох груп (рис. 3).

Оскільки розподіл даних відповідає нормальному виду (згідно з критерієм Колмого-

рова-Смирнова оскільки $Asymp.Sig$ менше $p < 0,05$), ми використали для порівняння критерій Краскела-Уоллеса. Порівняння факторів самоповаги, ауто симпатії, внутрішньої невлаштованості у випробовуваних 3-х груп показало, що групи значимо не відрізняються одна від одної.

На другому етапі емпіричного дослідження ми застосували проєктивну методику «Графічний тест Коттла» за Р. Б. Браун та Р. Херінг. На думку автора, просторова модель часу ґрунтується на тому, що люди відчувають зв'язаність свого минулого, сьогодення і майбутнього (рис. 4).

Згідно з рис. 4. у 53% досліджуваних групи «Здоров'я» представлено зв'язане минуле – теперішнє – майбутнє. (Необхідно відмітити, що отримані нами результати за графічним тестом Коттла узгоджуються з нашими результатами за методикою СЖО, згідно з якою більшість досліджуваних знаходять сенс у житті у всіх трьох складових життя (цілі, процес, результат – С.Ш.). У 7% досліджуваних групи «Кардіо» представлено зв'язане минуле – теперішнє – майбутнє, а у 30% представлені різні розміри часових зон із переважанням теперішнього (43%) та майбутнього (28% досліджуваних) і у 2% досліджуваних наявні різні конфігурації, які неможливо інтерпретувати, згідно з інструкцією до методики. У 9% досліджуваних групи та «Астма» зв'язані і часові зони, у 41% досліджуваних групи «Астма» 42% часові зони не зв'язані, у 44% представлені різні розміри незв'язаних часових зон із переважанням майбутнього (58% досліджуваних) і минулого (29% досліджуваних) у 5% досліджуваних у наявності різні конфігурації, які неможливо інтерпретувати, згідно з інструкцією до ме-

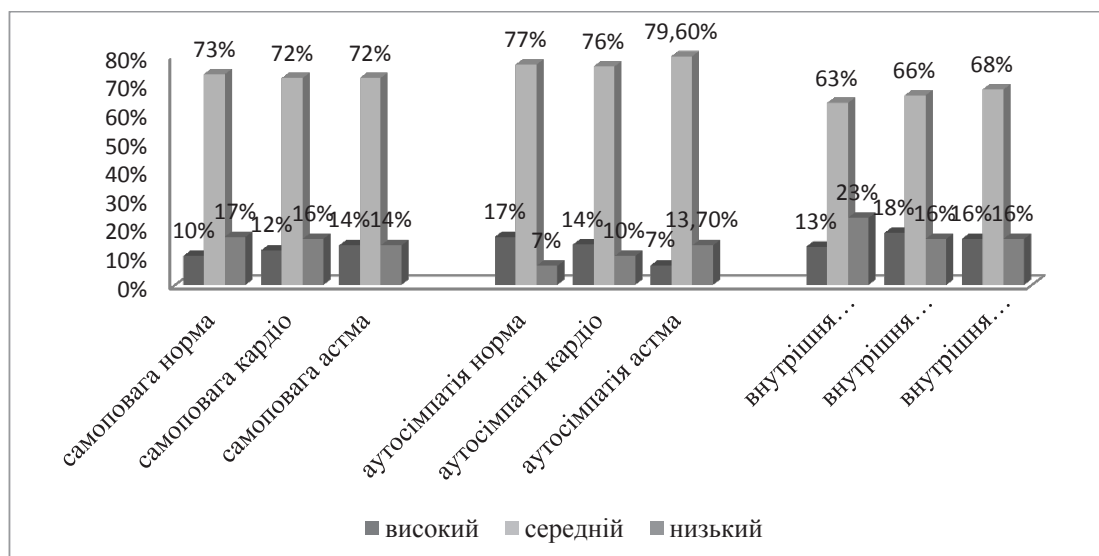

Рис. 3. Порівняння факторів самоповаги, аутосимпатії та внутрішньої невлаштованості у випробовуваних 3 груп

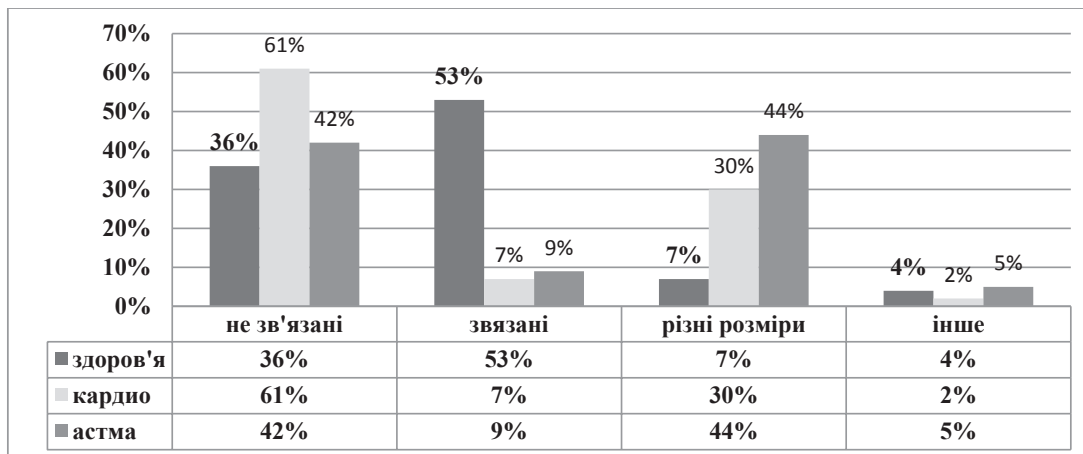

Рис. 4. Показники за методикою «Графічний тест Коттла» у трьох групах

тодики. Порівнюючи показники за критерієм U-Манна-Уїтні, ми бачимо, що групи «Кардіо» і «Здоров'я» та «Астма» і «Здоров'я» статистично відрізняються за методикою «Графічний тест Коттла» на $p < 0,05$. Отримані результати за методикою «Графічний тест Коттла» дозволяють припустити, що досліджувані групи «Кардіо» і та «Астма», незважаючи на середній рівень емоційно-ціннісного прийняття себе, мають труднощі в адаптації до нової життєвої ситуації – ситуації хвороби, що проявляються в незв'язаності минулого-сьогодення і майбутнього, оскільки зв'язна і збалансована часова перспектива дозволяє перемикатися між минулим, сьогоденням і майбутнім, міняти або зберігати установки і цінності, використовувати або зберігати ресурси у відповідь на вимоги ситуації, у тому числі і ситуації хвороби.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що самоставлення представлено на середньому рівні у групі здорових, кардіохворих і хворих на бронхіальну астму. Статистично встановлено розбіжності самоставлення здорових і хворих за наступними шкалами: відкритість, самокерівництво, самоцінність, самоприв'язаність. Допускається наявність різних сенсоутворювальних мотивів у групах «Кардіо» і «Астма». Показано, що у хворих на бронхіальну астму сенсоутворювальний мотив – «жити повним життям, контролюючи хворобу», а у хворих на серцево-судинну систему – «жити повним життям, незважаючи на хворобу». Продемонстровано, що при середньому рівні емоційно-ціннісного прийняття себе хворі мають труднощі в адаптації до нової життєвої ситуації – ситуації хвороби, які проявляються в незв'язаності сьогодення, минулого і майбутнього.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особливостей суб'єктивного віку у хворих і його впливу на емоційно-ціннісне ставлення до себе.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Камінська О.В. Взаємозв'язок оцінних компонентів самосвідомості та емоційно-ціннісного самоставлення / О.В. Камінська // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – 2005. – Т. 7, вип. 6. – С. 144-155.
2. Лепихова Л.А. Психологія особистості / Л.А. Лепихова : Словник-довідник. За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
3. Ліснівська Л.Б. Роль самооцінювання в адаптації дитини до школи / Л.Б. Ліснівська // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 2. – С. 51–61.
4. Лурия А.Р. Внутренняя картина болезней и атрогенные заболевания / А.Р. Лурия. – М. : Мир, 1977. – 138 с.
5. Пантिलеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантिलеев. – М. : МГУ, 1991. – 110 с.
6. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
7. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 206 с.
8. Федорець А.В. Психологічні чинники самоставлення особистості спортсмена [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Федорець Антон Володимирович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 23 с.
9. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
10. Coopersmith S. The antecedents of self-esteem / S. Coopersmith – San Francisco, 1967. – 216 p.
11. Rosenberg M. Conceiving the self / M. Rosenberg – New York, 1979. – 350 p.
11. Wells L. Self-esteem. Its conceptualization and measurement // Sage publications / L. Wells, G. Marwell – New York, 1976. – P. 56–70.
12. Wylie R. C. The self-concept. V. 2 / R. C. Wylie – Lincoln, 1979. – 433 p.

УДК 159.922.1:177.61:392.61

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ МОТИВАЦІЇ КОХАННЯ ПОДРУЖЖЯ З РІЗНОЮ ТРИВАЛІСТЮ ШЛЮБУ

Шевченко Н.Ф., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет

Смирнова Н.Г., студентка кафедри психології
Запорізький національний університет

Стаття присвячена висвітленню результатів емпіричного дослідження мотиваційних аспектів кохання подружжя з різною тривалістю подружнього життя. Розглянуто особистісні характеристики шлюбних партнерів, які сприяють гармонізації відносин, а також ті, що ускладнюють емоційні відносини подружжя. Встановлено, що групи респондентів із різною тривалістю подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання та психологічними характеристиками особистості.

Ключові слова: мотивація кохання, типи особистості закоханих, тривалість шлюбу.

В статье представлены результаты эмпирического исследования мотивационных аспектов любви супругов с разной продолжительностью брака. Рассмотрены личностные характеристики брачных партнеров, способствующие гармонизации отношений, а также затрудняющие эмоциональные отношения супругов. Установлено, что группы респондентов с разной продолжительностью супружеской жизни отличаются проявлениями мотивации любви и психологическими характеристиками личности.

Ключевые слова: мотивация любви, типы личности влюбленных, длительность брака.

Shevchenko N.F., Smyrnova N.G. FEATURES OF THE LOVE MOTIVATION MANIFESTATION OF THE SPOUSAL WITH VARIOUS MARRIAGE DURATION

The article presents results of an empirical study of the motivational aspects of love of the spousal with a different duration of marriage. Personal characteristics of marriage partners that contribute to the harmonization of relations, as well as characteristics that aggravate the emotional relations of spouses have been considered. The data have revealed that the groups of respondents with different experiences of marital life differ in manifestations of the love motivation and within the psychological characteristics of personality.

Key words: motivation of love, types of lovers' identities, duration of marriage.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Модель традиційного шлюбу, переживаючи наслідки глобалізації, урбанізації, емансипації жінок, всесвітнього поширення масової культури і втрати традиційних духовних і моральних цінностей, поступово відчуває свій розкол. Нехтування проблемами психології кохання, підготовки молоді до шлюбу, підбору сімейних пар у дорослому віці загрожує особистісними кризами [1], деформаціями суб'єктності [12], потенціальності особистості [6], нещастям в особистому житті, сумною статистикою розлучень, неповних сімей, покинутих дітей [2; 5; 7]. У зв'язку із цим звернення до вивчення психологічного феномена кохання, є цілком законним, оскільки саме це почуття забезпечує духовний, інтелектуальний і фізичний комфорт шлюбних партнерів, що впливає на особистість і на сім'ю загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Тему любові вивчали різні психологічні школи: психодинамічний напрямок (З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер,

К. Хорні, Е. Еріксон, Е. Фромм, Е. Берн), гештальт-психологія (І. Польштер, М. Польштер, Дж. Рейноутер), біхевіоризм та необіхевіоризм (Б. Скінер, С. Дак, Дж. Харві, Дж. Флойд, М. Кларк, Дж. Міллс, С. Каслер), когнітивна психологія (С. Шехтер, Е. Уолтер, Д. Даттон, А. Арон, Д. Лі, Л. Кемерон-Бендлер), гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), соціально-психологічний напрямок (Т. Кемпер, З. Рубін, В. Мустейн, Р. Стенберг, Р. Мей, Л. Гозман, Ю. Альошина). У сучасній українській психології феномен любові досліджували О. Кочарян, В. Моргун, К. Седих, І. Євтушенко, Г. Коцюба, Є. Фролова.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав, що, незважаючи на представленість великої кількості теоретичних досліджень, у ході яких розроблені класифікації і типології любові, існує дефіцит емпіричних досліджень любові в контексті відносин подружжя. Зокрема, недостатньо представлено дослідження такого психологічного аспекту феномена любові як мотивація кохання чоловіка та дружини в залежності від тривалості

їхнього шлюбу. Дослідження мотивації кохання дозволить розробити методики оптимізації любовних стосунків для різних вікових груп.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження мотивації кохання подружжя з різною тривалістю шлюбу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У психологічній науці кохання визначається як орієнтоване на весь подальший життєвий шлях вище позитивне почуття чоловіка й жінки, що виявляється у взаємоприйнятті, продовженні роду, взаємодопомозі в пізнанні й перетворенні навколишнього світу, інших людей та власних індивідуальностей [7].

Це почуття є одним із факторів особистісного розвитку людини, служить засобом встановлення емоційних стосунків з оточуючими, підтримує інститут шлюбу. Саме прояви любові забезпечують духовний, інтелектуальний і фізичний комфорт шлюбних партнерів, що впливає на особистість і на сім'ю загалом [14; 16].

На розвиток взаємовідносин у шлюбі та виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів значний вплив чинять особистісні характеристики кожного зі шлюбних партнерів. До сприятливих психологічних характеристик подружжя відносяться: відсутність страху і тривожності, адекватна самооцінка; врівноваженість; помірний схильність до ризику, що дозволяє емоційним відношенням розвиватися; компетентність у часі (жити «тут і тепер», вбачаючи при цьому зв'язок подій); високий рівень самоприйняття, що виявляється в природності поведінки і відкритості досвіду, у відношенні до іншого як до самого себе. Відсутність самоприйняття породжує інструментальне відношення до себе і інших, яке, в свою чергу, невідворотно призводить до нестабільності в емоційних відносинах [3; 15].

Причиною труднощів, що виникають у міжособистісних відносинах із близькою людиною, зазвичай виступають власні особистісні проблеми, пов'язані з очікуваннями, почуттями безпеки, контролем, потребою в любові та схваленні, моральним засудженням, незакінченими відносинами з іншими людьми. До чинників руйнування емоційних відносин подружжя науковці [4; 9; 11; 13] відносять такі характерологічні особливості партнерів, як відсутність віри в стабільність подружньої любові; емоційна холодність, ігнорування взаємоповаги, взаємодовіри і розуміння; відсутність інтуїтивного відчуття головних закономірностей любові та особистісних особливостей партнера; нездатність контролювати і регулювати свої власні емоції і почуття; прояв споживчо-егоїстичного ставлення до шлюбного партнера та любові в цілому.

Вітчизняний науковець В. Моргун виділяє типи особистості закоханих на основі визна-

чення особистості, що має багатовимірну структуру з п'яти інваріантів та вісімнадцяти параметрів [8; 10]. У запропонованій багатовимірній концепції особистість – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність. Вона має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових емоційних переживань, змістовних спрямованостей, рівнів набуття досвіду і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні наслідки (включаючи й підсвідомо непередбачувані) перед природою, суспільством і своїм сумлінням.

Розглянемо особистісні конструкти, які визначають типи особистості закоханих та на основі цього – провідні мотиви кохання. В. Моргун розрізняє просторово-часові орієнтації на минуле («однолюб» свого першого кохання юності), сучасне («закоханий») і майбутнє («очікує кохання»). Потребово-вольові емоційні переживання мають негативний знак («ревнивець», що боїться втратити кохану людину), амбівалентно-врівноважений («стриманий у почуттях») і позитивний знак («щасливий» від кохання). Змістові спрямованості особистості передбачають трудову мотивацію («сім'янин»), спілкування («альтруїстично-закоханий»), ігрову («фліртуєчий») і самодіяльну мотивацію, спрямовану на себе («самозакоханий» до егоїзму). Рівні набуття досвіду поділяються на навчання («непорочне дитя»), відтворення («задоволений коханням-звичкою»), пізнання («допитливий закоханий») і рівень творчості («творець щастя» у коханні). Форми реалізації діяльності можуть бути: моторно-руховою («прихильник тілесного», або плотського, кохання), наочно-перцептивною («споглядальник» у коханні, що любить переважно очима й вухами), мовленнєвою («оспіувач» кохання) і розумовою («мрійник платонічного кохання»).

Науковець виокремив такі емпіричні критерії «справжнього кохання»: 1) єдність світоглядів – за де Сент-Екзюпері; 2) «кристалізацію» – за Стендалем; 3) фантастичне «перевтілення» у протилежну стать – уявне бажання бути такою людиною, як кохана; 4) вірність, як у Ромео і Джульєтти, – за Шекспіром; 5) продовження роду з коханою людиною; 6) взаємопідтримку протягом життя; 7) самовідречення від коханої людини, якщо вона розлюбила, без ревнощів і помсти – за притчею царя Соломона [7].

Перейдемо до розгляду питання психологічних стосунків у шлюбі. Психологічні стосунки у шлюбі об'єктивні за формою свого прояву, але суб'єктивні за своєю сутністю. Таким чином, діалектична взаємодія об'єктивного і суб'єктивного у повній мірі виявляється у сімейній сфері.

У теорії динамічної подружньої терапії згадується про сім профілів шлюбу, заснованих на реакціях та поведінці чоловіка і дружини у шлюбі: рівноправний партнер: очікує рівних прав і обов'язків; романтичний партнер: очікує душевної згоди, міцної любові, сентиментальний; «батьківський» партнер: із задоволенням піклується про іншого, виховує його; «дитячий» партнер: надає подружжю спонтанності, безпосередності і радості, але одночасно набуває влади над іншим шляхом прояву слабкості і немичності; раціональний партнер: слідує за проявом емоцій, точно дотримується прав та обов'язків, відповідальний, тверезий в оцінках; товариський партнер: хоче бути соратником, не претендує на романтичну любов, та приймає як неминуче звичайні труднощі сімейного життя; незалежний партнер: зберігає у шлюбі певну дистанцію по відношенню до свого партнера [3]. Деякі партнерські комбінації виявляються цілком конгруентними, інші – компліментарними, треті – конфліктними.

Профілі шлюбу, запропоновані В. Сатір [11], побудовані на моделях комунікативних відносин. На основі аналізу вербальних і тілесно звукових ознак авторка виділила 5 комунікативних моделей спілкування між подружжям: запобігаючий, звинувачуючий, розважливий, відсторонений та врівноважений. Тільки врівноважений профіль дає можливість подолати перепони, знайти вихід зі складного становища і об'єднати людей. Коли подружжя врівноважене, їх відносини відкриті, вільні і чесні, люди не відчують приниження почуттів власної гідності. Урівноважений тип поведінки – внутрішньо гармонійний, а спілкування – засноване на оригінальності пережитих почуттів. Детермінантою звичних стереотипів поведінки, неадекватних стилів спілкування і, як наслідок, невдалих подружніх стосунків В. Сатір вважає існування жажів у сучасної людини.

Д. Уайл, виокремив 3 типи партнерських зв'язків, використовуючи критерії оцінки реакції на конфлікти: 1) взаємне уникнення. Обидва партнери уникають активного обговорювання, відмовчуються, почувають несправедливість, але не виговорюють одне одному своєї тривожності і образи; 2) взаємне обвинувачення. Партнери відкрито проявляють своє роздратування, неспокій, підкреслюючи свої вимоги; 3) вимога і уникнення. Один із партнерів активно реагує на обставини і прагне зблизитися з іншим, інший – ухиляється, відмовчується, уникає зближення. Причому, чим більше один ухиляється, тим сильніше інший прагне до нього наблизитися [13].

Наведені типології подружніх відносин і профілі шлюбу дозволяють глибше зрозуміти сутність подружжя та специфіку взаємовідносин у шлюбі.

Перейдемо до обговорення результатів нашого дослідження. У дослідженні ми спиралися на багатовимірну концепцію особистості В. Моргуна та використали розроблену науковцем критеріально-орієнтовану методику діагностики мотивації кохання.

У емпіричному дослідженні взяли участь 20 пар, які перебувають у шлюбі. Вік респондентів – від 23 до 50 років. У ході дослідження було сформовано дві групи респондентів за тривалістю шлюбного життя: I група – подружжя із тривалістю шлюбного життя від 5 до 15 років (50%); II група – подружжя із тривалістю шлюбного життя від 16 до 25 років (50%).

Аналіз числових даних дозволив встановити, що групи респондентів із різною тривалістю подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання, а отже, й психологічними характеристиками особистості (просторово-часовими орієнтаціями, потребово-вольовими емоційними переживаннями, змістовною спрямованістю, рівнями набуття досвіду і формами реалізації кохання). Показники прояву мотивації кохання за групами досліджуваних представлено в табл. 1-2.

Для більшості респондентів I групи (75%) на першому місці серед просторово-часових орієнтацій – орієнтація на теперішнє, тобто партнери в такому союзі закохані один в одного. Друге місце посідає орієнтація на майбутнє (25%) – це свідчить про те, що досліджувані «очікують кохання» від близької людини. Орієнтацію на минуле («однолюб» свого першого кохання юності) виявлено не було.

Респонденти II групи також орієнтовані на теперішнє, але числові показники дещо нижчі (60%). На другому місці в них представлена орієнтація на минуле (20%) та майбутнє (20%).

Отримані результати можуть означати, що досліджувані з досвідом тривалого шлюбу в рівній мірі очікують кохання від дружини/чоловіка та впевнені щодо свого вибору єдиного кохання (табл. 1).

Серед потребово-вольових переживань респондентів I групи (85%) на першому місці знаходяться позитивні переживання, респонденти – «ті, хто відчують захопленість від кохання». Друге місце в рейтингу займає врівноваженість (15%), що вказує на стриманість почуттів. Негативних емоційних переживань не зафіксовано.

У респондентів II групи ми виявили перевагу амбівалентно-врівноважених емоційних переживань (80%) та зниження позитивних почуттів (20%). Як і в першій групі респондентів, негативних емоційних переживань не зафіксовано.

Змістова спрямованість респондентів I групи становить таку ієрархію: 1) на гру посідає перше місце (50%), що свідчить про схильність до кокетства, флірту; 2) на себе: розумне бажання бути коханим (45%); 3) на спілкування: альтруїстично кохають самі (5%); 4) на працю (0%) (табл. 2).

Таблица 1

Показники прояву мотивації кохання за I групою досліджуваних

Структура мотивації	I група (%)			
	Спрямованість	минуле	сьогодення	Майбутнє
	0	25	75	
Переживання кохання	негативне	врівноважене	Позитивне	
	0	15	85	
Мотиви-змісти	праця	спілкування	гра	Самодіяльність
	0	5	50	45
Ієрархія мотивів	навчання	відтворення	Пізнання	
	0	25	75	
Форми взаємодії	моторна	перцептивна	мовленнева	Розумова
	15	60	10	15
Інтимні стосунки	Платонічне кохання	мовленнєве оспівування	тілесно-плотське задоволення	
	5	30	65	

Таблица 2

Показники прояву мотивації кохання за II групою досліджуваних

Структура мотивації	II група (%)			
	Спрямованість	минуле	сьогодення	Майбутнє
	20	60	20	
Переживання кохання	негативне	врівноваж.	Позитивне	
	0	80	20	
Мотиви-змісти	праця	спілкування	гра	Самодіяльність
	25	55	5	15
Ієрархія мотивів	навчання	відтворення	Пізнання	
	0	30	70	
Форми взаємодії	моторна	перцептивна	мовленнева	Розумова
	5	25	30	40
Інтимні стосунки	Платонічне кохання	мовленнєве оспівування	тілесно-плотське задоволення	
	15	40	45	

Змістова спрямованість респондентів II групи наступна: 1) на спілкування (55%); 2) на працю: виражена сімейна мотивація (25%); 3) на себе (15%); 4) спрямованість на гру (5%).

Рівні набуття досвіду виявляються для I групи – у творчості («творець щастя» у коханні – 75% для I групи; 70% для II групи) та відтворенні («задоволений коханням-звичкою» – 25% для I групи; 30% для II групи).

У респондентів I групи мотиви-форми реалізуються таким чином: 1) наочно-перцептивні – «споглядальник» у коханні, що любить переважно очима й вухами – 60%; 2) моторні – «прихильник тілесного», або плотського, кохання – 15%; 3) розумові – «мрійник платонічного кохання» – 15%; 4) мовленнєві – «оспівувач» кохання – 10%. У респондентів II групи: 1) розумові (40%); 2) мовленнєві (30%); 3) наочно-перцептивні (25%); 4) моторні (5%).

Стосовно бажаних форм реалізації кохання (в інтимній сфері), то тут на перше місце в обох групах виходить спрямованість на тілесно-плотське задоволення (65% для I групи; 45% для II групи).

Для статистичної перевірки припущення про наявність відмінностей за ієрархією мотивів кохання у шлюбних партнерів у залежності від тривалості шлюбу ми використали t-критерій Стьюдента (при $t_{кр} = 2,64$). Порівняння даних у двох групах виявило статистично значущі зміни досліджуваних параметрів: спрямованість ($t_{емп} = 2,8$), переживання кохання ($t_{емп} = 3,7$), мотиви-змісти ($t_{емп} = 2,9$), форми взаємодії ($t_{емп} = 4,2$). Отримані результати також підтверджують наявність відмінностей за психологічними характеристиками подружжя, таких як просторово-часові орієнтації, потребово-вольові емоційні переживання, змістовна спрямованість та форми реалізації кохання. Статистично значущих зрушень за такими па-

раметрами, як мотиви набуття досвіду та інтимні стосунки зафіксовано не було.

Отже, результати дослідження дозволили встановити, що тривалість подружнього життя значною мірою впливає на динаміку мотивації кохання та психологічні характеристики коханих за такими складовими, як спрямованість, переживання кохання, мотиви-змісти, форми взаємодії.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

У статті було представлено результати емпіричного дослідження мотиваційних аспектів кохання між чоловіком і дружиною з різною тривалістю подружнього життя. Визначено особистісні характеристики шлюбних партнерів, які сприяють гармонізації та ускладненню емоційних відносин подружжя. Розглянуто типи особистості закоханих. Виявлено, що групи респондентів із різним стажем подружнього життя відрізняються проявами мотивації кохання та психологічними характеристиками особистості.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення вікових, статусних та гендерних особливостей переживання та прояву почуття любові, розробка практичних засобів оптимізації любовних стосунків для різних вікових груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 176 с.
2. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с.
3. Куприянич Л.Я. Психология любви / Л.Я. Куприянич. – Д. : Сталкер. – 1998. – 326с.
4. Лаптенко С.Д. Нравственная сущность семейно-брачных отношений / С. Лаптенко. – М. : Знание, 1990. – 48 с.
5. Максименко С.Д. Личность начинается с любви / С.Д. Максименко // Генезис существования личности. – К. : ООО «КММ», 2006. – С. 69–86.
6. Маноха І.П. Психологія потаємного Я / І.П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448с.
7. Моргун В. Психодіагностичне дослідження мотивації кохання / В. Моргун // Постметодика : [наук.-метод. пед. журн.]. – 2007. – № 1. – С. 50-56.
8. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В.Ф. Моргун // Філософ. і соц. думка. – 1992. – № 2. – С. 27–40.
9. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друку», 2010. – 270 с.
10. Рибалка В.В. Моністична концепція багатовимірного розвитку особистості / В.В. Рибалка, В.Ф. Моргун // Психолог. – 2003. – № 20.– Вкладка : персоналії. – 32 с.
11. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М. : Наука. – 1992. – 164с.
12. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
13. Фромм Э. Искусство любви. Исследование природы любви / Э. Фромм – М. : Знание. – 1991. – 68 с. – (Философия и жизнь).
14. Шевченко Н.Ф. Психологічні аспекти феномена любові в контексті емоційних відносин подружжя / Н.Ф. Шевченко, Н.Г. Смирнова // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2017. – № 1 (11) – С. 90–94.
15. Шнейдер Л. Семья. Оглядываясь вперед / Л. Шнейдер. – СПб. : Питер, 2013. – 368 с.
16. Ясенчук І.В. Психологічні особливості прояву любові та симпатії шлюбних партнерів / І.В. Ясенчук // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 23. – С. 341-352.

СЕКЦІЯ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:378-051

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ**

Дубчак Г.М., к. психол. н., доцент, докторант

Інститут психології імені Г.С. Костюка

Національної академії педагогічних наук України

Стаття присвячена актуальній проблемі формування професійної стресостійкості студентів соціономічних професій. Описано процедуру формуючого експерименту. На основі аналізу результатів емпіричного дослідження обґрунтовано ефективність тренінгової програми та зроблено висновок про доцільність її застосування для формування професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій у процесі професійної підготовки.

Ключові слова: професійна підготовка, соціономічні професії, студенти, стрес, стресостійкість.

Статья посвящена актуальной проблеме формирования профессиональной стрессоустойчивости студентов соционимических профессий. Описана процедура формирующего эксперимента. На основе анализа результатов эмпирического исследования обоснована эффективность тренинговой программы и сделан вывод о целесообразности ее применения для формирования профессиональной стрессоустойчивости будущих специалистов соционимических профессий в процессе профессиональной подготовки.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, соционимические профессии, студенты, стресс, стрессоустойчивость.

Dubchak G.M. FORMATION OF PROFESSIONAL STRESS RESISTANCE OF FUTURE SPECIALISTS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS

The article is devoted to the actual problem of forming professional stress-resistance of students of socio-nomic professions. There is described the procedure of the forming experiment. Based on the analysis of the results of the empirical study, the effectiveness of the training program is substantiated, and there is made the conclusion about the appropriateness of its application for the formation of professional stress resistance of future specialists of socionomic professions in the process of professional training.

Key words: professional training, socionomic professions, students, stress, stress resistance.

Постановка проблеми. Соціономічні професії, які є особливо вразливими до психологічного стресу і його наслідків, ставлять перед людиною високі вимоги щодо її професійної поведінки, це обумовлює необхідність удосконалення діючої системи професійної підготовки їх представників. Сучасний стан проблеми свідчить про необхідність комплексного вивчення процесу становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій та розробки програми її формування.

Аналіз останніх публікацій. У загальнопсихологічному плані окремі дослідження (С.Д. Максименка, О.М. Кокуна, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової, М.Е. Білової, Н.Є. Водоп'янової, К.О. Малишевої та ін.) присвячено вивченню соціально-психологічних чинників професійної діяльності працівників соціономічних професій, що провокують стресові стани, виникнення синдрому хронічної втоми та інші негативні симптоми. Однак лише окремі дослідження останніх років пов'язані з навчальною

підготовкою студентів. Так, спроби вивчення стресостійкості знаходимо в працях Т.В. Середи, О.В. Лозгачової, О.О. Андрєєвої, О.М. Кокуна, М.С. Корольчука, В.М. Крайнюк, що свідчить про недостатню увагу, яку приділяють дослідники цій проблематиці, і обумовлює наявність прогалини в підготовці спеціалістів соціально-орієнтованих професій. Це доводить, що проблема підвищення стресостійкості як професійно важливої якості стоїть досить гостро.

Формулювання мети статті. Метою статті є емпіричне вивчення ефективності тренінгової програми із формування професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході спільної бесіди з психологом студентам, що навчаються за різними соціономічними професіями, було запропоновано безкоштовний тренінговий курс із розвитку професійної стресостійкості. До занять приступило 48 студентів, які склали експериментальну групу. Контрольну групу склали ще 48 студентів, які

не брали участі в тренінгових заняттях з різних причин (відсутність вільного часу, віддаленість проживання та ін.). В обох групах було 24 хлопці та 72 дівчини. Програма тренінгу була розрахована на 3 місяці. За цей час студенти, поділені на три тренінгові групи по 16 осіб у кожній, відвідували психологічні заняття два рази на тиждень – в понеділок та четвер.

Нами було вибрано групові форми роботи, оскільки вони мають ряд переваг, які найбільш повно, на наш погляд, відображені в працях К. Рудестама [4]. Тренінгові заняття з формування професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій будувалися за класичною схемою і включали вступ, основну частину та рефлексію.

У вступі, який тривав у середньому 3–5 хвилин, психолог оголошував тему, мету і завдання заняття. Учасники обговорювали свої очікування та побажання з приводу того, що вони сподівалися отримати під кінець заняття.

Основна частина тривала в середньому 40–60 хвилин і включала в себе основні вправи та їх обговорення. Після закінчення кожної вправи проходило обговорення пережитих емоцій, які були викликані участю в роботі; учасники обговорювали нове бачення і засвоєння отриманого досвіду. Дискусія після кожної вправи дозволила учасникам озвучити власні переживання, враження і ознайомитися з невідомими способами впливу цих подій на інших людей, що підвищувало розуміння один одного і збагачувало особистий досвід кожного.

У підсумковій частині заняття (10–15 хв.) відбувався загальний обмін думками учасників тренінгу про те, яке нове розуміння вони отримали за час роботи в групі, що сподобалося і запам'яталося, що хотілося б зробити на наступній сесії.

Після закінчення всім студентам давалося домашнє завдання, необхідне для розвитку стресостійкості. Досвід, який був отриманий і осмислений на занятті, необхідно було випробувати в реальних життєвих ситуаціях. На початку кожного наступного заняття протягом 5–10 хвилин учасники розповідали про те, що у них вийшло, з якими ситуаціями вони зіткнулися і як використовували той досвід, який отримали в процесі попередніх занять.

Щоб емпірично перевірити ефективність розробленої тренінгової програми, перед початком формуючого етапу дослідження ми провели контрольний зріз, метою якого було виявлення рівня стресостійкості студентів, психоемоційної напруги, типів поведінки у стресовій ситуації та актуальних копінг-стратегій. Для цього було використано Бостонський тест стресостійкості [6], шкалу психологічного стресу PSM-25 [1], методику визначення типу особистості А/В [5] та копінг-тест Лазаруса [3].

Вивчення ефективності тренінгової програми із формування професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій здійснювалося в другому семестрі навчального року (початок травня). Часовий інтервал між формуючим і контрольним етапом склав два місяці. Цей проміжок часу був необхідний для виявлення достовірних показників, оскільки про результати тренінгової роботи можна судити лише через деякий час. За цей проміжок часу після завершення тренінгової програми студенти могли застосовувати отримані навички в повсякденному студентському житті. Другий контрольний зріз полягав у повторному використанні методик, застосованих нами перед формуючим експериментом.

Статистичний аналіз дав нам можливість простежити як кількісні, так і якісні зміни, які відбуваються зі студентами в процесі формування професійної стресостійкості, а також перевірити доцільність уведення в навчально-виховний процес вищих та середніх навчальних закладів спеціальної тренінгової програми, спрямованої на підвищення професійної стресостійкості студентів.

Аналізуючи отримані емпіричні дані, ми побачили, що порівнювані нами досліджувані групи не відрізняються між собою за результатами першого контрольного зрізу, це може свідчити про те, що типи поведінки у стресовій ситуації, стратегії копінг-поведінки та рівень психічної напруги обумовлені, передусім, умовами стресогенних ситуацій, які є типовими для сучасних студентів і можуть бути зумовлені особливостями навчальної діяльності (див. табл. 1). Відсутність істотних відмінностей між досліджуваними групами до проведення формуючого експерименту підтверджує доцільність формування експериментальних та контрольних груп.

Перейдемо до аналізу результатів дослідження за вибраними методиками. Нас, передусім, цікавили статистично значущі відмінності між контрольними та експериментальними групами на початковому констатуючому етапі (I етап) та заключному, після проведення формуючого експерименту (II етап). У ході статистичного аналізу ми використовували критерій t-Student для незалежних груп (див. табл. 2). Наведені дані переконливо показують відсутність істотних відмінностей між досліджуваними експериментальними та контрольними групами до початку формуючого експерименту.

Аналіз результатів другого констатуючого зрізу показав, що відмінності між експериментальними і контрольними групами є статистично значущими, а від'ємний показник критерію t-Student вказує на характер цих залежностей: показники стресостійкості студентів контрольних груп є істотно вищими, ніж експериментальних ($p < 0,001$).

Таблиця 1

Показники дисперсійного аналізу вибірок студентів (N=96)

Показники методик	I контрольний зріз		II контрольний зріз	
	F	p	F	p
Стресостійкість	1,494	0,067	23,745	0,000
Психічна напруга	0,430	0,827	29,739	0,000
Тип поведінки	2,169	0,064	14,758	0,000
Конфронтаційний	0,115	0,989	6,639	0,000
Дистанціювання	0,490	0,783	3,971	0,003
Втеча / уникнення	1,799	0,121	4,667	0,001
Прийняття відповідальності	1,927	0,097	6,558	0,000
Позитивна переоцінка	1,819	0,506	4,177	0,002
Пошук соціальної підтримки	0,895	0,488	4,868	0,001
Планування вирішення проблеми	1,806	0,120	4,141	0,002
Самоконтроль	0,438	0,821	2,330	0,049

Таблиця 2

Показники стресостійкості студентів експериментальної та контрольної груп

Етапи		Група 1-е	Група 1-к	Група 2-е	Група 2-к	Група 3-е	Група 3-к
I етап	M	36,31	36,38	37,88	38,44	42,13	39,56
	σ	10,68	9,22	8,74	9,76	11,83	7,82
	t	-0,018		-0,172		0,722	
	p	0,986		0,865		0,476	
II етап	M	26,25	40,88	30,25	44,53	31,31	46,38
	σ	7,64	9,11	12,22	6,36	10,30	5,51
	t	-4,918		-4,037		-5,157	
	p	0,001		0,001		0,001	

Таблиця 3

Рівень психічної напруги студентів експериментальної та контрольної груп

Етапи		Група 1-е	Група 1-к	Група 2-е	Група 2-к	Група 3-е	Група 3-к
I етап	M	89,19	90,88	93,69	92,81	98,19	98,25
	σ	21,90	22,45	19,97	22,04	24,51	25,53
	t	-0,215		0,118		-0,007	
	p	0,831		0,907		0,994	
II етап	M	72,46	106,06	73,94	119,31	76,00	114,63
	σ	18,84	23,80	13,45	10,91	14,26	14,14
	t	-4,139		-10,476		-7,691	
	p	0,001		0,001		0,001	

Ще одним важливим для нашого дослідження показником є рівень психічної напруги (див. табл. 3).

Як бачимо з наведених даних, до початку формуючого експерименту відмінності між досліджуваними групами не є статистично значущими ($p > 0,05$). І навпаки, після проведення тренінгових занять експериментальні та контрольні групи істотно відрізняються між собою: рівень психічної напруги контрольних груп є статистично вищим, ніж експериментальних ($p < 0,001$). Якщо в першому контрольному зрізі у всіх досліджуваних нами групах виявлено показники, що свідчили про адаптивний рівень стресу, то показники контрольних груп другого зрізу істотно зросли і вказують на середній рі-

вень стресу, в той час як в експериментальних групах вони знизились і свідчать про низький рівень стресу.

Оскільки часовий інтервал між формуючим і другим контрольним зрізом склав два місяці, ми спробували з'ясувати, чи після завершення тренінгової програми студенти почали застосовувати отримані навички в повсякденному студентському житті. Для цього ми вивчили типи поведінки студентів експериментальної та контрольної груп у стресових ситуаціях та актуальні для них стратегії копінг-поведінки.

Результати порівняльного аналізу результатів дослідження першого та другого контрольних зрізів підтверджують виявлену нами тенденцію, а саме – брак статистичних різниць

між досліджуваними групами до початку та істотні відмінності між експериментальними та контрольними групами після завершення формуючого експерименту (див. табл. 4).

Домінуючим типом поведінки студентів у стресовій ситуації до формуючого експерименту виявився проміжний тип А/В. Після формуючого експерименту в експериментальних групах студенти демонстрували поведінку типу В, тоді як у студентів контрольних груп схильність до впливу стресогенних факторів зросла, та вони більш виражено демонстрували поведінку типу А/В.

Ми вивчили також особливості копінг-поведінки досліджуваних нами експериментальних та контрольних груп (див. табл. табл. 5–6). На-

ведені нижче дані підтверджують брак істотних відмінностей за усіма копінг-стратегіями між досліджуваними групами студентів до початку формуючого експерименту. Після проведення тренінгових занять поведінка студентів експериментальних та контрольних груп за більшістю копінг-стратегій почала істотно відрізнятися.

Заслуговує на увагу факт, що в поведінці студентів експериментальних груп значно рідше проявляються деструктивні копінг-стратегії, тоді як у контрольних їхня вираженість зросла. Такі зміни в поведінці студентів контрольних груп можна пояснити тим, що другий контрольний зріз проводився у травні місяці, а саме – в кінці літнього семестру та навчального року. Наші дослідження показали, що

Таблиця 4

Показники типів поведінки студентів експериментальної та контрольної груп

Етапи		Група 1-е	Група 1-к	Група 2-е	Група 2-к	Група 3-е	Група 3-к
I етап	M	84,00	83,25	87,63	80,63	90,81	92,88
	σ	16,86	13,51	12,90	7,75	9,72	14,18
	t	0,139		0,077		-0,480	
	p	0,891		0,073		0,635	
II етап	M	73,94	93,19	70,88	97,88	72,56	96,44
	σ	10,86	12,01	12,75	12,36	12,13	18,33
	t	-4,753		-5,912		-4,344	
	p	0,001		0,001		0,001	

Таблиця 5

Показники копінг-поведінки студентів – етап I

Показники		Група 1-е	Група 1-к	Група 2-е	Група 2-к	Група 3-е	Група 3-к
Конфронтаційний	M	10,56	10,75	10,19	10,75	10,75	10,31
	σ	2,80	2,54	2,81	2,59	2,59	2,82
	p	0,844		0,788		0,901	
Дистанціювання	M	11,06	10,69	10,25	10,06	10,06	10,31
	σ	3,13	2,46	2,14	2,01	2,01	1,95
	p	0,709		0,237		0,932	
Втеча/уникнення	M	14,13	13,00	11,38	12,38	12,38	12,63
	σ	3,89	3,18	2,70	3,26	3,26	2,21
	p	0,304		0,674		0,163	
Прийняття відповідальності	M	11,81	12,63	10,25	10,94	10,94	10,81
	σ	2,61	2,41	2,86	2,17	2,17	2,37
	p	0,369		0,238		0,550	
Позитивна переоцінка	M	8,06	8,44	7,63	8,00	8,00	7,69
	σ	2,17	1,89	1,50	1,46	1,46	1,92
	p	0,607		0,583		0,919	
Пошук соціальної підтримки	M	14,06	13,44	12,00	13,00	13,00	12,63
	σ	3,27	3,70	2,94	2,44	2,44	3,30
	p	0,617		0,592		0,576	
План. вирішення проблеми	M	12,31	11,56	10,13	11,06	11,06	10,31
	σ	2,41	2,52	2,94	3,15	3,15	2,60
	p	0,398		0,307		0,850	
Самоконтроль	M	13,75	12,88	12,25	12,25	12,25	12,63
	σ	3,56	3,82	2,40	2,72	2,72	4,04
	p	0,509		0,598		0,752	

Таблиця 6

Показники копінг-поведінки студентів – етап II

Показники		Група 1-е	Група 1-к	Група 2-е	Група 2-к	Група 3-е	Група 3-к
Конфронта ційний	М	9,25	9,00	7,94	12,53	12,25	10,19
	σ	4,18	1,86	2,38	2,35	2,74	3,10
	р	0,012		0,001		0,029	
Дистанціювання	М	8,69	8,63	9,44	10,56	10,88	10,81
	σ	2,35	2,65	1,54	1,86	1,92	2,10
	р	0,018		0,010		0,044	
Втеча/уникнення	М	10,56	9,88	9,94	12,88	11,81	12,56
	σ	2,65	2,24	2,04	2,68	3,10	1,71
	р	0,020		0,052		0,001	
Прийняття відповідальності	М	10,00	11,00	9,13	12,81	11,44	11,00
	σ	1,75	2,25	2,18	1,87	1,59	2,06
	р	0,001		0,530		0,018	
Позитивна переоцінка	М	7,19	7,13	7,20	8,75	8,63	8,75
	σ	2,22	1,70	1,37	1,43	1,54	1,39
	р	0,025		0,014		0,004	
Пошук соціальної підтримки	М	11,50	12,63	9,44	13,25	12,19	12,81
	σ	2,30	2,84	2,09	2,74	2,16	2,69
	р	0,060		0,628		0,001	
Планування вирішення проблеми	М	10,13	10,25	8,88	11,81	12,06	10,75
	σ	2,02	2,14	2,55	2,73	2,11	2,23
	р	0,057		0,022		0,035	
Самоконтроль	М	10,88	11,38	10,50	11,38	12,94	12,44
	σ	2,52	3,03	1,75	3,03	2,40	2,82
	р	0,057		0,022		0,035	

Таблиця 7

Критерій t-Student для залежних груп до та після формуючого експерименту

Групи		Стресостійкість					
		Етап I		Етап II		t	p
		М	σ	М	σ		
Експериментальна	Група 1-е	36,31	10,68	26,25	7,64	5,252	0,001
	Група 2-е	37,88	8,74	30,25	12,22	2,709	0,006
	Група 3-е	42,13	11,83	31,31	10,30	4,489	0,001
Контрольна	Група 1-к	36,38	9,22	40,88	9,11	-1,616	0,012
	Група 2-к	38,44	9,76	44,53	6,36	-1,884	0,079
	Група 3-к	39,56	7,82	46,38	5,51	-2,725	0,016

наприкінці навчального року рівень психо-соціального стресу у студентів є істотно вищим, ніж на початку року [2]. Брак зазначеної тенденції у поведінці студентів експериментальних груп може свідчити про ефективність проведених нами тренінгових занять. Отримані висновки підтверджуються також результатами однофакторного дисперсійного аналізу даних, отриманих у другому констатуючому дослідженні (див. табл. 1).

Не виявлено статистично значущих відмінностей (показники на межі статистичної значущості) між групами студентів вузу за такими копінг-стратегіями: пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми, самоконтроль, які відносять до конструктивних.

Можна припустити, що для їх застосування в повсякденному студентському житті вимагається значно більший проміжок часу, ніж той, що минув від закінчення нами формуючого експерименту.

Про ефективність тренінгової програми із формування стресостійкості студентів можна також судити, опираючись на результати порівняльного аналізу змін показників, які відбулися в експериментальних та контрольних групах за час від першого до другого констатуючого зрізу. Для цього нами застосовувався критерій t-Student для залежних груп. Він дозволяє встановити не тільки спрямованість змін, але і їх вираженість, на підставі чого можна оцінити ефективність тренінгових занять (див. табл. 7).

Аналізуючи наведені вище результати, ми виявили, що існують достовірні відмінності між показниками першого і другого діагностичного зрізів. Наведені дані вказують на те, що в результаті проведення тренінгових занять істотно зріс рівень стресостійкості студентів експериментальних груп, тоді як у студентів двох контрольних груп він статистично знизився, у третьої – зміни незначущі.

Схожа тенденція виявлена нами під час аналізу рівня психічної напруги студентів (див. табл.

8). В експериментальних групах рівень психічної напруги студентів істотно знизився, у студентів контрольних груп статистично зріс.

Аналізуючи типи поведінки студентів у стресовій ситуації, можна стверджувати, що схильність до впливу стресогенних факторів істотно знизилась у студентів експериментальних груп та статистично зросла у студентів контрольних груп (див. табл. 9).

Порівняльний аналіз результатів дослідження копінг-стратегій першого та другого

Таблиця 8

Критерій t-Student для залежних груп до та після формуючого експерименту

Групи		Рівень психічної напруги					
		Етап I		Етап II		t	p
		М	σ	М	σ		
Експериментальна	Група 1-е	89,19	21,90	72,46	18,84	3,445	0,004
	Група 2-е	93,69	19,97	73,94	13,45	3,202	0,006
	Група 3-е	98,19	24,51	76,00	14,26	-1,912	0,007
Контрольна	Група 1-к	90,88	22,45	106,06	23,80	-4,144	0,001
	Група 2-к	92,81	22,04	119,31	10,91	3,312	0,005
	Група 3-к	98,25	25,53	114,63	14,14	-2,251	0,040

Таблиця 9

Критерій t-Student для залежних груп до та після формуючого експерименту

Групи		Тип поведінки в стресовій ситуації					
		Етап I		Етап II		t	p
		М	σ	М	σ		
Експериментальна	Група 1-е	84,00	16,86	73,94	10,86	2,161	0,047
	Група 2-е	87,63	12,90	70,88	12,75	3,440	0,004
	Група 3-е	90,81	9,72	72,56	12,13	-2,290	0,037
Контрольна	Група 1-к	83,25	13,51	93,19	12,01	-4,670	0,001
	Група 2-к	80,63	7,75	97,88	12,36	4,726	0,001
	Група 3-к	92,88	14,18	96,44	18,33	-0,611	0,550

Таблиця 10

Критерій t-Student для залежних груп до та після формуючого експерименту

Показники		Стратегії копінг-поведінки							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Група 1-е	t	1,010	2,417	8,960	5,090	3,355	4,065	5,950	5,186
	p	0,329	0,029	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001
Група 2-е	t	1,873	2,147	6,983	3,303	2,366	-0,173	4,204	4,108
	p	0,016	0,081	0,049	0,001	0,005	0,032	0,865	0,001
Група 3-е	t	2,183	1,256	3,524	4,137	0,823	5,405	5,371	3,955
	p	0,045	0,228	0,003	0,001	0,424	0,001	0,001	0,001
Група 1-к	t	-2,506	0,150	0,565	-0,676	-1,321	0,387	-1,074	0,861
	p	0,024	0,883	0,580	0,509	0,206	0,704	0,300	0,403
Група 2-к	t	-1,604	-1,324	2,183	-1,826	-1,619	1,386	-2,657	-1,485
	p	0,130	0,205	0,045	0,088	0,126	0,186	0,018	0,158
Група 3-к	t	0,139	-0,791	0,222	-0,380	-1,982	-0,316	-0,959	0,417
	p	0,891	0,442	0,827	0,709	0,066	0,756	0,353	0,682

Примітки: Копінг-стратегії: 1 – конфронтаційний; 2 – дистанціювання; 3 – втеча / уникнення; 4 – прийняття відповідальності; 5 – позитивна переоцінка; 6 – планування вирішення проблеми; 7 – самоконтроль; 8 – пошук соціальної підтримки.

констатуючих зрізів підтвердив виявлені нами тенденції позитивних змін в експериментальних групах та брак істотних відмінностей у контрольних групах (див. табл. 10). Слід зазначити, що за двома копінг-стратегіями в експериментальних групах виявлені відмінності статистично незначущі, що може вказувати на необхідність пристосовування програми тренінгу до індивідуальних особливостей його учасників.

Висновки. На основі узагальнення викладеного вище можна зробити такі висновки:

У результаті проведення тренінгових занять із формування професійної стресостійкості у студентів експериментальних груп відбулися зміни в напрямку зростання рівня стресостійкості студентів, зниження рівня психічної напруги і схильності до впливу стресогенних факторів та застосування конструктивних копінг-стратегій, тобто підвищився рівень і якість способів реагування у стресогенних ситуаціях, тоді як у контрольних групах статистичних відмінностей не виявлено або ж істотні зміни відбулися в напрямку зниження рівня стресостійкості студентів, зростання рівня психічної напруги і схильності до впливу стресогенних факторів та застосування деструктивних копінг-стратегій.

Позитивний характер змін за усіма досліджуваними показниками у студентів, які пройшли тренінгові заняття, дозволяє зробити висновки про доцільність та ефективність введення в навчальний процес студентів тренінгових занять, спрямованих на формування і розвиток професійної стресостійкості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
2. Дубчак Г.М. Динаміка стресостійкості студентів в період навчання у ВУЗі / Г.М. Дубчак // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2016. – Том. ІХ. – Випуск 8. – С. 165–172.
3. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы / Т.Л. Крюкова. – Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. – 64 с.
4. Рудестам К. Групповая психотерапия / Кьел Рудестам ; пер. с англ. А. Голубев. – 2-е междунар. изд. – СПб. [и др.] : Питер, 2006. – 384 с.
5. Титаренко Т.М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя: методичні рекомендації / Т.М. Титаренко, Л.А. Лепіхова, О.Я. Кляпець – К. : Міленіум, 2006. – 124 с.
6. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции / Ю.В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2006. – 256 с.

УДК 159.9

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ПРАЦІВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

Конюхова К.Ю., викладач-методист
соціально-психологічного факультету

Національний університет цивільного захисту України

У роботі розкрито поняття стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, наведено дані щодо особливостей стратегій поведінки працівників ДСНС України.

Ключові слова: стратегія поведінки, конфліктна ситуація, професійна діяльність.

В работе раскрыто понятие стратегий поведения в конфликтных ситуациях, приведены данные об особенностях стратегий поведения работников ГСЧС Украины.

Ключевые слова: стратегия поведения, конфликтная ситуация, профессиональная деятельность.

Koniukhova K. Yu. BEHAVIORAL STRATEGIES EMPLOYEES DSNS OF UKRAINE IN CONFLICT SITUATIONS

The work reveals the concept of behavioral strategies in conflict situations, the data concerning features behavioral strategies employees DSNS of Ukraine.

Key words: strategy of behavior, conflict situation, professional activity.

Постановка проблеми. Дослідження стратегій поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) в конфліктних ситуаціях є важливим питанням, адже будь-який конфлікт несе в собі фактор стресогенності, тому стратегії поведінки можна розглядати як способи поведінки для подолання складних ситуацій, якими наповнені професійні будні працівників ДСНС України. Знання особливостей стилів поведінки учасників конфліктної взаємодії дозволяє передбачити їхні можливі реакції на ситуацію та заздалегідь пом'якшити небажані наслідки конфлікту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поведінка в конфлікті розглядається як один із головних видів поведінки особистості в роботах Г.М. Андрєєвої, О.Л. Анцупова, О.О. Бодальова, Ф.М. Бородкіна, Н.В. Грішиної, В.В. Дружиніна, А.Т. Ішмуратова, О.О. Малишева, Л.А. Петровської.

Поняття «стилю», «стратегії» поведінки в конфлікті визначено в роботах Р. Мертона, Л.В. Сохань, Д. Смелсера, Д.Г. Скотт найтипівшими способами діяльності особистості в конфліктній ситуації на основі реалізації внутрішніх спонукань. Дослідження О.Я. Анцупова, М.Й. Боришевського, Н.В. Грішиної, Є.В. Єгорова, С.О. Єреніна, О.Л. Журавльова, В.М. Кушнірука, Г.В. Ложкіна, О.І. Шилова пов'язані з визначенням характеристик учасників конфліктної взаємодії та типології психологічних особливостей поведінки особистості в конфлікті.

У сучасній конфліктології загальноприйнятою класифікацією стратегій поведінки в конфлікті є класифікація К.У. Томаса – Р.Х. Кілмена. Кожну із стратегій характеризують із точки

зору наполегливості індивіда у задоволенні власних інтересів та прагнення зберегти міжособистісні стосунки (О.Я. Анцупов, Р. Блейк, Р.Х. Кілмен, В.М. Кушнірук, Д. Мутон, Д.Г. Скотт, К.У. Томас).

Метою нашого дослідження є вивчення стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях працівників ДСНС України.

Виклад основного матеріалу. Традиційні стратегії поведінки, які обираються учасниками конфлікту, розрізняються залежно від їх орієнтації на досягнення своїх власних цілей і орієнтації на цілі партнера. Ці стратегії можна вважати визнаними більшістю конфліктологів, хоча різні автори описують їх у різних термінах [2]:

1) домінування (конкуренція, суперництво, боротьба, напористість);

2) відхід (унікнення, ігнорування);

3) поступливість (іноді позначається як пристосування);

4) співробітництво (кооперація, інтеграція).

До цього часто додають ще одну стратегію, хоча багатьма авторами вона розглядається також і як варіант співпраці:

5) компроміс.

Стратегії поведінки, які обираються учасниками конфлікту, мають вирішальне значення для його подальшого розвитку, а часто і для кінцевого результату – результату конфлікту. Такі стратегії, як уникнення і поступливість хоча і мають різний психологічний зміст, фактично спрямовані на відхід від конфліктної взаємодії. У цьому сенсі вони менше цікавлять конфліктологів, увага яких зазвичай зосереджена на обговоренні інших принципів можливостей – «боротьби» як конкурентного способу взаємодії в конфлікті і «співпраці» як спроби кооперативного вирішення кон-

флікту. Вони можуть обговорюватися в рамках вербальної взаємодії партнерів – ведення суперечок, диспутів, дискусій і т. д. Або описуватися через дії партнерів, відповідні прийоми і «техніки» поведінки. Кооперативні та конкурентні стратегії взаємодії учасників конфлікту розглядаються переважно окремо, в реальній ситуації вони можуть переходити одна в іншу: так, якщо початкові спроби домовитися не принесли успіху, вони можуть змінитися «боротьбою» сторін; навпаки, невдачі «силового» рішення змушують учасників ситуації до переговornих варіантів вирішення конфлікту [2].

Основні стилі вирішення конфлікту описані і широко використовуються в програмах навчання управління справами, в основі яких лежить система, що називається методом Томаса-Кілмена (метод, розроблений Кеннетом У. Томасом та Ральфом Х. Кілменом у 1972 році). Система дозволяє створити для кожної людини свій власний стиль вирішення конфлікту. Основні стилі поведінки в конфліктній ситуації пов'язані із загальним джерелом будь-якого конфлікту – неспівпаданням інтересів двох чи більше сторін.

Стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається тою мірою, якою людина хоче задовільнити власні інтереси (діючи пасивно чи активно) та інтереси іншої сторони (діючи сумісно чи індивідуально).

Якщо уявити це у графічній формі, можна отримати сітку Томаса-Кілмена, що дозволяє визначити місце та назву для кожного з п'яти основних стилів вирішення конфлікту [4].

Якщо реакція пасивна, людина буде старатися вийти з конфлікту; якщо вона активна, то людина намагатиметься вирішити його. Якщо людина надає перевагу сумісним діям, то вона буде намагатися вирішити конфлікт разом з іншою людиною чи групою людей, які в ньому задіяні. Якщо ж надає перевагу індивідуальним діям, то буде шукати свій шлях вирішення проблеми чи шлях уникнення її вирішення.

Для опису типів поведінки людей у конфліктних ситуаціях К. Томас вважає прийнятною двовимірну модель регулювання конфліктів, базовими вимірами якої є кооперація, пов'язана з увагою до інтересів інших людей, що залучені до конфлікту, та наполегливість, для якої властивий акцент на особистих інтересах. Згідно із цими вимірами К. Томас виділяє такі способи регулювання конфліктів:

- конкуренція (змагання) – як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів за рахунок інтересів іншого;
- пристосування;
- компроміс;
- ухилення;
- співробітництво.

Розглянемо докладніше переваги та недоліки застосування кожної стратегії поведінки.

Стиль конкуренції застосовують зазвичай люди активні та схильні до вирішення конфліктів шляхом, який видається їм найзручнішим. Така особистість не зацікавлена у співпраці з іншими людьми, але здатна приймати вольові рішення. Тобто така людина прагне, насамперед, до задоволення власних інтересів за рахунок інтересів інших, змушує їх прийняти своє вирішення проблеми.

Існує ціла низка ситуацій, у яких такий стиль поведінки себе виправдовує: значущість наслідків конфлікту, наявність достатнього авторитету для прийняття рішень, необхідність швидкого прийняття рішення та наявність достатньої влади для цього, відсутність іншого виходу із конфліктної ситуації, необхідність прийняти на себе роль лідера та інші. Цей стиль поведінки у конфліктній ситуації може створити особистості, яка його застосовує, певний авторитет, але лише в тому разі, коли він дасть позитивний результат. Але якщо основна мета особистості полягає у створенні доброзичливих стосунків з оточенням, цей стиль застосовувати не треба, оскільки це може призвести до погіршення взаємин із близькими.

Стиль уникання реалізується тоді, коли особистість не відстоює власних інтересів, не співпрацює з іншими з метою вирішення проблеми або просто ухиляється від вирішення конфлікту. До найтипovіших ситуацій, у яких цей стиль поведінки може бути ефективним, належать такі, коли напруження занадто велике і є необхідність його зменшити, коли наслідки конфлікту малозначущі для учасника, коли є потреба або можливість відкласти вирішення проблеми, коли немає можливості вирішити конфлікт на свою користь, а інші мають більше шансів зробити це, коли розв'язання конфлікту вимагає занадто багато зусиль або спроби негайно вирішити проблему можуть лише погіршити ситуацію.

Недолік такого стилю полягає в тому, що опонент може сприйняти його застосування як небажання вирішувати проблему та брати на себе відповідальність. Але іноді ухилення від негайного розв'язання конфлікту може дати позитивні результати, які полягатимуть у тому, що проблема може вирішитися сама собою, без докладання додаткових зусиль, або ж до неї можна буде повернутися через деякий час, ретельно обдумавши ситуацію.

Стиль пристосування означає, що особистість діє спільно з іншою людиною, навіть не намагаючись відстоювати власні інтереси. Такий підхід радять застосовувати у тих випадках, коли результат зіткнення має велике значення для опонента і не дуже суттєвий для нас. Але цей стиль не бажано застосовувати тоді,

коли це заважає внутрішньому комфорту особистості або опонент не схильний оцінити зроблені йому поступки. Такий стиль зовні схожий на стиль уникання, оскільки також може дати додатковий час для обдумування проблеми. Але суттєва відмінність полягає в тому, що особистість, яка застосовує стиль пристосування, не ухиляється від вирішення проблеми, а діє спільно з опонентом, погоджуючись на його варіант розв'язання конфлікту.

Такий стиль можна застосовувати у тих випадках, коли проблема видається не дуже значущою, коли є бажання зберегти добрі стосунки з іншими людьми і при цьому добрі стосунки здаються важливішими за можливість наполягти на своєму, коли результат набагато важливіший для іншої людини, коли інший справді має рацію, коли мало шансів на досягнення успіху або ми переконані в тому, що інший, вчинивши нерозумно, отримає корисний урок на майбутнє. В усякому разі, застосовуючи стиль пристосування, можна пом'якшити конфліктну ситуацію та відновити гармонію у стосунках з іншими людьми.

Для стилю співробітництва характерна активна робота з вирішення проблеми, яка поєднує бажання максимально задовольнити як свої власні інтереси, так і інтереси іншої сторони. Такий підхід потребує зазвичай багато часу та зусиль, але дає змогу виявити і максимально врахувати приховані інтереси обох сторін. Стиль співробітництва бажано застосовувати тоді, коли обидві сторони-учасники конфлікту вважають його результат важливим для себе і не бажають ухилятися від його досягнення, коли є досить часу для роботи над проблемою, коли стосунки з іншою стороною мають тривалу попередню історію та перспективу на майбутнє, коли обидві сторони здатні до конструктивного діалогу та до спільної роботи, спрямованої на вироблення взаємоприйняттого рішення.

Стиль компромісу полягає в тому, що кожна із сторін поступається частиною своїх інтересів, очікуючи того самого від іншої сторони. Компроміс також вимагає певних зусиль, але, на відміну від співробітництва, не дає змоги виявити всі приховані інтереси, обмеживши рішення лише тих проблем, про які опоненти вважають за потрібне говорити. Якщо співробітництво передбачає вироблення взаємоприйняттого рішення на перспективу, то компромісне рішення зазвичай є тимчасовим. Але стиль компромісу може бути незамінним у тих ситуаціях, коли інші стилі виявляються неефективними: обидві сторони мають інтереси, які неможливо задовольнити одночасно, проблема потребує швидкого вирішення, тимчасове рішення може бути задовільним, компроміс дає змогу зберегти стосунки та задовольнити хоча б частину інтересів.

У дослідженні стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях взяли участь 277 працівників ДСНС України, географія дослідження така: схід України (Харківська область), центральна частина України (Кіровоградська область), захід України (Чернівецька область), північ України (Чернігівська область) та південь України (Миколаївська область). Необхідність залучити працівників ДСНС України до дослідження із цих областей обумовлена різною кількістю, різним рівнем та різною природою надзвичайних ситуацій.

Так, територіально найбільшу кількість надзвичайних ситуацій зафіксовано у Харківській області, а найменшу – в Кіровоградській та Чернівецькій областях. Найбільший техногенний ризик у територіальному розрізі проявився також у Харківській області. Середні ризики виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру зберігаються у Миколаївській області, а низькі ризики – у Кіровоградській, Чернігівській та Чернівецькій областях. При цьому найменша середня величина індивідуального ризику, обумовленого виникненням надзвичайних ситуацій техногенного, природного та соціального характеру, буде в Чернівецькій області, найбільша – в Харківській. Ці чинники призводять до різної кількості виїздів працівників на ліквідацію надзвичайних ситуацій і, як наслідок, різний рівень екстремальності їх професійної діяльності.

Для дослідження стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях у працівників ДСНС України нами було використано методику «Оцінка стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях» К. Томас в адаптації Н. Гришиної [1].

За допомогою цього опитувальника ми визначали типові способи поведінки в конфліктних ситуаціях: суперництво, співробітництво, компроміс, пристосування, уникнення. Кожна з 5 перерахованих стратегій поведінки описується 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації.

В опитувальнику описано варіанти поведінки в різних конфліктних ситуаціях. Досліджувані із наданих варіантів обирали той, який був для них найбільш типовим. Стратегія поведінки виявлялася шляхом сумування позитивних відповідей по кожній шкалі відповідно до ключа.

Результати дослідження стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях за територіальним показником такі (див. табл. 1).

У Харківській області найбільш поширеною стратегією поведінки в конфліктних ситуаціях для працівників ДСНС України є стратегія компромісу (середній показник – 7,63), також високий середній бал має стратегія уникнення – 6,98 та співробітництва – 6,39, трохи менше поширена стратегія пристосування – 5,88 балів, найменшу кількість балів виявлено у стратегії суперництва – 3,11.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за територіальним показником із різними стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях (у балах)

Працівники ДСНС України з різних областей	Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях									
	суперництво		співробітництво		компроміс		уникнення		пристосування	
	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ
Харківська	3,11	2,89	6,39	1,70	7,63	1,58	6,98	1,62	5,88	1,90
Кіровоградська	4,55	0	6,41	1,81	7,55	2,31	6,16	2,33	5,32	2,26
Чернівецька	3,74	2,95	5,44	1,71	7,23	1,97	7,12	1,97	6,44	2,36
Чернігівська	5,44	2,51	6,67	1,81	6,11	2,09	6,33	1,73	5,44	1,94
Миколаївська	4,98	3,46	5,95	1,45	7,73	1,94	5,76	1,73	5,59	2,11

У Кіровоградській області найвищий бал отримала стратегія компромісу – середня оцінка – 7,55 балів, далі за результатами дослідження йде співробітництво – 6,41 та уникнення – 6,16 балів, менш поширена стратегія пристосування – 5,32 бали, і 4,55 балів віддали стратегії суперництва;

У Чернівецькій області 7,23 – середній бал найбільш поширеної стратегії серед працівників Чернівецького гарнізону – компроміс, далі йде стратегія уникнення – 7,12 балів, також використовується співробітниками стратегія пристосування – 6,44 бали, менш поширена стратегія співробітництва – 5,44, і найнижчу кількість балів отримала стратегія суперництва – 3,74;

У Чернігівській області найбільший середній показник, а саме – 6,67 балів, має стратегія співробітництва, далі йде стратегія уникнення – 6,33 і компромісу – 6,11, найменшу кількість балів отримали стратегії суперництва та пристосування – по 5,44 бали;

У Миколаївській області найбільшою популярністю серед співробітників ДСНС Миколаївського гарнізону користується стратегія компромісу – 7,73 бали, далі йде співробітництво – 5,95, уникнення – 5,76, пристосування – 5,59, на останньому місці суперництво – 4,98 балів.

Розглянемо також результати вибору досліджуваних у відсотках:

1) у Харківській області стратегію суперництва обрали 14,29% досліджуваних, співробітництва – 17,86%, компромісу – 52,14%, уникнення – 29,29%, пристосування – 15%;

2) Кіровоградська область: суперництво – 18,18% досліджуваних, співробітництво – 20,45%, компроміс – 45,45%, уникнення – 18,18% пристосування – 15,91%;

3) Чернівецька область: суперництво – 20,93% досліджуваних, співробітництво – 13,95%, компроміс – 48,84%, уникнення – 34,88% пристосування – 34,88%;

4) Чернігівська область: суперництво – 22,22% досліджуваних, співробітництво – 22,22%, компроміс – 33,33%, уникнення – 22,22% пристосування – 11,11%;

5) Миколаївська область: суперництво – 24,39% досліджуваних, співробітництво – 14,63%, компроміс – 46,34%, уникнення – 12,20% пристосування – 26,83%.

Отже, за результатами дослідження стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях у працівників ДСНС України з різних областей виявлено, що домінуючою стратегією поведінки, яка використовується в конфліктних ситуаціях професійного спілкування є компроміс. Ми вважаємо, що вибір саме цієї стратегії поведінки пов'язаний зі специфікою роботи працівників ДСНС України, сприятливим психологічним кліматом у колективі, високою згуртованістю та дружніми стосунками співробітників, тому компромісне вирішення проблем є конструктивною стратегією поведінки в колективах, у яких збереження гарних відносин відіграє важливу роль для успішного виконання професійних задач.

Висновки із проведеного дослідження. Виділяють п'ять основних стратегій поведінки в конфліктній ситуації: суперництво, співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування.

Більшість спеціалістів, які вивчають стратегії поведінки, стверджують, що залежно від конкретних умов конфліктної ситуації необхідним є застосування всіх п'яти стилів поведінки.

За результатами дослідження стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях серед працівників підрозділів ДСНС України у Харківській, Кіровоградській, Чернівецькій, Чернігівській та Миколаївській областях найбільш поширеним типом поведінки в конфлікті є компроміс, що свідчить про здатність у будь-якій конфліктній ситуації спробувати знайти відповідне рішення для обох сторін конфлікту. Імовірно, пошук компромісного рішення в будь-якій конфліктній ситуації – один із навиків конструктивної взаємодії, отриманий працівниками Державної служби України з надзвичайних ситуацій у процесі виконання їхніх професійних дій, що свідчить про високі показники професійної адаптації та сприятливий психологічний клімат у підрозділах ДСНС України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
3. Дорошенко Н.Н. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки в конфлікті : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.М. Дорошенко ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.
4. Ємельяненко Л.М. Конфліктологія. Навч. посіб. / Л.М. Ємельяненко, В.М. Петюх, Л.В. Торгова, А.М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Стратегии поведения при стрессе / И.Г. Малкина-Пых // Московский психологический журнал. – 2007. – № 12. – С. 15–25.
6. Склень О.І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : дис. канд. психол. наук : 19.00.09 / Олексій Іванович Склень. – Х., 2008. – 198 с.

УДК 159.938.3:378

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СУМІСНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПЕРВИННИХ ТАКТИЧНИХ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ У ВЕРТИКАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ «КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛІ»

Щербина І.Є., здобувач науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології,
старший психолог сектора психологічного забезпечення
Національний університет цивільного захисту України

У статті наведено результати досліджень феномену психологічної сумісності у розрізі малої групи, яка носить процедурно-регламентований характер діяльності і жорстко-детерміновану структуру на прикладі первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України.

Ключові слова: керівник, підлеглий, структура цінностей, діяльність, мала група, психологічна сумісність, первинні тактичні пожежно-рятувальні підрозділи.

В статье приведены результаты исследований феномена психологической совместимости в малой группе, которая носит процедурно-регламентированный характер деятельности и жестко-детерминированную структуру на примере первичных тактических пожарно-спасательных подразделений ГСЧС Украины.

Ключевые слова: руководитель, подчиненный, структура ценностей, деятельность, малая группа, психологическая совместимость, первичные тактические пожарно-спасательные подразделения.

Shcherbina I.Ye. FEATURES OF PROFESSIONAL COMPATIBILITY OF WORKERS OF PRIMARY TACTICAL FIRE-RESCUE UNITS SES OF UKRAINE IN VERTICAL RELATIONS «LEADER – INFERIOR»

In the article the results of researches of the phenomenon of psychological compatibility are resulted in the cut of small group which carries procedural regulated character of activity and hardly determined structure on the example of primary tactical fire-rescue subsections of units SES of Ukraine.

Key words: leader, inferior, structure of values, activism, small group, psychological compatibility, primary tactical fire and rescue units.

Постановка проблеми. Феномену психологічної сумісності в різні періоди розвитку психологічної науки приділялася значна увага, зокрема в таких галузях, як інженерна психологія, психологія спорту тощо. Але, незважаючи на теоретичне вивчення, нагальною є прикладна потреба у прогнозуванні психологічної сумісності в групах, які відповідають різним напрямкам діяльності і мають різну структуру. У нашому дослідженні ми реалізували визначення психологічної сумісності через призму таких факторів, як соціометричний статус, вертикальна направленість психологічної сумісності, ціннісно-сміслова сфера, асоційованість із професією тощо. Вивчення психологічної

сумісності ми реалізували на прикладі первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС.

Центральним принципом організації служби в ДСНС України є єдиноначальність, тому роль керівника (начальника) у забезпеченні ефективної діяльності первинного пожежно-рятувального підрозділу, безсумнівно, є визначальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях Л.М. Балабанової, С.П. Бочарової, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченка, В.Є. Христенка та інших проаналізовані різні аспекти взаємодії керівників із підлеглими в системі різноманітних підрозділів особливого ризику. Показано, що ін-

дивідуально-психологічні особливості керівників опосередковують рівень та структуру конфліктності в колективі, особливості неформальних відносин, задоволеність працею та взагалі ефективність колективу як групового суб'єкта ризиконебезпечної діяльності.

Постановка завдання. За допомогою соціометричного вивчення визначити ряд психологічних особливостей, які детермінують психологічну сумісність керівників і підлеглих у первинних пожежно-рятувальних підрозділах ДСНС України в Харківській та Дніпропетровській областях.

Виклад основного матеріалу. Проведене нами соціометричне вивчення керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України в Харківській та Дніпропетровській областях дало змогу виявити їх статусне положення (таблиця 1).

Із наведеної таблиці видно, що з дев'ятнадцяти досліджених керівників сім мають загалом високий статус, що дозволило вважати їх психологічно сумісними з підлеглими. Інші дванадцять керівників склали групу психологічно несумісних із підлеглими.

Кластерний аналіз перемінних за строками (досліджуваними) виявив, що структура ціннісно-сміслової сфери керівників у межах ставлень до професійно-важливих понять (методика «Колірні метафори») практично повністю відображає їх статусне положення в колективах (рис. 1).

На рисунку 1 виділені керівники, які віднесені нами до групи психологічно сумісних із під-

леглими. Бачимо, що вони увійшли до складу першого кластеру, що дозволяє передбачати існування якихось латентних характеристик або їхніх факторних впливів, які на рівні ціннісно-сміслової сфери керівників впливають на їхню психологічну сумісність із підлеглими.

Другий кластер склали керівники, психологічно несумісні з підлеглими, і один керівник (К.О.) не потрапив до жодного кластеру.

Збіг зовнішньої оцінки підлеглими (соціометрія) та самооцінки керівників дозволив підтвердити гіпотезу про обумовленість вертикальної психологічної сумісності здебільшого особливостями системи ставлень та ціннісно-сміслової сфери керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України.

На етапі індивідуальної діагностики І.Л. Солонін [1] рекомендує побудувати таблицю, де кожному рангу кольору відповідає певна сукупність понять, і потім аналізувати отримані групи понять по аналогії з кольоровим тестом ставлень Еткінда і Бажина.

Однак ми вважаємо, що для статистичної обробки такі дані мало придатні, тому для узагальнення результатів ми для кожної групи окремо побудували матриці даних, у яких стовпчикам відповідають рангові місця кольорових асоціацій понять, а строкам – індивідуальні результати, отримані досліджуваними. До отриманих матриць даних був застосований ієрархічний кластерний аналіз перемінних.

Показники ставлення досліджуваних керівників первинних пожежно-рятувальних

Таблиця 1

Характеристика статусного положення керівників у колективах (кількість виборів)

№	Керівники	Загальна кількість виборів		Група за психологічною сумісністю з колективом
		Позитивні	Негативні	
1	К.О.	-	1	Несумісний
2	П.І.	4	8	Несумісний
3	С.М.	2	3	Несумісний
4	Ш.С.	9	-	Сумісний
5	А.А.	11	3	Сумісний
6	Г.І.	14	2	Сумісний
7	О.В.	5	6	Несумісний
8	О.А.	9	-	Сумісний
9	П.Б.	5	-	Сумісний
10	В.М.	8	11	Несумісний
11	Д.Є.	-	5	Несумісний
12	А.О.	9	1	Сумісний
13	Б.Б.	2	7	Несумісний
14	І.І.	-	4	Несумісний
15	О.М.	12	3	Сумісний
16	А.Ол.	5	10	Несумісний
17	С.О.	1	8	Несумісний
18	Г.В.	1	7	Несумісний
19	Г.П.	3	7	Несумісний

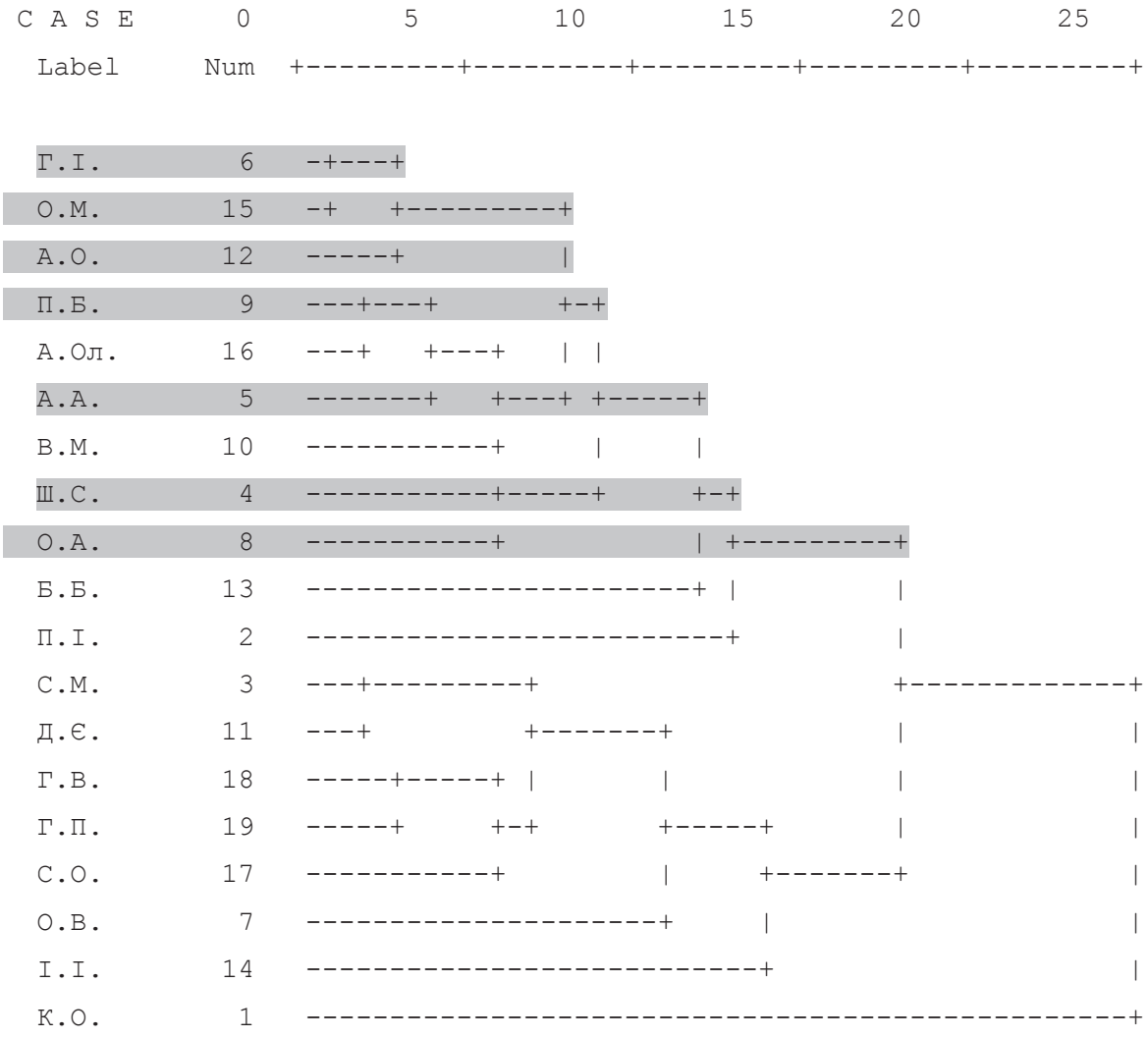

Рис. 1. Дендрограма відстаней між керівниками пожежно-рятувальних підрозділів за характеристиками ставлень до професійно-важливих понять

підрозділів ДСНС України до важливих соціально-професійних понять також були проаналізовані за допомогою ієрархічного кластерного аналізу, що дало змогу побудувати дендрограми систем ставлень психологічно сумісних та несумісних із підлеглими керівників.

Так, у керівників із високим статусним положенням у колективі поняття «Я-реальний» асоційовано з професією, підлеглими та теперішнім часом. Можна зробити висновок про ідентифікацію керівників із власною професією та з підлеглими, визнання себе таким же, як вони.

Поряд із цим кластером знаходиться «часова перспектива» – досліджувані в майбутньому очікують кар’єрного зростання та пов’язаного з цим фінансового благополуччя.

Результати неуспішних у колективах керівників показують відсутність ідентифікації себе з професією та роботою. Поняття «Я-реальний» пов’язано із абстрактними поняттями «знання» та «повага», що може свідчити як про їх переоцінку, так і про компенсаторну спрямованість керівників.

Прагнення успішних керівників пов’язані із реалізацією себе у сфері дозвілля та відпочинку, а також у сім’ї. Можна припустити чіткий розподіл Его-ролей у досліджуваних: «Я-реальний» – на роботі, та «Я-ідеальний» – вдома. Це непрямо свідчить про незначну професійну деформованість досліджуваних, адже на думку В.С. Медведєва [2] змішання сфер особистого та сімейного життя є показником професійної деформації особистості.

Водночас у неуспішних керівників цей кластер більш навантажений загалом позитивними поняттями, але він менш диференційований, а саме поняття «Я-ідеальний» не пов'язано.

Уявлення керівників про бажаний стиль життя є слабо структурованими, а наявність у кластері поняття «майбутнє» свідчить про незадоволеність собою, про те, що «бажаний» Его-стан не є звичним для керівників цієї групи.

Психологічно сумісні з підлеглими керівники пов'язують кар'єру із працею, грошима та «клієнтами». В якості об'єктів праці у них виступають як підлегли, так і громадяни, і керівники асоціюють їх із важкою працею та винагородою за неї.

У несумісних із колективом керівників відсутнє відчуття стабільності роботи, кар'єра пов'язана зі змінами та невдачами. Ці ж поняття знаходяться найближче до понять, пов'язаних із роботою («колектив», «управління», «робота» та інші). Можна констатувати, що самі керівники усвідомлюють власні прорахунки в управлінській діяльності, а цей кластер характеризує кар'єру як таку, що «не склалась».

Серед явищ професійної дійсності, які фруструють успішних керівників, переважають зовнішні чинники (загрози, хвороби, конфлікти тощо). Це свідчить про їхню орієнтованість «назовні». Страхи їх здебільшого пов'язані із власною фізичною спроможністю долати складні ситуації (хвороби). Бачимо, що у цьому кластері немає жодного поняття зі сфери сімейного чи робочого життя, а значить досліджувані прямо не асоціюють їх із негараздами.

Психологічно несумісні з підрозділом керівники до сфери неприємностей життя відносять, крім згаданих, також «виснаження», «конкуренцію» та «клієнтів». Бачимо, що невдачі та неприємності пов'язані у неуспішних керівників із професійним статусом.

Загалом аналіз ставлень керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України до професійно-важливих понять у групі психологічно сумісних із пожежними-рятувальниками дав змогу констатувати, що:

1. Професія для таких керівників пов'язана із навчанням. Воно важливе для роботи, і сама робота навчає.

2. Внутрішні чинники праці – заробіток та сім'я. Враховуючи, що мотиви сімейного життя відносяться до невичерпних, можна зробити прогноз щодо стабільності показників праці працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України цієї групи.

3. Досліджувані цієї групи розуміють важливість інформації. Це і професійна спостережливість, і загальножиттєва «зацікавленість» позиція, спрямованість до нового, допитливість та поінформованість. Працівники цікавляться людьми, як своїми колегами, так і громадянами, спрямовані на спілкування.

4. Поточний момент життя оцінений як цікавий, що свідчить про самоактуалізованість особистості: керівники не фіксуються на минулому та не схильні жити планами на майбутнє. У них відбувається реалізація гештальт-принципу «тут і тепер», вони живуть поточним.

5. Керівники задоволені собою, своїми фізичними та психологічними якостями (співпадають позиції «Я-реального» та «Я-ідеального»). Досліджувані цінують спонтанність та безпосередність, не приймають лицемірства та обману («Я – працююча дитина»).

6. Керівники бачать кар'єру перспективу.

7. Невдачею для них є зміна звичного способу життя, непередбачувані зміни.

У групі психологічно несумісних із підлеглими керівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України встановлено, що:

1. Професія для них – це тільки робота. Освіта – це просто цікаво, відсутнє розуміння прикладної її значимості в професії.

2. Досліджувані інвестують гроші та труд у побудову власної кар'єри. Враховуючи обмеженість можливостей кар'єри в ДСНС України, природно очікувати у них розчарування від роботи.

3. Керівники не розуміють важливості інформації. Вони не цікавляться оточуючим, спрямовані здебільшого на себе.

4. Поточне життя у них суб'єктивно перенасичене роботою та спілкуванням із колегами і керівництвом, причому відбувається фіксація на проблемі владних повноважень. Такі керівники відчувають себе об'єктом влади (у спілкуванні з керівниками) і намагаються компенсувати це у стосунках із підлеглими та громадянами.

5. Керівники в цілому не задоволені собою, орієнтовані на вирішення дитячо-батьківських конфліктів, а це, в першу чергу, конфлікти, пов'язані із пошуком авторитетної фігури. Можна передбачати мотивацію вибору професії по типу гіперкомпенсації для підсилення власних слабких рис особистості.

6. Сфера невдач у таких керівників насичена уявними проблемами (страхи) та дрібними неприємностями. Спостерігається погана здатність переносити буденні проблеми та невдачі, а це зазвичай пов'язано із пошуком сильних відчуттів та емоцій (ризикова поведінка тощо).

Показники життєвих цінностей керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України були отримані за допомогою тесту Шварца в адаптації В.М. Карандашева. Результати дослідження цінностей керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні «нормативних ідеалів» представлені у таблиці 2.

Були виявлені статистично значимі відмінності між досліджуваними керівниками по де-

Таблиця 2

Порівняльна характеристика значимості цінностей на рівні нормативних ідеалів у керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно сумісних та несумісних із підлеглими (хср ± σ, ранги)

Цінності	Психологічно сумісні		Психологічно несумісні		t _{емп}
	Середній показник	Ранг	Середній показник	Ранг	
Безпека	5,01 ± 0,89	2	4,83 ± 1,18	2	0,41
Влада	4,40 ± 1,17	4	5,15 ± 1,71	1	1,89*
Гедонізм	2,11 ± 1,83	10	2,12 ± 1,40	7	0,33
Доброта	3,59 ± 1,29	7	3,30 ± 1,38	6	0,40
Досягнення	5,08 ± 1,92	1	4,05 ± 1,58	3	2,20*
Конформність	4,20 ± 1,59	5	1,80 ± 1,47	9	3,44**
Самостійність	3,85 ± 1,52	6	4,00 ± 1,77	4	0,52
Стимуляція	3,09 ± 1,29	8	3,65 ± 1,31	5	1,10
Традиції	4,56 ± 1,10	3	2,05 ± 1,42	8	4,20**
Універсалізм	2,20 ± 1,41	9	1,15 ± 0,90	10	2,31*

Примітка: * p<0,05; ** p<0,001.

кларуванню важливості у житті низки цінностей. У керівників, психологічно сумісних із підлеглими, цінність влади визнається значно меншою мірою, ніж у групі психологічно несумісних працівників (4,40±1,17<5,15±1,71; p<0,05). Це означає, що психологічно несумісні з підлеглими керівники більш цінують атрибути власного високого статусу, проявляють домінантність у відносинах із підлеглими, для них більш важливим є усвідомлення оточуючими їх владних повноважень.

Для психологічно сумісних керівників більш важливою на рівні нормативного ідеалу є цінність досягнення (5,08±1,92>4,05±1,58; p<0,05). Вона також певною мірою характеризує статусні домагання, але дещо інакше, ніж цінність влади. Досягнення – це у першу чергу підтвердження свого статусу не через його атрибути (багатство, управлінські можливості), а через високу професійну компетентність, прагнення «зайняти своє місце в житті».

Виявлено, що психологічно сумісні з підлеглими керівники значно більшою мірою визнають необхідність підкорятись. Про це свідчать статистично значимо більші показники за цінністю конформності (4,20±1,59>1,80±1,47; p<0,001), ніж у групі психологічно несумісних керівників. У психологічно сумісних із підлеглими керівників значно краще розвинені механізми «самостримування» (тактовність, ввічливість, слухняність, самодисципліна), вони декларують важливість прислухатись до думок авторитетних осіб, батьків тощо.

Керівники, які психологічно сумісні з підлеглими, характеризуються статистично значимо більшими показниками декларування цінностей традицій (4,56±1,10>2,05±1,42; p<0,001) та універсалізму (2,20±1,41>1,15±0,90; p<0,05). Це означає, що такі керівники декларують важливість дотримання норм і цінностей колективу, схильні підтримувати різного роду ритуали

у професійній діяльності, вважаючи їх запорукою ціннісної єдності підрозділу. Вони більше схильні пропагувати моральні догми, вимагати від підлеглих притримуватись правил належної поведінки та професійної етики. Загалом ці дві цінності мають спільну соціальну мету – поєднання людей на основі спільних характеристик (релігії, переконань, досвіду тощо).

2. Рангова структура цінностей на рівні нормативних ідеалів у досліджуваних групах значно відрізняється. У групі психологічно сумісних із підлеглими керівників цінності розподілились наступним чином:

1) досягнення особисто го успіху завдяки власній компетентності у певній діяльності;

2) безпека для себе та інших людей, гармонійні та стабільні міжособистісні відносини в колективі, сім'ї та колі спілкування;

3) традиції, слідування моральним та традиційним вимогам та нормам, які прийняті в суспільстві як базові;

4) влада – досягнення або збереження домінантної позиції в колективі, що проявляється через збагачення, авторитет тощо;

5) конформність, стримування власних негативних потягів, слухняність, дисциплінованість, повага до авторитетів;

6) самостійність мислення та вибору способу дій, творчий та самобутній підхід до життя, самоуправління власним життям;

7) доброта, досягнення сприятливих відносин із близькими людьми, лояльність, корисність, відповідальність, дружба;

8) стимуляція, прагнення до новизни та гострих переживань для підтримання високого рівня активності;

9) універсалізм – розуміння оточення, терпимість та захист усіх людей та природи, відчуття себе частиною чогось більшого;

10) гедонізм, чуттєві задоволення, задоволення від життя взагалі.

У групі неуспішних керівників рангова структура цінностей на рівні нормативних ідеалів виявилась такою:

- 1) влада;
- 2) безпека;
- 3) досягнення;
- 4) самостійність;
- 5) стимуляція;
- 6) доброта;
- 7) гедонізм;
- 8) традиції;
- 9) конформність;
- 10) універсалізм.

У подальшому ході дослідження нами була проаналізована структура цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів у керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Результати представлені в таблиці 3.

Аналіз показників цінностей керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України на рівні індивідуальних пріоритетів у досліджуваних групах, дозволив зробити низку зауважень.

Були виявлені значущі розбіжності між досліджуваними групами по показниках реальних ціннісних регуляторів поведінки. У групі психологічно сумісних із підлеглими керівників відмічені статистично значимо вищі показники цінностей конформності ($3,80 \pm 2,14 > 2,55 \pm 1,07$; $p \leq 0,05$) та традицій ($4,02 \pm 1,47 > 2,90 \pm 0,95$; $p \leq 0,001$).

Це означає, що такі керівники не тільки декларують важливість дотримання правил і традицій, а і самі керуються ними в житті, не тільки заставляють підлеглих підкорятись та стримувати себе (підтримувати дисципліну, дотримуватись норм професійної етики та законів), а і самі чинять те ж саме.

Це дає змогу підлеглим відчувати, що керівник не вимагає від них більше, ніж робить сам,

і не відрізняється від них, що, на нашу думку, створює ціннісно-орієнтаційну єдність первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу ДСНС України.

Наявність владних повноважень виступає більшою цінністю для керівників, психологічно несумісних із підлеглими, що підтверджують виявлені статистично значимі відмінності ($4,61 \pm 1,28 > 3,28 \pm 1,48$; $p \leq 0,05$). Для таких керівників домінантність виступає не тільки декларацією, а і найважливішою регулюючою поведінку цінністю. Це обумовлює специфіку їх керівної діяльності, адже переважний обсяг невдоволеності працівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України соціально-психологічним кліматом спостерігається саме у показниках управлінського стилю їх начальників. Непоодинокими залишаються випадки надмірного авторитаризму керівників, їх свавілля у колективах.

Слід додати, що у групі керівників, психологічно несумісних із підлеглими, виявлений статистично значимо більший середній показник за цінністю самостійності ($4,30 \pm 1,84 > 3,15 \pm 1,47$; $p \leq 0,05$). Це підтверджує викладене і дозволяє прогнозувати негативне відношення таких керівників до критики їх управлінської діяльності. Невідповідність між практично необмеженими можливостями впливу на власних підлеглих та досить малою спроможністю впливати на хід подій поза межами підрозділів часто призводить до того, що керівники «зривають злість» на підлеглих за психологічним захисним механізмом заміщення.

Також для психологічно несумісних із підлеглими керівників статистично значимо більш важливими є цінності гедонізму ($3,35 \pm 1,40 > 2,10 \pm 2,32$; $p \leq 0,05$) та стимуляції ($4,44 \pm 1,32 > 2,29 \pm 1,15$; $p \leq 0,001$). Керівники вказаної групи більшою мірою прагнуть отримувати задоволення від життя, що може ви-

Таблиця 3

Порівняльна характеристика значимості цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів у керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно сумісних та несумісних із підлеглими (хср \pm σ , ранги)

Цінності	Психологічно сумісні		Психологічно несумісні		$t_{\text{емп}}$
	Середній показник	Ранг	Середній показник	Ранг	
Безпека	$4,52 \pm 2,25$	1	$3,80 \pm 1,33$	5	1,60
Влада	$3,28 \pm 1,48$	5	$4,61 \pm 1,28$	1	2,40*
Гедонізм	$2,10 \pm 2,32$	8	$3,35 \pm 1,40$	6	2,31*
Доброта	$1,25 \pm 2,06$	9	$1,80 \pm 1,80$	10	0,46
Досягнення	$4,33 \pm 1,45$	2	$3,99 \pm 1,43$	4	0,35
Конформність	$3,80 \pm 2,14$	4	$2,55 \pm 1,07$	8	2,20*
Самостійність	$3,15 \pm 1,47$	6	$4,30 \pm 1,84$	3	2,11*
Стимуляція	$2,29 \pm 1,15$	7	$4,44 \pm 1,32$	2	3,60**
Традиції	$4,02 \pm 1,47$	3	$2,90 \pm 0,95$	7	3,12**
Універсалізм	$1,23 \pm 1,41$	10	$2,02 \pm 1,11$	9	1,50

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$.

ражатись у поведінці по різному. Враховуючи усе вищезазначене, можна стверджувати, що джерелом задоволення для таких керівників виступає не сім'я, а кар'єра, у якій вони самотверджуються, і часто за рахунок власних підлеглих. Керівники вказаної групи прагнуть до отримання нових глибоких відчуттів, потребують підтримання певного емоційно-чуттєвого тону, і, на нашу думку, погано справляються з буденними ситуаціями службової діяльності через їх нецікавість.

Досліджувані пожежні-рятувальники під час бесід неодноразово відмічали, що неефективні керівники (начальники) часто намагаються «розвеселити себе» шляхом поставлення підлеглим безглузвих завдань, контролів, організації численних нарад чи виступів перед колективом. Також вони відмітили, що існує низка керівників, які, навпаки, самоосуваються від діяльності колективів, вирішуючи у службовий час власні проблеми.

Значно відрізняється в досліджуваних групах і рангова структура цінностей (див. табл. 4).

Відомо, що найбільший регулюючий вплив на діяльність чинять цінності з ранговими позиціями 1-3 і не впливають на поведінку цінності з ранговими позиціями 7-10.

Нами виявлено, що реальні ціннісні регулятори поведінки досліджуваних керівників значно відрізняються. Найважливішими ціннісними регуляторами поведінки керівників, психологічно сумісних із підлеглими, виступають цінності безпеки, досягнення та традицій. Можна зробити висновок про те, що досягнення безпечного та ефективного функціонування колективу на основі підтримки його норм і традицій для таких керівників є мірилом їх ефективності в житті («досягнення успіху через професійну компетентність»). Дійсно, на думку підлеглих досліджуваних, одним із кращих проявів керівника є його турбота про людей, яка виражається не у словах, а в діях.

Менший вплив на поведінку психологічно сумісних із підлеглими керівників чинять цінності стимуляції, гедонізму, доброти та універсалізму. Ці досліджувані не орієнтовані на отримання чуттєвої насолоди, пошуки нових відчуттів чи сенсу життя, вони керуються більш практичними і реальними цілями. На нашу думку, така «приземленість» забезпечує ще одну важливу керівну якість – передбачуваність керівника. Важливо, щоб підлеглі знали, чого від нього очікувати, а керівна діяльність ґрунтувалась не на власних забаганках, а на чинних нормативно-правових документах, із урахуванням взаємної відповідальності керівників та підлеглих та стан справ у колективі.

У групі керівників, психологічно несумісних із підлеглими, провідними ціннісними регуляторами поведінки виступають влада, стимуляція та самостійність. Це характеризує таких керівників із негативного боку: для затвердження власної самооцінки та владного статусу вони схильні використовувати неетичні методи управлінського впливу, а ще гірше – робити це просто так, для задоволення чи інтересу.

Не є цінностями, які впливають на поведінку психологічно несумісних із підлеглими керівників, традиції, доброта, конформізм та універсалізм. Слід відмітити, що неприйняття керівником традицій колективу вкрай негативно впливає на його функціонування. Ця теза знаходить своє відображення у керівних документах ДСНС України, де чітко вказується на необхідність відродження традицій пожежно-рятувальних підрозділів.

Крім того, викликає занепокоєння, що влада являється провідною цінністю у цій групі досліджуваних, а конформізм – передостанньою. Досліджувані підлеглі вказують на те, що таким керівникам «ніхто не указ», вони схильні до самодурства та надмірного авторитаризму, адже часто самі не мають достатнього досвіду роботи і призначаються на керівні посади не за здібностями.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика рангової структури цінностей у керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно сумісних та несумісних із підлеглими

Психологічно сумісні з підлеглими керівники	Ранг	Психологічно несумісні з підлеглими керівники
Безпека	1	Влада
Досягнення	2	Стимуляція
Традиції	3	Самостійність
Конформність	4	Досягнення
Влада	5	Безпека
Самостійність	6	Гедонізм
Стимуляція	7	Традиції
Гедонізм	8	Доброта
Доброта	9	Конформізм
Універсалізм	10	Універсалізм

У процесі подальшого аналізу нами було проведено співставлення реальних та декларованих цінностей у досліджуваних групах керівників. Результати групи керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно сумісних із підлеглими, представлені на рис. 2.

Із наведеного рисунку видно, що практично усі цінності досліджуваними керівниками декларуються дещо більшою мірою, ніж реально впливають на їхню поведінку. Виключення складають лише цінність гедонізму, показники якої співпадають на рівні індивідуальних пріоритетів та нормативних ідеалів.

Слід також додати, що не дивлячись на кількісні розбіжності, конфігурація структури цінностей у цій групі практично не відрізняється на рівнях індивідуальних пріоритетів та нормативних ідеалів, що свідчить про усвідомленість керівниками тих речей, якими вони керуються в житті.

Особливості реальних та декларованих цінностей у групі керівників, психологічно несумісних із підлеглими представлені на рисунку 3.

Аналізуючи представлений рисунок, слід зауважити, що в групі керівників, психологічно несумісних із підлеглими, основна частина цінностей також значно більшою мірою декла-

рується, ніж реально регулює поведінку. Виявлені відмінності, які вказують на те, що низка цінностей, реально регулюючих поведінку таких керівників, ними мало усвідомлюються, це: влада, безпека, доброта. Значна відстань між декларованими і реальними цінностями призводить до того, що такі керівники приймають управлінські рішення імпульсивно, під впливом обставин, недостатньо перспективно підходять до вирішення проблем та завдань професійної діяльності.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу окреслити низку психологічних особливостей, які детермінують психологічну сумісність керівників і підлеглих у первинних пожежно-рятувальних підрозділах ДСНС України.

Вертикальна психологічна сумісність визначається здебільшого особливостями системи ставлень керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС. Так, у керівників із високим статусним положенням у колективі поняття «Я-реальний» асоціюється з професією, підлеглими та теперішнім часом.

Реальні ціннісні регулятори поведінки психологічно сумісних та психологічно несумісних керівників первинних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС значно відрізняються. Так,

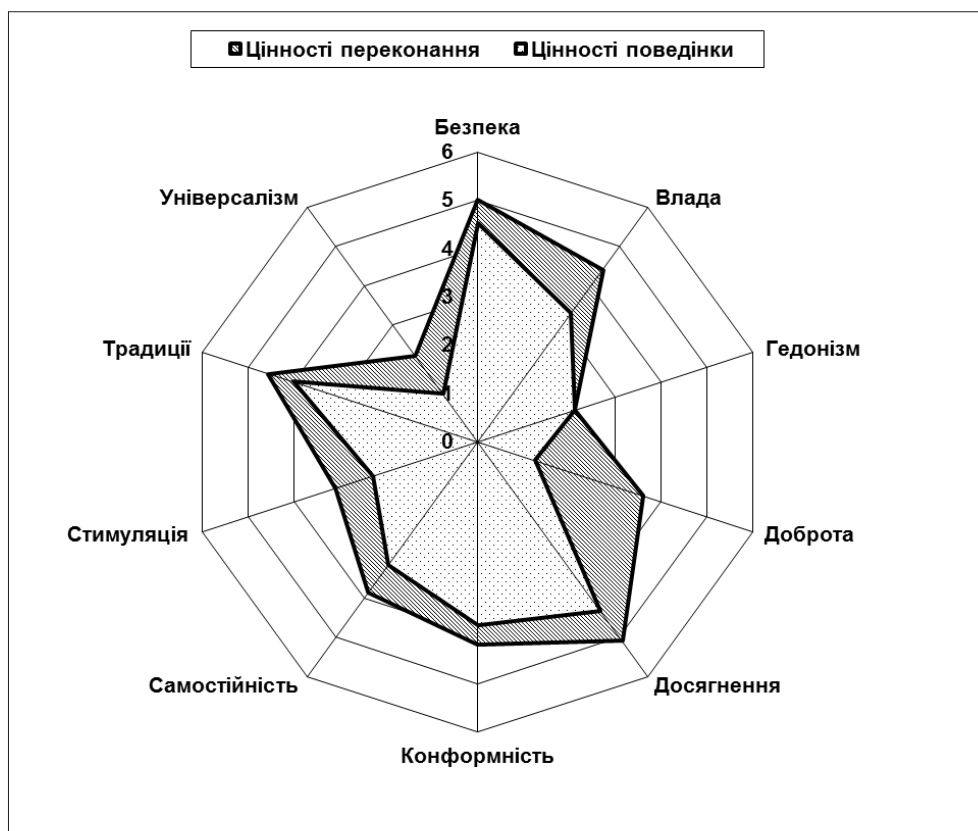

Рис. 2. Особливості структури цінностей керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно сумісних із підлеглими, на рівні нормативних ідеалів та індивідуальних переконань (хср, балів)

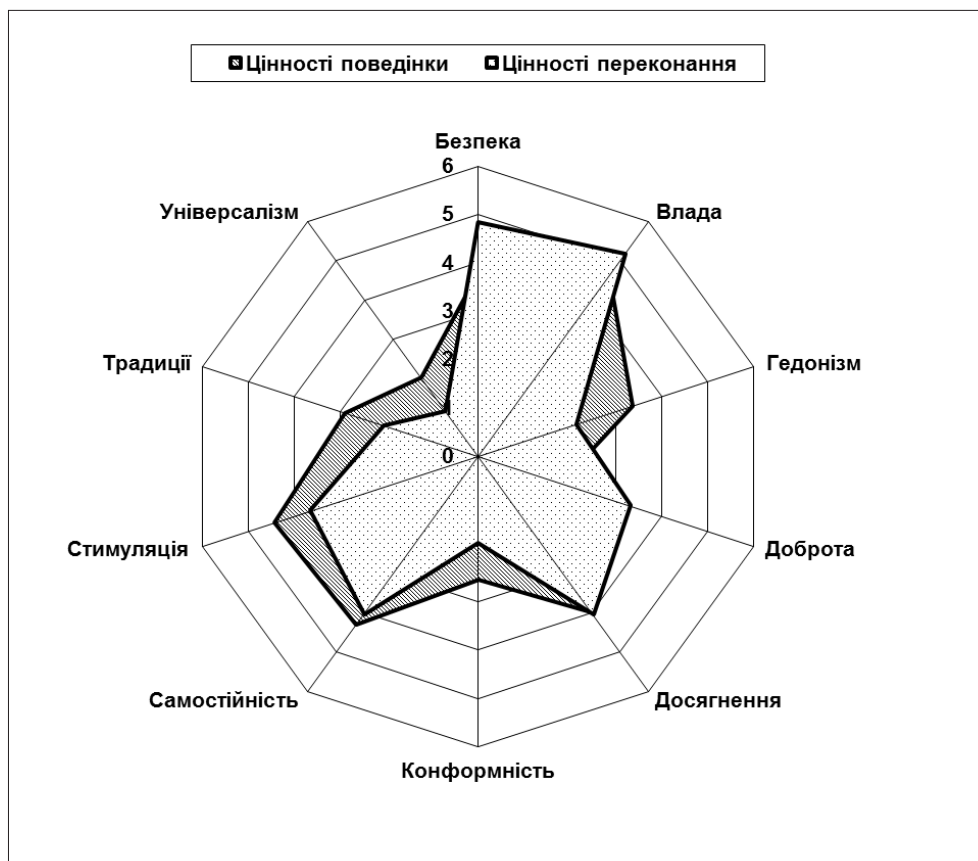

Рис. 3. Особливості структури цінностей керівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, психологічно несумісних із підлеглими, на рівні нормативних ідеалів та індивідуальних переконань (хср, балів)

найважливішими ціннісними регуляторами поведінки керівників, психологічно сумісних із підлеглими, виступають цінності безпеки, досягнення та традицій. Отже, досягнення безпечного та ефективного функціонування колективу на основі підтримки його норм і традицій для таких керівників є мірилом їхньої ефективності в житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соломин И.Л. Психосемантическая диагностика скрытой мотивации / И.Л. Соломин. – СПб. : Питер, 2001. – 121 с.
2. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект) / В.С. Медведєв. – К. : НАВСУ, 1999. – 310 с.

СЕКЦІЯ 3. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.972

**ШИЗОФРЕНІЯ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?
(ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ)**

Бригадир М.Б., к. психол. н.,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

У статті здійснено теоретичний аналіз проблем діагностики, перебігу, прояву та лікування шизофренічної симптоматики. Підняту проблематику описано з позицій психіатрії, психології, юриспруденції. Визначено та вказано шляхи подолання і попередження масових психічних відхилень у суспільстві.

Ключові слова: безумство, шизофренія, маячні розлади, осудність.

В статье осуществлен теоретический анализ проблем диагностики, течения, проявления и лечения шизофренической симптоматики. Поднятая проблематика описана с позиций психиатрии, психологии, юриспруденции. Определены и указаны пути преодоления и предупреждения массовых психических отклонений в обществе.

Ключевые слова: безумие, шизофрения, бредовые расстройства, вменяемость.

Brygadyr M.B. SHIZOPHRENIA: MYTH OR REALITY? (THEORETICAL APPLIED ASPECT ANALYSIS OF THE PROBLEM)

The article was the theoretical analysis of the problems of diagnosis, course, manifestation of and treatment of schizophrenic symptoms. Raised described problems from the standpoint of psychiatry, psychology and law. Defined and specified ways to overcome and prevent many mental disorders in the community.

Key words: madness, schizophrenia, delusions disorders, sanity.

Постановка проблеми. У різні історичні часи людство по-різному ставилося до проблеми безумства. У давнину до осіб, які страждали на психічні розлади шизофренічного типу, виявляли пошану, вважалося, що їхній стан є божественним натхненням, яке допомагає їм творити та пророчити. До XIX століття митці та дослідники часто пов'язують безумство з геніальністю. На їхнє переконання, лише люди, які перебувають за межами буденного світорозуміння та сприймання, можуть творити. Проте змістове розуміння сутності психічних відхилень різко змінюється на початку XX століття завдяки дослідженням швейцарського професора Ейгена Блейлера, який у 1911 р. вводить нове поняття у психіатрію – «шизофренія». Цей термін охоплює велику кількість психічних розладів, які характеризуються дезорганізованим маячним мисленням, спотвореним сприйманням, неадекватними емоціями та вчинками. Дослідження питання психічного здоров'я зосередилось виключно у психіатричній галузі. Лікарі стали «тюремщиками» у білих халатах, у волі яких визначення і постановка діагнозу про адекватність особи. Остаточна ствердна форма діагнозу недуги залежить від бачення ситуації психіатром, від його досвіду, внутрішнього переконання, настрою, оскільки не існує чітких симптомів шизофренії. Особливої актуальності ця проблема набуває у юридично-

му контексті. Відповідальність і дієздатність суб'єкта юридичних відносин визначають за показниками його психічного здоров'я. Сьогодні ніхто не знає причин появи шизофренії, як її лікувати, а кількість фахівців, які нею займаються, дуже мала. Лікування цілої групи проявів і психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби, створені психіатрами, допомагають лише 60% пацієнтів. Ця проблематика потребує більш широкого і міждисциплінарного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемами діагностики, опису та лікування шизофренічних проявів у межах психіатричної практики займалися німецький психіатр Е. Крепелін (класифікував психічні відхилення і створив концепції маніакально-депресивного психозу та параної, які за змістом близькі до раннього слабоумства (шизофренії)), швейцарський психіатр О. Блейлер (вів поняття «шизофренія», значно розширив симптоматику захворювання). Лікар-психотерапевт та духовний педагог О. Омкар трактує шизофренічні прояви як індикатори глибокої духовної кризи, яку успішно може подолати кожна людина самотужки або з допомогою завдяки власному духовному розвитку та самовдосконаленню. Неоціненний досвід у дослідженні вказаної проблематики описаний у праці Б. О'Брайн,

яка пережила та самотужки пододала складне психічне захворювання.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз літературних джерел стосовно проблематики діагностики, перебігу, прояву та лікування шизофренічних розладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шалений темп науково-технічного прогресу, поява віртуального світу, який усе частіше замінює людям реальне буття, призвели до глобальної духовної кризи. Втратились цінність і сутність індивідуального, групового та колективного. Співжиття учасників суспільства набуло аморфної форми, в якій втрачається справжнє, гуманне, людське. Пріоритету набувають хибні символи й умовності, які проповідують існування на межі. Часто люди залишаються на самоті в густонаселеному соціальному просторі, переживають духовну злиденність, у результаті цього зростає кількість асоціальних проявів (алкоголізм, наркоманія, суїцид, убивства, насилля та ін.).

За вияв антисоціальної поведінки законодавством передбачена відповідальність, яка залежить від міри проступку. Якщо ж доведено психічне захворювання людини, яка вчинила злочин, то у такому разі настає пом'якшення покарання. У юридичному контексті панує два протилежно значимих терміни: «психічно здоровий» і «психічний хворий (божевільний)». Якщо у підозрюваного виявлено психічне захворювання, то в обвинувальному вироку застосовується пом'якшення покарання. У 1843 р. у Великобританії Даніель М'Натен помилково вбив секретаря прем'єр-міністра замість того, щоб відправити того до тюрми, його спрямували до психіатричної клініки, визнавши злочинця неосудним (психічно хворим) [5, с. 818]. Цей випадок поклав у юридичній практиці початок використання безумства як обставини, яка дає змогу уникнути кримінальної відповідальності.

У ХХ столітті особливого поширення набула хвороба Блейлера, або шизофренія. Її вважають «королевою психіатрії» через загадковість появи, невизначеність у діагностиці, непередбачуваність у розвитку. У клінічній практиці все, що не має пояснення та обґрунтування, вважається проявом шизофренії, що у підсумку дає можливість для маніпуляції у всіх соціальних сферах.

Е. Крепелін у своїй праці «Введення у психіатричну клініку» описує шизофренію як передчасне слабоумство, якому властиві розлади почуттів, волі, руйнування психіки особистості із збереженням розуміння реальності, ясності у свідомості та орієнтації. Клінічна картина супроводжується появою галюцинацій (спочатку слухових, пізніше дотикових), які в подальшому розвивають маячні уявлення. Як зазначає науковець, такою недугою хворіють

люди після 20 років. У них поступово послаблюється емоційний тонус, починає панувати повний хаос у роздумах, з'являється апатія, можлива безпідставна поява агресії, напади радості [3, с. 311]. У поведінці переважає негативізм, заперечення, прагнення до самотності, стереотипність дій.

Хворі на шизофренію можуть вчиняти небезпечні, злочинні дії, причиною цього є маячні уявлення, які спонукають до беззмістовних, імпульсивних дій [3, с. 314]. А індивідуальні уявлення, марення та галюцинації можуть хворих спонукати до суїциду. Під час анатомічного дослідження стає можливою констатація відхилень у функціонуванні клітин головного мозку. На переконання Е. Крепеліна, лише за наявності вказаних ознак можна поставити діагноз шизофренія.

Дослідження Е. Крепеліна фінансувались із Фонду Рокфелера (науковець отримав понад 250 000 доларів), єдиною умовою отримання грошової винагороди було чітке дотримання наукового пошуку в межах вивчення ідеї створення нової хвороби шизофренії [12, с. 768]. Зацікавлення мільярдера у таких дослідженнях можна пояснити двома причинами: отримання зручного механізму усунення людей на шляху формування і примноження свого капіталу; створення фармакологічної галузі, яка буде випускати медичні препарати, без яких пацієнти не можуть почуватись нормально.

У 1911 р. О. Блейлер опублікував працю «Раннє слабоумство, або група шизофреній», у якій активно розвиває ідею Е. Крепеліна та вказує, що у пацієнта не обов'язково діагностувати вищезазначені симптоми, навіть легкі прояви відхилень у функціонуванні психіки (амбівалентність, аутизм, абулія, аномальна афективність) він зарахував до шизофренії. Психіатр зауважив, що перебіг захворювання може відбуватись у м'якій формі і мати позитивні наслідки [9, с. 408]. О. Блейлер випадково об'єднав в одну групу всі психічні захворювання, які, за класифікацією Е. Крепеліна, не входили до недуги раннє слабоумство, та назвав їх шизофренією. Однак термін закріпився і вживається сьогодні, незважаючи на те, що психіатри різних країн світу визначають свою сукупність симптомів, на основі яких ставлять діагноз шизофренія. Така розрізненість змістового наповнення індикаторів-характеристик хвороби робить ще більшу плутанину.

О. Блейлер розширив винахід Е. Крепеліна та визначив дві групи психічних захворювань: хвороби, які мають чіткі етіологію, клініку та прогноз; хвороби незрозумілого походження із невизначеною діагностикою, перебігом та прогнозом. Ті особи, які страждають хворобами другої групи, не можуть бути названі слабоумними, а поява симптоматики не завжди проявляється після 20 років [11, с. 7].

О. Блейлер намагався встановити зв'язок між симптомами психічних недуг, анатомічними порушеннями і побудувати прогноз розгортання хвороби. Проте результати його пошуку були невтішними, зокрема, він зазначає, що «неможливо описати всі можливі шляхи протікання шизофренії» [11, с. 328]. Це вказує на те, що спектр різноманітних психічних порушень і відхилень став настільки широким, що описати та стандартизувати їх неможливо. Будь-який симптом, який не відповідає чітко визначеній хворобі, зараховували до шизофренії. Слід зауважити, що у разі одужання діагноз одразу переглядався психіатром і щодо пацієнта визнавалась помилка у його встановленні [11, с. 261].

У сучасній психіатрії термін «шизофренія» охоплює два різнопланові психічні стани: один пов'язаний із складною симптоматикою, який супроводжується органічними змінами, незворотними процесами розщеплення свідомості, а другий об'єднує тимчасові легкі форми психічних розладів, причиною яких є духовна криза особистості, переоцінка нею власного буття, себе, оточення.

Дещо інший підхід до розуміння сутності шизофренії пропонує О. Омкар. Його концепція ґрунтується на тому, що особистість у своєму духовно-соціальному розвитку проходить декілька циклів, кожен із яких складається з етапів, які мають двосторонній напрям (позитивний чи негативний).

Древньогрецькі філософи (Аристотель, Платон, Демокрит) вважали, що божевілля – це вище натхнення: «маячня зовсім не хвороба, а, навпаки, найбільше з благ, яке дароване нам богами»; під впливом марення дельфійські і додонські віщунки надавали тисячі послуг громадянам Греції, тоді як у звичайному стані вони приносили мало користі. Багато разів траплялося, що коли боги посилали народам епідемії, то хтось із смертних впадав у священне марення і під його впливом пророкував, вказував на ліки проти цих хвороб. Особливий вид марення, спричинений музами, викликає у простій і незайманій душі людини здатність висловлювати у прекрасній поетичній формі подвиги героїв, що сприяє освіті майбутніх поколінь. Позитивні моменти шизофренічних проявів у своїй праці «Геніальність і божевілля» описує Ч. Ломброзо [4].

Проте з огляду на соціальні зміни, вікові особливості, успіхи та невдачі у соціальному бутті особистість переживає і моменти негативного розвитку; в О. Омкара це переживання таких етапів, як норма, патологія, пошук себе, в окремих випадках – розпад особистості (безумство) [8].

Пошук себе – це особливий стан, коли особистість перебуває у невизначеності, переоцінює цінності, переосмислює свій життєвий шлях. На думку О. Омкара, вихід із такої ситу-

ації має декілька варіантів: знаходження себе, повне впорядкування власного внутрішнього світу з поверненням до норми; суїцид як крайній негативний результат пошукових старань, це дещо схоже на аномічне самогубство Е. Дюркгейма, коли особистість втрачає усі ціннісні орієнтири та, не знайшовши вирішення ситуації, вирішує зупинити власне буття; настання безумства, повного руйнування особистості (за Е. Крепеліном – раннє слабоумство (шизофренія)). Якщо звернутись до класифікації О. Блейлера, то шизофренія охоплює усі вищевказані варіанти результату пошуку себе і сам процес «пошуку себе». Тут слід зауважити, що людина майже завжди перебуває у стані пошуку себе, тож відповідно до наявних нині критеріїв визначення психічних недуг вона перебуває у шизофренічному стані. А отже, хворобливий стан відповідно до методів математичної статистики та закону нормального розподілу стає нормою, а не патологією.

Шизофренія (в адекватному трактуванні, а не спекулятивному) – це психічний стан людини, який характеризується цілковитою дезорганізацією у функціонуванні психічного (безладом, хаосом), триває близько 40 днів, із часом погіршується та поглиблюється, спричинюючи поступову деградацію та цілковите руйнування особистості людини.

Попри численні дослідження науковців, шизофренія залишається сьогодні повністю невивченою, тому питання постановки діагнозу часто є суб'єктивною площиною. Це дає змогу спекуляції, усе залежить від переконань медика щодо симптомів та проявів недуги. Однакові симптоми одні психіатри діагностують як шизофренію, інші – як маніакально-депресивні розлади [8]. Постає природне запитання: чи є шизофренія захворюванням?

Відповідь на це питання докорінно змінить увесь світоустрій. Сьогодні визнання норми і патології у психіатричній та психологічній практиці перебуває виключно в межах математичної статистики. Нормальним визнається те, чого багато, це суто статистичне поняття. Відповідно, норма не є абсолютною, вона мінлива, чутлива до змін довкілля, тому потребує постійної корекції.

Норма є критерієм психічного здоров'я, вона якісний параметр долі кожної людини, показник адекватного ставлення до неї. Якщо результати обстежень перебувають у межах норми, мають невеликі відхилення, то проблеми може вирішити психолог; якщо ж наявний відхід від пограничних значень, то тут необхідне звернення до психіатра-клініциста.

Опора на закон нормального розподілу чітко вказує, що визнається нормою, а що патологією. Якщо визнати масову присутність шизофренічних проявів, то їх слід віднести до норми та не розглядати як обставину,

яка пом'якшує відповідальність за дії особи. Якщо далі визнавати шизофренію як вияв патології, то з такої позиції спонукається безвідповідальність за скоєння злочину.

У будь-якому разі піднімається ще одна актуальна проблема психічного здоров'я нації. За даними Всесвітньої організації здоров'я, загальний рівень поширеності психічних захворювань в окремих регіонах становить 200 випадків на кожних 1 000 осіб. Шизофренія зустрічається у середньому у 0,5–1% людей [7]. Визнання вказаної проблеми спричинить акумулювання зусиль у напрямі покращення психічного здоров'я.

Шизофренія – це захворювання, яке створили самі люди, воно у природі не існує. Назва патології походить із грецької мови, у перекладі означає «розщеплення» психіки. На переконання О. Омкара, шизофренія – це штучно створене захворювання, яке породило бездуховне людство, обравши технократичний розвиток суспільства [8]. Обізвавши численні відхилення (від випадкових до системних) одним терміном, багато людей отримують клеймо, якого не можуть позбавитися до кінця свого життя. Також слід зауважити, що медикаментозне лікування шизофренії (явної чи вдової) має незворотні наслідки. Раз отримавши такий діагноз, людина на все життя із ним залишається і, навіть будучи здоровою, через вплив фармакологічних препаратів починає набувати психічних відхилень.

Лікування цілої групи проявів і психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби, створені психіатрами, допомагають лише 60% пацієнтів [8]. Ця проблематика потребує більш широкого і міждисциплінарного вивчення.

Постає питання, що є причиною появи шизофренії? Сьогодні пояснення виникнення недуги шукають у межах медицини та психології. На відміну від інших психічних захворювань, шизофренія характеризується різноманітністю емоційних відхилень, вона з однаковою частотою зустрічається серед збуджених і врівноважених людей, інтровертів та екстравертів, чоловіків та жінок, людей різного соціального статусу. Дехто з науковців вважає, що захворювання має органічне походження, викликається надходженням у кров отруйних речовин, які починає продукувати сам організм (зокрема, цю ідею розвивав К.Г. Юнг).

Для розуміння причин появи патологічних психічних станів нами особистість розглядається у триєдності тіла, розуму, душі. Особливістю сучасності є те, що прерогативою визнається розум, його розвивають, навчають, тренують усі соціальні інституції. Він є показником прийнятності в соціумі, причиною цього було зародження епохи індустріалізму, яка вимагала інтелектуалів для максимального роз-

витку науки і техніки. Душа і тіло ігноруються і часто трактуються як особистісні структури, які не потребують уваги, визнаються як незалежні одиниці, або загалом нехтуються. Водночас функціонування особистості можливе лише у цілісності та триєдності, тому проблеми чи негаразди в одній частині спричинюють патології в інших. Окремо не можна лікувати тіло, душу чи розум, вони мають братись до уваги у єдності.

Як зазначає Б. О'Брайен, шизофренія загрожує тим, у кого не вистачає мужності прийняти себе таким, яким ти є; відповідно, таку особу не приймає суспільство, тому її особистість починає роздвоюватись для того, щоб підлаштуватись під оточення [7].

Соціум стосовно людини діє агресивно, використовуючи силу дії стереотипів і механізми конформної поведінки, формує у свідомості кожного світогляд, який прийнятний для більшості, при цьому руйнуються особисті персональні цінності. Така ситуація у підсумку призводить до появи глибокої духовної кризи, причиною якої є тотальне протиріччя переконань в аксіологічній площині.

Людям безперервно нав'язуються соціумом обмеження через встановлені норми поведінки та стандарти мислення. Такий механізм управління є надзвичайно ефективним, коли люди орієнтуються на потреби низьких рівнів і не відчують необхідності в моральному і духовному самовдосконаленні. Залучення духовного потенціалу, вивільнення внутрішньої свободи кожного не потребуватиме насилля із боку суспільства, проте вимагатиме від нього високих демократичних стандартів функціонування. У. Шутц, аналізуючи техніки розвитку людського потенціалу, визначив низку принципів, на яких вони ґрунтуються і дотримання яких робить можливим розквіт внутрішнього потенціалу кожного індивіда.

Один із головних принципів, на який опирається науковець, – це правда. Він її описує різноаспектно та багатогранно, вважає правду основою духовного начала людини. У. Шутц зазначає, що «правда зробить вас вільними насправді, а чесність – це найкраща політика» [10, с. 35]. На правді ґрунтується сумління, а саме воно виконує функцію межі розподілу правильного і неправильного, доброго і злого тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Нормальне функціонування особистості можливе за умов її фізіологічного, психічного, соціального благополуччя. Тому питання здоров'я не обмежується лише вивченням у межах медицини, а все частіше аналізується системно з соціально-психологічних позицій.

Психічний світ особистості – це динамічна реальність, яка керує людською органікою (на хімічному, молекулярному рівнях), маючи ма-

теріальне відображення [1]. Енергія як духовне явище твориться і генерується зусиллями людини, трансформується у матеріальні реакції тіла. Вони можуть бути як позитивними, так і негативними. У першому випадку у соціумі стан організму позначають терміном «здоров'я», а інакше – терміном «хвороба». Численні дослідження науковців довели, що багато захворювань мають психічне походження, докори сумління, страх перед ними спричинюють душевні захворювання, які в подальшому проявляються у соматичі [2; 6].

Велику групу невивчених, загадкових психічних захворювань та розладів позначають одним терміном «шизофренія». Лікування цілої групи проявів і психічних розладів лише в аспекті медицини стає неможливим, фармакологічні засоби, створені психіатрами, є недовірними. Ця проблематика потребує більш широкого і міждисциплінарного вивчення.

Неоднозначність у трактуванні симптоматики шизофренії робить людей, які мають духовні проблеми, заручниками лікарів. Особливої актуальності ця проблема набуває у юридичному контексті. Відповідальність і дієздатність суб'єкта юридичних відносин визначають за показниками його психічного здоров'я. Тому особливої актуальності набуває питання шизофренічних проявів, чи вони власне є такими, чи це маніпуляції медичного персоналу. Також слід зауважити, що медикаментозне лікування шизофренії (явної чи вдової) має незворотні наслідки. Раз отримавши такий діагноз, людина на все життя із ним залишається і, навіть будучи здоровою, через вплив фармакологічних препаратів починає набувати психічних відхилень.

Попередження і подолання шизофренії – це не сфера психіатрії. Проблема комплексна та вимагає розв'язання із позицій психологічних та соціологічних наук. Зміна сприйняття особистості, визнання її індивідуальності оточенням, подолання багатьох соціальних стереоти-

пів звільнить людину від насилля та подарує їй свободу, в якій може відбуватись її повноцінний розвиток без обмежень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бригадир М. Розуміння сутності здоров'я в онтопсихології / М. Бригадир // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : матер. XII Міжнар. наук.-практ. конфер. (30–31 трав. 2016 р.). – Ч. 2. – С. 9–11.
2. Бурбо Л. Слушай свое тело – твоего лучшего друга на Земле! / Л. Бурбо. – М. : София, 2007. – 208 с.
3. Крепелин Э. Введение в психиатрическую клинику / Э. Крепелин ; послесл. С.А. Овсянников. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2004. – 493 с.
4. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ch. Lombroso. *Genio e follia* (1864). – СПб., 1892. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/lombr01/index.htm>.
5. Майерс Д. Психология / Д. Майерс. – Минск : Попурри, 2006. – 848 с.
6. Менегетти А. Психосоматика / Антонио Менегетти ; пер. с итал. – М. : ННБФ «Онтопсихология», 2004. – 360 с.
7. О'Брайен Б. Необыкновенное путешествие в безумие и обратно (Операторы и Вещи) / Б. О'Брайен ; пер. Т.К. Кругловой. – М. : Независимая фирма «Класс», 1996. – 144 с.
8. Омкар О. Трактат о шизофрении и целостности / О. Омкар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.shizofreniya.org.ua/fly/russian/content_fly.php.
9. Руководство по психиатрии : в 2 т. Т. 1 / [А.С. Тиганов, А.В. Снежневский, Д.Д. Орловская и др.] ; под ред. А.С. Тиганова. – М. : Медицина, 1999. – 712 с.
10. Шутц У. Совершенная ясность. Основы жизненной философии / У. Шутц ; пер. с англ. – Харьков : Гуманитарный центр, 2012. – 252 с.
11. Bleuler E. *Dementia Praecox or the Group of Schizophrenias* / E. Bleuler. – New York : International Universities Press, 1950.
12. Jelliffe E. Emil Kraepelin. *Archives of Neurology and Psychiatry* / E. Jelliffe. – 1932. – P. 759–772.

УДК 159.942.-053.67:516-008.6

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ІЗ СИНДРОМОМ ВЕГЕТО-СУДИННОЇ ДИСТОНІЇ

Дзюбенко О.А., к. психол. н.,
доцент кафедри психології і педагогіки

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті подано теоретико-емпіричне дослідження синдрому вегето-судинної дистонії як проблеми психосоматичної медицини. Визначено чинники, які призводять до його розвитку. Проаналізовано результати емпіричного дослідження психоемоційного стану осіб юнацького віку із синдромом вегетативної дисфункції.

Ключові слова: психоемоційний стан, юнацький вік, стрес, вегето-судинна дистонія, соціально-психологічна адаптація.

В статье представлено теоретико-эмпирическое исследование синдрома вегето-сосудистой дистонии как проблемы психосоматической медицины. Определены факторы, приводящие к его развитию. Проанализированы результаты эмпирического исследования психоэмоционального состояния лиц юношеского возраста с синдромом вегетативной дисфункции.

Ключевые слова: психоэмоциональное состояние, юношеский возраст, стресс, вегето-сосудистая дистония, социально-психологическая адаптация.

Dziubenko O.A. THE PECULARITIES OF THE ADOLESCENTS' PSYCHO-EMOTIONAL STATE WITH A VEGETATIVE-VASCULAR DYSTONIA SYNDROME

The article is dedicated to the theoretical-empirical research of the vegetative-vascular dystonia syndrome as a problem of the psychosomatic medicine. The factors, which lead to its development, are indicated. The results of the empirical research of the adolescents' emotional state with a vegetative-vascular dystonia syndrome are analyzed.

Key words: emotional state, adolescent age, stress, vegetative-vascular dystonia, social-psychological adaptation.

Постановка проблеми. Сучасна медицина розглядає вегето-судинну дистонію (далі – ВСД) як симптомокомплекс різних клінічних проявів, які виникають як результат відхилень у структурі та функціонуванні периферійних відділів вегетативної нервової системи. Ознаки ВСД діагностують у багатьох людей, проте і лікарі, і психологи наголошують на психосоматичній основі цього розладу, причини якого криються у частих стресових ситуаціях, які призводять до гострих психоемоційних переживань особистості. Юнацький вік у цьому плані є одним із найбільш сензитивних, оскільки особистість у цьому віці стає на шлях дорослого життя, сповненого новими завданнями, вирішення яких вимагає розвиненої стресостійкості та особистісної готовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вегетативна регуляція організму людини забезпечується вегетативною нервовою системою, яка регулює діяльність внутрішніх органів, залоз, кровоносних та лімфатичних судин, непосмугованих та деяких посмугованих м'язів, обмін речовин. Вегетативну нервову систему поділяють на два відділи: симпатичний і парасимпатичний. Їх впливи на організм людини найвищою мірою антагоністичні. Симпатичний відділ прискорює ритм роботи серця, розширює зіниці, гальмує секрецію шлун-

кових залоз тощо. До цього він ідентифікує діяльність організму в умовах, які потребують мобілізації фізичних сил та стимулює його протистояння зовнішнім проблемам. Парасимпатичний, навпаки, затримує ритм роботи серця, звужує зіниці, збуджує секрецію шлункових залоз тощо. Він забезпечує відновлення ресурсів, витрачених під час напруженої роботи. Парасимпатичне домінування веде індивіда від зовнішніх проблем у просте вегетативне існування [8].

За умови порушення нейрогуморальної регуляції вегетативних функцій може виникнути вегето-судинна дистонія, або вегето-судинна дисфункція (далі – ВСД). Цей розлад розповсюджений у лікувально-діагностичній практиці та означає різноманітні за походженням та проявами, проте функціональні вегетативні порушення. Розвитку вегето-судинної дистонії сприяють різні чинники, які мають свої клінічні прояви. Серед них А. Вейн виділяє такі:

1. ВСД конституційного характеру. Проявляється у ранньому дитинстві та характеризується нестійкістю вегетативних параметрів: швидка зміна забарвлення шкіри, виділення поту, коливання частоти серцевих скорочень та артеріального тиску, біль у шлунково-кишковому тракті, нудота, погане перенесення фізичного та розумового напруження, ме-

теотропність. Так проявляється схильність до посилення вищевказаних проявів під час несприятливої дії зовнішнього середовища. Нерідко ці розлади носять сімейно-наслідковий характер. З віком, за умови правильного виховання, загартування діти досягають компенсації, хоча все життя залишаються вегетативно-стигматизованими.

2. ВСД психофізіологічної природи. Виникає у здорових людей на фоні гострого або хронічного стресу. Емоційно-вегетативно-ендокринні реакції на гострий стрес є нормальною фізіологічною відповіддю організму і не можуть вважатися патологічними. Проте надмірні та неадекватні реакції, подовженість і частота їх на фоні хронічного стресу, порушення адаптаційних можливостей людини є вже патологічними. Основу їхніх клінічних проявів складає психовегетативний синдром. Масовий прояв ВСД психофізіологічної природи спостерігається під час катастроф, землетрусів та інших стресових і екстремальних ситуаціях.

3. ВСД під час гормональної перебудови. До них належить період підліткового віку. У цьому віці є дві можливі причини появи вегетативного синдрому. Перша – виникнення нових ендокринно-вегетативних взаємозв'язків, які вимагають формування інших інтегративних патернів. Друга – швидке зростання організму, часто пов'язане з акселерацією, збільшенням росту, при якому відбувається розрив між новими фізичними параметрами та можливостями судинного забезпечення. Типові прояви ВСД під час гормональної перебудови: коливання артеріального тиску, емоційна нестійкість, порушення терморегуляції.

4. ВСД, якщо є органічні соматичні захворювання. При багатьох соматичних захворюваннях (гіпертонічних, ішемічних, виразкових – *О.Д.*) нерідко формується психо-вегетативний синдром. Це порушення є суттєвим чинником патогенезу, виникає до кінцевого становлення вказаних захворювань і носить психофізіологічний характер.

5. ВСД, якщо є органічні захворювання нервової системи.

6. ВСД, якщо спостерігаються професійні захворювання.

7. ВСД, якщо є неврози, – одна з найбільш частих форм, яка викликає вегетативні порушення.

8. ВСД, якщо є психічні захворювання. Ідеться, насамперед, про афективно-емоційні особистісні порушення [2].

Психологи виділяють емоційно-афективні та когнітивні чинники ВСД. До емоційно-афективних відносять низький рівень стресостійкості та інтрапсихічні конфлікти [4]. Стрес викликає патогенний ефект, пов'язаний із різними складними ситуаціями життя або зі збільшенням кількості життєвих подій, пов'язаних із переживанням можливої загрози,

при афективному сприйнятті дійсності [5]. Конфлікти, зокрема інтрапсихічні, виникають між інтенсивністю потреб та соціальними нормами, агресією та соціальними вимогами, потребою у соціальних контактах і неможливістю їх створення. У такому разі затяжний конфлікт є основою, яка під час дії додаткового неспецифічного стресу може призвести до маніфестації хвороби у вигляді вегетативного кризу [6]. До когнітивних чинників відносять: пам'ять про минулий досвід, очікування небезпеки, несприятливу оцінку зовнішньої ситуації, відчуття безпомічності, невизначеності та втрату контролю над ситуацією [2]. Подібні емоційно-афективні та когнітивні реакції спостерігаються у нових життєвих ситуаціях, а саме у період, коли особистість ще не набула адаптаційних форм поведінки.

Найбільш яскравий і драматичний прояв синдрому вегетативної дистонії – вегетативний криз. Його визначають як поєднання гострих емоційних, вегетативних, когнітивних та поведінкових реакцій, які виникають у порівняно короткий проміжок часу у вигляді нападу. Є холінергетичний криз: почуття страху, смутку, нудота, «урчання» у животі, діарея, виділення поту, міоз, брадикардія, підвищення артеріального тиску. Також є адренергічний криз: почуття тривоги, збудження, плямиста гіпемерія шкіри обличчя, тремор кінцівок, розширення зіниць, тахікардія, підвищення артеріального тиску, поліурія, іноді лейкоцитоз, гіперглікемія [3].

Отже, вегето-судинна дистонія може виникнути у будь-якої людини, проте для цього необхідні сильні фізичні або емоційні навантаження. Перебіг синдрому може бути перманентним, з хвилеподібним посиленням та послабленням – залежно від динаміки стану, з яким пов'язаний його розвиток та від зміни соціальної ситуації розвитку особистості.

Соціальна ситуація розвитку змінюється відповідно до кожного нового вікового етапу життя людини. Соціальні зміни, які виникають у юнацькому віці, пов'язані із переходом від дитинства до дорослого життя. «У цей час особистість опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого існування» [1, с. 233].

Основні питання, які доводиться вирішувати у юнацькому віці, пов'язані із професійним самовизначенням, працею, самореалізацією, міжособистісними стосунками. У цей час активно продовжує розвиватись процес диференціації та індивідуалізації поведінки, який завершується формуванням індивідуального стилю діяльності. Головна проблема емоційної сфери осіб юнацького віку полягає у досягненні близькості та ідентичності. Близькість – основа стосунків, які складаються із таких емоцій, як інтерес-збу-

дження, задоволення-радість. Проте часто в міжособистісних стосунках присутнє почуття ревності, яке може виражатися емоцією гніву, печалі, злості тощо. Ідентичність – умова психічного здоров'я, вона дозволяє особистості усвідомлювати себе у всьому розмаїтті своїх ставлень до навколишнього світу та визначає систему її цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей із відповідними формами поведінки. Якщо у людини не сформується ідентичність і вона не знайде себе, свого місця у суспільстві, то почуватиметься «втраченою». Тільки реалізована ідентичність особистості (довіра до світу, самостійність, ініціативність, компетентність – *О.Д.*) дозволяє вирішити головне завдання, яке ставить перед нею суспільство, – самовизначення, вміння розробити свій життєвий план. Молода людина, вступаючи у доросле життя, стоїть перед необхідністю прийняття рішень із багатьох проблем [1; с. 7].

Насправді всі зазначені новоутворення перерешуються між собою і породжують багато труднощів, пов'язаних із адаптацією до нових умов життєдіяльності. А процес соціально-психологічної адаптації часто супроводжується стресами і негативними емоційними переживаннями, наслідком яких може бути виникнення синдрому вегето-судинної дистонії.

Постановка завдання. Оскільки синдром вегето-судинної дистонії має психогенну природу і є наслідком негативного психоемоційного стану людини, а чинників для його появи у юнацькому віці достатньо, відповідно до нової соціальної ситуації розвитку було поставлено завдання емпірично дослідити особливості психоемоційного стану осіб юнацького віку із синдромом ВСД.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні брало участь 92 особи, серед яких 65 дівчат та 27 хлопців, віком від 19 до 22 років. Дослідження проводилось серед студентів двох столичних Вузів (Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – *О.Д.*).

Досліджуваним була запропонована батарея методик, що включала: 1) анкету, спрямовану на визначення симптоматичних скарг та особливостей життєдіяльності студентів із ВСД; 2) методику «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін); 3) тест кольорових виборів М. Люшера, який дозволив дослідити емоційно-функціональний стан досліджуваних, їх коефіцієнт вегетативного балансу; 4) методику «Шкала диференційованих емоцій» (К. Ізард), яка спрямована диференціювати та виокремити переважаючі емоційні реакції осіб юнацького віку.

У результаті емпіричного дослідження було встановлено, що загальна кількість досліджуваних, які відзначили у себе симптоми ВСД,

складає 72%, у 28% вони відсутні. Серед дівчат відсоток із ВСД складає 81%, серед юнаків – 60%. Проблеми в серцево-судинній системі відчувають 53% досліджуваних, вони відзначили, що у них спостерігається відчуття «завмирання» або «зупинки» серця, особливо під час хвилювання, і безпричинно підвищене серцебиття, частий головний біль (52%), до цього у дівчат така тенденція у два рази вища, ніж у хлопців. Порушення у кишково-шлунковому тракті спостерігається у 39% досліджуваних, до цього дівчатам вони виявились більш притаманні (59%). Підвищене потовиділення характерне 35% досліджуваних. Порушення сну, яке проявляється у недосипанні та відчутті втоми вранці, у 36%. Також студенти відмітили труднощі засипання, неглибокий сон із частими пробудженнями (21%). Почуття зниженої працездатності відчувають 30%.

Отже, основними симптоматичними проявами вегето-судинної дистонії у осіб юнацького віку є: порушення у серцево-судинній системі, кишково-шлунковому тракті, головний біль, підвищене потовиділення, порушення сну, почуття зниженої працездатності та підвищеної втомлюваності.

До основних причин, які викликають симптоми ВСД, юнаки віднесли: хвилювання, роздратованість, стрес, перевтому, депресію, зміни клімату, недосипання, а 26% досліджуваних не змогли пояснити причини появи симптомів. Причини, які вказали дівчата: перевтома, хвилювання, недосипання, напружені ситуації, хвороба, стрес, проблеми у міжособистісних стосунках, депресія, апатія, агресія, страх, кліматичні зміни.

Отже, симптоми вегето-судинної дистонії виникають внаслідок впливу на молодь складних життєвих ситуацій та проявляються у напруженні, хвилюванні, страху, депресивних проявах та перевтомі організму.

У 65% дівчат симптоми ВСД знижують їх працездатність, негативно впливають на настрій, призводять до перевтоми, роздратованості, розсіяності, слабкості та неможливості зосередитися. Не впливають на працездатність та ігноруються у 35% досліджуваних. Показники серед юнаків інші: у 67% прояви симптомів не впливають на працездатність, вони не вважають ВСД проблемою та продовжують вести активний спосіб життя. Помічають короткочасний вплив ВСД на активність та працездатність 11% юнаків. Отже, дівчата більше звертають увагу на свій функціональний стан, ніж хлопці. Вони негативно ставляться до порушень і бажують їх усунути. У юнаків домінує унікаюча тактика поведінки, вони намагаються ігнорувати симптоматику, ніж їй протидіяти.

По допомогу до лікаря зверталися лише дівчата (35%), а проходили курс лікування 21%,

до цього вони страждають від ВСД постійно та скаржаться на те, що лікування, яке включало вживання медикаментів і відпочинок, їм не допомогло. Психологічної допомоги досліджувані не отримували і не знають про її переваги та можливості.

Досліджуваним із вираженими симптомами ВСД було запропоновано діагностувати свій психоемоційний стан. За допомогою методики «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін) було встановлено, що у них домінує помірний рівень реактивної тривожності (52%), у 43% виявився високий, а у 5% – низький. Результати за шкалою особистісної тривожності мали схожу тенденцію – у більшості переважає помірний рівень особистісної тривожності (47%), проте у 31% досліджуваних домінує високий. Високий рівень особистісної тривожності корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними та невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями. Отже, було встановлено, що найбільш вираженим рівнем є помірний відповідно до двох типів тривожності. Проте реактивна та особистісна тривожність осіб юнацького віку із синдромом ВСД має виражену тенденцію до зростання.

Результати діагностики за методикою кольорових виборів М. Люшера засвідчили тенденцію у послідовності вибору досліджуваними кольорів – помаранчевий, фіолетовий, жовтий, зелений, синій, сірий, коричневий, чорний. Аналіз такої послідовності свідчить про активність щодо самореалізації досліджуваних, високу мотивацію досягнень, потребу у домінуванні, високу самооцінку, протидію обставинам, схильність до ризику, мужність, проте все це поєднується з рисами емоційної незрілості, підвищеним стремлінням до незалежної позиції, ірраціональністю, завищеним рівнем домагань, інфантильністю, прагненням звернути на себе увагу. Основний спосіб дії – активна самореалізація в умовах завищеного рівня домагань, інфантильності. Мета діяльності – актуалізація на підвищенні соціального статусу. Емоційна оцінка справжнього стану речей – потреба в емоційному включенні. Подавлена потреба – потреба розпоряджатися своєю долею.

До того ж за методикою М. Люшера був підрахований показник невротизації – коефіцієнт вегетативного балансу, що вказує на вегетативно-емоційний стан досліджуваних, енергетичний показник затрати енергії. Вегетативний коефіцієнт дає можливість визначити тенденцію за ерготропним або трофотропним тонутом. Ідеться про готовність до затрати енергії, якщо яскраві кольори знаходяться на перших позиціях, та про перевтому і потребу у спокої, якщо яскраві кольори пересуваються у кінець ряду. За результатами психодіагностики було

встановлено, що у 63% досліджуваних переважає ерготропний тонус. Це свідчить про те, що вони готові витратити енергію, знаходяться в активному, діючому стані. Проте 37% відчували потребу у спокої, були втомлені та мали бажання відпочити, їх тонус трофотропний. Отже, середній показник вегетативного балансу ерготропний, вегетативно-емоційний стан більшості досліджуваних позитивний та спрямований на активні дії.

За шкалою диференційованих емоцій К. Ізарда було вивчено загальний емоційний стан досліджуваних студентів. Детальний аналіз емоційного стану, представлений шкалою диференційованих емоцій, дозволяє простежити динаміку широкого спектра емоційних переживань. Результати цього аспекту дослідження були проаналізовані за середніми показниками вираження кожної з емоцій відповідно до загальної вибірки досліджуваних. Так, домінуючими емоціями є: здивування, інтерес, печаль, гнів, страх. Натомість середній показник емоції радості виявився низьким. Як відомо, здивування – емоція «очищення каналів», вона звільняє провідні нервові шляхи, готує їх до нової активності, яка відрізняється від попередньої. Оскільки юнацький вік є перехідним до дорослого життя, то відчуття здивування є реакцією на нову соціальну ситуацію розвитку. Інтерес відіграє важливу мотиваційну роль у формуванні та розвитку навичок, вмінь та інтелекту, забезпечує працездатність. Негативною стороною відчуття інтересу є наявність імпульсивності та напруження, що закономірно у ситуаціях новизни та невизначеності. Почуття фізичної або психологічної несвободи породжує переживання емоції гніву, яка мобілізує енергію, необхідну для самозахисту. Гнів стимулює людину відстоювати свої права, захищаючи себе як особистість, він не обов'язково призводить до агресії, хоча є одним із компонентів агресивної мотивації. Отже, для досліджуваних із проявами ВСД характерним є почуття незахищеності, тривожності, а невміння віднайти правильну поведінку у нових ситуаціях провокує такий механізм захисту, як агресія. Цим ми пояснюємо і домінування емоції страху, як стремління до активності, яка спрямована на уникнення загрози або її усунення. Домінування емоції печалі свідчить про смуток, почуття самотності та ізоляції, які пов'язані із втратою чогось важливого. Механізм захисту при цьому – втеча у хворобу. А відсутність радості породжує замкнутість, блокує інтуїцію та творчі здібності особистості.

Висновки з проведеного дослідження. На основі проведеного теоретико-емпіричного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Основу ВСД складають порушення нормального процесу вегетативної регуляції у діяльності внутрішніх органів, які генералізова-

ні по всьому організму людини. Виникненню вегетативних розладів переважно сприяє гострий або хронічний стрес, на який людина реагує сомато-вегетативними та невротичними реакціями. Якщо є вегето-судинна дистонія, то невротичний симптом наявний обов'язково, у такий спосіб обумовлюється стійкість та суб'єктивна важкість розладу. ВСД може виникнути у будь-якої людини залежно від динаміки її функціонального стану, наявності частих психоемоційних переживань, інтрапсихічних конфліктів і від зміни соціальної ситуації розвитку.

2. Зміна соціальної ситуації розвитку пов'язана з переходом на новий етап життя людини і відсутністю у неї адаптаційних патернів поведінки. Юнацький вік у цьому плані є одним із найскладніших, оскільки саме у цей час відбувається активний перехід від дитинства до дорослості. Перед особистістю постають питання із багатьох нових проблем. Їх вирішення часто супроводжується стресами, гострими емоційними переживаннями. Такий стан може спричинити психосоматичні порушення, зокрема вегето-судинну дистонію.

3. У результаті емпіричного дослідження було встановлено, що переважна більшість осіб студентського віку відмічають у себе наявність синдрому ВСД, а особливо він притаманний представникам жіночої статі. До основних симптоматичних проявів ВСД студенти віднесли: безпричинно підвищене серцебиття, почуття «зупинки» або «завмирання» серця, головний біль, розлади у кишково-шлунковому тракті, підвищене потовиділення, порушення сну, зниження працездатності, втомлюваність. Зазначені симптоми виникають унаслідок стресів, травматичних життєвих ситуацій, перенапруження, хвилювання, страху, тривоги, депресивних переживань, перевтоми. Дівчата більше звертають увагу на свій соматичний і психічний стан, ніж хлопці. Вони негативно ставляться до порушень і бажають їх усунути. У юнаків домінує унікаюча тактика поведінки, вони намагаються ігнорувати симптоматику, ніж їй протидіяти. По психологічну допомогу у протидії синдрому ВСД досліджувані не зверталися.

4. Психоемоційний стан досліджуваних із ВСД нестабільний. Найбільш вираженим рівнем тривожності є помірний по двом типам.

Проте і реактивна, і особистісна тривожність мають тенденцію до зростання. Домінуючими емоціями були визначені здивування, інтерес, печаль, гнів, страх, радість виражена мало. Досліджувані активні, прагнуть самореалізації, схильні до ризику, виражають потребу розпоряджатися своєю долею, проте все це поєднується з інфантильністю, ірраціональністю та потребою в емоційній підтримці. Їх вегетативно-емоційний стан переважно спрямований на активні дії, проте не менше виразними є бажання спокою, відпочинку, відсторонення через перевтому та емоційне виснаження. Отже, для студентів, психоемоційний стан яких пов'язаний із порушеннями у вегетативній нервовій системі, особливо важливо звернутися по психологічну допомогу. Вчасно налагоджений емоційний стан, знання та вміле застосування засобів саморегуляції, зниження рівня тривожності допоможе не тільки запобігти появі вегетативного кризу, але й сприятиме особистісному та професійному зростанню студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вікова та педагогічна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. // Психологія ранньої юності. – К. : Просвіта, 2001. – С. 233–259.
2. Вейн А.М. Вегетативно-сосудистые пароксизмы. Клиника, патогенез, лечение / А.М. Вейн, О.А. Колосова. – М. : Медицина, 1971. – 156 с.
3. Вейн А.М. Вегетососудистая дистония / А.М. Вейн, А.Д. Соловьева, О.А. Колосова. – М. : Медицина, 1981. – 320 с.
4. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – Л. : Медицина, 1970. – С. 178–208.
5. Либина А. Стиль реагирования на стресс: психологическая защита или совладение со сложными обстоятельствами / А. Либина, А. Либин // Стиль человека: психологический анализ. – М. : Смысл, 1998. – С. 190–204.
6. Пірен М.І. Конфліктологія : Підручник / М.І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.
7. Психология человека от рождения до смерти / Под ред. А.А. Реана. – СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
8. Шабатура М.Н. Біологія людини / М.Н. Шабатура, Н.Ю. Матяш, В.О. Мотузний. – К. : Генеза, 1997. – С. 300–318.

УДК 316.776.33:159.922

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ НА СТАН ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ

Лукашенко М.В., практичний психолог
Вінницький медичний коледж імені академіка Д.К. Заболотного

Павлюк А.І., студентка
Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова

Лукашенко А.І., студентка
Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова

У статті досліджується взаємозв'язок між ступенем включеності користувачів у життя online, свідомим керуванням власною активністю в соціальних мережах та станом здоров'я. Розкрито зв'язок між функціональним станом, рівнем суб'єктивного контролю та можливістю тимчасово відмовитися від мереж. Проаналізовано, які зміни при цьому відбулися в міжособистісній сфері, руховій активності, самопочутті користувачів.

Ключові слова: соціальні мережі, здоров'я, функціональний стан, локус контролю, інтернет-залежність.

В статье исследуется взаимосвязь между степенью включенности пользователей в жизнь online, сознательной активностью в социальных сетях и состоянием здоровья. Раскрыта связь между функциональным состоянием, уровнем субъективного контроля и возможностью временно воздерживаться от использования сетей, а также проанализированы возникшие при этом изменения в межличностной сфере, двигательной активности и самочувствии.

Ключевые слова: социальные сети, здоровье, функциональное состояние, локус контроля, интернет-зависимость.

Lukashenko M.V., Pavluk A.I., Lukashenko A.I. THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE STATE OF YOUNG PEOPLE'S HEALTH

In this article we research the interdependence between the degree of including of users into online-life, the conscious control on their own activity in social networks and health state. The connection between the functional status, the stratum of subjective control and the possibility of temporarily withdraw from social nets was revealed. The changes which occurred upon these in interpersonal sphere, motion activity and general state were analysed.

Key words: social networks, health, functional status, locus of control, Internet addiction.

Постановка проблеми. Тема даного дослідження визначається гострою актуальністю проблеми впливу Мережі на людину та суспільство. Щоденне зростання кількості членів соціальних мереж, які починають своє віртуальне життя, змінило не лише Інтернет на 2.0, а й саме життя людей, впливаючи на їх соціальне, психічне та фізичне здоров'я. Новим викликом для наших користувачів є закриття найпопулярніших соціальних мереж на території України, зокрема ВКонтакті, де відбувалося дорослішання молоді. Як пройде процес руйнування старих патернів online-offline комунікації, поведінки та виникнення нових? Відчуження від історії становлення свого віртуального Я, від цінних історій листування? Чи відбудеться втрата частини віртуальних друзів, і як це вплине на соціальність, психомоційний стан та стан здоров'я молоді? Можливості прогнозування відповідей на окреслені питання присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До сьогодні у ВКонтакті, Однокласни-

ках, Facebook та Twitter було зареєстровано понад 40 мільйонів українських користувачів. Перше місце стабільно утримував ВКонтакті, в якому було більше 27 мільйонів облікових записів ще кілька років тому, а друге посідали Однокласники – близько 11 мільйонів. Дані цифри дозволяють припустити, що закриття цих соціальних мереж на території України викличе психосоціальний відгук, характер якого частково можна спрогнозувати за результатами даного дослідження. У Facebook кількість українських облікових записів перевищила у 2016 році 5,6 мільйонів, тобто 12,7% населення [12], і сьогодні ми спостерігаємо активну віртуальну міграцію українських користувачів. А використання Twitter в Україні зросло до півмільйона.

Юнацький вік є сенситивним до виникнення психосоматичних захворювань як прояву внутрішніх та зовнішніх конфліктів дорослішання, яке сучасна молодь проходить двічі: в реальному та віртуальному світі. Саме підлітки активно користуються соціальними мережами. Так, в Європі 63% підлітків мають акаунт у пев-

ній соціальній мережі [7], в США – 90% молоді [10]. У ВК до закриття мережі в нашій країні, було 42% українських користувачів 16-25 років і 20% – молодше 16 років. Сьогодні відбувається конвергенція комунікації online і offline, які вже не є ізольованими процесами, а присутність молоді у соціальних мережах стає майже постійною [4, с. 176]. При цьому небезпечним фактором впливу соціальних мереж на стан здоров'я користувачів є девіації інформаційного поля, ігрові додатки антисоціального змісту. Широкого розголосу набув «Синій кит» – гра в соціальних мережах, яка розповсюджувалася так званими групами смерті, які підштовхували підлітків до саморуйнуючої поведінки.

Звернення до світових досліджень впливу соціальних мереж на фізичне та психічне здоров'я людини підкреслило нашу гіпотезу про існування зв'язку між Інтернет-активністю та змінами когнітивних функцій, психоемоційних станів, наявністю психосоматичних захворювань. Британська дослідниця з Оксфордського університету С. Грінфілд у своїй книзі «Mind Change: How Digital Technologies are Leaving their Mark on our Brains» [8] оприлюднила останні наукові дослідження про деструктивний вплив цифрових технологій на інтелектуально-емоційну сферу сучасної людини, її соціальність та зв'язки в спільноті. Зокрема, розкривається механізм впливу соціальних мереж на соціальні відносини, пошукових систем на навчання та пам'ять, відеоігор на увагу, виникнення залежностей та насилля. Технології створюють нову культуру (slip-культура, blur-культура за Е. Тоффлером), світ гіперпідключеності (Т. Friedman), нове середовище, в якому відбуваються психосоціальні зміни, а людський мозок адаптується до виникаючих умов, відчуттів та смислів, створюючи нові зв'язки та форми.

Якщо на початку комп'ютерної епохи працько Мережі Дж. К. Р. Ліклайдер писав, що коли мозок людини і машини будуть тісно пов'язані, то розумові здібності цього партнерства перевищать все, на що здатен людський розум [3], то сьогодні про такі зміни пише Н. Карр, й оцінка його не така оптимістична [2]. Ми часто залишаємо свій мозок без роботи, полегшуючи вирішення багатьох завдань за допомогою гаджетів, набуваючи залежності від них та втрачаючи радість пізнання та людського спілкування. Людина, здійснюючи веб-серфінг у мережевому інформаційному середовищі, звикає швидко сприймати інформацію, змінювати об'єкти своєї уваги. Поряд із збільшенням обізнаності, покращенням оперативної пам'яті під час роботи з об'ємними гіпер-текстами, коли людина достатньо легко знаходить цікавий для неї матеріал і переходить до наступного, лаконічні зрозумілі повідомлення із Twitter, ICQ погіршують пам'ять, скорочують об'єм

уваги, а частий перегляд роликів із YouTube розвиває синдром дефіциту уваги з гіперактивністю. Пояснюється це розвитком так званого «кліпового мислення», під яким дослідники розуміють процес відображення множини різних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними та нерозуміння контексту. Таке мислення характеризується відсутністю цілісної картини сприйняття навколишнього світу, фрагментованістю, плінністю інформаційного потоку, алогічністю, помилковістю, коли події пов'язуються, якщо вони мають часову близькість перегляду [5]. Про зміну мислення, «повернення» до «до»- чи «пост»-текстової форми, нелінійності, поверхневості, «легітимації» навику обходитися без навиків говорили З. Бауман, Г. Бейтсон, С. Грінфілд, Н. Карр, М. Маклюен, А. Сігман, Е. Тоффлер, С. Переслегін, та ін. К.Г. Фрумкін пропонує іншу, менш оціночну назву для нового типу мислення – «альтернативна культура сприйняття інформації», для якої притаманні різноманітність та фрагментарність інформаційного потоку, швидке переключення між фрагментами [6]. Дослідник вбачає конфлікт не між образом і текстом, а між різними типами текстів, коли відбувається відмова від цілісного лінійного великого тексту.

Спостереження за роботою студентів показали, що вони відволікалися від навчання приблизно кожні 6-11 хвилин аби зайти до соцмережі, зателефонувати чи відповісти на дзвінок. Успішність тих, хто не відключаються від соціальних мереж, падає в середньому на 20%. Це підкреслює висновки дослідників щодо інтернет-залежності, яку сьогодні визначають як психічний розлад, що проявляється як нав'язливе непереборне бажання ввійти до Мережі та хвороблива неспроможність своєчасно відключитись. Вона включає в себе спектр симптомів, таких як розумове виснаження, дратівливість, порушення сну та концентрації уваги. Механізм формування залежності від соціальних мереж та відеоігор, на думку С. Грінфілд, однаковий [8]. Погоджуються із С. Грінфілд щодо впливу соціальних мереж на мислення і стан здоров'я користувачів й інший британський дослідник – А. Сігман. На його думку, надмірне захоплення мережами може шкодити здоров'ю через скорочення face-to-face спілкування з реальними людьми. Зокрема, тривале перебування на самоті у віртуальній реальності, брак невербального спілкування, дотиків може викликати фізіологічні зміни, негативно вплинути на роботу імунної системи, гормональний баланс, роботу артерій, що в довгостроковій перспективі підвищує ризик появи таких хвороб, як рак, серцево-судинні захворювання і цифрова деменція [11].

Щодо функцій соціальних мереж, то можна виділити дві точки зору. Перша полягає в тому,

що соціальні мережі сприяють встановленню контактів між людьми, а друга, що соціальні мережі дають користувачам лише ілюзію спілкування. Примітно, що більшість користувачів розміщує в соцмережі тільки позитивні пости і фотографії, адже «В Facebook все має виглядати красиво», тому в їх «друзів» створюється враження, ніби люди навколо проводять більш цікаве і насичене життя, ніж вони самі, що зумовлює появу поганого настрою та депресії. Молоді користувачі радше спостерігають за життям друзів, витрачаючи більше часу на перегляд інформації з їх сторінок, ніж на спілкування з ними чи створення свого контенту [1]. Там відбувається суперництво та боротьба за популярність, вибудовується ілюзія життя, всі пости сприймаються як реальні.

З іншого боку, існує і позитивний «психотерапевтичний» ефект від користування соціальними мережами, коли гострі стани депресивного характеру, викликані травматичним досвідом міжособистісних стосунків, «корегуються» спілкуванням із новими віртуальними друзями. Але частіше науковці говорять про зниження емпатії та здатності розуміти інших через брак невербальної інформації при інтернет-комунікації [8]. Важливість цієї нестачі зрозуміла, адже 70% інформації під час спілкування ми отримуємо невербально.

Враховуючи актуальність теми та базуючись на результатах сучасних світових досліджень, нами було проведено власне дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення впливу соціальних мереж та відмови від них на стан здоров'я користувачів юнацького віку в контексті схильності до психосоматичних захворювань. Для її досягнення необхідно дослідити зв'язки між станом здоров'я користувачів, схильністю до психосоматичних захворювань та їх активністю в соціальних мережах; виявити індивідуально-психологічні особливості, які сприяють або перешкоджають свідомому регулюванню власної активності в соціальних мережах; провести експеримент щодо виявлення змін у житті без соціальних мереж в активних користувачів та узагальнити вплив соціальних мереж на стан здоров'я молоді.

Предмет дослідження – стан здоров'я користувачів соціальних мереж.

Об'єкт дослідження – вплив соціальних мереж на фізичне, психічне та соціальне здоров'я студентів Вінницького медичного коледжу.

Методи дослідження: анкетування, психодіагностичні методи (САН, Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів К.К. Яхіна, Д.М. Менделевич, опитувальник Дж. Роттера Рівень суб'єктивного контролю), експеримент «тиждень без соцмереж», інтерв'ю, інформаційно-технічні методи фіксації активності в Інтернеті, рухової активності

та сну (програми QualityTime, крокомір, Sleep Better), інформаційні методи обробки результатів дослідження, нормовані та інтегральні оцінки показників.

Виклад основного матеріалу. Студентам коледжу було запропоновано взяти участь у психологічному експерименті, який полягав у повній відмові від соціальних мереж на певний період часу, а саме на тиждень. Це було зроблено як за допомогою оголошень у кожній навчальній групі, відповідаючи на питання, так і через розміщення повідомлення в тоді ще відкритій групі ВКонтакті Вінницького медичного коледжу. Оголошення переглянули 1600 користувачів, сподобалася ідея – 45 із них, і 19 студентів вирішили прийняти участь в експерименті.

Окрім експерименту «тиждень без соціальних мереж», у коледжі було проведено анкетування серед студентів другого курсу. У соціологічному опитуванні прийняло участь 110 студентів. Анкета містила питання щодо домінування конкретної соціальної мережі в їх користуванні, наявності хронічних, часто рецидивуючих хвороб та симптомів, які частіше за все турбують, найвідвідуваніших лікарів, а також самооцінки уваги, пам'яті та успішності студентів.

За результатами анкетування, найбільше патологій спостерігалось з боку нервової системи. Так, 58 опитуваних відмітили, що найбільш частими їх скаргами є головний біль, біль у спині, запаморочення, швидка втомлюваність, порушення сну та астенія, що можна пояснити неправильним та нефізіологічним положенням під час сидіння за комп'ютером чи іншими гаджетами, а також гіподинамією, гіпоксією. Друге місце зайняли такі симптоми, як біль у горлі, часті риніти, бронхіти, тонзиліти, а також гострі респіраторні вірусні інфекції, що може свідчити про поганий імунітет, про що і засвідчили частина опитуваних. На третьому місці – проблеми зору, причиною яких є так зване «синє світіння», яке випромінюється екраном комп'ютеру чи телефону. 19 опитуваних мають суттєве погіршення зору. Серед скарг також відмічали синдром сухого ока, безпосередньою причиною якого є зменшення під час концентрації на екрані кількості моргань, завдяки яким око зволожується. На четвертому місці – патології серцево-судинної системи та гастроентерології (по 15 чол.). Опитувані скаржилися на підвищений артеріальний тиск, частий пульс та періодичні болі в ділянці серця. Серед проблем із травленням відмічалися відсутність апетиту, болі в животі та нудота. Дані скарги можна пов'язати із частим нехтуванням користувачів режимом харчування та поганим перетравлюванням їжі через порушення природно необхідного елемента задоволення від прийняття їжі за прин-

ципом «mindfulness», коли людина повністю сконцентрована на запаху, смаку, вигляді їжі та задоволенні від неї, що приносить відчуття насиченості. 11 з 110 опитуваних відмітили, що вони мають проблеми з боку ендокринології та дерматології та ін. проблеми (7 чол.). Подібні показники свідчать про нестабільність гормонального фону. Результати нашого опитування підтверджуються висновками вищезгаданого дослідження Аріка Сігмана [11].

Щодо умов проведення експерименту, то студенти, які погодились випробувати себе в житті без соціальних мереж, мали не використовувати їх протягом тижня. Для обміну інформацією використовували Viber та Skype, які є не соціальними мережами, а засобами комунікації. Серед програмного забезпечення, яке контролювало вхід та час проведення учасників у різноманітних додатках, на мобільних телефонах були встановлені програми QualityTime, а також крокомір, яка відслідковувала зміни в руховій активності студентів, та Sleep Better, яка фіксувала тривалість та якість сну.

На першому етапі дослідження було сформовано дві групи: експериментальну (ті, хто на тиждень відмовилися від соцмереж) і контрольну (проходили дослідження при звичайній активності у мережах). Перед початком експериментального тижня учасники пройшли тестування, метою якого було визначення диференційної самооцінки функціонального стану, виявлення та оцінка невротичних станів, а також діагностика рівня та локалізації контролю над значимими подіями. Для цього було обрано такі методики: САН, Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів (К.К. Яхін, Д.М. Менделевич), опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера.

З отриманих результатів було сформовано узагальнений масив вихідних даних, які представлені в таблиці Excel. Наступним кроком було оцифрування якісних показників і переведення натурних показників у відносні та нормовані оцінки [9, с. 77]. У даному випадку ми використовували стени – 10-бальну шкалу.

Порівняння результатів психологічного дослідження експериментальної та контрольної груп дає можливість зробити певні висновки. Існує середня обернена кореляція (-0,34) між типом групи й інтернальністю учасників. Так, в учасників експерименту переважав екстернальний тип контролю, притаманний людям, які впевнені, що успіхи та невдачі залежать у першу чергу від зовнішніх обставин. А в контрольній групі – ближче тип до інтернального, коли відповідальність за події пов'язується з власними властивостями та діяльністю. Можливо, саме приписування та пошук причин певних невдач у впливі соціальних мереж і було одним із мотивів прийняття участі в експерименті.

Іншою причиною був піднесений настрій, висока активність та гарне самопочуття на момент прийняття рішення про участь. Було виявлено слабкий кореляційний зв'язок (0,25) між типом групи і функціональним станом учасників, їх настроєм (рис. 1). У членів експериментальної групи ці показники були кращими, ніж у членів контрольної групи. Щодо відмінностей між ними в психосоматичній сфері, то достовірної різниці виявлено не було (рис. 2).

Серед 19 учасників експериментальної групи лише 5 чоловік змогли дійти до кінця експерименту, тобто протрималися без соціальних мереж 7 днів. Відсіювання учасників почалося ввечері першого дня (3 чол.), і причиною цього вони назвали цікавість і важливість інформації, подій. Проте більшість зірвалися на 3-4 дні, які припали на вихідні, коли було багато вільного часу.

Аналіз результатів тестування виявив існування певних кореляційних зв'язків між показниками різних шкал та групами тих, хто дійшли до фіналу, і тих, хто зірвався в процесі експерименту. Достовірною була різниця в їхньому самопочутті, активності, настрої (САН). На діаграмі (рис. 3) представлені результати учасників, які дійшли до кінця експерименту (гр. 1), які почали, але зірвалися (гр. 2), і контрольної групи, які не приймали участь в експерименті

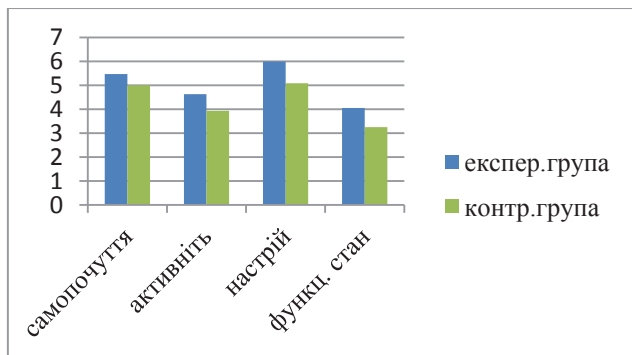

Рис. 1. Результати опитування за методикою САН

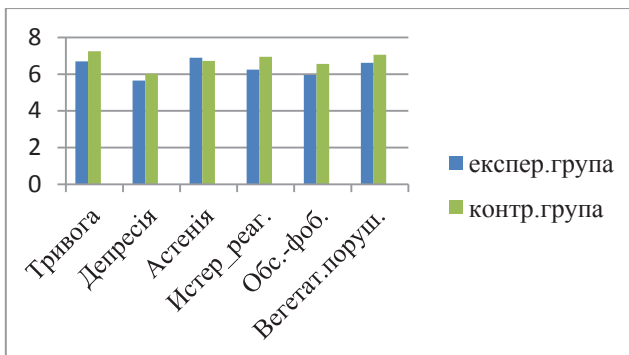

Рис. 2. Результати за клінічним опитувальником К.К. Яхіна

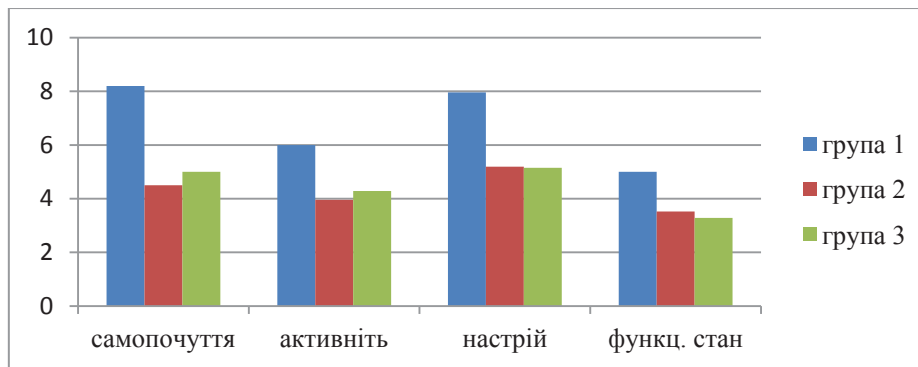

Рис. 3. Результати опитування САН фіналістів, тих, хто не дійшли до кінця експерименту та контрольної групи

(гр. 3). По всіх шкалах результати групи 1 вищі за результати групи 2 і контрольної групи, що свідчить про кращий функціональний стан, який дав можливість зацікавитися і закінчити експеримент.

Також прослідковується кореляція між типом групи та показниками шкал схильності до невротичної депресії (0.4) та астенії (0.23). Найкращі результати за цими шкалами, що свідчать про наявність психологічних ресурсів, були у фіналістів (гр. 1) – по 7 стенив. Найнижчий стенив (4 та 5), тобто гірші показники порівняно з іншими групами – в членів групи 2, тих, які не дійшли до фіналу. Тобто наші дослідження підтверджують думку про те, що соціальні мережі виконують компенсаторну функцію для людей із депресією та астенією. Коли відсутні сили та бажання щось робити, можна здійснити втечу у віртуальний світ, в якому від тебе нічого не вимагають, не очікують і який ти можеш у будь-який момент вимкнути, закрити вікно мережевої реальності, чого так просто не зробиш із «вікном» загальноприйнятої дійсності.

Проявилась достовірна різниця в локусі контролю у сфері досягнень між членами гр. 1 і гр. 2. Високі показники тих, хто досягнув поставленої мети експерименту (6), свідчать про достатній рівень суб'єктивного контролю над позитивними подіями та ситуаціями, усвідомлення власного внеску в досягнення поставлених цілей, впевненість у власній успішності в майбутньому. Нижчі показники тих, хто не дійшов до кінця (5), свідчать про схильність приписувати свої успіхи зовнішнім обставинам, щасливому випадку, впливу інших людей. Цікаво, що в усіх трьох групах низькі показники (4) по шкалі інтернальності у відношенні здоров'я, тобто більшість учасників вважають хвороби результатом випадку, сподіваючись, що вилікування прийде в результаті дій інших, від лікарів.

Після завершення експерименту було проведено опитування всіх учасників, які вирішили спробувати власні сили в тимчасовій від-

мові від соціальних мереж. Більшість учасників зауважили, що найбільше їх тривожило те, що вони можуть пропустити щось важливе, ніби «справжнє» життя відбувається в мережі, в режимі offline з'являється відчуття застрягання в часі. Серед найбільших труднощів учасники відмічали спокушання друзів зайти до мережі. У той час як друзі могли сидіти в соцмережах, деякі учасники почували себе «неповноцінними». Комусь хотілося зайти до мережі аби викласти нові фото, повідомити світу про події свого життя, підтвердити своє існування у світі. Проблемою стала і надмірна кількість часу, яка вивільнилась із соціальних мереж. Через це виникало відчуття самотності, відчувався брак спілкування. Учасники відмічали, що стали більше проводити часу перед телевізором, дивитися серіали та грати у відеоігри, і лише двоє зазначили, що більше читали книжки.

За суб'єктивними та об'єктивними (крокомір) оцінками під час експерименту дещо збільшилась рухова активність учасників. Також переважною більшістю зазначалися покращення в тривалості, якості сну та самооцінці власного здоров'я. Щодо когнітивних функцій, то суттєвих змін із пам'яттю та увагою учасники не помітили. Проте змінилося ставлення до оточуючих. Одна з учасниць відмітила, що стала уважнішою до близьких, що якісно змінило міжособистісні стосунки.

У своїх висновках фіналісти пишуть, що експеримент дозволив їм з'ясувати, що вони не мають залежності від соціальних мереж, усвідомили, скільки часу вони витрачають в Інтернеті. У них з'явилося більше нових ідей, які можна втілити, відставивши на час телефон. Одна з учасниць пише: «Я зрозуміла, що варто спілкуватися зі справжніми людьми з реального світу, ніж з уявними персонажами їх ідеального життя».

Висновки. Висновком проведеного дослідження є підтвердження гіпотези про значний вплив соціальних мереж на стан здоров'я користувачів. Він є як соматогенним, так і пси-

хогенним, спричиняє виникнення психосоматичних захворювань та декомпенсує втрачені або недосяжні в реальному житті можливості та цілі. Із того, що $\frac{3}{4}$ з учасників експерименту не дійшли до фіналу і відчували багато психоемоційних конфліктів під час відмови від мереж, можна спрогнозувати не таку легку міграцію в інші соціальні мережі українських користувачів, але ми можемо сподіватися і на саногенний ефект від закриття найпопулярніших мереж – збільшення активності та покращення міжособистісних стосунків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джей М. Важные годы. Почему не стоит откладывать жизнь на потом / Мэг Джей; пер. с англ. Н. Яцюк. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 320 с.
2. Карр Н. Стеклоклетка. Автоматизация и мы / Николас Карр ; пер. с англ. А. Анваера. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. – 256 с.
3. Кин Э. Ничего личного: Как социальные сети, поисковые системы и спецслужбы используют наши персональные данные / Эндрю Кин ; пер. с англ. И. Евстигнеевой. – М. : Альпина Паблишер, 2016. – 220 с.
4. Поливанова К.Н., Королёва Д.О. Социальные сети как новая практика развития городских подростков / К.Н. Поливанова // Вестник РГНФ. – 2016. – № 1. – С. 173–182.
5. Семеновских Т.В. Феномен «клипового мышления» в образовательной вузовской среде / Т.В. Семеновских // Интернет-журнал «Наукovedenie». – 2014. – № 5(24) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://naukovedenie.ru/PDF/105pvn514.pdf>.
6. Фрумкин К.Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста / К.Г. Фрумкин // Топос: литературно-философский журнал, 2010. – № 9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.topos.ru/article/7371>.
7. EU Kids Online: findings, methods, recommendations (deliverable D1.6) – London : LSE, 2014.
8. Greenfield S. How Digital Technologies are leaving their Mark on our Brains / S. Greenfield. – New York : Penguin Random House, 2015. – 348 p.
9. Kozak L.M., Lukashenko M.V. Monitoring and Correction of Students' Functional State by the Information Technology Tools // Кибернетика и вычислительная техника, 2014. Вып. 176. – С. 74–84.
10. Perrin A. «Social Networking Usage: 2005-2015» Pew Research Center. October 2015. [Electronic resource] Available at : <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/2015/Social-Networking-Usage-2005-2015>.
11. Sigman A. Well connected? The biological implications of 'social networking' // Biologist, Volume 56, Number 1, February 2009. – P. 14–20.
12. Ukraine: Internet Usage and Marketing Report [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.internetworldstats.com/europa2.htm> (19.05.2017).

УДК 159.955:615.851

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУГГЕСТИВНОЙ КОРРЕКЦИИ «КАРТИНЫ МИРА»Манилов И.Ф., к. психол. н.,
ведущий научный сотрудник*Институт психологии имени Г.С. Костюка
Национальной академии педагогических наук Украины*

В статье проведен анализ особенностей психотерапевтической суггестивной коррекции картины мира людей, страдающих на невротические расстройства. Представлена модель комплексной суггестивной коррекции неадаптивных убеждений и общей картины мира. Установлено, что коррекция картины мира должна включать: устранение информационных пробелов; иерархическое согласование базовых систем оценок; нейтрализацию патогенных когнитивных процессов; формирование мотивирующих целей; восстановление общего энергетического баланса психических процессов. Показана необходимость использования методов мультимодальной суггестивной психотерапии, в частности, психотерапевтической конфронтационной суггестии.

Ключевые слова: суггестия, картина мира, неадаптивные убеждения, мультимодальная суггестивная психотерапия, психотерапевтическая конфронтационная суггестия.

У статті проведено аналіз особливостей психотерапевтичної суггестивної корекції картини світу людей із невротичними розладами. Представлено модель комплексної суггестивної корекції неадаптивних переконань і загальної картини світу. Встановлено, що корекція картини світу включає: усунення інформаційних прогалин; ієрархічне узгодження базових систем оцінок; нейтралізацію патогенних когнітивних процесів; формування мотивуючих цілей; відновлення загального енергетичного балансу психічних процесів. Показано необхідність використання методів мультимодальної суггестивної психотерапії, зокрема, психотерапевтичної конфронтаційної сугестії.

Ключові слова: сугестія, картина світу, неадаптивні переконання, мультимодальна суггестивна психотерапія, психотерапевтична конфронтаційна сугестія.

Manilov I.F. CERTAIN FEATURES REPRESENTATIVE FOR SUGGESTIVE CORRECTION OF THE WORLD VISION

The paper contains the characteristics of suggestive correction of the world vision by humans with different neurotic deviations. It is represented a model of complex suggestive correction of non-adaptive views and a general vision of the world. It is ascertained that correction of the world vision has to include removal of information gaps, hierarchical matching of basic values systems; neutralization of pathogenic cognitive processes; formation of motivational goals; restoration of a general energy balance for mental processes. It is shown that it is necessary to use techniques of multimodal suggestive psychotherapy, in particular, psychotherapeutic confrontational suggestion.

Key words: suggestion, world vision, non-adaptive views, multimodal suggestive psychotherapy, psychotherapeutic confrontational suggestion.

Постановка проблемы. Суггестивная психотерапия является одним из наиболее эффективных методов лечения невротических и соматоформных расстройств. Особенно хорошо зарекомендовали себя всевозможные формы комплексного суггестивного воздействия. Как показывает практика, залогом успешной психотерапевтической работы с клиентом является коррекция его представлений о себе, своем недуге и окружающем мире, или, другими словами, коррекция картины мира. В научных публикациях, посвященных этой проблеме, рассматриваются в основном прикладные ее аспекты – в первую очередь анализ технологий проработки неадаптивных (дисфункциональных) мыслей и убеждений. Практически не уделяется внимание общей стратегии работы с неадаптивной «картиной мира» и ее коррекции методами психотерапевтической

суггестии. Очевидно, что восполнение данного пробела является перспективным направлением научных изысканий и обуславливает актуальность представленных в настоящей статье теоретических исследований.

Анализ основных исследований и публикаций. Суггестивная коррекция неадаптивной картины мира – относительно мало изученное направление научных исследований. Традиционно внимание ученых было сосредоточено на методологических проблемах суггестивной коррекции отдельных проявлений неадаптивного мышления. На необходимость более активного использования психотерапевтической суггестии указывали многие исследователи, например, К.И. Платонов, М.М. Асатиани, С.И. Консторум, И.В. Стрельчук, К.М. Варшавский, В.Е. Рожнов, Б.Д. Карвасарский, П.И. Буль, А.П. Слободяник, Н.В. Иванов, Р.Д. Тукаев, [1; 3; 4].

Анализ публикаций показывает, что общая картина мира редко становится объектом целенаправленного психотерапевтического воздействия. В основном вся работа выстраивается вокруг отдельных неадаптивных мыслей и убеждений. Особенно много внимания уделяется представителями когнитивного направления. В первую очередь речь идет о работах А. Бека, А. Эллиса, Д. Прохазки, Д. Норкросса, В. Гвидано, Г. Лиотти, М. Махони, К.С. Добсона, А. Лазаруса [2; 9; 10; 11].

Когнитивные психотерапевты традиционно выделяют два основных уровня неадаптивных когнитивных процессов:

- 1) «автоматические» мысли, которые связаны с переработкой текущей информации;
- 2) убеждения, установки, верования, представляющие собой систему глубинных представлений индивида о себе и окружающем мире [2; с. 9].

«Автоматические» мысли, а также неадаптивные убеждения и являются основными мишенями психотерапевтического воздействия. Эффективность когнитивного подхода не вызывает сомнений. В то же время следует отметить и некоторые его ограничения. Например, локальный характер воздействия. В фокус внимания «когнитивистов» попадают в основном отдельные конкретные неадаптивные мысли и убеждения. Они объявляются источником всех проблем, а их качественная переработка становится главной задачей психотерапии. При таком подходе невольно упускается из виду ситуативность и условность любой когнитивной дисфункциональности [6]. Кроме того, чрезмерное внимание к негативным частностям отвлекает от общей стратегической задачи психотерапии – формирования гибкого адаптивного мышления и гармоничной картины мира. Как показывают исследования И.Ф. Манилова [5; с. 6], повышение уровня адаптивности мышления методом психотерапевтической конфронтационной суггестии позволяет преодолевать ситуативную неадаптивность мыслей и убеждений без специальной работы с ними. Основные идеи данного подхода представлены в концептуальных положениях мультимодальной суггестивной психотерапии [7; с. 8].

Анализ многочисленных эмпирических исследований показывает перспективность коррекции неадаптивного мышления методами мультимодальной суггестивной психотерапии. Для совершенствования такой формы работы необходимо позаботиться о ее надежной методологической основе, в частности, разработке модели комплексной суггестивной коррекции картины мира людей, страдающих различными невротическими и соматоформными расстройствами. Этой проблеме и посвящены представленные в данной статье исследования.

Цель данной статьи – предложить рабочую модель комплексной суггестивной коррекции картины мира людей, страдающих невротическими и соматоформными расстройствами.

Изложение основного материала. В наиболее общем виде «картина мира» – это обобщенные и систематизированные представления человека о себе и окружающем мире. Это знания и предположения о взаимосвязях различных предметов, явлений, идей. Картина мира позволяет ориентироваться в реальном пространстве-времени. Позволяет классифицировать и структурировать актуальные ментальные феномены, наполнять эмоциональным содержанием события. Кроме того, дает возможность строить прогнозы и на их основе планировать жизнь.

Картина мира – динамичное образование. Она не может оставаться неизменной. Причины этого феномена вполне очевидны. Окружающий нас мир находится в непрерывном движении, а, значит, изменении. Появляются новые объекты, соотношения, ситуации. Новая информация, вне зависимости от степени ее интенсивности, создает постоянное давление на когнитивную сферу человека. Это давление «силового информационного поля» с необходимостью провоцирует соответствующий отклик со стороны психики.

Постоянно происходит движение и внутри самой картины мира. Меняется соотношение отдельных ее частей, меняются аффективные акценты, а с ними приоритеты и сама структура картины мира. Отчасти все это можно связать со всевозможными потребностно-мотивационными процессами. Актуализация различных потребностей и необходимость их удовлетворять влияет на содержательные характеристики картины мира, «подгоняет» ее под существующий запрос и задает ситуативные нормативные стандарты.

Картина мира человека зависит и от физиологических констант его организма. Артериальное давление, уровень гемоглобина, объем кровотока, уровень глюкозы в крови и т.п. влияют на когнитивные процессы, а с ними и на картину мира. Голод, жажда, любое недомогание создают условия для ситуативной коррекции картины мира. То, как человек себя чувствует, напрямую отражается на его приоритетах, оценках, эмоциональных реакциях, поведенческих стратегиях и в конечном итоге на представлениях о себе и окружающем мире.

Еще один примечательный факт – картина мира актуализирована всегда лишь частично, а именно, под существующий запрос. Мы не можем в каждый конкретный момент сразу и одновременно воспользоваться всеми нашими знаниями и представлениями. Когда мы фокусируемся на какой-то проблеме, картина мира выступает в роли своеобразного

хранилища, из которого можно выбрать необходимый и доступный в данный момент «материал» для решения проблемы. В качестве «материала» выступают конкретные знания, оценочные шаблоны, наработанные стратегии реагирования, привычные стили обработки информации и т.п.

Картину мира с известной долей условности можно рассматривать как сложную открытую систему, которая постоянно обменивается с внешней средой информацией и постепенно с неизбежностью эволюционирует. Со временем меняются ее свойства, границы, структура. Процесс этой непрерывной эволюции начинается с рождения человека и завершается вместе с окончанием его жизни. О постоянстве картины мира можно говорить лишь на относительно небольших временных интервалах. Очевидно, что картина мира – всегда процесс, а не окончательно свершившееся событие.

Коррекция картины мира – это коррекция непрерывного процесса. И тут возникает любопытная ситуация. Чтобы «корректировать» картину мира, ее нужно определить, оценить, «пощупать». Без этого сложно узнать степень изменения. Однако сам процесс определения, измерения картины мира некоторым образом ее меняет. Выходит, что точно оценить картину мира нельзя, т.к. сама процедура оценки влияет на нее, а, значит, на выходе получается уже нечто новое. Проблемные ситуации, с которыми сталкивается в течение своей жизни человек, тоже становятся частью его представлений о себе и мире. Как только проблема осознается, она сразу же вписывается в картину мира, дополняет ее и, соответственно, изменяет.

Любая проблема нарушает существующий внутренний баланс системы. Появляется напряжение, дискомфорт, а с ними и потребность восстановить динамическое равновесие системы. Вокруг проблемы актуализируются «сродные» ей по модальности элементы картины мира. Здесь и конкретные знания, навыки, шаблоны эмоциональных реакций и поведенческих стратегий, которые позволяют выйти из проблемной ситуации. Если уже имеющегося личного опыта и знаний недостаточно, для решения проблемы задействуются внешние ресурсы, в качестве которых могут использоваться конкретные опыт и знания других людей, а также внешние стимулы-раздражители, которые активизируют нереализованный творческий потенциал. Носителями внешнего ресурса могут быть книги, статьи, аудио- и видеосообщения, любые другие формы обмена информацией между людьми. Уже с «обновленной» картиной мира возобновляется поиск выхода из проблемной ситуации. Если решение найдено удачно, проблема уходит. В случае неуспеха возобновляется поиск более эффективных внешних

ресурсов, и весь цикл повторяется. При этом «полезный» внешний ресурс – это не только конкретный законченный алгоритм решения проблемы, но также информационный пусковой стимул-раздражитель, который позволяет более эффективно использовать наличные внутренние ресурсы и получить необходимое решение.

Важно отметить, что при поиске выхода из проблемной ситуации, человек всегда опирается на собственную картину мира. Все, с чем только он столкнулся и узнал, с необходимостью становится уже частью его картины мира. Вне зависимости от того, согласен он с тем или иным положением или нет, навязано оно или принято добровольно – все равно это уже одна из частей его представлений о мире. Даже когда проблемная ситуация преодолевается под непосредственным жестким давлением некоего внешнего авторитета и вопреки желанию самого человека, опирается он в конечном итоге на собственную «подкорректированную» картину мира. Нечто подобное случается и когда происходит внутренняя борьба противоположных желаний, принципов, идей. Здесь вместо внешнего «диктатора» появляется свой собственный внутренний.

Ситуация, когда клиент обращается за помощью к психотерапевту, свидетельствует о том, что ему недостаточно наличных ресурсов для решения проблемы. Во время консультирования или психотерапии происходит активное взаимодействие картин мира клиента и психотерапевта. Наблюдается соприкосновение и частичное взаимопроникновение обоих процессов. Это означает, что изменения и в той, и другой картинах мира неизбежны. Происходит процесс взаимной детерминации.

Любое взаимодействие и любой коммуникативный акт содержат в себе значительный элемент суггестии. Суггестирование всегда взаимно, однако со стороны человека с более структурированной картиной мира оно сильнее. В ситуации психотерапии роль носителя более структурированной картины мира обычно исполняет психотерапевт. Он задает некий эталон, на который можно ориентироваться и который, вольно или невольно, становится образцом для подражания. А там где появляются «эталон» и «авторитет», сразу же запускается механизм внушения.

Если суггестия с неизбежностью присутствует на сеансах психотерапии, логично целевым образом использовать ее для усовершенствования картины мира клиента. Реализация этой задачи предполагает установление «слабых мест» картины мира, изъянов, которые обуславливают ее неадаптивность или дисфункциональность.

Анализ материалов многочисленных психотерапевтических сессий позволяет выделить некоторые причины неадаптивных представлений. Так, неадаптивные картины мира часто лишены жизненно необходимых элементов, например конкретных знаний о предметах и явлениях, их разнообразии, причинах возникновения, взаимосвязях. Картина мира в этом случае является несколько ущербной, недостаточной для ориентирования в разнообразном изменчивом мире. Для принятия оперативных и адекватных решений попросту не хватает качественной информации.

В этом случае с помощью гетерогенной суггестии можно пополнить недостаток знаний путем специально структурированного, сжатого во времени информирования. Традиционные формы обучения, построенные на строгой доказательной базе, здесь не годятся. Время психотерапевтических сессий обычно ограничено. Кроме того, интеллектуальный потенциал некоторых клиентов не позволяет в полной мере реализовать стандартные приемы убеждения. Прямое или косвенное внушение дает возможность быстрее и легче устранять потенциально опасные информационные пробелы.

Другой важной чертой неадаптивной картины мира является плохая согласованность базовых систем оценок, вокруг которых выстраивается отношение индивида к конкретным явлениям, предметам, событиям. Результатом этой рассогласованности или дисгармоничности является невозможность оперирования наличными знаниями в целях нахождения оптимального решения проблемной ситуации.

В этом случае психотерапевтическая суггестия направлена в первую очередь на выстраивание иерархического соподчинения различных базовых систем оценок и их спецификации. Кроме того, суггестия позволяет развивать и закреплять навыки согласованного использования отдельных элементов картины мира (различных блоков знаний, логического инструментария и т.п.).

Следующая характерная черта неадаптивной картины мира – наличие патогенных когнитивных процессов, в частности, неадаптивных убеждений. Возникают они в результате неоправданных обобщений или искажения информации. Такие убеждения начинают жить самостоятельной жизнью и подменяют собой реальность. Они действуют наподобие компьютерной программы-вируса. Возникает ситуация, когда то, в чем человек убежден, и объявляется реальностью. Все новые факты трактуются как подтверждающие подобные дисфункциональные верования. То, что не согласуется с неадаптивным убеждением, попросту игнорируется. Неадаптивные убеждения меняют естественные эмоциональные акценты в картине мира и приводят

к ее деформации. То, что было значимым и первостепенным вчера, сегодня уже неактуально. В особо сложных случаях они способствуют формированию патологических личных мифов. Эти мифы могут доходить до уровня бредовых образований и определять жизненный путь человека.

Любые формы патогенных когнитивных процессов негативно влияют на картину мира, а потому являются мишенью психотерапии. С помощью психотерапевтической суггестии можно прививать клиенту саногенные убеждения и провоцировать их конфронтацию с неадаптивными. Самый простой вариант такого убеждения – убеждение «антитезис». Например, «я слабый» – «я сильный», «я не смогу» – «я смогу», «я умру» – «я буду жить» и т.п. Их внушение авторитетным психотерапевтом приводит к эффекту вытеснения неадаптивного убеждения и замене его на адаптивное.

Когда прямое директивное внушение не дает желаемого результата, можно использовать метод психотерапевтической конфронтационной суггестии. В процессе его реализации клиенту внушаются идеи, которые на первый взгляд не противоречат неадаптивным убеждениям, однако на самом деле содержательно несовместимы с последними. В результате столкновения несовместимых идей начинает нарастать напряжение, которое завершается аффективной разрядкой, купированием неадаптивного убеждения и заменой его адаптивным. Установлено, что хороший психотерапевтический эффект дает внушение идей непрерывной изменчивости, взаимосвязи, относительности, необратимости, самоорганизации, динамического равновесия.

Следующей чертой неадаптивной картины мира является отсутствие в ней энергетически заряженных мотивирующих целей. Целей стратегических, связанных с отдаленными планами, и тактических, определяющих направленность активности человека на каждый текущий момент времени. Именно такие цели наполняют смыслом каждый день и позволяют более-менее последовательно выстраивать линию поведения. Для формирования мотивирующих целей более всего подходит суггестивное моделирование. С его помощью формируется энергетически подкрепленный виртуальный «образ результата» и его овеществленный суггестивный аналог – «персональный образ результата».

Еще одной характерной чертой неадаптивной картины мира является ее общий энергетический дисбаланс. Чаще всего наблюдается снижение или повышение тонуса отдельных структурных блоков нервной системы. Восстановлению оптимального баланса и нормализации общего тонуса способствует суггестивное мотивирование клиентов к активному образу

жизни, коррекции режима дня и питания, освоению приемов психической саморегуляции. Весь этот комплекс мероприятий в подавляющем большинстве случаев позволяет достичь выраженного терапевтического эффекта без специальной медикаментозной коррекции.

Выводы. Суггестивная коррекция картины мира является важной составляющей психотерапевтической помощи людям, страдающим невротическими и соматоформными расстройствами. Индивидуальную картину мира человека можно рассматривать как сложную открытую нелинейную систему, которая постоянно эволюционирует. Картина мира – всегда процесс, а не окончательное совершившееся событие. Рабочая модель комплексной суггестивной коррекции картины мира включает:

1. Устранение информационных пробелов.
2. Иерархическое согласование базовых систем оценок.
3. Нейтрализацию патогенных когнитивных процессов.
4. Формирование мотивирующих целей.
5. Восстановление общего энергетического баланса психических процессов.

Для коррекции картины мира необходимо использовать методы мультимодальной суггестивной психотерапии. Наилучший результат дает использование метода психотерапевтической конфронтационной суггестии. В процессе его реализации клиенту внушаются идеи, которые на первый взгляд не противоречат неадаптивным убеждениям, однако на самом деле содержательно несовместимы с ними. В результате столкновения несовместимых идей возникает феномен когнитивного диссонанса, выход из которого сопровождается купированием неадаптивных убеждений и заменой их адаптивными.

В ближайшей перспективе на основе предложенной модели суггестивной коррекции картины мира планируется разработать общую процессуальную модель мультимодальной суггестивной психотерапии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александров А.А. Психотерапия : учебное пособие. / А.А. Александров. – СПб : Питер, 2004. – 480 с.
2. Бек Дж. С. Когнитивная терапия: полное руководство / Джудит Бек – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2006. – 400 с.
3. Буль П.И. Психотерапия, гипноз и внушение в практической медицине / И.П. Буль. – Л., 1990. – 91 с.
4. Бурно М.Е. Клиническая психотерапия / М.Е. Бурно. – М. : Академический Проект ; Деловая книга, 2006. – 800 с.
5. Манилов І.Ф. Психотерапевтична конфронтаційна сугестія: базові положення / І.Ф. Манилов // Актуальні проблеми психології. Т.3: Консультативна психологія і психотерапія : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2015. – Вип. 11. – С. 170–185.
6. Манилов І.Ф. Развитие адаптивного мышления с помощью конфронтационной суггестии / И.Ф. Манилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 1 (12) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.1/authors/2016/Manilov_Igor_Felixovich_Rozvytok_adaptyvnogo_myslennya_za_dopomogoyu_konfrontatsijnoi_sugestii.pdf.
7. Манилов І.Ф. Суггестивная коррекция дисфункционального мышления: мультимодальный подход / И.Ф. Манилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 3 (14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current.
8. Манилов І.Ф. О концептуальных положениях мультимодальной суггестивной психотерапии / И.Ф. Манилов // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2017. – Вип. 36. – С. 197–207.
9. Холмогорова А.Б. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гараян // Основные направления современной психотерапии. – М. : «Когито-Центр», 2000. – С. 224–267.
10. Beck A.T. Cognitive therapy of personality disorders / A.T. Beck, A. Freeman. – N.Y. : Guilford Press, 1990.
11. Ellis A. (1993) Reflections on Rational-Emotive Therapy / A. Ellis. – J. of consulting and clinical psychology. – 61, 2. – P. 199–201.

УДК 159.96

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОВО-ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У КОМБАТАНТІВ

Попелюшко Р.П., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Метою статті є здійснення практичного аналізу результатів дослідження стресово-депресивних станів у комбатантів до та після участі у бойових діях. Наголошено, що сучасний стан діагностичного дослідження комбатантів засвідчує, що під час дослідження виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, тривожності, адаптованості та ін., але дуже мало звертається увага на стресово-депресивні стани комбатанта. Дослідження цих станів комбатанта дозволить спеціалістам ефективніше побудувати реабілітаційні та адаптаційні заходи з подолання наслідків психотравмуючих ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження психофізичного здоров'я комбатантів.

Ключові слова: психологічна реабілітація, стрес, депресія, комбатант, бойові дії.

Целью статьи было проведение практического анализа результатов исследования стрессово-депресивных состояний у комбатантов до и после участия в боевых действиях. Отмечено, что современное состояние диагностического исследования комбатантов показывает, что при исследовании выявляются признаки посттравматического стрессового расстройства, тревожности, адаптированности и др., но очень мало обращается внимание на стрессово-депрессивные состояния комбатанта. Исследование этих состояний комбатанта позволит специалистам более эффективно построить реабилитационные и адаптационные меры по преодолению последствий психотравмирующих ситуаций, будет способствовать обеспечению сохранности психофизического здоровья комбатантов.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, стресс, депрессия, комбатант, боевые действия.

Popeliushko R.P. RESULTS OF THE RESEARCH STRESS-DEPRESSIVE CONDITION IN COMBATANTS

The purpose of this article was to implement a practical analysis of the results the study of stress-depressive states of combatants before and after participating in hostilities. It is also noted that the current state of the diagnostic study of combatants testifies, that during the research there are signs of post-traumatic stress disorder, anxiety, adaptability, etc., but very little attention is paid to the stress-and-depressive states of the combatant. Investigation of these states of the combatant will allow the specialists to more effectively build rehabilitation and adaptation measures to overcome the consequences of psycho-traumatic situations, will contribute to the preservation of the physical and psychological health of combatants.

Key words: psychological rehabilitation, stress, depression, combatant, fighting.

Постановка проблеми. Сучасне становище, у якому перебуває наша держава, а саме гібридна війна на Сході України (АТО) та масштабність впливу на особистість комбатантів бойових дій вимагають ґрунтовного науково-практичного дослідження. Участь у бойових діях, на думку багатьох науковців, є стресовим фактором найвищого ступеня інтенсивності. А отже, проблема збереження психофізичного здоров'я і працездатності комбатантів, що беруть участь у бойових діях на Сході нашої держави, привертає до себе увагу все більшої кількості дослідників.

Професійна діяльність військових в умовах бойових дій характеризується впливом на психіку різних стрес-факторів. Тривалість цього впливу, а також психотравмуючий характер можуть сприяти виникненню таких змін у психіці комбатанта, які знижують ефективність його діяльності у бойовій обстановці, викликають стресово-депресивні стани і негативно проявляються у мирних умовах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний науково-практичний внесок у дослідження та запровадження основ і механізмів психологічної реабілітації комбатантів внесли такі науковці: Н.А. Агаєв, А.А. Боченков, Н.Є. Водоп'янова, А.Н. Глушко, О.Г. Караяні, О.М. Кокун, Н.С. Лозінська, М.Ш. Магомед-Емінов, С.Д. Максименко, І.Г. Малкіна-Пих, В.В. Остапчук, А.Л. Пушкарьов, В.В. Стасюк, В.В. Ткаченко, Ю.В. Щербатих, М.І. Горовіц, Б.М. Колодзін та ін.

У сучасних українських реаліях існує необхідність звернути увагу науковців та практиків на проблему дослідження станів стресу і депресії для подальшого використання цих даних у психологічній реабілітації комбатантів, які брали участь у бойових діях, перенесли психологічні або фізичні травми, страждають від віддалених наслідків стресогенних впливів. Сучасний стан діагностичного дослідження комбатантів засвідчує, що під час дослідження виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, тривожності, адаптованості та ін., але дуже

мало звертається увага на стресово-депресивні стани комбатанта. Дослідження цих станів комбатанта дозволить спеціалістам ефективніше побудувати реабілітаційні й адаптаційні заходи з подолання наслідків психотравмуючих ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження психофізичного здоров'я комбатантів.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення практичного аналізу результатів дослідження стресово-депресивних станів у комбатантів до та після участі у бойових діях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою нашого експериментального дослідження було виявлення особливостей стресово-депресивних станів у комбатантів, які направлялись у зону антитерористичної операції (АТО) на Сході нашої держави та згодом прибули на чергову ротацію, для подальшого застосування до них реабілітаційних заходів. Для реалізації нашої мети було проведено експериментальне дослідження за такими психодіагностичними методиками: «Шкала PSM-25 Лемура-Тесьє-Філліон (Lemyr-Tessier-Fillion)» [1], «Аналіз стилю життя (Бостонський тест на стресостійкість)» [5], Опитувальник депресивності Бека (Beck Depression Inventory – BDI) [3], шкала самооцінки рівня депресії Цунга (Z-SDS) [4].

Дослідження проводилось на базі військової частини, польова пошта – 4252, двома етапами. На першому етапі, у лютому 2017 року, діагностувались комбатанти (77 військових), які направлялись у зону АТО, на другому етапі, у травні 2017 року, досліджувались ті ж підрозділи (59 військових), які прибули на ротацію. Незначна зміна кількості досліджуваних комбатантів на момент повторної діагностики пов'язана із закінченням строку служби цими військовими.

На першому етапі психодіагностичного дослідження на основі методики «Шкала PSM-25» ми мали змогу визначити рівень стресових відчуттів у соматичних, поведінкових та емоційних показниках у комбатантів, які направлялись у зону АТО. Було виявлено такі результати: низький рівень стресових відчуттів констатовано у 75 (97%) осіб, середній рівень стресових відчуттів спостерігався у 2 (3%) військових, а високий рівень стресових відчуттів у комбатантів не було зафіксовано.

Результати діагностичного дослідження переживань стресу свідчать про те, що у комбатантів, які направлялись у зону АТО, переважає низький рівень стресових відчуттів. Це, у свою чергу, свідчить про те, що військові не потребували зниження інтенсивності нервово-психічної напруженості і психологічного розвантаження, у комбатантів спостерігався стан психічного комфорту та психологічної адаптованості до робочих навантажень перед несенням служби у зоні АТО.

Під час повторного тестування було виявлено такі результати: низький рівень стресових відчуттів спостерігався у 56 (95%) військових, середній рівень стресових відчуттів був виявлений у 3 (5%) комбатантів, високого рівня стресових відчуттів не було зафіксовано у жодної особи.

Отримані результати другого діагностичного етапу свідчать про те, що у комбатантів, учасників бойових дій після повернення із зони АТО відбулись досить незначні зміни в рівнях стресових відчуттів.

Але необхідно зауважити, що кількість комбатантів із середнім рівнем стресових відчуттів порівняно з попереднім дослідженням збільшилася. Таким чином, якщо комбатанти будуть тривалий час перебувати у такому стані, то неминуче виникнуть проблеми як на психологічному, так і на фізіологічному рівнях. У результаті перебування у стані підвищених (порівняно з нормою) стресових відчуттів у військових може підвищуватися дратівливість, тривожність, неухважність. Також слід зазначити, що може виникати необґрунтований гнів. Військові можуть скаржитись на забудькуватість, швидку втому, мати проблеми зі сном. На фізіологічному рівні стрес може проявлятися головними болями, зниженням імунітету, почастианням пульсу, стрибками тиску, підвищенням рівню цукру, гастритом, виразкою та іншими хворобами. Тому комбатанти, у яких виявлений середній рівень стресових відчуттів, потребують психологічної допомоги психологів і командирів з особового складу.

Порівняльні результати дослідження стресових відчуттів у комбатантів представлені у таблиці 1.

Таблиця 1
Порівняння результатів дослідження рівня стресових відчуттів у комбатантів за шкалою PSM-25 до направлення та після повернення із зони АТО

Рівень стресових відчуттів	Попереднє дослідження	Повторне дослідження
високий	0%	0%
середній	3%	5%
низький	97%	95%

На першому етапі психодіагностичного дослідження результати проведеного тесту «Аналіз стилю життя» дали нам змогу визначити рівень стресостійкості особистості комбатантів, які направлялись у зону АТО. Було констатовано такі результати: гарна стійкість до стресових ситуацій (низький рівень) простежувалась у 5 (7%) військових, середній рівень стресостійкості особистості спостерігався у 61 (79%) особи, вищий за середній рівень виявлений у 10 (13%) комбатантів, погана стійкість

до стресових ситуацій (високий рівень) була констатована у 1 (1%) особи.

Результати цього дослідження свідчать про те, що у комбатантів перед відправкою у зону АТО переважав нормальний рівень стресу, який відповідав у міру напруженому життю активної людини, також це свідчить про гарну адаптованість комбатантів до умов несення військової служби.

Повторне тестування мало такі результати: гарна стійкість до стресових ситуацій виявлена у 6 (10%) осіб, середній рівень стресостійкості особистості зафіксований у 49 (83%) комбатантів, вищий за середній рівень спостерігався у 4 (7%) осіб, а погана стійкість до стресових ситуацій не була виявлена у жодного військового.

Отримані результати другого діагностичного етапу свідчать про те, що у комбатантів, учасників бойових дій після повернення із зони АТО відбулись досить незначні зміни в рівнях стресостійкості особистості.

Водночас необхідно зауважити, що у невеликої кількості комбатантів, які повернулись із зони АТО, був зафіксований вищий за середній рівень стресостійкості. Це сигналізує про те, що якщо комбатантам не надати своєчасну допомогу, то їхній стан буде означати для них реальну небезпеку. У військових із великою часткою імовірності можуть виникнути різноманітні психосоматичні захворювання, оскільки вони близькі до фази нервового виснаження.

Порівняльні результати дослідження стресостійкості особистості у комбатантів представлені у таблиці 2 та на рисунку 1.

Таблиця 2

Порівняння результатів дослідження рівня стресостійкості у комбатантів за тестом «Аналіз стилю життя» до направлення та після повернення із зони АТО

Рівень стресостійкості особистості	Попереднє дослідження	Повторне дослідження
високий	1%	0%
вище середнього	13%	7%
середній	79%	83%
низький	7%	10%

На першому етапі діагностичного дослідження на основі проведеного опитувальника депресивності А.Т. Бека ми мали змогу визначити наявність депресії і ступінь важкості депресивних розладів у військових, які направлялись у зону АТО для виконання своїх професійних обов'язків. Кількісний аналіз виявив такі результати: відсутність депресивних симптомів спостерігалась у 73 (95%) комбатантів, помірно виражена депресія була виявлена у 3 (4%) військових, критичний рівень депресії констатований у 1 (1%) особи, явно виражена депресивна симптоматика не проявилась у жодного комбатанта.

Якісний аналіз цієї методики дав нам можливість зробити висновок про те, що комбатанти у своїй більшості були позитивно налаштовані на несення служби у зоні АТО та займали активну життєву позицію, добре взаємодіяли в колективі, життєві цінності військових були спрямовані на особистісно-професійну реалізацію.

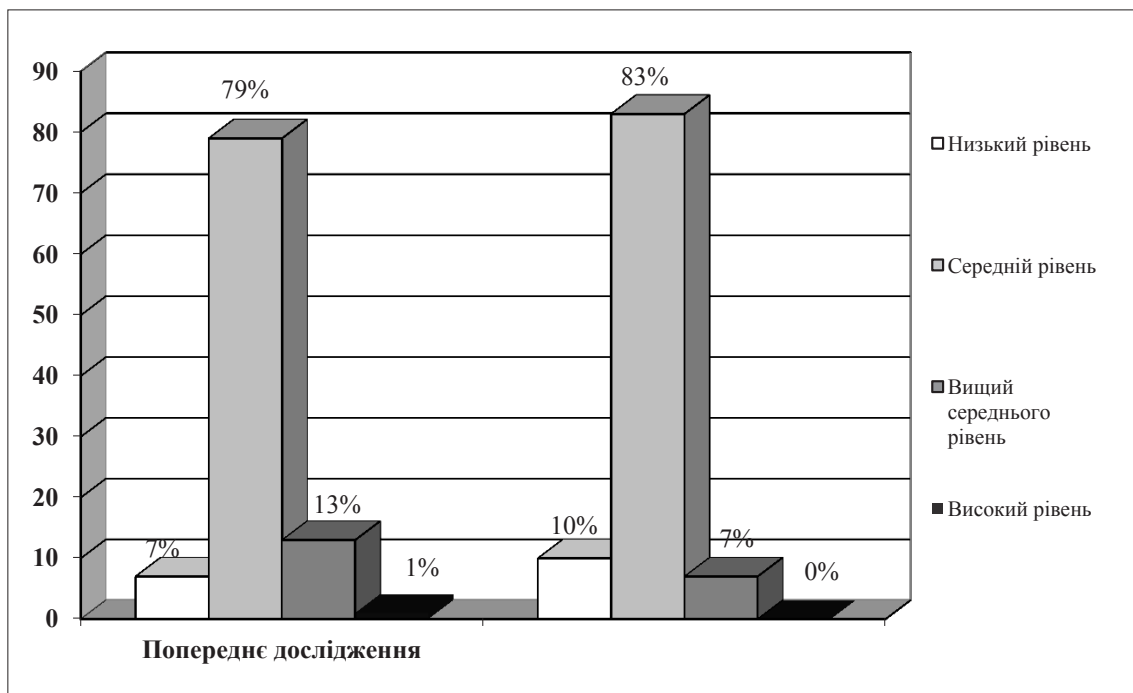

Рис. 1. Порівняння результатів дослідження рівня стресостійкості у комбатантів за тестом «Аналіз стилю життя» до направлення та після повернення із зони АТО

На основі повторно проведеного опитувальника депресивності А.Т. Бека ми виявили такі кількісні результати: відсутність депресивних симптомів спостерігалась у 57 (96%) комбатантів, помірно виражена депресія простежувалась лише у 1 (2%) військового, критичний рівень депресії не виявився у жодної особи, а явно виражена депресивна симптоматика спостерігалась у 1 (2%) особи.

Аналіз якісних показників повторно проведеної методики особливо не змінив результати першого етапу дослідження депресивних проявів у комбатантів.

Водночас необхідно зауважити, що кількість комбатантів з явно вираженою депресивною симптоматикою збільшилась. У цієї категорії військових можуть бути виражені такі симптоми: роздратованість, печаль, придушення негативних емоцій, втрата апетиту. Середню силу вираженості мають песимізм, відчуття невезіння, незадоволеність собою, почуття провини, відчуття покарання, самозаперечення, самозвинувачення, почуття соціальної відчуженості, нерішучість, порушення сну, втома. Найменше виражені суїцидальні думки, дисморфофобія, труднощі в роботі, втрата ваги, занепокоєння станом здоров'я, втрата сексуального потягу. Якщо комбатанти будуть залишатись у такому стані досить довго, то можуть звикнути до нього, входячи у стан хронічної депресії. Серйозна депресія може призвести до спроб самогубства, а також до саморуйнівної поведінки – зловживання алкоголем, наркотиками, тютюном,

сильнодіючими медикаментозними засобами, а також навмисне перевантаження на роботі, завзяте небажання лікуватися, небезпечна їзда на автотранспортних засобах [2].

Повторні результати дослідження наявності депресії у комбатантів представлені у таблиці 3 та на рисунку 2.

Таблиця 3

Порівняння результатів дослідження комбатантів за методикою «Шкала депресії А.Т. Бека» до направлення та після повернення із зони АТО

Показники (рівні)	Попереднє дослідження	Повторне дослідження
відсутність депресивних симптомів	95%	96%
помірно виражена депресія	4%	2%
критичний рівень депресії	1%	0%
явно виражена депресивна симптоматика	0%	2%

На першому етапі діагностичного дослідження на основі проведеного дослідження за шкалою Цунга ми мали змогу визначити самооцінку депресії та інтенсивність депресивних симптомів у комбатантів, які направлялись у зону АТО для виконання своїх професійних обов'язків. Результати засвідчують, що бездепресивний стан спостерігався у 75 (97%) комбатантів, легка (слабка) депресія ситуативного чи невротич-

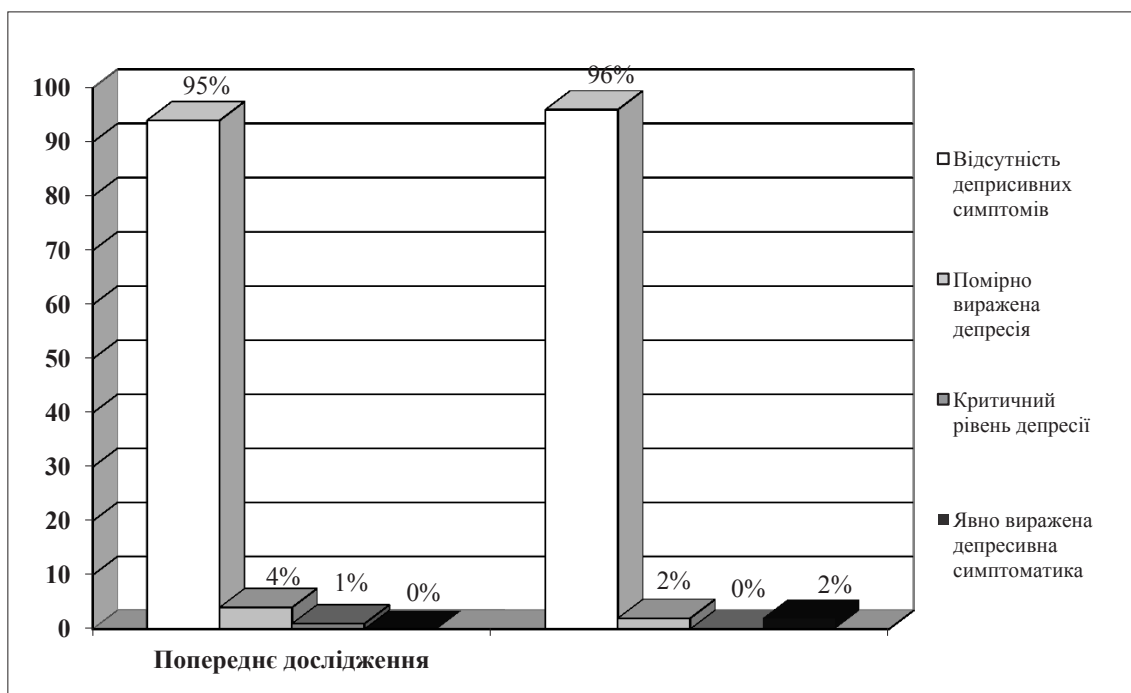

Рис. 2. Порівняння результатів дослідження комбатантів за методикою «Шкала депресії А.Т. Бека» до направлення та після повернення із зони АТО

ного генезису простежувалась у 2 (3%) осіб, а явно вираженої депресивної симптоматики не було виявлено у жодного військового.

Повторне тестування мало такі результати: бездепресивний стан був констатований у 59 (100%) комбатантів, легка депресія ситуативного чи невротичного генезису та явно виражена депресивна симптоматика не були зафіксовані у жодного військового.

Отримані результати другого діагностичного етапу свідчать про те, що у комбатантів, учасників бойових дій після повернення із зони АТО відбулись досить незначні зміни в рівнях самооцінки депресії та інтенсивності депресивних симптомів.

Необхідно також зауважити, що отримані експериментальні дані повторного дослідження самооцінки депресії та інтенсивності депресивних симптомів у комбатантів засвідчують малоїмовірність у цієї категорії досліджуваних таких симптомів, як песимістичне мислення, самообезцінювання у разі невдачі, перебільшення недоліків і зменшення власних позитивних рис, селективна увага до негативних аспектів, гіпертрофоване прийняття відповідальності, суїцидальні схильності та ін. [2].

Порівняльні результати дослідження самооцінки депресії та інтенсивності депресивних симптомів у комбатантів представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

Порівняння результатів дослідження самооцінки депресії у комбатантів за шкалою Цунга до направлення та після повернення із зони АТО

Рівень депресії	Попереднє дослідження	Повторне дослідження
явно виражена депресивна симптоматика	0%	0%
легка депресія	3%	0%
бездепресивний стан	97%	100%

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз результатів дослідження стресово-депресивних станів у комбатантів дозволив зробити такий висновок: у більшості комбатантів, які повернулись із зони АТО, наявний низький

чи середній рівень стресу. Ці результати констатують той факт, що у комбатантів спостерігається стан психічного комфорту та психологічної адаптованості до робочих навантажень, вони не потребують додаткового психологічного розвантаження та зниження інтенсивності нервово-психічної напруженості.

Також результати дослідження засвідчили, що майже у всіх комбатантів простежується відсутність депресії. Такі результати говорять про те, що комбатанти займають активну життєву позицію, життєві цінності військових спрямовані на особистісну самореалізацію та розвиток у професійній сфері.

Отже, узагальнюючи результати експериментального дослідження стресово-депресивних станів у комбатантів, ми можемо засвідчити, що показники повторного проведення методик особливо не змінили результати першого етапу дослідження стресово-депресивних проявів у комбатантів. Це, у свою чергу, свідчить про професійно побудовану систему добору на службу в армію, а також про ефективну роботу психологічної служби цієї частини з усунення наслідків участі комбатантів у бойовій діях.

Проблема, яка порушена, є актуальною та важливою для подальшого вивчення і впровадження у загальну практику діагностичного вивчення комбатантів, методик дослідження стресово-депресивних проявів, що, у свою чергу, забезпечить покращення перспектив збереження фізичного і психічного здоров'я комбатантів, профілактику післястресових реакцій, побудову ефективних адаптаційних та реабілітаційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
2. Караяни А.Г. Прикладная военная психология / А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
3. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д.Я. Райгородский. – М. : Бахрах-М, 2011. – 672 с.
5. Щербатых Ю.В. Психология стресса / Ю.В. Щербатых. – М. : Эксмо, 2005. – 304 с.

УДК 616.8- 085.851

ВИКОРИСТАННЯ КАТАТИМНО-ІМАГІНАТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ В КОМПЛЕКСНОМУ ЛІКУВАННІ ХРОНІЧНИХ СОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Шевченко Н.Ф., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет

У статті висвітлено досвід використання кататимно-імагінативної психотерапії в комплексному лікуванні хронічних соматичних захворювань; розкриті структура сеансу і призначення стандартних мотивів кататимно-імагінативної психотерапії.

Ключові слова: кататимно-імагінативна психотерапія, психологічна допомога, хвороба, хронічне захворювання, соматичне захворювання.

В статье изложен опыт использования кататимно-иmagинативной психотерапии в комплексном лечении хронических соматических заболеваний; раскрыты структура сеанса и назначение стандартных мотивов кататимно-иmagинативной психотерапии.

Ключевые слова: кататимно-иmagинативная психотерапия, психологическая помощь, болезнь, хроническое заболевание, соматическое заболевание.

Shevchenko N.F. USE OF KATATHYM IMAGINATIVE PSYCHOTHERAPY IN COMPLEX TREATMENT CHRONIC SOMATIC DISEASES

The experience of the use of katathym imaginative psychotherapy in the complex treatment of chronic somatic patients has been represented; the structure of a treatment session and katathym imaginative psychotherapy' standard motives are revealed.

Key words: katathym imaginative psychotherapy, psychological help, illness, chronic disease, somatic disease.

Постановка проблеми. Хвороба є подією в житті людини, яка здатна змінити його рівний до того перебіг, змусити по-іншому поглянути на власне життя, його сенс і на саму себе. Важкі хронічні захворювання – ішемічна хвороба серця, хронічний лімфолейкоз, цукровий діабет, хронічна ниркова недостатність, онкологічні захворювання – викликають істотні особистісні зміни, відбиваються на сприйнятті себе і світу, ставленні до себе, оточення, а також на поведінці. Хворобливі відчуття пацієнтів складають складну текстову знаково-символічну структуру. Вони неминуче викликають почуття втрати, провини і, як наслідок, особливу гостроту переживання цінності і суб'єктивної привабливості життя – отже, стають стражданням.

На відміну від гострої патології, при якій успішне лікування призводить до повного відновлення стану здоров'я, що передувало хворобі, хронічні захворювання характеризуються патологічними процесами, які мають тривалий хід без чітко обкреслених меж. Пацієнт, який має подібне захворювання, ніколи не стає повністю здоровим. Він має бути готовим до подальшого погіршення свого самопочуття, зниження працездатності, змиритися з фактом, що він ніколи не зможе робити щось, як це було раніше. Хронічно хворому пацієнтові в результаті психосоціальних наслідків його функціональних обмежень (реакція сім'ї, зменшення соціальної сфери активності, обмеження професійної працездатності і т. ін.)

погрожує перетворення на «неповноцінного», на інваліда. Отже, хронічне захворювання не лише обмежує можливість людини в сьогоденні, але і звужує перспективу людського життя, лише в контексті якого вона має сенс. Нова соціальна ситуація розвитку хворої людини стає предметом її активної внутрішньої роботи, у результаті якої формується нова внутрішня позиція людини, зміст і динаміка якої відображає основні смислові зміни в структурі особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Великий досвід роботи психологів у вітчизняних і зарубіжних клініках, а також ефективні результати психологічної допомоги тяжко хворим пацієнтам [1, 2, 3, 6, 8, 9 – 16 та ін.] свідчать про можливість поліпшити якість життя цієї категорії хворих, об'єднавши зусилля лікарів, психологів, середнього і молодшого медичного персоналу.

У комплексному лікуванні соматично хворих, що не мають достатньої інтроспективної рефлексії свого емоційного стану, можуть використовуватися різні види невербальної і напіввербальної психотерапії: аутотренінг, вправи для м'язової релаксації, дихальна гімнастика, тілесно орієнтована, музична, танцювальна психотерапія, психодрама, гештальт-терапія, а також кататимно-імагінативна психотерапія.

Метою статті є розкриття досвіду використання кататимно-імагінативної психотерапії

в комплексному лікуванні хронічних соматичних захворювань.

Виклад основного матеріалу. Розроблений у 50-70-і рр. ХХ ст. відомим німецьким психіатром і психотерапевтом Ханскарлом Лейнером метод кататимно-імагінативної психотерапії, відомий також за назвою «символдрама», виявився клінічно високоефективним при лікуванні неврозів і психосоматичних захворювань [4; 7]. Він і нині займає одне з провідних місць серед психотерапевтичних технік, що працюють із візуалізацією.

Психотерапевтична сутність методу ґрунтується на уявленні пацієнтом образів на задану тему, які відбивають конфлікти і напругу, що знаходяться в його індивідуальному несвідомому. Х. Лейнером були розроблені спеціальні теми образів, які він називав «мотивами», під якими розумів комплекс переживань, що провокуються запропонованою темою образу і актуалізуються з несвідомого пацієнта.

Так, наприклад, в індивідуальній терапії використовуються мотиви «луг» (для опрацювання труднощів першого року життя), «струмок» (для роботи з проблемами раннього дитинства), «гора» (для опрацювання проблем, пов'язаних з едиповим комплексом) і багато інших. Кататимно-імагінативна психотерапія дозволяє також використати в якості окремих мотивів вільні теми образів або фрагменти сновидінь. Усі мотиви мають, як правило, широкий діапазон діагностичного і терапевтичного застосування. У той же час існує певна відповідність між кожним конкретним мотивом і деякою проблематикою. Можна говорити також про співвідношення конкретних мотивів зі стадіями дитячого розвитку та про особливу ефективність деяких мотивів у разі певних захворювань і патологічних симптомів.

Сеанс кататимно-імагінативної психотерапії зазвичай триває 50 хвилин і складається з чотирьох частин: 1) попередньої бесіди; 2) релаксації; 3) уявлення образів; 4) обговорення змісту і переживань, що відбувалися в процесі роботи з образами.

Терапевтичним засобом у цьому методі є імагінація (процес продукування образів), що робить метод гуманним і екологічним по відношенню до психіки пацієнтів, які страждають від тілесних недугів. На сьогодні кататимно-імагінативна психотерапія поширена і офіційно визнана системою медичного страхування багатьох європейських країн.

Комплексне лікування хронічних соматичних захворювань припускає організацію оздоровчих і профілактичних заходів, які дозволяють забезпечити задовільні стан здоров'я і самопочуття пацієнта. Таке лікування включає медикаментозну, хірургічну, фізіотерапевтичну дію, а також психологічну допомогу.

Професійна психологічна допомога хронічно хворій особистості полягає, перш за все, у забез-

печенні емоційної, смислової і екзистенційної підтримки під час нелегкого життєвого випробування засобами немедичної психотерапії.

У процесі комплексного лікування хронічних соматичних захворювань психотерапія носить підтримувальний характер, який сприяє формуванню у пацієнтів оптимістичного настановлення, зниженню психогенних стресових впливів і використанню адаптаційних механізмів психіки. Емоційно-протективний стиль ведення кататимно-імагінативної психотерапії сприяє встановленню позитивних, довірливих стосунків, у яких важливе значення має позитивний перенос. Засобами кататимно-імагінативної психотерапії психолог зміцнює віру пацієнта в себе і підвищує його самооцінку, сприяючи, у термінах психодинамічної психотерапії, «нарцисичному підживленню» і дає можливість отримати «первинну любов», недоотриману в ранньому дитинстві.

Специфіка ведення кататимно-імагінативної психотерапії хронічно хворих, що страждають на онкопатологію, цукровий діабет, хронічну ниркову недостатність, інфаркт міокарду, полягає в тому, що від сесії до сесії в процесі імагінацій та аналітичних бесід відбувається трансформація їх ставлення до своєї хвороби і можливості жити з нею, зміцнюється тим самим воля пацієнтів до життя. У процесі активного продукування зорових образів відбувається вихід свідомості до змісту несвідомого, яке представлено, передусім, у символах. При цьому зміст несвідомого не лише усвідомлюється, але й перебудовується й інтегрується з особистісними структурами.

На початковому етапі психотерапії терапевтична дія спрямована на зняття психічної і соматичної напруги і задоволення архаїчних потреб (нарцисичних і оральних). Важливо відмітити і те, що на цьому етапі психологу слід уникати конфліктних елементів.

Як відзначалося, хронічне захворювання змінює перспективу людського життя в цілому, формуючи у пацієнтів позицію соціальної неповноцінності. У разі довготривалого лікування в стаціонарі, на тлі післяопераційної астенії ця позиція часто веде до появи у них різної міри вираженості реактивної депресії. У психічному стані з'являються тривога, депресія, почуття безнадійності, відчаю.

Кататимно-імагінативна психотерапія дає можливість не лише діагностувати депресивний стан пацієнтів, але і долати його. Наприклад, у стандартному мотиві *Луг* пацієнти часто уявляють луг, оточений темно-зеленими деревами, з вигорілою, жовтою травою. Вони відчують мертву, насторожуючу тишу, беззахисність, іноді – духоту, спеку, їм хочеться піти з такого луку. Психолог надає можливість отримати необхідний ресурс, допомагає в вирішенні внутрішньоособистісного конфлікту.

Для зниження почуття тривоги, а також ресурсного підживлення проводиться робота з використанням мотивів *Луг, Мій луг, Струмок, Дивовижна квітка*.

В уявленні луку, як і інших мотивів, відбивається настрій пацієнта. Але робота з цим мотивом не вичерпується діагностичною стороною. Інтервенції психолога допомагають пацієнтові змінити обтяжливу ситуацію, наприклад, піти з луку туди, де спокійно і добре. Подальші імагінації луку, у мотиві *Мій луг* дозволяють пацієнтам, отримавши достатнє ресурсне підживлення, відчутти себе на деякий час комфортніше емоційно і фізично.

Мотив *Струмок* виражає поточний психічний розвиток, розгортання психічної енергії. Уявлення подорожі уздовж струмка може викликати у пацієнтів приємні переживання – відчуття водної прохолоди, плавання, пірнання, тамування спраги, які роблять душевний стан спокійнішим, почуття тривоги менш відчутним.

Для ресурсного підживлення і відновлення фізичної сили пацієнтів дуже цінною є робота з мотивом *Подарунок*. Як відомо, подарунок – це предмет або річ, яку за власним бажанням і безоплатно підносять із метою принести задоволення, користь. Підношення подарунка пов'язане з якимось приводом – певною подією, святом, вираженням вдячності, любові або дружби, вираженням співчуття. Нерідко подарунок має додатковий прихований зміст, зрозумілий як для дарувальника так і для того, кому дарують. Цей сенс обумовлений особистими стосунками людей, а також способом відношення подарунка або ж подією, заради якої він був піднесений.

Наприклад, у роботі із цим мотивом пацієнти уявляють, як після важкого виснажливого шляху, який у несвідомому особистості асоціюється з відчуттями і переживаннями хвороби, що сповнені фобією і тривогою, відпочивши і зігрівшись біля багаття, вони отримують подарунок від дружньо настроєної по відношенню до них людини або істоти. Глибинний сенс отриманого подарунка усвідомлюється пацієнтом іноді впродовж декількох терапевтичних сесій і поступове його усвідомлення зміцнює дух пацієнта, дає йому фізичну і духовну силу.

Аналогічну дію має і мотив *Зерно*, значення якого – енергія розвитку і зростання. Уявлення себе зерниною, яка розвивається, починає рости, розриваючи щільну оболонку, викидає паросток, що пробивається крізь землю і перетворюється на велику рослину, дає можливість пацієнтові відчутти власну енергію, силу, потужність.

Відмітимо, що в психотерапії соматично хворих пацієнтів особливо важливо навчити їх переживати і виражати свої агресивні почуття, зокрема, по відношенню до близьких людей і психолога.

Особливістю хронічно хворих пацієнтів із тривожною симптоматикою є характерне специфічне поводження з об'єктами: вони шукають у людях або в предметах, які повинні замінити їм людей, спрямовуючу функцію об'єкту (у психоаналізі об'єктом є людина, на яку спрямовані потяги). Це відбувається через структурний дефіцит «Я». Для пацієнта це означає недолік автономії і зрілих об'єктних стосунків, тобто залежність. У таких випадках психотерапевтична дія спрямовується на розширення діапазону «близькість-дистанція». Наприклад, у роботі з мотивами *Будинок* і *Узлісся* пацієнтові пропонується поступово наблизитися до будинку або лісу, регулюючи при цьому міру «близькості і дистанції». Доцільним у подібних випадках є використання мотиву *Хмара*, який дозволяє пропрацювати нарцисичний аспект стану звільнення, відірваності від землі, тобто залежності від значимих об'єктів, що в процесі комплексного лікування дозволяє пацієнтові самому зважитися на пропонування лікарем метод лікування.

Розкриваючи особливості використання кататимно-імагінативної психотерапії в лікуванні хронічних соматичних захворювань, додамо, що доцільним і необхідним на усіх етапах є пропрацювання мотивів *Місце, де добре, Безпечне місце*. Робота із цими темами дає пацієнтові можливість заспокоїтися, відчутти безпеку, задоволення, заспокоєння.

Метою наступного етапу психотерапії є посилення функції «Я» і розвиток образу «Я». На цьому етапі психолог має створювати ситуації, що допомагають вербалізації відчуттів і почуттів, усвідомленню зв'язку симптому з конфліктом. Важливо розвинути у пацієнта уміння виявляти власні переваги і зберігати свою власну здобуту позицію. Рекомендується робота з такими мотивами, як *Змія, Інтроспекція внутрішніх органів*, які можуть повторюватися в роботі кілька разів і згодом виконуватися пацієнтом самостійно.

Відомо, що мотив *Змія* може використовуватися для полегшення депресивних станів при важких соматичних захворюваннях. Змія є сильним архетипним образом. Символіка змії значуща. Це не лише символ мудрості, змія, має отруту, яка застосовується для лікування різних захворювань. У процесі імагінації пацієнт може попросити змію принести те, що може дати йому зцілення. Після роботи із цим мотивом пацієнти часто розповідають про те, яке величезне враження він справив на них, як багато викликав позитивних переживань.

Вони можуть знаходитися під дією цього мотиву упродовж тривалого часу. В імагінаціях пацієнтів змія приносить і віддає їм те, що дає віру у власні сили, прагнення видужати. Часто пацієнти уявляють, що змія приносить цілющу рідину, траву, квітку, іноді – камені. Нами

було помічено, що у випадках погіршення фізичного стану, появи хворобливих відчуттів пацієнти повертаються до внутрішньої роботи із цим мотивом, взаємодіючи в імагінаціях із тим предметом, який був принесений змією, відчуваючи при цьому полегшення фізичного і душевного стану.

Використання мотиву *Інтроекція внутрішніх органів* дає пацієнтові можливість ніби інспектувати, перевіряти стан і роботу своїх органів, свого тіла. За допомогою уяви відбувається управління внутрішніми процесами організму, і багатьом пацієнтам після тривалої роботи з цим мотивом вдається хоч на нетривалий час полегшувати больові відчуття [6].

У ході завершального етапу психотерапії за умови стабілізації стану здоров'я пацієнта робота психолога спрямовується на формування успішної соціальної адаптації, розвиток креативності і мотивації до життя. Доцільним є пропрацювання мотивів *Я - через 5 років, Я - через 10 років, Мені - 80 років*. В імагінаціях майбутнього пацієнти активно переживають конфронтацію зі смертю, збагачуючи тим самим своє життя. У них у черговий раз відбувається важливе усвідомлення буття, виникає бажання і можливість змінити своє життя.

Важливо відмітити, що в процесі психотерапії соматично хворих діалогічна взаємодія ґрунтується на співчутті і співпереживанні. Саме в процесі духовного співчуття, тобто взаємного занурення в екзистенційні ціннісні смисли пацієнта, його «Я» отримує можливість вільного самовизначення, вільної переоцінки тих або інших умов, цілей, мотивів, орієнтацій свого життя.

На особливу увагу заслуговує психотерапія термінальних хворих. У разі погіршення фізичного стану пацієнта, що викликаний тривалим виснажливим лікуванням або несприятливим розвитком хвороби, він починає переживати термінальну стадію захворювання (тобто стадію з неминучим летальним кінцем хвороби). Проблема інкурабельних, тобто таких, що не піддаються лікувальному впливу, хворих настільки велика і своєрідна, а питання допомоги їм є настільки нерозробленими, що треба класифікувати цих пацієнтів як окрему групу з організацією особливої служби, здатної надавати їм необхідну комплексну допомогу.

Тяжко хворий у термінальній стадії захворювання, як правило, розуміє й передчуває неминучість свого кінця, і його наближення супроводжується низкою психологічних змін, які мають вікові особливості. В осіб похилого і старечого віку спостерігаються іпохондричні, депресивні стани, посилюється почуття відчуженості, смерті, котре невідворотно настає, що, у свою чергу, неминуче послабляє психологічну стійкість. І, навпаки, у хворих молодого віку, з їхніми планами на майбутнє, перспек-

тива неминучої смерті в результаті хвороби найчастіше супроводжується стурбованістю, страхом, ажитацією, іноді суїцидальними діями. У подальшому цей стан може змінитися на стан примирення з неминучістю смерті, повною байдужістю до всього, що оточує.

Незалежно від характеру захворювання та індивідуальних особливостей хворого, є певний зміст переживання цього найважливішого і в той же час відповідального моменту, що властивий кожній людині. Про нього дуже проникливо і зворушливо пише С.Д. Максименко «...у цей найбільш драматичний момент людського існування все переплітається, змінюється, живе, але не розсипається, тому що до самого кінця є «Я» – загальний, універсально-природний стрижень цього життя. Перед безоднею духовного і фізичного зникнення себе як «Я» людська екзистенція, являє собою драму, у якій аналізуються власні вчинки. Рефлексія в цей час обернена як всередину, так і в майбутнє, відбувається щось дуже важливе, головне. Але об'єктивний аналіз не виходить – відбувається проживання свого буття, свого драматичного життя, яке освітлене футурогенною концепцією і обернене в майбутнє. І людина продукує тільки добрі імпульси, витягаючи із себе і знищуючи в собі усе недостойне і зле. Знаходячись на останній грані свого буття, людина знаходить і актуалізує «точки достоїнства», які вона посилає в майбутнє. Людина розкаюється, і це дає їй силу перед новим майбутнім» [5, с. 218].

Підтримка термінальних хворих є надзвичайно важкою для психолога. У фахівця, що надає такого роду психологічну підтримку, має бути власний досвід подолання кризової ситуації, він повинен мати певну позицію відносно такого явища, як смерть, здатність заглянути в очі страждання, мати інтуїцію і бути милосердним. Треба бути готовим до того, що психологічна підтримка в цьому періоді здійснюється, як правило, в край несприятливих і непередбачених умовах, пронизаних глибоко песимістичними настроями.

Психологові, як і лікареві, постійно доводиться стикатися з усім спектром тяжких проблем термінального періоду, що вимагає від фахівця величезної психологічної і фізичної витривалості. І тільки в тих випадках, коли під дією сильних знеболюючих засобів стан пацієнта дозволяє йому чути і говорити, стає можливою робота з такими мотивами, як *Ворота, які відділяють життя від смерті, Остання дорога і будинок у кінці дороги, Дорога, яка йде в землю*. Робота з цими мотивами допомагає долати страх смерті й забуття. В імагінаціях на ці теми переживаються ідеї кінцевості і нескінченності життя, реінкарнації, життя після смерті, перенесення криз часи й епохи, переживається неготовність і готовність прийняття смерті.

Здатність психолога з першої зустрічі вселити у хворого віру у свої сили і можливість вплинути на свій стан зумовлює успіх його подальших дій. Поява життєвої перспективи стає новим мотивом, який допомагає долати труднощі і продовжувати лікування. Ця гуманістична місія вимагає від психолога високої професійної культури, альтруїстичних і оптимістичних настановлень, а також глибокої віри в доцільність і значущість психологічної допомоги тяжко хворим людям.

Висновки. Багаторічний досвід надання психологічної допомоги хворим на різних етапах стаціонарного лікування і в процесі диспансерного спостереження дозволяє констатувати її позитивний вплив на якість життя пацієнтів. У процесі комплексного лікування хронічно соматично хворих пацієнтів підтримка психологом надії і віри в одужання зумовлює успіх лікування. Поява життєвої перспективи стає новим мотивом, який допомагає пацієнтові долати труднощі і продовжувати призначене лікарем лікування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусыгина Н.П. Психологическая помощь онкологическим больным / Н.П. Бусыгина // Московский психотерапевтический журнал. – 2000. – № 1. – С. 77-100.
2. Волкова Е.В. Психологическая помощь в преодолении психологического кризиса вызванного тяжелой болезнью / Е.В. Волкова // Журнал прикладной психологии. – 2000. – № 7. – С. 55-70.
3. Гнездилов А.В. Путь на Голгофу: Очерки работы психотерапевта в онкологической клинике и хосписе / А.В. Гнездилов. – СПб. : АОЗТ фирма «КЛИНТ», 1995. – 133 с.
4. Лейнер Х. Катастимное переживание образов / Х. Лейнер; [пер. с нем. Я.Л. Обухова]. – М. : «Эйдос», 1996. – 254 с.
5. Максименко С.Д. Генезис существования личности: [монография] / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
6. Манухина Н.М. Некоторые особенности психологической помощи пациентам с соматическими заболеваниями / Н.М. Манухина // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 1. – С. 11–17.
7. Обухов Я.Л. Символдрама и современный психоанализ. Сборник статей / Я.Л. Обухов. – Харьков : Регион-информ, 1999. – 251 с.
8. Печий П.Г. Символдрама в кризисной интервенции / П.Г. Печий // Символдрама. – 2010. – № 5 – С. 60–66.
9. Сердюк А.И. Психотерапия больных с соматическими заболеваниями / А.И. Сердюк // Международный медицинский журнал. – 1999. – Т. 5, № 3. – С. 38–40.
10. Скворцов К.А. Очерки по психотерапии соматического больного / К. А. Скворцов. – М. : Прогресс, 1988. – 88 с.
11. Шевченко Н.Ф. Использование метода символдрамы в лечении хронических соматических заболеваний / Н.Ф. Шевченко // Символдрама: Глубинная психология и символдрама // Современное издание о психологии и психотерапии. – Запорожье: Издательский Дом «Керамист», 2010. – С. 68–78.
12. Шевченко Н.Ф. Диагностика психоемоционального stanu хворих як передумова ефективної психокорекції / Н.Ф. Шевченко // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. – Херсон, ПП Вишемирський В.С. Частина I. – 2012. – С. 527-533.
13. Шутценбергер А.А. Тяжелобольной пациент (15-летний опыт применения психодрамы для лечения рака) / А.А. Шутценбергер // Вопросы психологии. – 1990. – № 5. – С. 94-105.
14. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / И. Ялом; [пер. с англ. А. Петренко]. – М. : Эксмо, 2009. – 352 с.
15. LeShan L. Cancer as a Turning Point / L. LeShan. – A Plume Book, 1994. – 256 p.
16. Simonton C. Cancer and stress counseling the cancer patient / C. Simonton, S. Simonton // Med. J. Aust. – 1981. – P. 679-683.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 3
Том 1**

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 26,04. Замов. № 957. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.